ט. אשעראוויטש

שטעט
און שטעטלעך
אין אוקראַינע

שטעט און שטעטלעך אין אוקראַינע

אוּן אין אַנדערע טיילן פון רוסלאַנד

פאָרשונגען אין יידישער געשיכטע
אוּן יידישן לעבנסשטיינער

פון

מ. אַשעראַוויטש

באַנד צוויי

אַרויסגעגעבן פון
מ. אַשעראַוויטש יובילייקאָמיטעט
ניו יאָרק, 1948

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

Copyright 1948
By M. Osherowitch

Published by
THE M. OSHEROWITCH JUBILLEE-COMMITTEE
New York, 1948

Printed in U. S. A.
GRENICH PRINTING CORP.
New York 1, N. Y.

CITIES AND TOWNS

IN THE HISTORY OF THE JEWS
IN RUSSIA AND THE UKRAINE

By

M. OSHEROWITCH

VOL. II

פאַרשונגען אין יידישער געשיכטע
און יידישן לעבנסשטייגער

אַרויסגעגעבן וועָן ס׳איז געוואָרן 300 יאָר

זינט די כמעלניצקי־שחיטות פון ת״ז ות״ט.

געוידמעט דעם אַנדענק פון מיין ברודער
דניאל אַשעראָוויטש, וועלכער איז ביים
לעבן געווען אַ מאַרטירער און איז
דערנאָך אין אוקראינע געפאַלן אויפן
שלאַכטפעלד ווי אַ העלד.

בערשאד

בערשאד איז אין אוקראינע פון יענע שטעטלעך, וואס זיינען ניט אַליין, נאר אין אַ משפחה פון נאָך שטעטלעך, וואס זיינען אינע מיט די אַנדערע געקניפט און געבונדן...

אַ סך אַזעלכע יידישע שטעטלעך זיינען אין יענעם געגנט פאַראַן.

זיי זיינען מיילן ווייט אינע פון די אַנדערע; מ׳פאַרט אַהין געווייגלעך מיט אַ וואָגן, ניט מיטן באַן, און די וועגן, וואס זיינען אמאל זייער בלאָטיקע און אמאל זייער שטויביקע, אַדער פול און פול מיט פאַרהאַרטעוועטע הרודעס און גריבער, פאַרדרייען זיך אפט אין געדיכטע וועלדער, וואו מ׳פילט זיך ניט זייער היימלעך; און וועג מ׳קומט צו צו אַ הויכן באַרג אין מיטן פעלד, מוז מען אַראָפקריכן פונם וואָגן און «צולעגן אַ פלייצע», אַז ס׳זאָל די פערד זיין גרינגער דעם וואָגן אַרויפצושלעפן; ס׳טרעפט אויך, אַז מ׳וועט אין מיטן וועג פאַרסטאַניעט אין אַ בלאָטע, דער וואָגן קריכט אַריין מיט איין זייט אין אַ ריוו און די רעדער הערן זיך אויף דרייען, און מ׳מוז לויפן ערגעץ אין אַ נאַענטן דאָרף זוכן אַ גוי, וואס זאָל קומען מיט פערד, אַדער מיט אָקסן, העלפן «אַרויסביטשעווען» דעם וואָגן, און דאַן האַלט מען אין איין «נאָקעז» און «וויאָקעז» צו די פערד, און מ׳האַלט אין איין שרייען «העי צאַבע» צו די אָקסן, און מ׳שמייסט זיי מיט בייטשן, און מ׳שלעפט זיי ביי דער «יאַרמאָ», און וועג מ׳קריכט שוין, קוים מיט צרות, אַרויס פון דער בלאָטע און מ׳לאָזט זיך פאָרן וויטער, איז מען פונדעסטוועגן נאָך ניט זיכער צי מ׳וועט באַלד ניט אַריין אין אַ נייער בלאָטע...

אויף אַזעלכע וועגן איז מען געפאָרן קיין בערשאַד פון די אַנדערע שטעטלעך, וואס געפינען זיך אין יענעם געגנט — פון טראָסטינעץ, פון אַבאַדיווקע, פון וואַרכיווקע, פון טערניווקע און פון אַנדערע שטעטלעך; אויף אַזעלכע וועגן איז מען אויך געפאָרן פון בערשאַד, וועג מ׳האָט געדאָרפט צוקומען ערגעץ. און דאָך זיינען די אַלע שטעטלעך געווען פאַראיניקט צווישן זיך ווי איין גרויסע משפחה, וואס איז געקניפט און געבונדן; די וויטקייט און אויך די שוועריקייט וועגן זיינען ניט געווען קיין אָפהאַלט און קיין שטערונג; וועג מ׳האָט נאָר געדאָרפט פאָרן — צי דאָס איז געווען צוליב פרנסה, אַדער נאָר צוליב «גוט יום־טוב ביטן» — איז מען געפאָרן, און מ׳האָט געשלאָסן שידוכים צווישן זיך און מ׳איז געפאָרן

אויף חתונות און אויך אויף בריתן איינע צו די אַנדערע, אזן ס׳איז אין יענעם געגנט שווער געווען צו געפינען איין שטעטל, וואו ס׳זאָלן ניט זיין עטלעכע בערשאַדער אידעמס און עטלעכע בערשאַדער שנורן; און מ׳האָט עס געהאַלטן פאַר אַ כבוד זיך משדך צו זיין מיט בערשאַד, ווייל ס׳איז געווען אַנגענומען, אַז פון דאָרט קומען די לערנער, די וואוילקענענדיקע און גלאַט אַזעלכע, וואָס צייכענען זיך אויס מיט גוטע מידות און מיט אידלקייט.

אָפילו אין דעם צונאַמען, וואָס מען האָט געגעבן די בערשאַדער, איז געווען אַ היפּשע מאָס דרך־ארץ; ניט אַזוי ווי מ׳האָט זיך געווייגלעך געפירט אין יענע צייטן ביים געבן אַ צונאַמען די איינוואוינער פון אַ שטאָט, אַדער פון אַ שטעטל; מיט יענע האָט מען קיין צערעמאָניעס ניט געמאַכט און מ׳האָט זיי געגעבן אַזעלכע צונעמען, אַז מ׳זאָל פון זיי קענען לאָכן — „טראָסטינעצער צאָפעס", „אָבאַדיווקער פּעלצן", „וואַרכיווקער ציגן". קיינער האָט ניט געוואוסט ווער ס׳האָט די דאָזיקע נעמען אויסגעטראַכט, אָבער מ׳האָט זיי אַנגענומען און מ׳האָט געהאַט שפּאַס פון דעם. מיט די בערשאַדער אָבער האָט מען קיין שפּאַס ניט געמאַכט, און מ׳האָט זיי געוופן „בערשאַדער טליתימלעך", און דאָס האָט גע־הייסן, אַז זיי זיינען פון אַ העכערער קאַטעגאָריע, און ניט אומזיסט האָבן זיך די בערשאַדער אידעמס אין די אַלע אַרומיקע שטעטלעך פון דער משפּחה גע־האַלטן אַזוי, אַז מ׳זאָל אויף זיי קענען אָנווייזן ווי אויף די אמתע זיידענע יונגע־לייטלעך, וואָס מעגן זיך איבערנעמען מיט זייער יחוס...

אַן אמתער בערשאַדער אָבער, עס הייסט, אַזאַ וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ בערשאַדער ניט נאָר אין בערשאַד, נאָר אומעטום, וואו ער איז נאָר געווען, האָט זיך מיט זיין יחוס ניט איבערגענומען, אָפילו ווען ער האָט גע־שטאָמט פון דער פיינסטער משפּחה; אַן אמתער בערשאַדער האָט ניט געטאָרט זיך האַלטן גרויס, ווייל גרויסהאַלטעריי, גאווה, איז באַטראַכט געוואָרן ווי זייער ניט קיין שיינע מידה ביי מענטשן, און דאָס איז געבליבן נאָך פון יענע צייטן, ווען דער חסידישער רבי ר׳ רפאל האָט אין בערשאַד געלעבט.

ר׳ רפאל בערשאַדער האָט געהאַט אַ שם פאַר זיין אויסערגעווייגלעכער ענווה. ער איז געווען דער שטילסטער און באַשיידנסטער מענטש, וואָס מ׳קען זיך נאָר פאָרשטעלן. גרויסהאַלטעריי איז אים געווען אַזוי פרעמד, אַז ער האָט פשוט ניט געקענט פאָרשטיין ווי אַזוי אַ מענטש קען זיך גאָר איבערנעמען מיט די מעלות, וואָס ער האָט, און וואָס פאַר אַ פאַרגעניגן מען קען בכלל האָבן פון גאווה.

ער איז אין דעם פּרט געווען אַן עכטער תלמיד פונם בעל־שם־טוב, אָבער איבערגענומען די תורה פון דעם גרויסן גרינדער און באַשאַפער פונם חסידיזם ביי יידן, האָט ר׳ רפאל ניט פונם בעל־שם־טוב אַליין, נאָר פון זיין תלמיד ר׳

פּנחס קאַרעצער, וועלכער איז אינם יאָר 1831 געשטאָרבן אינם שטעטל שעפּע־טיוקאָ, וואָס אין וואָלינער גובערניע. פּונקט ווי ר׳ פּנחס קאַרעצער, אַזוי איז אויך ר׳ רפאל בערשאַדער קיינמאָל ניט מיד געוואָרן צו פֿרעדיקן דעם געדאַנק, אַז גדלות איז איינע פון די גרעסטע עבֿירות, וואָס אַ מענטש קען באַגיין און אַז די שענסטע אייגנשאַפֿט, וואָס לייטערט די נשמה פון אַ מענטשן און דערהויבט אים צו גייסטיקער הויכקייט, איז ענוה.

ער פלעגט זאָגן:

— איך דאַנק אָפּט דעם רבונו־של־עולם פֿאַר דעם גרויסן חסד, וואָס ער האָט געטאָן צו אונז דערמיט וואָס ער האָט אונז אָנגעזאָגט, אַז אַ מענטש דאַרף זיך ניט האַלטן גרויס ביי זיך. וועז גאווה וואָלט, חלילה, געווען אַ מצווה, וואָלט איך דאָס געהאַלטן פֿאַר אַ גזר מן השמים; איך וואָלט אַזאַ מצווה בשום אופן ניט געקענט אָפּהיטן, וואָרעם וואָס בין איך דען און ווער בין איך דען, אַז איך זאָל זיך האַלטן גרויס ביי זיך?...

ער פלעגט אויך זאָגן, אַז וועז דאָס וואָרט גאַווה וואָלט אין ערגעץ ניט דערמאָנט געוואָרן, וואָלט ער זיך גאָר ניט געקענט פֿאַרשטעלן, אַז ס׳איז טאַקע פֿאַראַן אַזאַ זאַך אויף דער וועלט.

און נאָך האָט ער וועגן דעם געזאָגט:

— פֿאַרן בית־דין של מעלה וואָלט איך זיך געקענט פֿאַרענטפֿערן פֿאַר אַלע עבֿירות אין דער וועלט, נאָר ניט פֿאַר אַזאַ עבֿירה ווי זיך האַלטן גרויס ביי זיך. וועז מ׳וואָלט מיך דאָרט געפֿרעגט צי איך האָב ביים לעבן געלערנט תורה, וואָלט איך דערויף געקענט ענטפֿערן, אַז איך האָב דאָס ניט געקענט טאָן, ווייל איך בין ניט קיין למדן; וועז מ׳וואָלט מיך געפֿרעגט צי איך האָב געפֿאַסט תעניתים, וואָלט איך דערויף געקענט ענטפֿערן, אַז איך בין שטענדיק געווען אַ שוואַכער מענטש און איך האָב דערביבער ניט געקענט פֿאַסטן קיין תעניתים, ווייל ס׳וואָלט מיר געשאַדט צום געזונט; וועז מ׳וואָלט מיך געפֿרעגט צי איך האָב געגעבן צדקה צו אָרעמע לייט, וואָלט איך געקענט ענטפֿערן, אַז איך האָב קיין צדקה ניט געקענט געבן, ווייל איך בין אַליין אַן אָרעמאַן. אָבער וואָס וואָלט איך זיי דאָרט געקענט ענטפֿערן, וועז זיי גיבן מיר אַ זאָג: „הער נאָר דו! קיין למדן ביסטו ניט געווען, קיין כוח האַסטו ניט געהאַט און צו דעם ביסטו נאָך געווען אַ קבצן אויך, איז מיט וואָס האַסטו זיך דאָס אַזוי איבערגענומען און זיך געהאַלטן אַזוי גרויס ביי זיך?...“ אדרבה, זאָגט, וואָס וואָלט איך זיי געקענט ענטפֿערן דערויף?

אַזוי האָט ער גערעדט וועגן זיך אַליין, און אין דעם איז אויך געווען גרויס ענוה, וויל ער איז דווקא יאָ געווען אַ למדן, ער האָט דווקא יאָ געקענט לערנען. אָבער ער האָט געהאַלטן, אַז וויפל מ׳קען, איז ניט געגוג, און אַז אָפילו וועז מ׳קען גאָר אַ סך, דאַרף מען זיך אויך ניט איבערנעמען דערמיט...

ר׳ רפאל בערשאַדער איז אין זיין ענינות געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז כאַטש ער איז געווען אַ קראַנקער מענטש, איז ער דאָך קיינמאָל אין גאָס ניט געגאַנגען מיט קיין שטעקן. „אַ שטעקן, — האָט ער געזאָגט, — איז אַ סימן פון גדלות און דאָס איז זייער ניט קיין שיינע מידה.“

אין אַלץ, וואָס ר׳ רפאל האָט געטאָן, איז געווען אַ סך איידלקייט און פיינקייט, און מ׳קען וועגן אים זאָגן, אַז ער האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט די פאַרקערפערונג פון דעם שענסטן, וואָס דער בעל־שם־טוב האָט געפרעדיקט. „ער האָט פיינט געהאַט געלט און פלעגט אַנטלויפן פון כבוד“, — דערציילט וועגן אים אברהם בער גאָטלאָבער, וועלכער האָט אין זיינע ווערק שטאַרק באַקעמפט די חסידישע רביים פון יענע צייטן. — „ער פלעגט שטענדיק אַרומפאָרן איבער די שטעטלעך, קיין געלט פלעגט ער אָבער ניט נעמען, בלויז אויף הוצאות. דאָס איבעריקע פלעגט ער צעטיילן צו אַרעמע לייט. ער פלעגט אויך לערנען דאָס פאַלק צו רעדן אמת און צו דערווייטערן זיך פון גאווה און גדלות“ *).

ר׳ רפאל בערשאַדערס גוטסקייט האָט ממש קיין שיעור און קיין ערך ניט געהאַט. ער האָט געקענט פאַרגעבן די גרעסטע עוולות, וואָס מ׳איז באַגאַנגען קעגן אים. פונקט ווי זיין רבי ר׳ פנחס קאָרעצער, האָט ער אויך געהאַלטן, אַז מ׳דאַרף ניט טראָגן קיין כעס אויף מענטשן בכלל און אויף יידן בפרט, אַפילו ניט אויף אַזעלכע יידן, וואָס האָבן זיך אַפגעקערט פונם גלייכן וועג און וואָס זיינען אַוועק אויף קרומע וועגן. און איינמאָל, וועלן ער איז געווען אין דער שטאָט אומאַן און איז דאָרט פאַרבייגעגאַנגען לעבן אַ הויז, וואו עטלעכע אַפיקורסים, וואָס זיינען געזעסן אויפן גאַניק, האָבן אויפן קול געלאַכט פון אים און פון די חסידים, וואָס זיינען געגאַנגען מיט אים, איז ער ניט געווארן בייז אויף זיי דערפאַר.

— ס׳מאַכט ניט, — האָט ער געזאָגט צו די אַפיקורסים, וועלן ער איז צוגעקומען נעענטער. — אויב אַפילו ס׳איז ניט שיין אַפצולאַכן און חוזק מאַכן פון יענעם, איז אַבער פונדעסטוועגן גוט וואָס יידן קענען דערמיט פאַרטרייבן די מרה־שחורה און זיין כאַטש אַ ביסל פריילעך... לאַכט, יידן, לאַכט!...

אַזוי האָט ער געזאָגט צו די, וואָס האָבן חוזק געמאַכט פון אים, און ער איז ווייטער געגאַנגען זיין וועג...

ער איז קיינמאָל אויף קיינעם ניט געווען בייז. ער האָט קיינעם קיינמאָל קיין פאַרוואורף ניט געמאַכט. און וועלן זיינע חסידים אין בערשאַד האָבן אים אַמאָל געבראַכט אַ מתנה אַ טלית־קטן און ער האָט דערזען וויי זיי שטייען פאַר

*) גאָטלאָבערס מעמוארן, ז׳ 115, געדרוקט אין דעם בוך „אברהם בער גאָטלאָבער און זיין עפאָכע“, אונטער דער רעדאַקציע פון א. פרידקין, פאַרלאַג קלעצקין, ווילנע, 1925

אים מיט אַראָפגעלאָזענע קעפ, ווייל פונקט אין דער רגע האָבן זיי זיך געכאַפט, אַז אַנשטאָט איין אויסשניט אַ קיילעכדיקן, האָט מען, דורך אַ טעות, גאָר געמאַכט צוויי אויסשניטן קיילעכדיקע, האָט ער מיט אַ שמייכל צו זיי געזאָגט:

— נישקשה, איר דאַרפט זיך דערפאַר ניט פאַרענטפערן פאַר מיר. אפשר איז גאָר גוט, אַז מ׳זאָל טאָקע מאַכן צוויי מיילער אין אַ טלית־קטן: איין מויל — אַנטאָן אויפן קאָפ, און דאָס צווייטע מויל — אויף איינצוהאַלטן דעם כעס...

ר׳ רפאל בערשאַדער האָט קיינמאָל אין זיין לעבן קיין ליגן ניט געזאָגט, און דאָס האָט ער אויך איבערגענומען פון זיין רבין ר׳ פנחס קאָרעצער, וועלכער האָט דעם אמת אויפגעהויבן אַזוי הויך, אַז ער פלעגט אָפט זאָגן, אַז אַ מענטש זאָל בעסער נעמען אויף זיך דעם טויט, אידער זאָגן אַ ליגן. און צווישן די בער־שאַדער חסידים האָט מען טאָקע דערציילט, אַז ר׳ רפאל האָט אַזוי געטאָן — ער האָט אויסגעקליבן דעם טויט, אידער זאָגן אַ ליגן, און וועגן דעם דערציילט אויך אברהם בער גאָטלאָבער אין זיינע מעמוארן. אויך דער העברעאישער שריפט־שטעלער אלימלך איש־נעמי (וועקסלער) דערמאָנט דאָס אין זיינע זכרונות, וואָס ער האָט אָנגערופן „מתהום־הנשיה", און פון דעם וואָס ביידע דערציילן — יעדער איינער אויף זיין שטייגער — האָט זיך ס׳געהאַנדלט וועגן אַ שבועה, וואָס צוויי רביים האָבן געדאַרפט געבן אין אַ געריכט וועגן אַ יידן, וואָס מ׳האָט באַ־שולדיקט אין האַנדלען מיט קאָנטראַבאַנדע מיט דער הילף פון אַ פוילישן פריץ, וואָס האָט געקראָגן גוט באַצאָלט דערפאַר; די ריכטער האָבן געלאָזט וויסן, אַז אויב דער סאָוראָניער רבי ר׳ משהלע און דער בערשאַדער רבי ר׳ רפאל וועלן שוועךן, אַז דער יד איז ניט שולדיק, וועט מען אים אינגאַנצן ריינוואָשן פון דער קלאָגע און מ׳וועט משפטן בלויז דעם פריץ, וואָס מ׳האָט געכאַפט מיט דער קאָנטראַבאַנדע; און דאָן האָט דער סאָוראָניער געזאָגט, אַז ער איז גרייט צו קומען שוועךן. ר׳ רפאל בערשאַדער אָבער האָט אַזאַ זאַך ניט געקענט נעמען אויף זיך, ווייל ער האָט דאָך ניט געוואוסט אויף זיכער צי דער יד איז טאָקע אומשולדיק, און ס׳וועט דערציילט, אַז ווען מ׳איז צו אים געקומען בעטן, ער זאָל גיין שוועךן, האָט ער זיך שטאַרק צעווייניט...

פון איין זייט האָט ער אַוודאי געוואָלט ראַטעווען אַ יידן. פון דער אַנדערער זייט אָבער האָט ער מורא געהאַט, אַז ער וועט אפשר נאָך, חלילה, שוועךן פאַלש.

— ווי קען איך דאָס טאָן? — האָט ער געטענהט. — איך האָב קיינמאָל אין מיין לעבן קיין ליגן ניט געזאָגט; אַלע מיינע יאָרן האָב איך פון מיין מויל ניט אַרויסגעבראַכט קיין איין וואָרט, וואָס קען אין זיך האָבן עפעס, וואָס איז אַ ליגן. איך האָב זיך מיט אַלע כוחות אויסגעהיט פון שקר, און איצט, אויף דער עלטער, זאָל איך שוועךן פאַלש! ניין, דאָס קען איך בשום אופן ניט טאָן! איך וועל בעסער שטאַרבן, אידער שוועךן פאַלש!

ער איז שוין דאָן געווען זייער אַלט, דער פרומער און ערלעכער ר׳ רפאל בערשאַדער. אַלט און קראַנק. און די לעגענדע דערציילט, אַז גאָט האָט זיך צוגעהערט צו זיין געבעט און האָט פֿאַרנומען זיין געוויין. זיין קראַנק האַרץ האָט ניט אויסגעהאַלטן. ער איז געשטאַרבן, ווייניגע־נדיק דערויף וואָס ער איז גע־בראַכט געוואָרן צו אַזאַ שווערן נסיון...

אַפילו די מתנגדים און אַפּיקורסים פון יענער צייט האָבן צוגעגעבן, אַז ר׳ רפאל בערשאַדער איז געווען אַ גרויסער צדיק, אַן אמתער צדיק, און אַז ניט נאָר פון זיין מויל האָט שטענדיק אַרויסגערעדט דער ריינער אמת, וואָס האָט געדאַרפט זיין אַ מוסטער פאַר אַלעמען, נאָר אויך פון זיין האַרץ. די שענסטע דריי מידות, וואָס דערהויבן אַ מענטשן אי ביי גאָט אי ביי לייט — ענווות, גוטסקייט און די ליבשאַפט צום אמת — האָט מען קלאָר און שאַרף געקענט זען אין אַלץ, וואָס ער האָט נאָר געטאָן. ער האָט אין דעם קיינמאָל נאָר ניט פאַרבויגן. ער איז אין דעם געווען אויסגעהאַלטן ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

דאָס איז געווען אַן אמת כשרע נשמה פון אַ צדיק, וואָס האָט געהאָט דעם כוח צוצוציען צו זיך יענע, וואָס האָבן געבענקט נאָך אַ ביסל ווארעמקייט און ליכטיקייט אין אַ וועלט, וואָס איז פאַר זיי געווען קאַלט און פינצטער. ס׳האָט אָבער ר׳ רפאל בערשאַדער געפעלט דאָס פייער פון אַ לוי יצחק בֿאַרדיטשעווער און די טיפקייט פון אַ נחמן בראַצלאַווער. ער איז, קען מען זאָגן, געווען מער תלמיד ווי רבי. און גייענדיק אויף די וועגן, וואָס ר׳ פנחס קאָרעצער האָט פאַר אים אויסגעטראָטן, האָט ער קיין נייס ניט אויפגעטאָן און ניט געהאָט דעם מוט צו שטעלן אויף זיך אַזוי פיל, אַז ער זאָל זיך גאָר אונטערנעמען אויפצוטאָן עפּעס נייס אין חסידות. ער איז אין זיין ענווות געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ער האָט זיך געהאַלטן צו קליין צו זיין ר׳ פּנחסעס אַ תלמיד, און ער פלעגט דעריבער קיינמאָל ניט זאָגן „מיין רבי האָט געזאָגט״, ווייל ער האָט מורא געהאַט, אַז מיט דעם וועט ער אַרויסווייזן גדלות; ער פלעגט אויך ניט זאָגן „ר׳ פּנחס האָט געזאָגט״, ווייל ער האָט געדענקט, אַז דאָס קען נאָך מיינען, אַז ער שטעלט זיך אַליין אַוועק מיט אים אויף איין מדרגה און מיט דעם מינערט ער דאָך יענעמס כבוד. און אַלע מאָל, ווען ער האָט פאַר זיינע חסידים געוואָלט ברענגען אַ קלוג וואָרט, אַדער אַ גוט וואָרט פון זיין רבין, וואָס האָט אים אַנגעוויזן דעם וועג אין לעבן, פלעגט ער געווינלעך זאָגן „ער, זכרונו לברכה, האָט אמאָל געזאָגט״, און אַלע האָבן שוין געוואוסט, אַז דאָס מיינט ער ניט קיין אַנדערן ווי ר׳ פּנחס קאָרעצער.

בכלל איז ר׳ רפאל בערשאַדער געווען פון יענעם מין געטרייע און אויס־געהאַלטענע תלמידים און נאָכפאָלגער, וואָס גרינדער און באַשעפער פון נייע תורות זענען באַוועגונגען בעגטשן זיך מיט זיי; ער איז דאָס גאַנצע לעבן זיינס גע־גאַנגען אין די פוס־טריט פון זיין רבין און ער האָט ניט געטאָן קיין איין

זאַך, וואָס זאָל ווידערשפּרעכן דעם גייסט פון דער פּאָלקס־באַוועגונג, וואָס ר׳ ישראל בעל־שם־טוב האָט געגרינדעט אין די יאָרן, וועלכע ס׳איז געווען אַזוי נויטיק אַנצואוויזן יידן אַ נייעם וועג אין לעבן. אָבער כאָטש ר׳ רפאל האָט קיין נייס אינם חסידיזם ניט אויפגעטאָן, כאָטש ער האָט ניט פּאַרמאָגט די טיפקייט און אָוודאי אויך ניט די אייגנאַרטיקייט פון אַ נחמן בראַצלאַווער, איז אַרום אים דאָך געשאַפּן געוואָרן אַזוינס, וואָס בעט זיך אויף אַ פּאַרגלייך מיט דעם וואָס איז געשאַפּן געוואָרן אַרום ר׳ נחמנען.

נאָך ר׳ נחמנס טויט האָבן די בראַצלאַווער חסידים פּאַר זיך קיין אַנדער רבין ניט אויסגעקליבן און צו קיין אַנדער רבין ניט איבערגעאַנגען, נאָר זיי זיינען געבליבן „בראַצלאַווער חסידים" און אַזוי האָט מען זיי אומעטום גערופן. און דאָס זעלבע איז אויך געווען מיט ר׳ רפאלס חסידים אין בערשאַד און אין די אַנדערע שטעט פון אוקראַינע; זיי האָבן נאָך זיין טויט קיין אַנדער רבין פּאַר זיך ניט אויסגעקליבן און צו קיין אַנדער רבין ניט איבערגעגאַנגען — זיי זיינען געבליבן „בערשאַדער חסידים", און אַזוי האָט מען זיי גערופן אומעטום — ניט נאָר אין בערשאַד, אין טערניווקע, אין טראָסטינעץ, אין אַבאַדיווקע, אין וואַר־כיווקע, אין טאַראַשטשאַ און אין די אַנדערע שטעטלעך, וואָס זיינען אַלע אייַן משפּחה, נאָר אויך אין די ווייטע שטעט, וואָס קערן זיך נאָר ניט אַן מיט דער משפּחה.

זיי זיינען אומעטום, פונקט ווי די „בראַצלאַווער", געווען חסידים אָן אַ רבין, און מ׳האָט זיי דעריבער אין אַ סך שטעט גערופן „די טויטע חסידים". דאָס איז אָבער געווען ניט ריכטיק; זיי זיינען ניט געווען קיין „טויטע", נאָר פּאַרקערט, זייער לעבעדיקע חסידים, און אין זייער געדעכטעניש איז אויף אייביק געבליבן דער רבי, וואָס איז שוין לאַנג געווען טויט...

*
**

פון דור צו דור איז צווישן די „בערשאַדער" איבערגעגאַנגען די תורה, וואָס ר׳ רפאל האָט פּאַרשפּרייט אין די יאָרן וואָס ער האָט אין בערשאַד געלעבט, און וואָס האָט מיט איר פּשוטקייט געווענקט די שענסטע און איידלסטע געפילן ביי מענטשן. און טאַטעס האָבן געלערנט זייערע קינדער ווי צו האַלטן הויך און הייליק דעם אמת, און קיינמאָל קיין ליגן ניט זאָגן, ווי צו זיין גוט צו מענטשן און דערשטיקן אין זיך די שלעכטע געפילן, און ווי צו זיין אָפּגעהיט מיט דער מידה פון ענייוות, ווייל אַ מענטש טאָר זיך ניט האַלטן גרויס ביי זיך און ער דאַרף ניט קוקן אויף אַנדערע ווי אויף אַזעלכע, וואָס זיינען קלענער פון אים...

אין זייער אויסהיטן זיך פון גאווה זיינען די בערשאַדער געגאַנגען אַזוי ווייט,

אז זיי האָבן ניט נאָר זיך אַליין, נאָר אויך אַנדערע אויסגעהיט פון דער מעגלעכ־קייט געשטרויכלט צו ווערן. און ווען ס׳האָט זיך זיי אַמאָל אַנגעהויבן אויסווייזן, אַז דער חסיד ביי וועמען זיי קומען זיך צונויף אין בערשאַד יעדן שבת צו פּראָוון שלוש־סעודות הויבט זיך אָן איבערנעמען דערמיט, האָבן זיי געדונגען אַ שטיבל ביי אַ שניידער, וואָס איז ניט געווען קיין חסיד און זיי האָבן דאָרט יעדן שבת געפּראָוועט שלוש־סעודות, און ווען ס׳האָט זיך זיי אַנגעהויבן דוכטן, אַז דער שניידער האָלט זיך שוין אויך גרויס דערמיט, איז ביי זיי געבליבן, אַז מ׳זאָל שוין בעסער דינגען אַ שטיבל ביי אַ גוי און דאָרט פּראָוון שלוש־סעודות יעדן שבת און רעדן ביים טיש וועגן דעם וואָס דער רבי האָט זיי געלערנט; דער גוי וועט זיך אָוודאי ניט איבערנעמען דערמיט, און ס׳וועט אויסקומען, אַז מ׳האָט אויסגעהיט אַ יידן פון דער שלעכטער מידה זיך צו האָלטן גרויס ביי זיך און קוקן אויף אַנדערע ווי אויף קלענערע פון זיך...

אָפילו ביים גיין אויף קבר אָבות צום רבין האָבן די בערשאַדער זיך געפירט מיט גרויס ענווות, און ס׳איז ביי זיי געווען אַ מנהג, אַז ווי ס׳קומט נאָר אַן דער חודש אלול, קלייבט מען אויס איינעם, וואָס זאָל פאָרן אין דעם שטעטל טאַראַשטשאַ, וואו ס׳געפינט זיך ר׳ רפאלס קבר, און ער, דער אויסגעקליבענער שליח, זאָל מיטנעמען מיט זיך אויף פּאַפּיר די נעמען פון די אַנדערע, וואָס פאָרן ניט. און ווען ער וועט תפילה טאָן ביים רבינס קבר, זאָל ער אים שוין בעטן, אַז ער זאָל זיך דאָרט, אויף יענער וועלט, שוין מיען פאָר אַלעמען. אין מאָסן, ווי ס׳איז געווען איינגעפירט ביי די בראַצלאַווער, זיינען די בערשאַדער חסידים צום רבין אויף קבר אבות ניט געפאָרן, ווייל זיי האָבן אין דעם אויך געזען גדלות. און כדי דער אויסגעקליבענער שליח זאָל זיך ניט איבערנעמען, האָט מען אַלע יאָר אויסגעקליבן אַן אַנדערן...

אויף ווי ווייט די „בערשאַדער" האָבן זיך געהיט אַז זיי זאָלן, חלילה וחס, ניט זאָגן קיין ליגן, קען מען זען פון דעם, וואָס ס׳איז ביי זיי געווען איינגעפירט ניט צו געבן קיין באַשטימטן ענטפער, ווען מ׳איז ניט אינגאַנצן זיכער אין דעם. ווען מען האָט ביי אַ בערשאַדער חסיד עפּעס געפרעגט, האָט ער געווייגלעך גע־ענטפערט: „מיר דאָכט זיך, אַז ס׳איז אַזוי". „אַז ס׳איז „אַוודאי אַזוי" האָט ער געזאָגט בלויז דאָן, ווען ער איז ווירקלעך געווען אינגאַנצן זיכער אין דעם, אַז ס׳איז טאַקע אַזוי — ווען ער האָט דאָס מיט זיינע איגענע אויגן געזען און מיט זיינע אייגענע אויערן געהערט...

גאַנצע פּעק מיט אַנעקדאָטן האָבן מתנגדים און אַפּיקורסים געשאַפן אויפן חשבון פון דעם „מיר דאָכט זיך", וואָס איז ביי די בערשאַדער חסידים שטענדיק געלעגן גרייט אויף דער צונג, כדי, חלילה, ניט געשטרויכלט צו ווערן מיט קיין ליגן. פון מויל צו מויל זיינען די אַנעקדאָטן געגאַנגען און מ׳האָט זיי דער־

ציילט און איבערדערציילט אין די אַלע שטעט און שטעטלעך, וואָס זיינען מיט בערשאַד אין איין משפחה. און אייניר פון די דאָזיקע אַנעקדאָטן וועלט איבער־געגעבן אין די זכרונות פון אלימלך איש־נעמי. דאָרט וועלט דערציילט, אַז אין שפּאַס האָט מען געזאָגט, אַז אויפן סידור פון אַ בערשאַדער חסיד איז געווען פאַרשריבן אַזוי:

„ר' יעקב טערניווקער האָט מיר אַמאָל געזאָגט, אַז ר' זאב באַלטער האָט אים אַמאָל דערציילט, אַז ער האָט געהערט זאָגן, אַז ר' רפאל האָט איבערגע־געבן, אַז ר' פּנחס קאָרעצער האָט אַמאָל געזאָגט, אַז דאָכט זיך, אַז מ'טאָר קיין ליגן ניט זאָגן..."

אָלץ „דאָכט זיך"...

מ'פלעגט אויך זאָגן, אַז וועג מ'פרעגט אַ בערשאַדער חסיד צי ער וועט זיך אַמאָל שמדן, ענטפערט ער ניט „ניין", נאָר „איך ווייס ניט". ער וויל ניט זאָגן באַשטימט, אַז ער וועט זיך ניט שמדן, ווייל טאָמער, חלילה, וועט ער זיך יאָ שמדן, וועט דאָך אויסקומען, אַז ער האָט פריער געזאָגט אַ ליגן...

אויך כעס איז ביי די בערשאַדער חסידים געווען פאַרעכנט פאַר זייער אַ שלעכטער מידה, וואָס אַ ייד דאַרף זיך פון איר אויסהיטן. און אין די אַלע שטעטלעך, וואָס זיינען געווען אין איין משפּחה, האָט מען שוין געוואוסט, אַז אַפילו אַ מלמד, וואָס איז אַ בערשאַדער חסיד, איז ניט קיין כעסניק און ער שלאָגט ניט די קינדער, אַזוי ווי אַנדערע מלמדים. אַפילו וועג ער ווערט אָמאָל יאָ אין כעס, איז אויך ניט געפערלעך; ער כאַפּט זיך ניט באַלד צום קאָנטשיק, ער לעגט ניט אַריבער אויף דער באַנק, ער שמייסט ניט — ער וואַרט ביז דער כעס גייט אים אָפּ און נאָכדעם זאָגט ער דעם תלמיד מוסר פאַרוואָס ער לייגט ניט צו דעם קאָפּ צום לערנען...

*
**

אין פאַרלויף פון דורות האָט זיך אין בערשאַד געפילט דער איינפלוס פון דעם שטילן חסידישן רבין ר' רפאל, וואָס האָט געלעבט ווי אַ הייליקער און איז געשטאָרבן ווי אַ הייליקער. ניט נאָר עלטערע יידן, נאָר אויך יונגעלייט פונם נייעם דור, האָט בערשאַדער חסידות אַמאָל צוגעציגן צו זיך מיט איר ליבלעכער פשוטקייט און מיט איר הויכער מאָראַל, און צווישן די, וואָס האָבן אַמאָל זייער שטאַרק געהאַלטן פון איר, איז אויך געווען מיכה יוסף בערדיטשעווסקי, וועלכער האָט זיך שפּעטער געמאַכט אַ גרויסן נאָמען אין דער העברעאישער און אויך אין דער יידישער ליטעראַטור.

בערדיטשעווסקי איז געווען דער זון פון דעם בערשאַדער רב ר' משה אַהרון, וועלכער איז אומגעקומען אויף קידוש־הם אין דעם שרעקלעכן פּאָגראָם, וואָס

איז אינם יאָר 1920 פֿאַרגעקומען אין דעם שטעטל דובאָוו, וואָס אין קיעווער גובערניע, ווי ס׳ווערט באַשריבן אין רחל פּיגענבערגס „מגילת־דובובה" (זז. 113־115), און אויך אין א. ד. ראַזענטאַלס „מגילת־הטבה" (באַנד 2, זז. 51־53). ער איז געווען אַ זקן פון אַכט און אַכציק יאָר און ער איז דאָס גאַנצע לעבן זיינס געווען אַ חסיד, זיך געהאַלטן פֿאַר אַ תלמיד פון ר׳ רפֿאל בערשאַדער, אָפּגעהיט די גוטע מידות, וואָס ר׳ רפֿאל האָט געהאַלטן הייליק, און אין דעם גייסט האָט ער אויך דערצויגן זיין זון מיכה יוסף, וועלכער איז שפּעטער געוואָרן איינער פון די זיילן אין דער העברעאישער ליטעראַטור און אויך אין דער פֿאַרשונג פון יידישער געשיכטע.

מיכה יוסף בערדיטשעווסקי האָט אין זיך געהאַט אַלע מעלות פון אַ בער־שאַדער חסיד, און דער עיקר — ליבע צום אמת. דערצו האָט ער נאָך געהאַט אַ פּייערדיקן טעמפּעראַמענט, וואָס ווייסט קיינמאָל ניט פון קיין רו, און נאָכ־דעם ווי ער איז אַרויס פון דער ישיבה, איז ער אַוועק קיין דייטשלאַנד שטודירן און דאָרט האָט ער געענדיקט אַן אוניווערסיטעט און איז געוואָרן אַ דאָקטאָר פון פילאָסאָפֿיע, און דאַן — איבערשפּרינגענדיק פון איין עקסטרעם צום צווייטן — איז ער מיטאַמאָל געוואָרן אַ גרויסער אָנהענגער פון דעם דייטשן פילאָסאָף פֿרידריך ניטשע און ער האָט אין דער העברעאישער ליטעראַטור אָנגעהויבן פּרע־דיקן דעם געדאַנק, אַז מ׳דאַרף אַוועקשטעלן הויך פּיזישע גבורה, די מאַכט פון דער שוערד, און אַז ס׳איז נויטיק אינם יידישן לעבן „איבערצושעצן אַלע ווערטן", אַראָפּוואַרפן דעם שווערן עול פון די ספּרים און אַרויסווייזן מער ליבשאַפט צו דער נאַטור, צו שיינקייט און צום גענוס פון לעבן בכלל...

בערדישעווסקי איז אין יענע צייטן געווען דער בונטאָר אין דער ליטעראַ־טור. און איך געדענק נאָך ווי אין די אַלע שטעטלעך, וואָס זיינען מיט בערשאַד אין איין משפּחה, האָבן די אויפגעקלערטע יידישע יונגעלייט זיך שטאַרק אי־בערגענומען דערמיט, וואָס ער, דער מענטש, וואָס זיצט אין בערלין און שטו־רעמט דאָרט די אַלטע יידישע פעסטונגען, איז אַליין אַ בערשאַדער. שוין אָפּ־געדעדט פון די אויפגעקלערטע אין בערשאַד גופא; זיי האָבן אינגאַנצן פֿאַר־געסן אַן דער מידה פון ענווות, וואָס זייערע טאַטעס און זיידעס האָבן איבערגע־נומען פון דעם שטילן און באַשיידענעם צדיק ר׳ רפֿאל, און זיי האָבן זיך שטאַרק געגרויסט דערמיט, וואָס דר. מיכה יוסף בערדיטשעווסקי קומט פון זייער שטאָט, און ווען מ׳האָט איינעם פון זיי, געדענק איך, פֿאַרגעוואָרפן פֿאַרוואָס ער היט ניט אָפּ די מידה פון ענווות, האָט ער דאָס אינגאַנצן אַוועקגעמאַכט אונטער דער האַנט:

— וואָס איז דען בערשאַדער ענווות? — האָט ער געזאָגט. — בער־

שאַדער עניוות באַשטייט אין דעם, וואָס וועט מ׳זאָגט איינעם: „איך בין דאָך אַליין גאָרניט", טראַכט מען זיך דערבייַ: „און דו ביסט גאָרניט שבגאָרניט..."

אָבער מיכה יוסף בערדיטשעווסקי אַליין איז אָפילו אין די יאָרן פון זיין בונטאַרישקייט ניט געווען פון די, וואָס ווילן אינגאַנצן אומוואַרפן די אַלטע פעסטונגען פון יידישקייט און מיטן וואַרצל אַרויסרייסן די איינגעפונדעוועטע טראַדיציעס פונם יידישן לעבן; ער האָט שטענדיק געזוכט גאַנצקייט אין דעם יידישן לעבן; און דאָס האָט אים אַמאָל אויף זייטיקע וועגן אַוועקגעפירט, און אַזוי ווי ער האָט געהאַט אַ פלאַמענדיקן טעמפּעראַמענט און דערצו איז ער נאָך געווען זייער אַריגינעל און אייגנאַרטיק אין זיין דענקען, איז ער אַמאָל אַוועק גאָר ווייט, ווי ס׳איז געווייַלעך דער שטייגער פון מענטשן, ביי וועמען ניט נאָר דאָס האָרץ, נאָר אויך דער קאָפּ ווייסט ניט פון קיין רו. אָבער שפּעטער האָט ער זיך אָפּגעקערט פון דער פילאָסאָפּיע, וואָס מאַכט אַן אידעאַל פון פּיזישער גבורה און פון דער מאַכט פון דער שווערד, און ער האָט זיך נאָך מער ווי פריער דערנעענטערט צו דער אַלטער יידישער פאַרגאַנגענהייט און צו אַלץ, וואָס איז שיין און דערהויבן אינם יידישן לעבן; ער האָט אין זיינע ווערק אַוועקגע־ שטעלט זייער הויך די העלדן פון דער יידישער געשיכטע; ס׳זיינען אים געווען ליב די, וואָס האָבן אין אַלע דורות געפירט אַ קאַמף פאַר פרייהייט און גערעכ־ טיקייט אינם לעבן פון יידישן פאָלק; ער האָט אויך באַזונגען די שיינע זייטן פונם חסידיזם, וויייל ער האָט אין דער פאָלקס־באַוועגונג פונם בעל־שם־טוב געזען ניט בלויז אַ הויכע מאַראַל, נאָר אויך גאַנצקייט און אויסגעהאַלטנקייט. ס׳האָט אין אים וויידער אויפגעוואַכט דער גייסט פון בערשאַדער חסידות, וואָס ער האָט איבערגענומען ביי זיין פאָטער...

אויף אַלע געביטן פון ליטעראַטור איז מיכה יוסף בערדיטשעווסקי געווען טעטיק; ער האָט געשריבן ראָמאַנען און דערציילונגען, ליטעראַרישע אָפּהאַנד־ לונגען און פובליציסטישע אַרטיקלען. ער האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט ביבל־ פאָרשונג. און געשריבן האָט ער אויף דריי שפּראַכן — אויף העברעאיש, אויף יידיש און אויך אויף דייטש. און געשטאַרבן איז ער אינם יאָר 1921, אין בערלין. ער איז דאָן אינגאַנצן אַלט געווען זעקס און פופציק יאָר. און די ליטעראַרישע ירושה, וואָס איז פון אים געבליבן, איז זייער אַ גרויסע און אויך אַ פילזייטיקע אין אינהאַלט. אויף העברעאיש באַשטייען זיינע ווערק פון פּינף און צוואַנציק בענדער. אויך אויף יידיש זיינען זיינע ווערק אַרויס אין עטלעכע בענדער. און אין די יאָרן, וואָס ער האָט געלעבט און געשאַפן, איז זיין אייג־ פלוס געווען זייער גרויס אויף דעם נייעם דור, וואָס איז אויפגעשטאַנען אינם יידישן לעבן בייַם סוף פונם נייַנצנטן יאָרהונדערט און בייַם אָנהויב פונם צוואַנציקסטן.

ער וואָלט אפשר ניט געווען געשטאַרבן אַזוי יונג, ווען ניט דער גרויסער אומגליק מיט זיין פאַטער, וועלכער איז אויף אַזאַ שרעקלעכן אופן אומגעקומען אויף קידוש־השם אינם שטעטל דובאָווע, ווען די באַנדעס פון דעם אוקראַיניישן אטאַמאַן קאַזאַקאָוו האָבן דאָרט געמאַכט א פּאָגראָם. בכלל האָבן די פּאָגראָמען אין אוקראַינע, אין די יאָרן פון גרויסן בירגער־קריג, אויף בערדיטשעווסקין אַזוי געווירקט, אַז ער איז געווארן נאָך מער פּאַרשלאָסן אין זיך; ער האָט א סך געטראַכט וועגן דעם גרויסן צאָרן, וואָס האָט זיך אויסגעגאָסן אויף די יידן אין אוקראַינע אינאיינעם מיטן אָנקומען פון די נייע צייטן אין רוסלאַנד, אָבער געוועדט האָט ער וועגן דעם זעלטן. אויך וועגן דעם אומגליק מיט זיין פאַטער און זיין ברודער מענדל, וועלכער איז אויך דערהרגעט געווארן אין פּאָגראָם אין דובאָווע, האָט ער א סך געטראַכט, אָבער ער האָט פון דעם ניט געוועדט. און ווי ס׳גיט איבער פּראָפעסאָר חיים טשערנאָוויץ, אַן אינטימער פרייַנד פון דעם פּאַרשטאַרבענעם, האָט ער אָפילו מיט אים קיינמאָל ניט געוועדט דערפון. מ׳האָט אָבער געקענט זען, אַז ס׳ליגט אים שטענדיק אין זינען און אַז ער וועט דאָס קיין מאָל ניט קענען פאַרגעסן.

און ער האָט דאָס טאָקע ניט פאַרגעסן, און דאָס האָט אים די יאָרן פאָר־קירצט, און ער איז געשטאַרבן אין א צייט, וועז זיינע שעפּערישע כוחות האָבן נאָך געהאַלטן אין בליען...

*
**

פון גאָר אַן אָנדער שניט איז געווען אַן אָנדער בערשאַדער, וואָס האָט אויך געשטאָמט פון א חסידישער משפּחה, וואו ענייות, גוטסקייט צו מענטשן און ליבע צום אמת איז געשטאַנען זייער הויך. אָבער ער האָט פאָר זיך ניט געמאַכט קיין נאָמען אין קיין ליטעראַטור — ניט אויף העברעאיש, ניט אויף יידיש און ניט אויף קיין אַנדער שפּראַך. אָבער אין בערשאַד וועט מען זיין נאָמען קיינמאָל ניט פאַרגעסן, און ווען מ׳וועט אים נאָר דערמאָנען, וועט מען אויף אים זאָגן בלויז גוטס, און ס׳וועלן זיך אַוודאי אויך געפינען אַזעלכע, וואָס וועלן צו דעם נאָך צוגעבן, אַז ער האָט אויפן שענסטן שטייגער זיך איינגעשטעלט פאַרן אמת אַזוי ווי ס׳פאַסט פאַר איינעם, וואָס שטאַמט פון יענע בערשאַדער חסידים, ביי וועמען דער אמת איז געשטאַנען זייער הויך. מ׳וועט אויך זאָגן, אַז אַזעלכע יידן ווי ער זיינען אַוודאי געווען אין די חיילות פון די חשמנואים, וועלכע האָבן זיך ביזן לעצטן טראָפן בלוט געשלאָגן קעגן די, וואָס זיינען אויפגעשטאַנען צו פאַרטיליקן דאָס יידישע פאָלק.

משה האָט ער געהייסן, יענער בערשאַדער, וואָס האָט פון א חסידישער

משפחה געשטאמט. משה דאמבראוועגסקי. און געווען איז ער אַ יונגער בחור, געזעסן בענטשט מיט אַ סך גבורה און אויך מיט אַ סך מוט. ער האָט אין שטאָט געהאַט אַ שם פון אַ גרויסן גבור, וואָס שרעקט זיך ניט פאַר קיינעם. און נאָך דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע, ווען ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער בירגער־קריג, און בערשאד איז מיטאַמאָל געווארן אַ גרויסע שטאָט פון עטלעכע און צוואַנציק טויזנט איינוואוינער, ווייל פון די אַרומיקע שטעטלעך, וואָס זיינען מיט בערשאד אין איין משפחה, זיינען זיך אָנגעלאָפן אַהין אַ סך צעשראָקענע יידן, האָט משה דאמבראוועגסקי דעמאָלט גלייך אייגעזען, אַז מ׳מוז זיך שוין צוגרייטן, ווייל אין די דערפער העצט מען די פויערים קעגן יידן און מ׳רעדט, אַז אומעטום זיינען ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואָקסן אוקראַיניסשע אָטאַמאַנען, וואָס שטעלן צונויף באַנדעס זיך צו שלאָגן מיט דער סאָוועטן־מאַכט און מאַכן פאָגראָמען אויף יידן.

ניט פאַרלירנדיק קיין צייט, האָט משה דאמבראוועגסקי צונויפגעשטעלט אַ זעלבסטשוץ פון יונגע, געזונטע און מוטיקע יידישע בחורים, און אַזוי ווי מ׳האָט געדאַרפט זיין זייער פאַרזיכטיק, האָט ער געהייסן, אַז מ׳זאָל אין דער סאָוואַניער קלויז באַהאַלטן אַלץ, מיט וואָס מ׳קען נאָר שלאָגן. און באַלד האָט מען אַהין צונויפגעטראָגן וואָס מ׳האָט נאָר ערגעץ געקענט קריגן — מעסערס, קאָלאָדאָטשן, באַלאָווקעס, לאָפּעטעס, ריסקאַליעס, גראַבליעס און נאָך און נאָך זאַכן, וואָס מ׳קען באַנוצן אין אַ געשלעג. אויך עטלעכע רעוואָלווערן האָט מען געקראָגן און מ׳האָט זיי באַהאַלטן. און ווען ס׳איז נאָר געקומען אַ טאָג פון אַ יאָריד, און משה דאמבראוועגסקי האָט דערזען וויי אויפן מאַרק שטייט איינער אין אַ רעדל און העצט קעגן יידן און די פויערים זיינען שוין גרייט צו מאַכן אַ פאָגראָם, האָט ער דעם רעדנער גלייך אַרויסגעשלעפּט פונם רעדל און אים אָנגעהויבן דערלאָנגען די ריכטיקע קלעפּ, און דאָס איבעריקע האָבן שוין געטאָן די אָנדערע פון דער זעלבסטשוץ, און דאָס האָט אויף די פויערים אַרויפגעוואָרפן אָזאַ מורא, אַז זיי זיינען זיך צעלאָפן אין אַלע זייטן, און דעם רעדנער, דעם כוליגאַן, פלעגט מען געווויינלעך אַרײַננעמען אין אַ זייטיק געסל און דאָרט האָט מען אים ערשט גוט אָנגעבראָכן די ביינער, אַז ער האָט געדאַרפט פאָרזאָגן אַ צענטן מער דאָס פּנים ניט צו וויזן אין בערשאד.

די בערשאדער בעלי־בתים האָבן די זעלבסטשוץ אויסגעהאַלטן. אָזוי איז באַשלאָסן געווארן אויף אַן אסיפה, וואָס מ׳האָט צונויפגערופן. דאָרט איז אויך באַשלאָסן געווארן, אַז דער הויפט פון דער זעלבסטשוץ זאָל בלייבן משה דאמבראוועגסקי.

אַ קורצע צייט אַיידער פעטליורעס באַנדעס זיינען אַריין קיין בערשאד, האָט זיך דאָרט איינגעשטעלט אַ סאָוועטישע מאַכט, אָבער זייער אַ שוואַכע און מ׳האָט זיך אויף איר ניט געקענט פאַרלאָזן, און דאָן האָט זיך משהן אייני־

געגעבן צוצוציען צו דער יידישער זעלבסטשוץ די מיליציאַנערן, וואָס האָבן באַ־ וואַכט די שטאָט. ס׳האָט זיך אים אויך אייגנעגעבן צו קריגן אַ קאַנאַן און עטלעכע קלענערע פּולעמיאָטן, און ווען די פּעטליורישע באַנדעס זיינען צו־ געקומען צום טויער פון דער שטאָט, איז משה זיי אַרויסגעגאַנגען אָפּצוגן מיט דער גאַנצער זעלבסטשוץ און מיט די מיליציאַנערן, וואָס האָבן זיך אַנגעשלאָסן אין איר. ער איז געווען זיכער, אַז מיט אַזאַ מחנה וועט זיך אים אַוודאי אייי־ געבן צו פאַרטרייבן פּעטליורעס קאָזאַקן פון בערשאַד. אָבער ווי נאָר פּעטליורעס קאָזאַקן האָבן אָנגעהויבן שרייַען „סלאַוואַ", האָבן די גוויישע מיליציאַנערן פון שטאָט אַריינגעוואַרפן זייער געווער אין טייך אַריין און אַליין זיינען זיי אַנט־ לאָפן, און דאָן האָט זיך באַלד אָנגעהויבן אַ שיסעריי פון בייַדע זייטן; די יונגעלייט פון דער יידישער זעלבסטשוץ האָבן געהאַלטן מיט קוילן אויף די קאָזאַקן, וואָס האָבן זיך אָלץ נעענטער געשפּאַרט צו דער שטאָט, און איין יידישער בחור, וועמעס נאָמען ס׳ווערט, ליידער, אין ערגעץ ניט אָנגעגעבן, איז ניט אַוועק פון דעם אייַנציקן קאַנאָן, וואָס די זעלבסטשוץ האָט געהאַט, ביז ער איז געפאַלן טויט.

ווען ס׳איז שוין געווען קלאָר, אַז די שלאַכט איז פאַרלאָרן, זיינען זיך אַלע צעלאָפן וואוהין זיי האָבן נאָר געקענט. משה דאָמבראָווענסקי איז אָבער ניט אַנטלאָפן. ער איז ביז דער לעצטער מינוט געבליבן אויף זיין פּאָסטן, שיסנדיק די גאַנצע צייט פון אַ פּולעמיאָט אויף די קאָזאַקן, וואָס האָבן זיך אויף אים געיאָגט. וויפל מ׳האָט זיך ביי אים ניט געבעטן, ער זאָל אַנטלויפן, האָט דאָס ניט געהאָלפן. „איך וועל פון דאָנען ניט אַוועק! — האָט ער געזאָגט. — דאָ וועל איך פאַלן טויט, אָבער אַנטלויפן וועל איך ניט!"

אָפילו ווען ער איז שוין געלעגן אויף דער ערד אַ פאַרוואונדעטער און ס׳האָט זיך פון אים געגאָסן בלוט, האָט ער דעם פּולימיאָט פון דער האַנט ניט אַרויסגעלאָזט און ער האָט נאָך אַלץ געשאָסן...

אַזוי פיל מוט קען אַרויסווייזן בלויז אַזאַ מענטש, וואָס איז ווירקלעך מיטן גאַנצן האַרצן געטריי און איבערגעגעבן זיין פאַלק — איינער, וואָס האָט ביי זיינע טאַטעס און זיידעס איבערגענומען דעם גייסט פון אַ גרויסן אמת, וואָס איז ווערט, אַז מ׳זאָל פאַר אים אָפילו דאָס לעבן אָוועקגעבן....

און וועגן די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן, וואָס ער האָט פאַרלאָרן ווי אַ העלד, האָט שפּעטער דערציילט זיין כלה, די טאַכטער פון אַ בערשאַדער:

„ווען איך האָב דערהערט, אַז אַ קויל האָט אים געטראָפן, — האָט זי דער־ ציילט, — בין איך געלאָפן אים זען. ווען איך בין צוגעקומען צו אים, האָט ער נאָך געלעבט. פון דער קויל, וואָס האָט אים געטראָפן, איז איין אויג ביי אים אַרויס, און דאָס אַנדערע האָט געקוקט אויף מיר מיט אַזוי פיל רחמנות, אַז ס׳האָט מיר אַזש פאַרקלעמט דאָס האַרץ. מיר האָט זיך אויסגעווויזן, אַז ער וויל

מיר געבן אַ קוש, האָב איך זיך אַנגעבויגן צו אים אויף די קני, און איך האָב אַליין ניט געוואוסט וואָס איך זאָל טאָן. איך האָב געזען ווי ער שטרענגט זיך אָן מיט אַלע כוחות, וואָס זיינען אין אים נאָך געבליבן, אויפצוהויבן איין האַנט און מיך אַרומ־נעמען צום לעצטן מאָל. אָבער ער האָט דאָס ניט געקענט. באַלד האָט זיך דאָס אַנדערע אויג אויך אויסגעלאָשן ביי אים... מיטאַמאָל האָב איך דערהערט טריט, און איך האָב זיך באַהאַלטן הינטער אַ פלויט. פון דער ווייטנס האָב איך דערזען ווי צום טויטן זיינען צוגעקומען צוויי — איינער איז געווען אַ פּעטליורישער קאָזאַק, און דער אַנדערער איז געווען אַ היימישער פויער. דער פויער האָט פונם טויטן אַראָפּגעצויגן די קליידער, און ווען דער קאָזאַק האָט דערזען דעם טויטן אינגאַנצן נאַקעט, האָט ער געגאַפּט, דרייענדיק דערביי מיטן קאָפּ: „עך, וואָס פאַר אַ געזונטער קאָזאַק דאָס איז געווען! — האָט ער געזאָגט. — אַזאַ גיבור האָט געדאַרפט זיין איינער פון אונדזערע!“ און דער פויער האָט אויפגעהויבן ביידע הענט צום הימל און נאָכדעם האָט ער זיך איבערגעצלמט און געזאָגט מיט אַ פרומער מינע אויפן פנים: „גאָט, איך דאַנק דיר; ניטאָ מער ביי יידן קיין גאָט!“ *)

וואָס האָט ער זיך געטראַכט, יענער פויער, וואָס האָט דאָס געזאָגט? און וואָס האָט ער געמיינט דערמיט?

ווער קען דאָס וויסן?!...

און וואָס האָט זיך געטראַכט יענער קאָזאַק, דער פּעטליורישער, וואָס ווען ער האָט דערזען דעם טויטן יידישן גיבור אין בערשאַד, האָט ער געזאָגט, אַז ער וואָלט געדאַרפט זיין איינער פון זייערע?!...

אָבער דער פּעטליורישער קאָזאַק האָט ניט געקענט פאַרשטיין דאָס וואָס מ׳האָט פאַרשטאַנען אין בערשאַד און אין די אַלע אַנדערע שטעטלעך, וואָס זיינען אין דער משפחה. דאָרט האָט מען אַלע מאָל געוואוסט און מ׳ווייסט אויך איצט, אַז משה דאָמבראָווענסקי, און נאָך אַזעלכע ווי ער, זיינען אי אין גבורה, אי אין גייסט, אונדזערע — אמתע גוטע אוקראַינער יידן...

---

*) א. דרויאַנוב: שורה של פּגעים, געדרוקט אין „רשומות“, באַנד 3, ז׳ 174.

כארקאָוו

ע֙ס איז שוין אַ סך יאָרן אין דעם, אָבער אין מיין זכרון איז נאָך אַלץ פריש דער אײנדרוק, ווָאס די שטאָט כאַרקאָוו האָט אויף מיר געמאַכט וועט איך בין דאָס ערשטע מאָל געקומען אַהין.

אין אַ קאַלטן ווינטערדיקן פרימאָרגן איז דאָס געווען. דער פראָסט אין דרויסן האָט געברענט אַזוי שטאַרק, אַז ס׳איז אַזש פאַרגאַנגען זאָשפּרעס אין די פינגער. און וועט איך האָב זיך געלאָזט פאָרן אין שטאָט אַריין פון דעם וואָקזאַל, וואו איך האָב זיך געמוזט אָפּוואַלגערן אַ גאַנצע נאַכט. זיינען די גאַסן געווען באַדעקט מיט אייז און שניי. ס׳איז געווען גליטשיק, און פערד, ווָאס האָבן געפירט שווערע משא איבערן שאָסיי, זיינען אַלע מאָל געפאַלן. אַלץ אַרום און אַרום איז געווען פאַרפראָרן. די הייזער און די קראָמען האָבן מיט זייערע בלינדע שויבן געקוקט אויף דעם גרויען פראָסטיקן פרימאָרגן און אויך אויף די מענטשן, ווָאס האָבן געציטערט פון קעלט, יאָגנדיק זיך ערגעץ מיט פּעקלעך און פּאָרט־פעלן אונטער די אָרעמס. אויף אַלץ און אויף אַלעמען איז נאָך געלעגן די מיד־קייט פון דער נאַכט און דער טרויער פון צייטן, ווָאס לעגן זיך זייער שווער אויפן געמיט. און מיטאַמאָל האָט זיך פון אַ זייטיקער גאַס אַרײַנגעריסן אַ שטאָר־קער גערודער, ווָאס האָט זיך עפּעס ווי אינגאַנצן ניט אָנגעקערט מיט דער אָנ־געכמורעטקייט פון דעם גרויען פרימאָרגן און אויך ניט מיט דעם געמיט פון די מענטשן, ווָאס האָבן געציטערט פון קעלט. און באַלד האָט מען דערזען אַ לאַנגע ריי פון מאַטאָר־וועגענער, און יעדער מאַטאָר־וואָגן איז געווען געפּאַקט מיט זעל־נער פון דער רויטער אַרמיי, און יעדער זעלנער איז געווען אָנגעטאָן אין אַ וואַ־רעמען פּעלץ, און אַלע אינאײנעם האָבן צווישן זיך געערעדט הויך אויפן קול און הילכיקע געלעכטערס האָבן זיך אין דער לופט געטראָגן. אין אַ לאַנגער ריי זיינען די מיליטעריש מאַטאָר־וואָגנס געפאָרן, און ביי די זייטן פון יעדן וואָגן איז געווען אַ גרויסער אויפשריפט מיט גרויסע אותיות, ווָאס מ׳האָט געקענט זען ווייט:

„ניע כאַטים וואָיני — ווסיעגדאָ נא טשעקוי״ (מיר ווילן ניט קיין מלחמה; מיר זיינען שטענדיק אויף דער וואַך).

דאָס איז געווען נאָך אין 1932, ווען איך האָב געמאַכט אַ רייזע איבער סאָוועט־רוסלאַנד.

היטלער האָט נאָך דאַן ניט געהערשט איבער דייטשלאַנד, אָבער זיין נאָמען איז שוין דעמאָלט דערמאָנט געוואָרן ווי עפּעס אַ בייזע נאָכשלעפּעניש צו די פּאָליטישע וועלט־געשעענישן, וואָס האָבן קיין גוטס ניט אָנגעזאָגט. די לאָגע איז אייראָפּע איז געווען אַזאַ, אַז מ׳האָט קיינמאָל ניט געקענט וויסן וואָס פּאַר אַן איבערראַשונג דער מאָרגן וועט ברענגען און פון וואַנען ס׳וועט זיך אָנרוקן אַזאַ געפּאָר, וואָס וועט זיין גרעסער פון אַלע אָנדערע געפּאָרן, וואָס הענגען אי־בערן קאָפּ. און אין סאָוועט־רוסלאַנד איז מען איבער דעם געווען אַזוי צע־טומלט, אַז מען האָט ניט געוואוסט קיגן וועמען מען זאָל ביים פּאָלק אָרויסרופן האָס און אויף וועמען מ׳זאָל זיך אָמאָל פאָרגינען אַ גוט וואָרט צו זאָגן אין דער עפּנטלעכקייט; ס׳איז די פּירער דאָרט, קענטיק, דעמאָלט נאָך ניט געווען איבּ־גאָנצן קלאָר מיט וואָס פאָר אַ לאָגד מ׳וועט פאָרבליבן פּריינד און מיט וועמען מ׳וועט זיך שפּעטער אפשר גאָר דאָרפן שלאָגן ווי מיט אַ בייזן פיינד. און ווייל זיי האָבן דאָס ניט געוואוסט, האָבן זיי איבער דעם, אָפּנים, געפּרואוט אָרויס־רופן ביי דער באָפּעלקערונג פון לאָגד אַ האָס צו אָלץ און צו אָלעמען און זיך געגרייט צו קריג קעגן אָלץ און קעגן אָלעמען... און דער לאָזונג איז געווען:

„גיע כאָטים וואיני — ווסיעגדאָ נא טשעקו!...“

דאָס גרייטן זיך צו מלחמה איז דאַן שוין געווען אַזוי שטאַרק, אַז מ׳האָט דאָס אָפּילו געקענט זען אין דער שפּיל פון קינדער אין די גאַסן. און אין דער קורצער צייט, וואָס איך בין געווען אין כאַרקאָוו, ווען זי איז געווען די הויפּטשטאָט פון אוקראַינע, האָב איך אויף די גאַסן געזען ווי קינדער זיינען פאָרטאָן אין דער שפּיל מיט סאָלדאָטלעך מער ווי אין אָלע אָנדערע שפּילן, וואָס קענען פאָרכאָפן די קינדערשע פאָנטאָזיע...

אויף די אָלע שטעלעכלעך, וואו מ׳האָט פאָרקויפט שפּילצייג, האָט מען כמעט גאָר ניט געזען קיין אָנדערע זאכן ווי נאָר ביקסלעך, פּיסטאָלעטלעך, האָרמאָטלעך, פּולימיאָטלעך און אָנדערע נאָכמאָכענישן פון קריגס־געווער. דאָס איז געווען די בעסטע סחורה צום פאָרקויפן. מיט דעם האָבן זיך קלענערע און גרעסערע קינדער געשפּילט אין די גאַסן און אויך אין די היימען. און ניט נאָר יינגעלעך, נאָר אויך מיידעלעך האָבן זיך מיט דעם געשפּילט. און שפּילנדיק זיך מיט דעם, האָבן זיי געריידט ווען אַ שונא, וואָס מ׳דאַרף אויסראָטן און פאָר־ניכטן און ס׳האָט געהייסן, אַז ער, דער שונא, איז אומעטום. די גאַנצע וועלט באַשטייט פון שונאים...

מיט דעם וואָס מ׳האָט כאַרקאָוו אויף אַ געוויסער צייט געמאַכט פאָר דער הויפּטשטאָט פון אוקראַינע האָט מען אַ סך דערהויבן איר חשיבות ביים פּאָלק.

צו דעם האָט די שטאָט בכלל אַ סך געוואונען דערפון. זי איז געוואָרן אַ וויכ־טיקער אינדוסטריעלער צענטער און אויך אַ גאַנץ באַדייטנדער קולטורעלער צענטער. און אַפילו נאָכדעם ווי קיעוו איז ווידער געוואָרן די הויפטשטאָט פון אוקראַינע, האָט כארקאָוו דאָך ניט פאַרלאָרן איר חשיבות און זי איז אַלץ געבליבן אין דער ערשטער ריי פון די שפּיגל־שטעט אין לאַנד.

*
**

כאַרקאָוו איז אין אוקראַינע צווישן די געציילטע שטעט, וואו ס׳איז ביז נאָכן אויסברוך פון דער רעוואָלוציע קיינמאָל ניט געווען קיין פּאָגראָם אויף יידן. אַפילו אין די ערגסטע צייטן, וען יידיש בלוט האָט זיך אין אוקראַינע ווי וואַסער געגאָסן, איז כארקאָוו ניט געווען אויפן צעטל פון די שחיטה־שטעט. אַבער דאָס קען מען דערקלערן פשוט מיט דעם, וואָס כארקאָוו איז ניט געווען קיין יידישע שטאָט. דאָס ביסל יידן, וואָס איז דאָרט יאָ געווען, האָט זיך זייער ווייניק אָנגעזען און זיי זיינען געווען צעוואָרפן איבער דער גאַנצער שטאָט. קיין צענטער פון יידישקייט איז דאָרט ניט געווען.

ביזן סוף פון זעכצנטן יאָרהונדערט איז דער גאַנצער געגנט, וואו כארקאָוו געפינט זיך איצט, באַשטאַנען פון „פּוסטע פעלדער", ווי מ׳האָט דאָס גערופן אין רוסיש. ערשט ביים אָנפאַנג פון זיבעצנטן יאָרהונדערט האָט דער געגנט ביסלעכווייז אָנגעהויבן ווערן באַזעצט, און די ערשטע, וואָס האָבן דאָרט פאָר זיך אַ היים געמאַכט, זיינען געווען די רוסישע פּויערים־שקלאַפן, וועלכע זיינען אַנטלאָפן פון די פּריצים, וואָס האָבן זיי אַן רחמנות אינטערדריקט.

אויך אוקראַינישע פּויערים־שקלאַפן, וואָס האָבן שוין מער ניט געקענט אַריבערטראָגן דעם שווערן דרוק פון די פּוילישע פּריצים, האָבן זיך אין יענעם „ווילדן געגנט" באַזעצט. און אינם יאָר 1655 איז געגרינדעט געוואָרן די שטאָט כארקאָוו, וועלכע איז שפּעטער געוואָרן איינע פון די גרעסטע און וויכ־טיקסטע שטעט אין אוקראַינע.

די ערשטע צייט האָט די שטאָט אַ סך געליטן פון אָפּטע שריפות, ווייל די מערסטע הייזער, וואָס מען האָט דאָרט געבויט, זיינען געווען מיט שטרויענע דעכער, פונקט ווי אין די קליינע שטעטלעך און דערפער. ס׳איז געווען גענוג, אַז ס׳זאָל זיך אָנצינדן איין שטיבל, און באַלד האָבן זיך שוין די פלאַמען אַריבערגעוואָרפן אויף די אַנדערע שטיבלעך מיט די שטרויענע דעכער און זיי האָבן שוין אַלע אינאיינעם געברענט. וועגן דעם וואוילזיין פון דער שטאָט האָט מען זיך אין די צייטן פון די ערשטע ראָמאַנאָוס קיין סך ניט געזאָרגט. אַזוי איז געווען ניט נאָר אין כארקאָוו, נאָר אויך אין אַנדערע שטעט; אַ סך

פון די שטעט, וואָס זיינען אין פאַרלויף פון יאָרן געווארן גרויס, האָבן אויס־געזען ווי דערפער, וואָס זיינען זיך צעוואַקסן אין דער לענג און אין דער ברייט. קיין פּנים פון אַ גרויסער שטאָט האָבן זיי ניט געהאַט.

קיין יידן האָבן דאָן אין כאַרקאָוו אינגאַנצן ניט געוואוינט, כאָטש ס׳איז דווקא ניט געווען קיין פאַרבאָט דערויף. די שטאָט האָט גלאַט קיין יידן צו זיך ניט געצויגן. אָבער פונדעסטוועגן קען מען ניט זאָגן, אַז יידן האָבן ניט געהאַט קיין חלק אין דעם, וואָס די שטאָט איז שפּעטער געוואָרן אַ וויכטיקער אינ־דוסטריעלער און האַנדלס־צענטער.

באַלד נאָכדעם ווי כאַרקאָוו איז געוואָרן אַ גובערנסקע שטאָט — אינם יאָר 1768 — און מ׳האָט דאָרט אינגעפירט די גרויסע יאָרידן, כדי צוצוציען אַ סך סוחרים פון אומעטום, האָבן יידן אָנגעהויבן קומען אַהין, און מיט זייער קומען האָבן זיי אַריינגעטראָגן אַ סך לעבן און דער האַנדל האָט זיך דאָרט שטאַרק צעבליט. יידישע סוחרים, וואָס זיינען זיך צונויפגעפאָרן אַהין אויף די גרויסע יאָרידן, האָבן דאָרט געקויפט סחורה אויף מיליאָנען רובל, און נאָכדעם האָבן זיי די אָנגעקויפטע סחורה צעפירט איבער בעסאַראַביע, מאָלדאַוויע און וואַ־לאַכיע, און מ׳האָט שוין געוואוסט, אַז אַן די יידישע סוחרים קען אין כאַרקאָוו קיין יאָריד ניט זיין.

דאָן האָבן יידן זיך אָנגעהויבן באַזעצן אין כאַרקאָוו און די רעגירונג פון יעקאַטערינע דער גרויסער האָט גאָרניט אויסגעזעצט קעגן דעם, ווייל זי האָט פאַרשטאַנען, אַז זיי ברענגען אַ סך נוצן און זיי העלפן אַ סך אין דער אָנטוויקלונג פון דער שטאָט. אָבער שפּעטער, אין די צייטן פון אָלעקסאַנדער דעם ערשטן, ווען דער פינצטערער רעאַקציאָנער אַראַקטשעיעוו האָט געהאַט די גאַנצע דעה אין דער מלוכה, איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל, אַז יידן האָבן קיין רעכט ניט צו וואוינען אין כאַרקאָוו, און זיי האָבן אויך קיין רעכט ניט צו קומען אַהין אויף די יאָרידן.

דאָס איז געווען אינם יאָר 1821. און דאָס אינטערעסאַנטסטע דערביי איז, וואָס אייגעשטעלט זיך פאַר די יידן האָט דאָן דער גובערנאָטאָר פון כאַרקאָוו, און געטאָן האָט ער דאָס ניט דערפאַר וואָס ער איז געווען אַזאַ גוואַלדיקער אוהב ישראל, נאָר פשוט דערפאַר, וואָס ער האָט געוואוסט, אַז אַן די יידן וועלן די יאָרידן אין כאַרקאָוו זיין אַ דורכפאַל. און ווי עס הָאט זיך שפּעטער אַרויסגע־וויזן, איז ער טאָקע געווען גערעכט; ווען די יידן האָבן אויפגעהערט קומען קויפן סחורה, האָבן די יאָרידן אָנגעהויבן אַריינטראָגן מיט גאַנצע ניין מיליאָן רובל וויניקער ווי פריער, און דאָס האָט דער גובערנאָטאָר אויסגענוצט ווי אַ שלאָגנדן אַרגומענט צו באַווייזן ווי נויטיק ס׳איז אָפּצושאַפן דעם פאַרבאָט, אַז יידן טאָרן אין כאַרקאָוו ניט וואוינען און אַז זיי טאָרן אַהין אויך אויף די יאָרידן ניט קומען.

דאָס האָט געווירקט און מ׳האָט די גזירה געמאַכט אַ ביסל לייכטער. מען האָט דערלויבט יידן צו קומען קיין כאַרקאָוו בלויז אויף אַ געוויסער צייט, אָבער ניט זיך צו באַזעצן דאָרט אויף שטענדיק. ערשט אינם יאָר 1863, ווען אויפן טראָן פון רוסלאַנד איז שוין געזעסן אַלעקסאַנדער דער צווייטער, האָט זיך איינגעגעבן צו ווירקן אויף דער רעגירונג, אַז זי זאָל געבן די רעכט אַ גע־וויסער צאָל יידן זיך צו באַזעצן אין כאַרקאָוו אויף שטענדיק. און דאָס מאָל האָט זיך פאָר זיי אויך איינגעשטעלט אַ גובערנאַטאָר.

גראָף סיווערס האָט יענער כאַרקאָווער גובערנאַטאָר געהייסן. און אין דעם צושריפט, וואָס ער האָט צוגעשטעלט דער רעגירונג וועגן דער פראָגע, האָט ער אָנגעוויזן ווי נויטיק ס׳איז צו מאַכן פריי דעם וועג קיין כאַרקאָוו פאָר די יידן און זיי געבן די מעגלעכקייט ניט נאָר אַריינצוקומען אַהין אויף אַ באַשטימטער צייט, נאָר אויך זיך צו באַזעצן דאָרט אויף שטענדיק, און דערביי האָט ער אונטערגעשטראָכן, אַז דאָס „וועט אַן צווייפל אַ סך העלפן אויפצולעבן און אָנט־ווילקלען די האַנדלס־טעטיקייט און אויך די אינדוסטריעלע טעטיקייט אין שטאָט און וועט ברענגען גרויסע נוצן דעם וואויל־זיין פון אַ באַדייטנדיקער מאַסע איינוואוינער״. אַזוי האָט גראָף סיווערס געשריבן אין דעם צושריפט, וואָס ער האָט צו דער רעגירונג קיין פּעטערבורג געשיקט, און ער האָט דערמאָנט, אַז דאָס פאָדערן די לעבנס־אינטערעסן פון די איינוואוינער אין דער שטאָט כאַרקאָוו.

די מי פונם גובערנאַטאָר סיווערס האָט געבראַכט רעזולטאַטן. אָבער ס׳איז דאָך ניט צוגעגאַנגען אַזוי גרינג. און דאָס קען מען זען פון דעם, וואָס ערשט אינם יאָר 1867 איז די גאַנצע יידישע באָפעלקערונג אין כאַרקאָוו באַשטאַנען פון צוועלף סוחרים, פערצן סטודענטן, צוועלף גימנאַזיסטן, דריי און צוואַנציק בעלי־מלאכות און זעכציק אַזעלכע יידן, וואָס האָבן געדינט אין דער אַרמיי.

זיי זיינען געווען די תושבים, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין כאַרקאָוו אויף שטענדיק, און כאָטש זייער צאָל איז געווען אַזוי קליין, האָבן זיי פונדעסטוועגן אויפגעבויט אַ שול אַזוי שנעל ווי זיי האָבן דערויף אַ דערלויבעניש געקראָגן. דאָס איז געווען די ערשטע יידישע שול אין דער גויישער שטאָט כאַרקאָוו. מ׳האָט זי אויסגעבויט אין יאָר 1867, און אין די צייטן פונם יאָר־יאָריד אין שטאָט איז זי געווען געפּאָקט, ווייל דעמאָלט פלעגן קיין כאַרקאָוו געווינלעך קומען ניט וויניקער ווי אַ דריי טויזנט יידישע סוחרים און זיי האָבן געדאָווענט אין שול, און ניט איינער פון זיי פלעגט זיך אַמאָל אין די אָוונטן אַריינכאַפּן אַהין צו לערנען אַ בלאַט גמרא, אָדער אַ פּרק משניות. די שול איז געווען דער צענטער, וואוהין די אָנגעפּאָרענע יידישע סוחרים זיינען געקומען, ווען זיי האָבן פון זיך אַראָפּגעווארפן דאָס וואָכעדיקע אין די מאָמענטן ווען זיי זיינען שוין

געווען מיד פון דעם שווערן עול פון פּרנסה. און ס׳איז זייער מעגלעך, אַז זיי האָבן דאָס געגעבן די נויטיקע סומע געלט, וואָס מ׳האָט געדאַרפט אויפצובויען די שול, ווייל די שטענדיקע יידישע תושבים אין כאַרקאָוו זיינען דאָך געווען אַזוי קליין אין צאָל און די מערסטע פון זיי, די יונגע סטודענטן און גימנאַזיסטן און אויך די אַרעמע בעלי־מלאכות און די יידישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן געדינט אין דער אַרמיי, זיינען אַוודאי ניט געווען אומשטאַנד צו געבן גרויסע באַשטייע־רונגען אויף אויפצובויען אַ שול. ס׳איז דעריבער אויסגעקומען אַזוי, אַז די ערשטע שול אין כאַרקאָוו איז אויפגעבויט געוואָרן פון אַזעלכע יידן, וואָס האָבן גאָרניט געהאַט די רעכט זיך צו באַזעצן דאָרטן אויף שטענדיק.

אָבער ווי נאָר ס׳איז אַוועקגעלייגט געוואָרן דער ערשטער פונדאַמענט פאַר אַ יידישער קהילה אין כאַרקאָוו, איז דאָס שוין ווייטער געגאַנגען ווי פון זיך; ס׳זיינען צוגעקומען נאָך און נאָך יידן, און אינם יאָר 1899, אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם צווייטן, האָט שוין די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין כאַרקאָוו דערגרייכט ביז איבער עלף טויזנט נפשות, און דאָס האָט דאָן אויס־געמאַכט ווייניקער ווי איינס פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג אין שטאָט.

*
**

אַ גרויסער יידישער צענטר האָט כאַרקאָוו אָנגעהויבן ווערן אין די צייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וואָס האָט אויסגעבראָכן אין 1914. ווען מ׳האָט אָנגעהויבן טרייבן יידן פון די גרענעץ־שטעטלעך, זיינען אַ סך פון זיי פאַרוואַרפן געוואָרן קיין כאַרקאָוו. צווישן די, וואָס זיינען אַהין פאַרוואַרפן געוואָרן, זיינען געווען ניט ווייניק זייער אָנגעזעענע און געלערנטע יידן, וואָס זיינען פון תמיד אַן געווען צוגעוואוינט צו קולטורעלער און געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. און כאָטש די צייט איז דאָן געווען זייער אַ שווערע, האָבן זיי דאָך אויסגענוצט זייער גאָנצן איינפלוס, און אין יענער צייט האָט זיך אין כאַרקאָוו געגומען שאַפן אַ יידיש לעבן, וואָס איז געוואָרן מער אָנגעזעהן ווי אין די פריערדיקע צייטן. די יידישע אינטעליגענץ פון אַלע סאָרטן און ריכטונגען איז געוואָרן גרעסער אין צאָל און יעדער געזעלשאַפטלעכער און פּאָליטישער טוער האָט דאָרט געפונען אַ ברייט פעלד פאַר זיין טעטיקייט. אויך די פרומע יידן זיינען דעמאָלט אין כאַרקאָוו געווען זייער טעטיק; צווישן די ניי־אַריבערגעקומענע זיינען געווען אייניקע באַוואוסטע רבנים, און דער באָרימטסטער צווישן זיי איז געווען דער גראַיעוואָר רב ר׳ אליהו אהרון מילייקובסקי, דער מחבר פונם ספר „אהלי אהרון". אים האָט מען שפּעטער געמאַכט פאַרן הויפּט־רב אין כאַרקאָוו און ער האָט אין זיין קרייז געהאַט אַ גרויסן איינפלוס.

דאָס אָנקומען פון דער רעוואָלוציע אין 1917, האָט ביי די יידן אין כאַרקאָוו, פונקט ווי ביי די יידן אין אַ סך אַנדערע רוסישע שטעט, אַרויסגערופן גרויסע האָפענונגען. מ׳האָט געגלויבט, אַז איצט וועט מען מער ניט דאַרפן ליידן פון קיין גזירות און אַז דאָס יידישע לעבן, וואָס האָט זיך איינגעשטעלט אין כאַרקאָוו, איז שוין געזיכערט און אַז ס׳וועט זיך וויטער אָנטוויקלען אָזוי, אַז ס׳וועט ווירק־לעך זיין מיט וואָס צו שטאָלצירן. אָבער באָלד זיינען געקומען אָנטטוישונגען, און אַלע האָפענונגען זיינען אָוועק מיטן ווינט; ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער גרויסער סער בירגער־קריג, וואָס האָט געבראַכט חורבן און פאַרוויסטונג אין אַ סך שטעט. אויך כאַרקאָוו איז ניט אויסגעלאָזט געוואָרן און נאָכדעם ווי מ׳האָט פון דאָרט אַרויסגעטריבן די דייטשן, זיינען אַהין אַריין די מחנות פון דעם געוועזענעם דעניקין, וועלכער האָט אָנגעפירט אַ ביטערן קאַמף קעגן די באָלשעוויקעס.

די „פרייוויליקע אַרמיי״ — אַזוי האָבן זיך די מחנות פונם געוועזענעם דעניקין גערופן. דער עיקר פון זייער „פרייוויליקייט״ האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם, וואָס זיי זיינען געווען פריי צו טאָן מיט די יידן אַלץ וואָס זיי האָבן נאָר געוואָלט, און דעניקין אַליין האָט זיי דערויף די פרייהייט געגעבן, שוין מיט דעם אַליין, וואָס אַלעמאָל, ווען מ׳האָט זיך צו אים געוועגדט מיט אַ פראָטעסט קעגן דעם, וואָס ער, דער הויפט־קאָמאַנדיר, ד׳ערלאָזט דערצו, אַז זיין אַרמיי זאָל אָזוי באַהאַנדלען יידן, האָט ער דערויף געענטפערט, אַז ער קען גאָרניט העלפן, ווייל אין דער אַרמיי, האָט ער געזאָגט, הערשט אַזאַ שטימונג קעגן יידן, און מ׳קען דאָס ניט אייגזוימען.

צווישן די רוסישע אַרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן דאָן פראָטעסטירט קעגן דעם ווילדן אַנטיסעמיטיזם פון דער „פרייוויליקער״ אַרמיי, וואָס האָט געפירט אַ מלחמה קעגן דער סאָוועטן־מאַכט, איז אויך געווען דער פאַרבאַנד פון רוסישע דאָקטוירים אין כאַרקאָוו. אָבער דער געוועלדיקער האָט אַלץ דעם זעלבן ענטפער גע־געבן, אַז ער קען זיך גאָרניט העלפן. אונטערן אויסרייד, אַז „יעדער ייד איז אַ באָלשעוויק״, האָבן ניט נאָר זיינע סאָלדאָטן, נאָר אויך די אָפיצירן פון דער אַרמיי, זיך נוקם געווען אין די יידן אומעטום, אין די אַלע שטעט, וואוהין זיי זיינען נאָר אַריין.

קיין פאַראַמען אויף דעם שטייגער פון די פאַרשיידענערליי באַנדעס, וואָס זיינען אויסגעוואָקסן אין יענער צייט, האָבן דעניקינס „פרייוויליקע״ ניט געמאַכט. זייער שטייגער איז געווען אַן אַנדערער; זיי האָבן געמאַכט „שטילע פאַראַמען״ אויף אַ כלומרשט געזעצלעכן אופן. און „דעם טיפישסטן פאַראַם״ פון דעם מין האָבן זיי געמאַכט אין כאַרקאָוו. און וועגן דעם האָט איינער, וועלכער האָט דאָרט יענע שווערע צייט אַליין דורכגעמאַכט, דערציילט:

„אונטערן אויסרייד, אַז מ׳דאַרף מאַכן אַן אָביסק, האָבן אָפיצערן און קאָ־

זאָקן זיך אַריינגעריסן אין יידישע הייזער. קיין שריפטלעכן באַפעל האָבן זיי ניט געווּזן, און מאַכנדיק דעם אָביסק, האָבן זיי געווּיינלעך צוגענומען דאָס גאַנצע געלט און אַלע טייערע זאַכן, וואָס זיי האָבן נאָר געפונען אין שטוב, און די מענטשן, ביי וועמען זיי האָבן אַלץ צוגענומען, האָבן זיי געשלאָגן מכות רצח, זיי אַוועקגעפירט אין געפענגעניש און נאָכדעם זיי באַפרייט פאַר אויס־לייז געלט".

אַזוי האָבן זיך די דעניקינצעס אויפגעפירט אין כאַרקאָוו, ווען זיי זיינען אַהין אַריין אין 1919. דעם גאַנצן צאַרן זייערן האָבן זיי אויסגעלאָזט צו די יידן.

שיסן אַ יידן אָן אַ דין און אָן אַ משפט איז ביי די „דעניקינצעס" אין כאַרקאָוו געווען פון די קלענסטע זאַכן. מ׳האָט בלויז געדאַרפט אַנווייזן אויף אַ יידן און זאָגן, אַז ער איז אַ באָלשעוויק, און דאָס איז שוין געווען גענוג, אַז מ׳זאָל אים דערשיסן אויפן אָרט. אַזוי איז געווען מיט דעם יידן ניסי ראַבצין, וועלכער האָט זיך צעקריגט מיט אַ קריסטלעכער פרוי דערפאַר וואָס זי האָט אים ניט אָפּגעגעבן די העמדער, וואָס ער האָט איר געגעבן וואַשן. זי האָט אויף אים אָנגעווּזן, אַז ער איז אַ באָלשעוויק, האָט מען אים געכאַפט אין מיטן גאַס, אים געבראַכט אין שטאָב, און דאָרט האָט מען ביי אים צוגענומען דאָס גאַנצע געלט, וואָס ער האָט ביי זיך געהאַט, און נאָכדעם האָט מען אים געשאָסן אוּן גלייך באַגראָבן אויפן אָרט, אינם הויף פונם שטאָב.

אויך די צוויי ברידער הירש און יעפים פעליציאַן, האָט מען געשאָסן ווען די ווייב פון דעם דוּאָרניק האָט אָנגעווּזן אויף זיי, אַז זיי זיינען באָלשעוויקעס. און ווען זייער מוטער, אַן עלטערע פרוי, וואָס האָט נאָך ניט געוואוסט וואָס ס׳איז געשען מיט אירע צוויי זין, איז געקומען אין דער קאַזאַרמע פון דעם דראַ־דאָוור פּאָלק פרעגן וואָס מ׳האָט געטאָן מיט אירע צוויי זין, האָט מען זי דאָרט געשלאָגן מכות־רצח מיט די פּריקלאָדן פון די ביקסן, און ס׳האָט זיך ניט געפונען קיין איין אָפּיצער, וואָס זאָל זיך פאַר איר איינשטעלן.

אויך דעם יונגן יידישן סטודענט ווינאָגראַדסקי האָט מען געשאָסן, אונטערן אויסרייד, אַז ווען די באָלשעוויקעס זיינען געווען אין שטאָט, האָט ער ביי זיי געדינט.

ס׳איז אין כאַרקאָוו דעמאָלט שוין געווען אַ גאַנץ געווייַנלעכע זאַך, אַז אין איין טאָג זאָל מען זיך עטלעכע מאָל אַרייַנרייסן אין אַ יידישער שטוב, אַלץ מיט דעם זעלבן אויסרייד, אַז מ׳דאַרף מאַכן אַן אָביסק, מ׳דאַרף זוכן, און זוכנדיק האָט מען צוגענומען אַלץ, וואָס מ׳האָט נאָר געפונען; אַין באַגדע איז אַרויס און די אַנדערע איז אַריין; וואָס אין באַגדע האָט איבערגעלאָזט, האָט די צווייטע צוגענומען; מ׳האָט פון זיי ניט געהאַט קיין רו, ניט בייטאָג און ניט ביינאַכט, און ביי יעדער הויז־זוכונג האָט מען געהרגעט־געשלאָגן, און ס׳זיינען אויך געווען

פֿאַלן, וועז מ׳האָט ביי אַזעלכע הויז־זוכונגען פֿאַרגוואַלטיקט יידישע טעכטער, און דאָס האָבן געטאָן ניט נאָר פּשוטע זעלנער און קאָזאַקן, נאָר אויך אָפּיצערן. דעניקינס אָפּיצערן...

אין דעם הויז פון מ. וואויניגער, וואָס געפינט זיך אויף דער מיעשטשאַנ־סקער גאַס, נומער 9, זיינען פיר קאָזאַקן אַרייגעגאַנגען מאַכן אַן אויספֿאַרשונג וועגן אַ פּריערדיקער הויז־זוכונג, וואָס אַנדערע דעניקינצעס האָבן געמאַכט צונעמענדיק געלט און טייערע זאַכן; ס׳האָט כלומרשט געהייסן, אַז זייער כוונה איז גוט צו מאַכן דעם שאַדן נאָכדעם ווי זיי וועלן דעם ענין אונטערזוכן. אָבער ביים אויספֿרעגן די געליטענע, האָבן זיי צוגענומען דאָס, וואָס די פּריערדיקע באַנדע האָט פֿאַרזען צוצונעמען, און נאָכדעם האָבן זיי אין שטוב פֿאַרגוואַלטיקט אַ יידיש מיידל, און דער פֿאָטער פון דער מיידל, אַ ייד פון 64 יאָר, האָט פֿאַר ווייטיק און שאַנד אויסגעטרונקען אַ פלעשעלע סם צו מאַכן אַ סוף צו זיין לעבן *).

און דאָס האָט געהייסן בלויז אַ „שטילער פּאָגראָם". מ׳האָט ניט געשאָכטן אין די גאַסן, מ׳איז ניט אַנגעפֿאַלן מחנותווייז אויף יידישע הייזער און קראָמען, מ׳האָט ניט געמאַכט קיין ווילדע געוואַלדן אויסזעצנדיק שויבן פון פענצטער, מען האָט ניט גערופֿן קיין בעטגעוואַנט אַרויסצואוואַרפן די פּעדערן; מען האָט ניט געמאַכט קיין פּאָגראָם לויט דעם אַנגענומענעם שטייגער פון אַ באַנדע, ווייל דאָס וואָלט דאָך נאָר, חלילה, פֿאַרשוועכט דעם „כבוד" פון דער „פּרייוויי־ליקער" אַרמיי, וואָס דעניקין האָט געפּירט קעגן דער סאָוועטן־מאַכט — מ׳האָט גלאַט געטאָן די יידן כל הרעות שבעולם און זיך געבאָדן אין זייער בלוט, אונטער דעם אויסרייד, אַז דאָס איז אַ טייל פון דעם קאַמף קעגן באָלשעוויזם.

באַפֿרייט געוואָרן פון דעניקינס פֿאָגראָמשטשיקעס זיינען די יידן אין כאַרקאָוו ערשט ביים סוף פונם יאָר 1919, אינם מאָנאַט דעצעמבער, וועז די רויטע אַרמיי איז ווידער אַריין אַהין.

אוז צווישן די סאָוועטישע קאָמאַנדירן, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דעם קאַמף צו באַפֿרייען כאַרקאָוו פון דעניקינס מחנות, זיינען געווען: אובאַרעוויטש, איידעמאַן אוז פּרימאַקאָוו. אובאַרעוויטש איז געווען דער, וואָס האָט אַרויסגעגעבן דעם באַפֿעל דער רויטער אַרמיי, אַז מ׳זאָל נעמען כאַרקאָוו ניט שפּעטער ווי דעם עלפטן דעצעמבער, אוז דער באַפֿעל איז פּינקטלעך דורכגעפּירט געוואָרן.

*) וועגן דעם „שטילן פּאָגראָם", וואָס דעניקינס באַנדעם האָבן געמאַכט אין כאַר־קאָוו, געפֿינט מען אַ סך אייגצלהייטן אין י. שחטמאַנס „אַנטישמיות ופּרעות", וואָס איז געדרוקט אין 3-טן באַנד „רשומות"; אין א. ד. ראָזענטאַלס „מגילת השבח", אוז אין דר. חפצס בוך: The slaugther of the jews in the Ukraine in 1919

אַזוי ווערט אָנגעגעבן אין ס. ראָבינאָוויטשעס רוסישער „געשיכטע פון דעם בירגער־קריג“ (זז. 135 און 136), וואָס דער רעגירונגס־פּאַרלאָג האָט אַרויסגעגעבן אין מאָסקווע אינם יאָר 1935. אויך אין אָנדערע קוואָלן ווערט דאָס דערמאָנט ווי אַ געשיכטלעכער פאַקט.

און אין 1937 זיינען די אַלע דריי סאָוועטישע קאָמאָנדירן — אובאָרעוויטש, איידעמאָן און פּרימאַקאָוו — געווען צווישן די, וואָס מ׳האָט אינאיינעם מיט טוכאַטשעווסקין, פּאַרמשפּט צום טויט און געשאָסן...

ס׳האָט געהייסן, אַז זיי האָבן „פּאַרראָטן דאָס פּאָטערלאַנד“...

פּרימאַקאָוו איז ביז אַ קורצער צייט פּאָרן טויט געווען דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון דעם גאַנצן מיליטערישן געגנט פון כאַרקאָוו, און געגעבן דעם אָמט האָט מען אים, ווייל זיין נאָמען איז געווען אַזוי ענג פאַרבונדן מיטן געוויגען די שטאָט צוריק פאָר דער סאָוועטן־מאַכט...

די געשיכטע האָט זיך אירע וועגן ווי צו מאַכן דראַמאַטיש דאָס לעבן פון די העלדן, וואָס באַטייליקן זיך אין אַ רעוואָלוציע...

*
**

פופצן יאָר איז כאַרקאָוו געווען די הויפּטשטאָט פון אוקראַינע — פון 1919 ביז 1934 — און אין דער צייט איז די שטאָט שטאַרק אויסגעוואַקסן און שענער געוואָרן. און צווישן די שענסטע פּלעצער דאַרט איז דער גרויסער סקווער, וואָס טראָגט דעם נאָמען פון פּעליקס דזשערזשינסקי, דעם געוועזענעם הויפּט פון דער „טשעקאַ“... ניט ווייט פון דאָרט שטייט דאָס סאָוועטן־הויז, וואו ס׳געפינען זיך די וויכטיקסטע רעגירונגס־קאָנצעלאַריעס, און דאָרט שטייט אויך די גרויסע „קראָסנאַיאַ גאָסטיניצאַ“, דער האָטעל, וואו ס׳שטעלן זיך אַפּ וויכטיקע רעגירונגס־לייט און אויך אויסלענדישע געסט. אויך איך בין דאָרט איינגעשטאַנען ווען איך האָב זיך אין כאַרקאָוו אַפּגעשטעלט אויף מיין רייזע איבער סאָוועט־רוסלאַנד.

אויף ווי ווייט כאַרקאָוו איז אויסגעוואַקסן אין די יאָרן וואָס זי איז געווען די הויפּט־שטאָט פון אוקראַינע, קען מען זען פון דעם וואָס אינם יאָר 1920 איז די באַפעלקערונג דאָרט באַשטאַנען פון צוויי הונדערט און דרייסיק טויזנט נפשות, און אינם יאָר 1933 האָט זי שוין דערגרייכט ביז איבער זעקס הונדערט טויזנט נפשות, און פון זיי זיינען געווען ניט וויניקער ווי זיבעצן פּראָצענט יידן.

פון אַ קליינער יידישער קהילה וואָס איז אַמאָל באַשטאַנען פון ניט מער ווי הונדערט און ניין און צוואַנציק נפשות איז אויסגעוואַקסן אַ גרויסע יידישע

באַפעלקערונג, וואָס וואָלט אַוודאי געווען געוואָרן נאָך גרעסער, אָבער אין דער צווייטער וועלט־מלחמה איז געקומען אַ סוף דערצו. ביי היטלערס דייטשע פאַג־ראַמשטשיקעס, פונקט ווי ביי די רוסישע און אוקראַינישע פאַגראַמשטשיקעס, זיינען די יידן אין כאַרקאָוו געווען די ערשטע קרבנות וועז זיי, די באַוואָפנטע רוצחים, זיינען אין שטאָט אַריינגעקומען.

און עס איז דאָרט אַפילו ניט געווען ווער ס׳זאָל די טויטע באַווייזען...

קרעמענטשוג

וען מ׳וואָלט געקענט זאָגן, אַז צווישן שטעט, פונקט ווי צווישן מענטשן, זיינען פאַראַן אַזעלכע, וואָס זיינען אין אַלץ זייער פראַקטיש און אויס־געערצנט און אויך אַזעלכע, וואָס האָבן ליב דעם חלום מער ווי די ווירקלעכ־קייט, וואָלט מען די שטאָט קרעמענטשוג, וואָס ליגט אין פאַלטאַווער גובערניע, געדאַרפט אַוועקשטעלן אין דער רייַ פון די ערשטע, ווייל נאָר אַזאַ פראַקטיש־אויסגערעכנטע שטאָט איז אין אוקראַינע שווער צו געפינען.

נאָך מיט קנאַפּע פיר הונדערט יאָר צוריק — אין 1571 — האָט זיך די שטאָט אַוועקגעשטעלט ביים לינקן ברעג פון דניעפּר, און אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט איז זי געוואָרן אַ וויכטיקער האַנדלס־צענטער. און אינם יאָר 1655 איז זי שוין געווען פאַררעכנט צווישן די רייכסטע שטעט אין יענעם געגנט.

אויף אַ גאָר ברייטן שטייגער האָט מען אין קרעמענטשוג קיין האַנדל טאָקע ניט געפירט. דאָרט האָט מען געהאַנדלט גרויס בלייַז מיט אַזעלכע זאַכן, וואָס אַן זיי איז שווער זיך צו באַגיין — מיט זאַלץ, מיט שמאַלץ, מיט וויין, מיט קאָרן, מיט האָבער, מיט רעטשקע, מיט היי, מיט פּאָלאָווע, מיט געהילץ, און אויך מיט מאַכאָרקע און מיט בראַנפן, ווייל דערויף איז אויך שטענדיק געווען אַ גרויסע נאַכפראַגע און מ׳האָט אין דעם געקענט אַ סך פאַרדינען.

פונם יאָר 1765 ביזן יאָר 1789, אין די צייטן פון יעקאַטערינע דער גרוי־סער, איז קרעמענטשוג געווען די הויפּט־שטאָט פון דעם גאַנצן געגנט, וואָס מ׳האָט דעמאָלט גערופן „נאָווראָסיא״ (נייַ־רוסלאַנד), און יידן האָבן דאָרט ניט געהאַט קיין רעכט צו וואוינען. ערשט אין 1794, צוויי יאָר איידער די קייסערינע איז געשטאָרבן, האָט זי איינגעזען וווי ניט פראַקטיש עס איז ניט אַרייַנצולאָזן קיין יידן אין יענעם געגנט; זי האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז מ׳זאָל דעם פאַר־באָט אָפּשאָפן, און דאָן האָבן יידן זיך אָנגעהויבן באַזעצן אין קרעמענטשוג. אָבער געיאָגט אָהין שטאַרק האָבן זיי זיך פונדעסטוועגן ניט, און דאָס קען מען זען פון דעם, וואָס אין יאָר 1801, זיבן יאָר נאָכדעם ווי דער פאַרבאָט איז אָפּגעשאָפט געוואָרן, זיינען אינם גאַנצן קרעמענטשוגער אויפּזד געווען ניט מער ווי פיר הונדערט און פיר און פופציק יידן, און פון זיי זיינען בלויז צוויי און דרייי־

סיק געווען סוחרים און די איבעריקע האָבן זיך אָפּגענעבן מיט פּאַרשיידענערליי מלאכות און אויך מיט קרעמעריי.

שפּעטער אָבער, אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם ערשטן און אָפּילו אויך פון ניקאָלאַי דעם ערשטן, איז די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין קרעמענטשוג געוואָרן אַלץ גרעסער און גרעסער. און אינם יאָר 1847 האָבן שוין דאָרט געוואוינט קנאַפּע פיר טויזנט יידן. און נאָך גרעסער איז געוואָרן זייער צאָל אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן; יידן האָבן געהאַלפן אויפבויען די שטאָט, וואו עס זיינען געווען אָ סך מעגלעכקייטן פאַר ברייטע האַנדלס־באַציאונגען מיט אַנדערע גרויסע שטעט, וואוהין מען קען צוקומען מיטן דניעפּר און אויך מיטן באָן. און אינם יאָר 1897, ווען ניקאָלאַי דער צווייטער איז געווען דער הערשער איבער רוסלאַנד, איז שוין די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין קרעמענטשוג באַשטאַנען פון קנאַפּע דריסיק טויזנט יידן, און דאָס איז געווען כמעט אָ העלפט פון דער גאַנצער באָפעלקערונג אין שטאָט.

אָ היפּשן חלק אין דעם, וואָס די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין קרעמענטשוג איז וואָס אַמאָל געוואָרן אַלץ גרעסער און גרעסער, האָט אויך געהאָלפן דער פאַקט, וואָס מ׳האָט אין יענעם געגנט געהאַלטן אין איין טרייבן די יידן פון די דערפער; די אָרויסגעטריבענע האָבן קיין אַנדער ברירה ניט געהאַט און זיי האָבן זיך געמוזט באַזעצן אין דער גרויסער שטאָט, אָפּילו ווען זיי האָבן דערצו קיין איבעריק גרויסן חשק ניט געהאַט; יידן, וואָס האָבן יאָרן און יאָרן געוואוינט אין די דערפער און וואָס זיינען געקומען אין שטאָט אָריין בלויז אויף אָ יום־טוב, אָדער אַמאָל אויך אויף אָ שבת, וועלן מ׳בענטשט ראש־חודש, האָבן קאָגן זייער אייגענעם ווילן געמוזט ווערן תושבים אין קרעמענטשוג און זיך צוגעוואוינען צו די שטאָטישע פּרנסות; און ניט אַלע מאָל איז דאָס זיי אָנגעקומען גרינג. אָבער וואָס גרעסער ס׳איז דאָרט געוואָרן די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג, אַלץ מער האָט זיך דאָרט אָ גייסטיק יידיש לעבן אָנטוויקלט, און מ׳האָט דאָרט אויסגעבויט תלמוד־תורות, וואו יידישע קינדער האָבן געלערנט. אויך אָ ישיבה האָט מען אויסגעבויט, און אין דער זעלבער צייט וואָס ס׳זיינען אין שטאָט געווען אָ סך אַזעלכע יידישע יונגעלייט, וואָס האָבן זיך געלערנט אין די שקאָלעס און אויך אין די גימנאַזיעס, זיינען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן פלייסיק געלערנט אין דער ישיבה, און די אָרעמע קינדער האָבן, לערנענדיק, אויך אָרויסגעהאַלפן טאָטע־מאָמע אין דער פּרנסה, און פון דעם האָט מען געהאָט נחת און מ׳האָט אין דעם אויך געוזען אָ תכלית.

ס׳זיינען אין קרעמענטשוג געווען אָ סך רייכע יידישע סוחרים, וואָס האָבן אויף אָ ברייטן שטייגער געפירט אָ האַנדל — אַלץ מיט אַזעלכע זאַכן אויף וועלכע ס׳איז געווינלעך פאַראַן אָ גרויסע נאָכפראָגע. אינאיינעם מיט די

קריסטלעכע סוחרים האָבן זיי ווייטער געצויגן די האַנדלס־טראַדיציע פון דער שטאָט, וואָס איז שטענדיק געווען פּראַקטיש און אויסגערעכנט אין דעם. און דאָס האָט זיי געהאָלפן שטייגן הויך און זיי האָבן געהאָט די מעגלעכקייט צו שיקן זייערע קינדער אין די בעסטע אוניווערסיטעטן פון לאַנד און אויך פון אויסלאַנד. אָבער דער גרעטטער טייל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין קרע־מענטשוג איז באַשטאַנען פון אַרעמעלייט, וואָס האָבן זיך „אויסגעשלאָגן פון די כוחות" צו האָבן פּרנסה און ניט דאַרפן אָנקומען צו לייטן, און צווישן זיי זיינען געווען אַ סך בעלי־מלאכות, און די פאַרשפּרייטסטע מלאכה איז געווען שניידעריי, ווייל אין קרעמענטשוג האָט מען פאַרקויפט אַ סך פאַרטיק־אויפגענייטע קליידער, און אין דעם איז אויך געווען פּראַקטישקייט און אויסגערעכנטקייט.

בכלל האָט מען זיך אין קרעמענטשוג ניט געשעמט מיט קיין מלאכה, נאָר פאַרקערט, מ׳האָט זיך איבערגענומען דערמיט. אָפילו גאָר פיינע בעלי־בתים, יידן לומדים, וואָס זיינען אין דער זעלבער צייט אויך געווען פּראַקטישע מענטשן, האָבן געהאָלטן אַז ס׳איז אַ גוטע זאַך, אַז זייערע קינדער זאָלן זיך אויסלערנען אַ מלאכה. און געקומען צו דעם געדאַנק זיינען זיי ניט דווקא דערפאַר, וואָס ס׳שטייט אין דער גמרא (אבות א׳, י׳), אַז מ׳דאַרף ליב האָבן די מלאכה און פיינט האָבן דאָס רבנות, נאָר דערפאַר וואָס נאָכן פאָגראָם, וואָס איז פאַרגעקומען אין קרע־מענטשוג אין די שרעקלעכע אָקטאָבער־טעג פונם יאָר 1905, וועט ניקאָלאַי דער צווייטער האָט געגעבן די „קאָנסטיטוציע" זיינע, און זי באַלד געכאַפט צוריק, האָט זיך צווישן די קרעמענטשוגער יידן אָנגעהויבן אַ גרויסע אויסוואַנדערונג קיין אַמעריקע, און פון דאָרט האָט מען געשריבן, אַז אין דעם פרייען לאַנד איז אַ מלאכה אַ ברכה; און אַז ווער ס׳האָט דאָרט ניט קיין מלאכה אין דער האַנט, מוז זיך, נעבעך, לאַנג פלאָגן ביז ער דערשלאָגט זיך צו עפעס. און אַזוי ווי ס׳זיינען דאָן אין קרעמענטשוג געווען אַ סך יידן, וואָס האָבן אַרויסגעקוקט אויף שיפס־קאַרטעס, אַדער גלאַט געטרוימט וועגן דער מעגלעכקייט אַוועקצופאָרן קיין אַמעריקע און דערנאָך אַריבערנעמען אַהין די וויבער מיט די קינדער, איז דעריבער געווען גאָנץ נאַטירלעך, אַז מען זאָל שטאַרק וועלן קענען אַ מלאכה, וואָס וועט זייער גוט צונוץ קומען אין דעם נייעם לאַנד.

אין אַלגעמיין האָט די אויסוואַנדערונג קיין אַמעריקע נאָך די פּאָגראָמען פון 1905 געשפּילט זייער אַ גרויסע ראָלע אין דעם עקאָנאָמישן און אויך אין דעם גייסטיקן איבערברוך פונם יידישן לעבן אין רוסלאַנד. דאָס האָט אין אַ געוויסן זין געהאָלפן מער פּראָלעטאַריזירן דאָס יידישע לעבן דאָרט. אין אַ סך אוקראַיניש־יידישע שטעטלעך האָט מען דאָן, אַרומטראָגנדיק זיך מיט די בריוו, וואָס מ׳האָט באַקומען פון אַמעריקע, גערעדט וועגן דעם וואָס דאָרט אין

דעם פרייען לאַנד, איז „אַ מלוכה — אַ מלוכה". און ניט איינער האָט דערציילט, אַז פון אַמעריקע שרייבט מען אים, אַז אַ „שיסטער וועלט דאָרט אַ מיסטער".

קרעמענטשוג איז אין דעם ניט געווען קיין אויסנאַם פון אַנדערע שטעט. אויך דאָרט האָט די אויסוואַנדערונג קיין אַמעריקע נאָך די פּאָגראָמען פון 1905 אַ סך געהאָלפן מער פּראָלעטאַריזירן דאָס יידישע לעבן, און האָט אַנגענומען אַ בריייטערע פאָרמע ווי אין אַנדערע שטעט. מ׳האָט אין דעם אַריינגעגעבן קרעמענטשוגער פּראָקטישקייט. און מען קען זאָגן, אַז אַ סך פון די בעלי־מלאכות, וואָס זיינען פון קרעמענטשוג געקומען קיין אַמעריקע, האָבן געשטאָמט פון זייער אַ פיינעם בעל־הביתישן גראַד, און ניט איינער פון זיי האָט אַמאָל געטרוימט, אַז ער וועט זיך אין לעבן דערשלאָגן צו עפּעס אַזוינס, וואָס וועט זיין ניט נאָר תכלית, נאָר נאָך עפּעס מער ווי דאָס, כאָטש פּאָר אים אַליין איז קיינמאָל ניט געווען אינגאַנצן קלאָר אין וואָס דער „נאָך עפּעס מער" זאָל זיך אויסדריקן...

*
**

אין יאָר 1919 איז די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קרעמענטשוג שוין באַשטאַנען פון צוויי און דרייסיק טויזנט מיט זעקס הונדערט און פיר און זיבעציק נפשות, און דאָס איז דאָן געווען אַ העלפט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג אין שטאָט. עס זיינען אויך געווען אַ סך אַנגעלאָפענע פון די קלעענערע שטעט, וואָס אַרום און אַרום, ווייל אין לאַנד האָט דאָן געפלאָקערט דער בירגער־קריג, וואָס האָט געבראַכט חורבן און פאַרוויסטונג אומעטום; ווער ס׳האָט נאָר געקענט, איז געלאָפן וואוהין מ׳האָט נאָר גאָר געלאָזט לויפן און וואו ס׳איז נאָר ערגעץ געווען פריי אַ וועג. אין קיין איין שטאָט פון דעם גרויסן לאַנד, וואָס פאַרנעמט אַ זעקסטל פון דער ערד, האָט מען ניט געקענט וויסן אונטער וואָס פאָר אַ פאָן אַן אַרמיי וועט מאָרגן אַריינמאַרשירן און וואָס פאָר אַן אַרדנונג די נייע „מאַכט" וועט איינפירן און ווי לאַנג די אַרדענונג וועט זיך האַלטן...

אויך אין קרעמענטשוג האָט מען דאָס ניט געקענט וויסן, און דערפאָר האָבן זיך אַלע געשראָקן; מ׳האָט ניט געוואוסט ווער ס׳איז פון „אונדזערע" און ווער ס׳איז פון „זייערע". און מער ווי אַלע אַנדערע האָבן זיך געשראָקן די יידן, ווייל זיי האָבן געוואוסט, אַז וואָס פאָר אַן אַרמיי עס זאָל אין שטאָט ניט אַריינמאַרשירן, צי דאָס וועט זיין פּעטליורעס, אַדער דעניקינס — קיין גוטס פאָר יידן וועט זי ניט ברענגען, ווייל אַלע פאַרשפּריטן דעם זעלבן בלבול, אַז די יידן זיינען שולדיק אין אַלץ, און אַז אַלע יידן זיינען קאָמוניסטן.

דער אמת איז געווען, אַז די ערשטע צייט האָבן די יידן פון דער רעוואָלוציע אַרויסגעקראָגן ווייניקער ווי אַלע אַנדערע, און באַצאָלט פאָר איר האָבן

זיי מער ווי אַלע אַנדערע. דאָס האָבן שפּעטער צוגעגעבן אַפילו אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַלטן מיט די באָלשעוויקעס. דער גאַנצער פונדאַמענט פון דעם עקאָנאָמישן יידישן לעבן איז אונטערגעגראָבן געוואָרן, און די גאַנצע געבוידע איז געפאַלן. ס׳האָט געדאַרפט געדויערן יאָרן און יאָרן און ס׳האָט געקאָסט אַ סך לעבנס ביז ס׳איז אַוועקגעלייגט געוואָרן אַ נייער פונדאַמענט און ס׳איז אויפגעבויט געוואָרן אַ ניי לעבן. דער פּראָצעס — ווי נויטיק ער איז ניט געווען — איז דאָך געווען זייער אַ פּינלעכער, און ער האָט אומגעבראַכט אַ גאַנצן דור און אפשר מער ווי איין דור. די יידן אין רוסלאַנד האָבן פאַר דער סאָציאַלער רעוואָלוציע באַצאָלט טייערער ווי אַלע אַנדערע, ווייל אונטער דער הערשאַפט פון די צאָרן זיינען זיי געווען געצוואונגען דערצו, אַז אַ גרויסע מאַריטעט פון זיי זאָל מיט זיך פאַרשטעלן דעם שטאַנד, וואָס ווערט אינגאַנצן אָפּגעווישט אין די צייטן פון אַ סאָציאַלער רעוואָלוציע. אַזוי איז געווען כמעט אין די אַלע שטעט, וואו יידן האָבן אין רוסלאַנד געהאט די רעכט צו וואוינען, און אַזוי איז אויך געווען אין קרעמענטשוג.

אָבער די שונאים פון די יידן אין יענער צייט — פונקט ווי אין אַלע צייטן און אין אַלע דורות — האָבן זיך אינגאַנצן ניט ערעכנט מיט דעם אויסגעשריעענעם אמת, וואָס מען האָט ממש מיט די הענט געקענט אָנטאַפּן און אָפּילו בלינדערהייט געקענט זען. און וואוהין זייערע ערמייען זיינען נאָר אַריינגעקומען, אין וואָס פאַר אַ שטאָט זיי האָבן נאָר אַריינגעמאַרשירט, האָבן זיי אַלץ דעם זעלבן לאָזונג געהאַט

— שלאָג די יידן און — ראַטעווע רוסלאַנד!

ס׳איז שווער צו זאָגן ווער ס׳האָט אַרויסגעוויזן מער שנאה צו יידן אין די צייטן פונם בירגער־קריג אין רוסלאַנד — די באַנדעס פון דעם אוקראַינישן אַטאַמאַן פּעטליורע און פון די אַנדערע אַטאַמאַנען און „באַטקעס", אָדער די מחנות פון דעם רוסישן גענעראַל דעניקין. ביידע האָבן אין אוקראַינע געוטג יידיש בלוט פאַרגאָסן. אָבער דעניקינס קאָזאַקן האָבן מער רציחה אַרויסגעוויזן און אַ גרעסערן חורבן געמאַכט, ווייל אויסער דעם וואָס זיי זיינען געווען גרעסער אין צאָל, האָבן זיי זיך קיין אוקראַינע אַריינגעריסן ווי פרעמדע וואָס קומען פון ווייט. זיי האָבן צו אוקראַינע בכלל ניט געהאַט די באַציאונג פון קיין אייגענע. זיי האָבן אויף דער גאַנצער באַפעלקערונג דאָרט געקוקט מיט פאַראַכטונג, ווי ס׳איז געווייגלעך דער שטייגער פון די גרויס־רוסן. נאָך ערגער איז דאָן געווען זייער באַציאונג צו יידן דאָרט. און די גאַנצע צייט וואָס זיי זיינען געווען אין אוקראַינע איז באַשטאַנען פון איין לאָנגן און גרויסן פּאָגראָם.

און אַ היפּשער טייל פון יענעם פּאָגראָם איז אויסגעפאַלן אויפן גורל פון די יידן אין קרעמענטשוג און אויך אויף אויף די, וואָס זיינען אין דער גרויסער מהומה זיך צונויפגעלאָפן אַהין פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך.

אין מאַנאַט יולי פונם יאָר 1919 איז דאָס געזאָגן, וועג די קאָזאַקן פון געגעראַל דעניקין זיינען קיין קרעמענטשוג אַרײַנגעקומען. און ווי זיי זיינען נאָר אַריין, האָבן זיי גלייך אָנגעהויבן ראַבעווען און הרגענען יידן. און וועג מ׳האָט זיי איין מאָל געפרעגט פֿאַרוואָס זיי טוען דאָס, פֿאַרוואָס זיי זיינען זיך נוקם אין אומשולדיקע מענטשן, האָבן זיי דערויף געגעבן אַן ענטפער, אין וועלכן מען קען געפינען די דערקלערונג פֿאַרוואָס זיי און נאָך אַזעלכע ווי זיי האָבן זיך „פֿרייוויליק" אָנגעשלאָסן אַן דעניקינס אַרמיי צו „קעמפֿן קעגן דער סאָוועטן־מאַכט".

„צוליב וואָס דען, מיינט איר, — האָבן זיי געזאָגט, — זיינען מיר געקומען אַהער אַזש פון די קובאַנער סטעפּעס, אויב ניט צוליב דעם, אַז מיר זאָלן דאָ קענען ראַבעווען און שעכטן יידן?!..."

ניט נאָר פֿשוטע קאָזאַקן, נאָר אויך אָפֿיצערן, געבילדעטע לייט, קינדער פון רוסישע אַריסטאָקראַטן, האָבן אין קרעמענטשוג געראַבעווט און געהרגעט יידן. און געטאָן האָבן זיי דאָס מיט ווילדער הנאה, געשעפֿט נחת פון דעם וואָס די אומבאַהאָלפֿענע מענטשן צאַפּלען זיך אין זייערע הענט, און ס׳איז גאָר ניט געווען קיין שיעור צו די רציחות, וואָס זיי האָבן אַרויסגעוויזן, און ס׳איז גאָר ניט געווען קיין גרענעץ צו די סאַדיסטישע המצאות, אויף וועלכע זיי זיינען געפֿאַלן צו פֿאַרשאַפֿן נאָך מער פֿיין און נאָך מער יסורים צו די אומגליקלעכע מענטשן, וואָס האָבן זיך ניט געקענט באַשיצן.

אין אַ קעלער ביים הויז פון אַ יידן, מיטן נאָמען וואָלאָדאַרסקי, האָבן זיך באַהאַלטן פיר הונדערט מענער און פרויען, און צווישן זיי איז אויך געווען איינער אַ קריסט. פֿאַרוואָס דער קריסט האָט זיך אויך באַהאַלטן, איז ניט אינגאַנצן קלאָר. ס׳קען זיין, אַז ער איז גלאַט געווען איבערגעשראָקן, און וועג ער האָט געזען, אַז מ׳באַהאַלט זיך, האָט ער זיך אויך באַהאַלטן. און ס׳קען אויך זיין, אַז ער איז געווען אַ גוטער פרייַנד פון יידן, און ער האָט זיך פון זיי ניט געקענט אָפּ־טיילן אין דער שעה פון שרעק פֿאַרן טויט. אָבער וועג די קאָזאַקן זיינען אַריַיגעקומען אין קעלער, האָבן זיי אים ניט געטשעפּעט וועג זיי האָבן אויסגעפֿונען, אַז ער איז אַ קריסט. אויף די יידן אָבער האָבן זיי זיך אַרויפּגעוואָרפן ווי די ווילדע. אָלץ וואָס מען האָט נאָר געהאַט ביי זיך, האָבן זיי צוגענומען. אָפּילו די שיך און שטיוול פון די פיס האָבן זיי אַראָפּגעשלעפּט, און וועג איינע פון די פרויען, אַ יונגע סטודענטקע מיטן נאָמען אסתר מאַנזאָן, האָט געוויזן, אַז זי טראָגט ניט קיין רינגלעך אויף די פינגער, האָט איינער פון די קאָזאַקן געעפֿנט דעם לעדערנעם טייסטער, וואָס זי האָט מיט זיך געהאַט, און וועג ער האָט דאָרט געפֿונען איר

דיפלאָם פון אוניווערזיטעט, האָט ער העפלעך, מעשה גאַלאַנטער קאַוואַליער, געגעבן אַ זאָג:

— איר וועט דאָס אַוודאי ניט גלויבן, אָבער דער אמת איז, אַז איך האָב אויך געענדיקט אַן אוניווערזיטעט...

דאָס מיידל איז געווען איבערראַשט ווען זי האָט דאָס דערהערט. אין איר צעטומלטקייט האָט זי געענטפערט, אַז ס׳איז איר אָנגענעם זיך צו באַקענען מיט אַ „קאַלעגע" און דערויף האָט ער געמאַכט די באַמערקונג, אַז ס׳איז אַ שאַד וואָס די באַקאַנטשאַפט איז געשלאָסן געוואָרן גראָד אין אַזעלכע אומשטענדן, און נאָכדעם האָט ער ווייטער געשלעפט רינגעלעך פון די פינגער און זייגערלעך פון די קעשענעס און שטיוול פון די פיס...

זי האָט נאָך דאַן ניט געוואוסט, די יידישע סטודענטקע פון קרעמענטשוג, אַז צווישן די אָפּיצערן פון דעניקינס אַרמיי געפינען זיך אַזעלכע, וואָס שטאַמען פון גאָר גרויסן יחוס — זינדלעך פון גראָפן און באַראָנען, וואָס ווייזן אָפט אַרויס זייער הויכע „קולטור" און זייערע „געשליפענע מאַניערן" דערמיט וואָס צווישן זיך רעדן זיי פראַנצויזיש...

דאָס האָט מען אויסגעפונען ערשט שפעטער, ווען מ׳האָט געזאַמלט די פאַקטן און זיך מער באַקאַנט מיט די אייגנצלהייטן פון די מעשים־תעתועים, וואָס דעניקינס לייט זיינען באַגאַנגען אין די עטלעכע חדשים, וואָס זיי האָבן געוועלטיקט אין אוקראַינע. דאָן האָט אייגער דערציילט ווי אין זשיטאָמיר האָבן עטלעכע פון דעניקינס באַוואָפנטע לייט אין איין שטוב דערהרגעט פיר יידן, און נאָכדעם, ביים צעטיילן זיך מיט די אָנגעראַבעוועטע זאָכן, האָבן זיי צווישן זיך שוין ניט געוועדט קיין רוסיש, נאָר פראַנצויזיש. און אַן אַנדערער האָט דערציילט ווי אין קיעוו, ווען עטלעכע פון דעניקינס לייט האָבן זיך אַרייגעריסן אין דער וואוינונג פון אַ רייכער און אינטעליגענטער יידישער פאַמיליע און געפאַדערט מ׳זאָל זיי געבן געלט, און די בעל־הביתטע האָט עפעס אַ זאָג געטאָן אויף פראַנצויזיש צו אייגער פון אירע טעכטער, האָבן די רוצחים זיך אַרייגעמישט און האָבן אויך אָנגעהויבן רעדן פראַנצויזיש. און ווען מ׳האָט זיי געגעבן די סומע, וואָס זיי האָבן פאַרלאַנגט, האָבן זיי געהייסן אַז מען זאָל פאָר זיי מאַכן אַ גוטן מאָלצייט, און נאָכן עסן האָט אייגער פון זיי זיך אַוועקגעזעצט ביי דער פיאַנאָ און אָנגעהויבן שפילן קלאַסישע מוזיק, און געשפילט האָט ער ווי אַ גוטער מוזיקער...

„קולטור־מענטשן" זיינען זיי געווען, די אָפּיצערן פון דעניקינס אַרמיי. ניט אַלע, אָבער אַ היפש ביסל פון זיי. ס׳האָט זיי ניט אויסגעפעלט קיין בילדונג, זיי האָבן געקענט אויסלענדישע שפראַכן, און אויך מוזיק האָבן זיי ליב געהאַט. און וועגן „פיינע מאַניערן" איז דאָך שוין אָפּגערעדט. אָבער דאָס האָט זיי דאָך

ניט געשטערט צו זיין רוצחים און ווילדע חיות, און אין וואס פאר אַ שטאַט זיי זיינען נאָר ניט אַריינגעקומען, האָבן זיי געשאַכטן און געקוילעט יידן. אַ סך פון זיי האָבן זיך אין אַזעלכע פאַלן אָנגעטאָן אין די יוניפאָרמס פון פשוטע קאָזאַקן, כדי מ׳זאָל ניט דערקענען, אַז זיי זיינען אָפיצערן; זיי זיינען שוין געווען די „בעסערע", וואָס האָבן נאָך געהאַט אַ ביסל בושה אין זיך. און אַנדערע האָבן אָפילו דאָס ביסל בושה אויך ניט געהאַט, און זיי האָבן אָפן געראַבעווט, געשלאָגן און געהרגעט יידן און געשענדט יידישע טעכטער, און באַליידיקט און אויפן גרעבסטן און גרויזאַמסטן אופן געטראָטן מיט די פיס חשובע זקנים און רבנים, וואָס האָבן קיינמאָל ניט געטשעפעט אָפילו אַ פליג אויף דער וואַנט.

אַזוי אומעטום, וואוהין זיי זיינען נאָר אַריין. און ס׳זיינען געווען פאַלן ווען זיי, דעניקינס אָפיצערן, האָבן מיט זייער רציחה צו די יידן אין אוקראַינע אַריבערגעשטיגן די פראָסטע קאָזאַקן פון דער „פרייוויליקער" ארמיי זייערער. און ס׳וועט דערציילט, אַז איינער אַ פשוטער פויער האָט זיך דאָן אויסגעדריקט, אַז ווען ער טוט אַ טראַכט וועגן די שרעקלעכע זאַכן פון אָט די אַלע אָפיצערן, די געבילדעטע זינדלעך פון גרויסע פריצים און וואַזשנע אַריסטאָקראַטן, שעמט ער זיך וואָס צווישן רוסישע פראָוואָסלאַווענע מענטשן געפינען זיך אַזעלכע ווילדע רוצחים.

ס׳איז אין קרעמענטשוג דעמאָלט זעלטן אַוועק אַ נאַכט, אַז מען זאָל אַלע מאָל פון אַן אַנדער הויף ניט דערהערן קיין געוואַלדן און געשרייען פון מענטשן, וואָס זיינען געווען אַזוי צעשראָקן און פאַרצווייפלט, אַז אָפילו ווען זיי וואָלטן שוין געוואָלט אויפהערן שרייען, האָבן זיי דאָס ניט געקענט...

אַזוי האָט מען זיך אין יענער שרעקלעכער צייט געפירט ניט נאָר אין קרעמענטשוג, נאָר אויך אין די אַנדערע שטעט, וואוהין דעניקינס באַוואָפנטע לייט זיינען אַריין; ווי נאָר מ׳האָט דערהערט ווי די רוצחים קלאַפן אין די טויערן פונם הויף, האָבן אַלע יידישע שכנים אויפגעהויבן אַ געוואָלד, וואָס האָט די הימלען געקענט שפּאַלטן; ס׳האָבן געשריגן אַלטע און יונגע, מענער און פרויען און אויך קליינע קינדער, און אַלע מאָל, ווען מ׳האָט ביינאַכט דערהערט די קולות פון איין הויף, האָבן זיך דערויף אָפּגערופן די יידישע שכנים פון די אַנדערע הויפן, און גאַנצע גאַסן זיינען אַרומגעכאַפט געוואָרן פון דער שרעקלעכער יללה, וואָס האָט אַ פּחד אַרויפגעוואָרפן, און דאָס איז דאָן ביי יידן געווען אַ מיטל צו פאַרטרייבן די רוצחים...

מ׳האָט מיט שרעק — די שרעק געפּראָווט פאַריאָגן, מ׳האָט מיט מורא — די מורא געוואָלט פאַרטרייבן...

אָבער ניט אַלע מאָל האָט דאָס געהאָלפן. דעניקינס רוצחים האָבן זיך צוגעוואוינט צו דעם; די נערוון זיינען ביי זיי מער ניט צערודערט געוואָרן,

וועז זיי האָבן דערהערט ווי הויפן און גאַנצע גאַסן הויבן אויף אַ יאָמער און אַ געשריי און זיי האָבן דאָס פֿאַרטויבט מיט דעם קראַכן פון רעוואָלווערן און ביקסן.

„וועז זיי זיינען דעם דריטן אויגוסט צוגעקומען צו אונדזער הויף, — האָט דערציילט אַ קרעמענטשוגער יידישע פרוי מיטן נאָמען בתיה בראַגינסקי, האָבן מיר אַלע אויפגעהויבן אַ שרעקלעך געשריי און דערמיט האָבן מיר זיי פֿאַר־יאָגט, די קאָזאַקן. אָבער זיי זיינען ווידער געקומען און האָבן אָנגעהויבן שיסן אין הויף אַריין. איין קויל האָט געטראָפֿן מיין מאַן אין לינקן אויג און ער איז געפֿאַלן טויט. פון די אַנדערע קוילן זיינען פֿאַרוואונדעט געוואָרן נאָך צוויי שכנים, ישראל לעשטשינסקי און נחמיה טולטשינסקי, און וועז די קאָזאַקן האָבן זיך אין הויף אַריינגעריסן, און דערזען ווי אַ ייד ליגט טויט, האָבן זיי אָנגעהויבן שרייען: „וואָס געוואָלדעוועט איר דאָ אַזוי? און וואו איז די העפלעכקייט אייערע? בלויז איין יידן האָבן מיר דערהרגעט, מאַכן זיי אַ גאַנצן געוואָלד דערפון!“ איך האָב געוואָלט לויפן רופן אַ דאָקטאָר, אָבער די קאָזאַקן האָבן מיך אָנגעהויבן שלאָגן מיט די נאַגאַיקעס, און דערביי האָבן זיי געשריען: „בלויז איין זשיד האָבן מיר דערהרגעט!“ אויף מיינע געשרייען איז פון זיין שטוב אַרויסגעלאָפֿן אברהם אַלפערָאָוויטש, און וועז די קאָזאַקן האָבן אים דערזען, האָבן זיי אים גלייך דער־הרגעט.“

און אַן אַנדער יידישע פרוי, חנה יעלין, אויך פון קרעמענטשוג, האָט דערציילט:

„וועז מ׳האָט געראָבעוועט ביי אונדז אין שטוב, בין איך אַוועק צו די אָפּיצערן, וואָס זיינען אייגעשטאַנען אין אַן אַנדער שטוב, ניט ווייט פון אונדז. דער קאָפּיטאַן האָט מיר געזאָגט, אַז ער קען מיר גאָרניט העלפן און ער האָט מיר געהייסן זיך וועגן צום שטאָב. בין איך אַוועק צום שטאָב און דאָרט האָב איך אַלץ דערציילט דעם עלטסטן, און נאָכדעם ווי ער האָט מיך אויסגעהערט, האָט ער מיר געשטעלט אַ פראַגע: „ווער, זאָגסטו, זיינען די, וואָס ראָבעוועז?...“ „קאָזאַקן“. — האָב איך אים געענטפֿערט. איז ער געוואָרן אַן אָנגעצונדענער און האָט אָנגעהויבן שרייען אויף מיר: „וואָס? קאָזאַקן, זאָגסטו, זיינען רויבער?...“ איך האָב זיך דערשראָקן און געפרואוט זיך אַרויסדרייען: ניין, — האָב איך גע־זאָגט. — אָוודאי אָזעלכע, וואָס טוען זיך אַן אין קאָזאַצקע קליידער“... און דער עלטסטער פונם שטאָב האָט מיר נאָכגעשריען: „היט זיך, דו, פֿאַרשיווע זשי־דאָווקע, וואָס דו ביסט! איך וואָרן דיך!...“ (צרור פרוטוקולים, ז. 262).

און דער קרעמענטשוגער ראש־ישיבה ר׳ אליעזר שאַשקע האָט דערציילט:

„צוועלף אַזייגער ביינאַכט האָבן זיך אין דער ישיבה אַריינגעריסן זיבן באַוואָפנטע קאָזאַקן מיט אַן אָפּיצער. אין דער ישיבה זיינען דעמאָלט געווען אַכט

און צוואַנציק ישיבה־בחורים, אַלע אַרעמע קינדער. די קאָזאַקן האָבן זיי באַנומען פונם קאָפּ ביז די פיס. אַפילו די העמדער, וואָס זיי האָבן געטראָגן אויפן לייב, האָט מען פון זיי אַראָפּגעשלעפּט, און אויך דאָס ביסל צוקער, וואָס זיי האָבן געהאַט, און צו דעם האָט מען זיי נאָך געהרגעט־געשלאָגן. דער אָפּיצער האָט געפּאָדערט, מ׳זאָל אים גלייך געבן פופצן טויזנט קערבלעך, און אויב ניט, האָט ער געסטראָשעט, וועט ער אַלע ישיבה־בחורים צעריסן אויף שטיקלעך מיט דעם האַנט־גראַנאַט, וואָס ער האָט ביי זיך. די יינגלעך האָבן זיך ביי אים געבעטן, ער זאָל זוכן אין זייערע קעשענעס און אַלץ, וואָס ער וועט דאָרטן געפּינען, זאָל ער צונעמען פאַר זיך... וועט דער אָפּיצער איז אַרויס פון דער ישיבה, האָט ער אין הויף אויסגעשאָסן איין מאָל, און שפּעטער האָט מען דאָרט געפונען אויף דער ערד דעם אַלטן ר׳ משה באַראָוויצקי, וואָס האָט געוואוינט ניט ווייט. ער איז געווען שוואַך פאַרוואונדעט.״ (צרור פּרוטוקוליס, ז. 243).

די מוראדיקסטע ענוים קשים האָבן דעניקינס קאָזאַקן און אָפּיצערן אַנגעטאָן די תלמידים פון דער ישיבה אין קרעמענטשוג. אַלע מאָל, וועט מ׳האָט געהאַלטן אין מיטן לערנען, זיינען זיי אַריין מיט די נאַגאַיקעס און האָבן אָנגעהויבן שלאָגן, און שלאָגנדיק, האָבן זיי געצוואונגען די ישיבה־בחורים זיי זאָלן זיך צלמען, זיי זאָלן זאָגן, אַז יעזוס כריסטוס איז דער אמתער משיח, און זיי זאָלן פּרואוון אַרויסרעדן שאַרף דאָס רוסישע וואָרט ״קוקורוזע״, און ווער ס׳האָט זיך ניט געוואָלט צלמען, ווער ס׳האָט ניט געוואָלט זאָגן, אַז יעזוס איז דער אמתער משיח, אַדער ער האָט ניט געקענט אַרויסרעדן שאַרף גענוג די רעיש אין דעם רוסישן וואָרט ״קוקורוזע״, האָט געקראָגן שרעקלעכע קלעפּ, מ׳האָט זיי געשלאָגן מיט די נאַגאַיקעס איבער די פּנימער, מען האָט זיי געשמיסן אויפן היילן לייב, מ׳האָט זיי געצוואונגען צו טראָגן אויף די פּלייצעס שוועכע פּעק העי און פּאָלאָווע פאַר די פערד, און מ׳האָט זיי אויך געצוואונגען צו טאָן זייער מיאוסע זאַכן פאַר דעם פאַרגעניגן פון דעניקינס לייט, וועלכע זיינען געווען ניט נאָר רוצחים, נאָר אויך געשלעכטלעך פאַרדאָרבענע ברואים... (צרור פּרוטוקוליס ז. 249).

אַזוי האָבן זיי זיך אויפגעפירט אין קרעמענטשוג די קאָזאַקן און אויך די אָפּיצערן פון דעניקינס אַרמיי. און ניט נאָר אין קרעמענטשוג, נאָר אויך אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך האָבן זיי אַזוי געבושעוועט. און וועט פאַרטרעטער פון ליבעראַלע רוסישע אַרגאַניזאַציעס האָבן זיך צו דעניקינען געווענדט ער זאָל מאַכן אַ סוף צו די שחיטות אויף יידן, האָט ער זיך אויסגעדרייט מיט פאַר־שיידענערליי תירוצים. און וועט אַ יידישע דעלעגאַציע איז צו אים געקומען מיט אַ בקשה, אַז ער זאָל אַרויסגעבן אַ באַפעל קעגן פּאָגראָמען, האָט ער געענטפערט, אַז ליידער קען ער דאָס ניט טאָן, ווייל ״דאָס מיליטער און דאָס

פֿאַלק איז פול מיט שנאה צו יידן" און אונטער אַזעלכע אומשטענדן, האָט ער געזאָגט, וואָלט זיינער אַ באַפּעל קעגן פּאָגראָמען אויף יידן געמאַכט די לאָגע נאָך ערגער ווי זי איז. און וועגן די יידישע דעלעגאַציע האָט אים דערמאָנט אַן דעם פּאַקט, וואָס אין סיביר האָט דער אַדמיראַל קאָלטשאַק יאָ אַרויסגעגעבן אַ באַפּעל קעגן פּאָגראָמען, האָט ער געענטפֿערט:

„דאָרטן איז עפּעס אַנדערש; דאָרט געפֿינען זיך אַמעריקאַנער..."

ניט אומזיסט האָט מען אין סאָוועט־רוסלאַנד נעזאָגט, אַז דעם געגנערס דעניקינס אַרמיי האָט זיך ניט געדאַרפט רופן „פּריוויליקעס" נאָר „רויבווילקעס".

„העלדישקייטן" האָט דעניקינס אַרמיי אַרויסגעוויזן — ניט אויפֿן שלאַכט־פעלד, אינם קאָמף קעגן דער סאָוועטישער אַרמיי, וואָס דער ייד טראָצקי האָט דעמאָלט געפֿירט פון איין גרויסן נצחון צום אַנדערן, נאָר אין פּאָגראָמען אויף יידן, וואָס האָבן קיין ווידערשטאַנד ניט געקענט אַרויסווייזן. און אויך אין דעם איז זיי אָפט אויסגעקומען זיך צו טרעפֿן אויג אויף אויג מיט עכט־יידישן מוט, וואָס האָט זיי געמאַכט אויסזען נאָך נידעריקער און געמיינער ווי זיי זיינען געווען. און איין פֿאַל אַזאַ איז געשען טאָקע אין דער שטאָט קרעמענטשוג. ס׳איז געווען אַזוי:

פֿינף קאָזאַקן האָבן זיך אַריינגערישן אין אַ שטוב און צוגענומען אַלץ, וואָס זיי האָבן נאָר געקענט אַוועקטראָגן. און וועגן די בעל־הביתטע, אַ פּרוי פון צוויי און זעכציק יאָר, האָט זיך ביי זיי געבעטן, זיי זאָלן כאָטש איבערלאָזן איר מאַנס שבתדיקע קאָפֿאָטע, ווייל ס׳גייט צו יום־טוב און ער וועט ניט האָבן וואָס אָנצוטאָן צו גיין אין שול אַריין, האָט איינער פון די קאָזאַקן זיך צעשריען אויף איר:

— שווייג, דו אַלטע! אויב דו רעדסט אַרויס נאָך איין וואָרט, וועל איך דיך גלייך דערשיסן!...

און ער האָט אויף איר אָנגעשטעלט דעם רעוואָלווער.

אָבער די אַלטע יידישע פרוי האָט זיך פּאָר אים ניט דערשראָקן, און אַוועקשטעלנדיק זיך גלייך, האָט זי געזאָגט:

— שיס!...

דער מוט פון דער אַלטער יידישער פרוי האָט דעם קאָזאַק צעטומלט, און ער האָט נאָך העכער אָנגעהויבן שרייען:

— אויב דו וועסט ניט שווייגן, וועל איך דיך אויפֿהענגען!...

— איך בין גרייט דערויף! — האָט די אַלטע יידישע פרוי געענטפֿערט. — וויסט מיך אויפֿהענגען, הענג מיך אויף... איך האָב קיין מורא ניט פֿאַרן טויט!...

די קאָזאַקן זיינען געבליבן שטיין צעטומלטע. זיי האָבן זייערע אייגענע אויגן אויערן ניט געגלויבט, און — זיי זיינען אַוועק...

אַוועק דערשראָקענע און צעמישטע...

זיי האָבן זיך אינגאַנצן פאַרלאָרן וועג זיי האָבן דערזען וואָס פאַר אַ מוט אַן אַלטע יידישע פרוי קען אַרויסווייזן וועג זי שטייט אויג אויף אויג מיטן טויט אין אַ צייט פון גרויס אומגליק אויף איר געפיניקט פאָלק, וואָס לעבט דאָך אייביק...

און אין דעם מוט פון יענער אַלטער יידישער פרוי אין קרעמענטשוג איז זיכער געווען מער עכטע גבורה ווי אין די אַלע „העלדישקייטן", וואָס ס׳האָט דאָן אַרויסגעווייזן דעניקינס געזעלן אַנדרעי שקוראָ. אונטער וועמען קאָמאַנדע עס זיינען געשטאַנען די קאָזאַקן און אַפיצערן, וועלכע האָבן דעמאָלט אַריינגעמאַרשירט קיין קרעמענטשוג...

פונקט ווי דעניקין, האָט שקוראָ שפּעטער אויך געמוזט אַנטלויפן קיין אויסלאַנד צו ראַטעווען זיין לעבן. און וואָס איז פון אים געווארן אין אויס־לאַנד? ער איז דאָרט געוואָרן אַ רייטער אין אַ צירק...

העכער שטייגן אין די יאָרן פון זיין מפלה האָט דעניקינס געזעלן ניט געקענט...

פונקט ווי ער האָט ניט געקענט זינקען נידעריקער אין די יאָרן פון זיין גדולה...

יצחק־בער לעווינזאָן פון קרעמענעץ

א.

ייִנט יידן זיינען צעזייט און צעשפרייט געוואָרן איבער אַלע לענדער פון דער וועלט, האָבן זיי אין יעדן דור אַרויסגעגעבן גרויסע מענטשן, וואָס זיינען געווען אַ כבוד פאַרן פאָלק און אויף וועלכע מ׳האָט געקוקט ווי אויף די לערער און וועג־ווייזער פונם פאָלק. אָבער ניט אויף יעדן פון די לערער און וועג־ווייזער האָט מען געקענט זאָגן, אַז ער האָט אַרויפגעלייגט זיין שטעמפל ניט נאָר אויף דעם דור, אין וועלכן ער האָט געלעבט, נאָר אויך אויף די דורות, וואָס זיינען געקומען נאָך אים *).

אַזעלכע זיינען געווען בלויז די אויסדערוויילטע — יענע, וואָס זיינען עפּעס ווי פון גאָט אַליין געווען געבענטשט ניט נאָר מיט שעפּערישן טאַלאַנט און מיט אַ וויטן בליק, נאָר אויך מיט עכטן אידעאַליזם און מיט גענוג עקשנות און פעסטן מוט צו טאָן אַלץ אין דער וועלט, אַז די אידעען, וואָס זיי פרעדיקן און די אידעאַלן, אין וועלכע זיי גלויבן, זאָלן דורכגעפירט ווערן אין לעבן.

איינער פון אַזעלכע געציילטע און אויסדערוויילטע איז געווען ר׳ יצחק בער לעווינזאָן, אָדער דער ריב״ל, ווי מ׳האָט אים געוויפן פאַרקירצט — דער פאָטער פון דער השכלה־באַוועגונג ביי יידן אין רוסלאַנד, דער פּיאָנער פון אויפ־קלערונג אין זיין דור און אויך אין די דורות, וואָס זיינען געקומען נאָך אים.

מיט די וועלט וואָס ר׳ יצחק בער לעווינזאָן האָט געשאַפן אין די יאָרן, וואָס ער האָט געלעבט, און דער עיקר — מיט זיין ווערק „תעודה בישראל״, וואָס איז אַרויס פון דרוק נאָך אינם יאָר 1828, האָט ער אַוועקגעלייגט דעם ווינקל־

*) איך האָב אין אָנפאַנג געהאַט בדעה אָנצושרייבן אַ באַזונדער קאַפּיטל וועגן דער שטאָט קרעמענעץ בכלל. אָבער בײַם פונאַנדערקלייבן זיך אין די אָנגעזאַמלטע מאַטעריאַלן, האָב איך אויסגעזוכן, אַז אין דעם פאַל איז דאָס ניט נויטיק, ווייל יצחק בער לעווינזאָן איז במילא שוין דער וויכטיקסטער טייל אין דער געשיכטע פון יידישן לעבן אין קרעמענעץ.

שטיין פאר אַ באַוועגונג, וואָס האָט אָנגעצייכנט אַ נייע עפּאָכע אינם קולטורעלן לעבן פון יידן אין רוסלאַנד. זיין איידעלער צוגאַנג צו אַלטער, טראַדיציאָנעלער יידישקייט, פון אַיין זייט, און זיין אויספּיר, אַז די יידן פון זיין דור דאַרפן ווערן אויפגעקלערטע, וועלטלעכע מענטשן און זיך נעמען צו פּראָדוקטיווער אַרבעט, פון דער אַנדערער זייט — אָט די ביידע זאַכן אינאיינעם האָבן שטאַרק צו־געטראָפן די יידישע יונגעלייט, וועלכע האָבן אין יענע צייטן געזוכט אַ נייעם וועג, וואָס זאָל ערגעץ דערפירן, אָבער ניט צו־וויט פאַרפירן. אינם „תעודה בישראל" האָט די יידישע יוגנט פון יענעם דור געפֿונען דאָס וואָס זי האָט שוין לאַנג געזוכט, און ס׳איז דעריבער קיין וואונדער ניט וואָס דאָס ווערק איז אויפ־געמומען געוואָרן מיט אַזאַ באַגייסטערונג, וואָס מ׳זעט גאָר ניט היינטיקע צייטן אין דער ליטעראַטור.

„דעם היינטיקן לייענער, — שרייבט דער היסטאָריקער פון דער יידישער ליטעראַטור, דר. י. צינבערג, — איז שווער זיך פאָרצושטעלן, וואָס פאַר אַ גע־וואַלטיקן רושם לעווינזאָנס „תעודה" האָט געמאַכט אויף דעם בעסערן, וויסנס־דורשטיקן טייל פון דער יוגנט. פאַר איר איז דאָס דאָזיקע ווערק געווען ממש אַן אָנטפּלעקונג, אַ גייסטיקע באַפרייאונג. הונדערטער ישיבה־בחורים, וואָס האָבן אומבאַוואוסט געטאַפּט אין דער פינצטער, געבלאָנדזשעט אויף די ווענען פון לעבן, און מאַכטלאָז געחלומט ווענען דעם נייעם וואָרט, וואָס זאָל זיי עפענען די אויגן און זיי ווייזן דעם ריכטיקן וועג, האָבן אינם „תעודה" דערזען דעם דער־לייזער און געטרייען ווג־וויזער, דעם לעבעדיקן קוואַל, וואָס דערפריש זייערע שמאַכטנדיקע ליפּן. אויף די בוידעמער, אין די פאַרבאַרגנסטע ערטער, אין דער טיפער נאַכט אין די טונקעלע ווינקלען פונם בית־מדרש, ביים לעצטן צאַנקען פונם חלבענעם ליכטל, האָבן קלויזניקעס און ישיבה־בחורים בסוד־סודות און מיט שלאָגנדיקע הערצער געשלונגען די בלעטער פונם „תעודה בישראל"*)

אין אַלע שטעט און שטעטלעך, וואו באַהאַלטענע יונגע משכילים האָבן אין די קלויזן און בתי־מדרשים אַרויסגעקוקט אויף איינעם, וואָס זאָל זיין באַוואָפנט מיט חכמה און וויסן סיי אין יידישקייט און סיי אין וועלטלעכקייט און וואָס זאָל זיי אונטערגעבן מוט אַרויסטרעטן אָפן קעגן פאַרגליווערטן פא־נאַטיזם, איז דער „תעודה בישראל" אויפגענומען געוואָרן ווי אַ רוף צום קאַמף. און נאָכדעם זיינען אַרויס נאָך ווערק פון יצחק בער לעווינזאָן; עס איז אָפּ־געדרוקט געוואָרן זיין „בית־יהודה", זיין „אפס דמים" און נאָך אַנדערע ווערק. אויך די מאַנוסקריפּטן פון זיינע ביכער, וואָס זיינען אַרויס ערשט נאָך זיין טויט,

*) דר. ישראל צינבערג: די געשיכטע פון דער ליטעראַטור בײַ יידן, באַנד 8, צווייטער בוך, זז׳ 55-56.

האָבן אַ סך מענטשן געלייענט מיטן גרעסטן אינטערעס, און אין אַלץ, וואָס ער האָט געשריבן, האָט מען געפילט אַ וואַרעם יידיש האַרץ, און צו דעם האָט מען דאַרט אויך געקענט געפינען אַ ים מיט וויסן, אַ וועלט מיט בקיאות, סיי אין יידישקייט און סיי אין וועלטלעכקייט.

עס איז קיין וואונדער ניט געווען וואָס אַפילו אין די פרום־לומדישע מתנגדישע קרייזן האָט מען זיך צו יצחק בער לעווינזאָנען און צו זיינע ווערק באַצויגן מיט גרויס דרך־ארץ. אַפילו די, וואָס האָבן ניט אינגאַנצן אינגעשטימט מיט די שלוסן, צו וועלכע ער איז געקומען, האָבן זיינע ספרים געלייענט מיט גרויס אינטערעס און באַוואונדערט זיין אויסערגעווייניקע בקיאות אין תלמוד און אין דער גאַנצער יידישער רעליגיעזער ליטעראַטור פון אַלע צייטן. אַלע האָבן געווואוסט, אַז פון אים קען מען זייער אַ סך לערנען. און עס איז באַקאַנט וואָס דער ווילנער רב ר׳ אַבעלע פּאַסווילער האָט אַמאָל געזאָגט וועז מ׳האָט אים געפרעגט וואָס ער דענקט וועגן ר׳ יצחק־בער לעווינזאָנס בוך „תעודה בישראל.״

„דער חסרון פון דעם „תעודה בישראל״, — האָט ער געזאָגט, — ליגט אין דעם וואָס ניט דער ווילנער גאון האָט דאָס אַנגעשריבן...״

מיט דעם איז ר׳ אַבעלע פּאַסווילער אויסן געווען צו זאָגן, אַז אַזאַ ספר האָט אַפילו דער ווילנער גאון געמעגט אַנשרייבן. און דערביי דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז ניט קיין אַנדערער ווי דער גרויסער יידישער געלערנטער אייזיק הירש וויס, דער מחבר פון דעם גרינטלעכן ווערק „דור דור ודורשיו״, האָלט אַז דווקא מיטן ווילנער גאון, וואָס איז געווען אַזוי פרום און גאָטסאַרכטיק, הויבט זיך אָן די עפּאָכע פון אויפקלערונג ביי די יידן אין רוסלאַנד.

אַזוי שרייבט ער אין זיינע מעמוארן *). און דערביי זאָגט ער, אַז כאָטש ער ווייסט, אַז עס וועלן זיך אַוודאי געפינען אַזעלכע, וואָס וועלן אפשר לאַכן וועז זיי וועלן דערהערן, אַז דער ווילנער גאון, וואָס איז געווען אַזוי פרום, דאַרף באַטראַכט ווערן ווי דער פאַטער פון אויפקלערונג ביי יידן אין רוסלאַנד, האָלט ער דאָך, אַז ס׳איז אַזוי. ווייל ער, דער ווילנער גאון, איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט צום תלמוד אַנגעוועندט קריטיק, און זיין קריטיק איז ניט געקומען פון השערות וואָס מ׳מאַכט סתם אַזוי אין דער וועלט אַריין, נאָר פון דעם וואָס מיט זיין גרויסער בקיאות האָט ער געקענט פאַרגלייכן די קוואַלן און די טעקסטן; ער האָט אַפּגעשאַפט יענעם מין פלפול, וואָס איז אי נאָריש אי פאַלש, און אַנשטאָט דעם האָט ער אַנגעוועندט אַן עכט וויסנשאַפטלעכע מעטאָדע, וואָס איז עכטע און נוצלעכע קריטיק.

---

*) אייזיק הירש וויס. זכרונותי, מילדותי עד מלאת לי שמונים שנה. זז׳ 125 און 126.

אייזיק־הירש וויס גיט אבער צו, אז דער ערשטער, וואס האט מיט אַ שע־
פערישן חוש דערפילט דאס אנקומען פון דער נייער צייט און דערקענט די
שפראַצונגען פון אויפקלערונג ביי יידן, איז געווען ניט קיין אַנדערער ווי יצחק־
בער לעווינזאן. און שרייבנדיק וועגן אים וי וועגן אַ געלערנטן, שטעלט ער אים
אַוועק זייער הויך; ער לויבט אים אויך דערפאַר וואס ער איז געווען אַ גוטער
ייד מיט אַ וואַרעם האַרץ, און ער קומט צום אויספיר, אַז אַ דאַנק דעם וואס
ער האט פאַרשטאַנען דאס פאַלק און געוואוסט ווי אַזוי צו רעדן צום פאַלק,
האט ער אויף דעם פעלד פון אויפקלערונג ביי יידן אויפגעטאַן מער פון ר׳
נחמן קראָכמאַל, וועלכער האט זיך געמאַכט אַ גרויסן נאַמען מיט זיין ווערק „מורה
נבוכי הזמן״.

בלויז די חסידים זיינען געווען זייער שטאַרק קעגן יצחק בער לעווינזאן
און קעגן זיין „תעודה בישראל״. זיי האָבן אים די גאַנצע צייט באַקעמפט מיט
אַלע כוחות און זיי האָבן אים גאָר אַנדערש ניט גערופן ווי נאָר דער „תעודקע״.
אַבער ער האט זיי אויך ניט געשאַנעוועט; מיט זיין שארפער פעדער האט ער זיי
אַרויסגעשטעלט אין אַזאַ ליכט, אַז זיי זאָלן אויסזען לעכערלעך און ער האט אויף
זיי געווארפן די שולד פון דעם וואס די רעגירונג באַטראַכט ניט די רוסישע
יידן פאַר קיין נוצלעכע בירגער. ער האט טאַקע אויף אַן אמת געגלויבט, אַז
וען ניט דער פאַנאַטיזם פון די חסידים, וואס זיינען אַזוי פאַרגלויבט אין זייערע
רביים, וען ניט זייער שרייערישע פרומקייט און זייער עקשנותדיקע קעגנער־
שאַפט צו וועלטלעכער אויפקלערונג, וואלט די צארישע רעגירונג זיך בעסער
באַצויגן צו יידן. זיין מיינונג איז געווען, אַז אַנשטאַט פאַרן צום רבין כאַפּז
שיריים און פאַרנאַכלעסיקן וויב און קינדער, זאָלן אַזעלכע יידן זיך בעסער אויס־
לערנען צו זיין גוטע און נוצלעכע בעלי־מלאכות, אַדער זיך גאָר אַפּגעבן מיט
ערד־אַרבעט. און דאס האָט ער געפּרעדיקט אין די וויכטיקסטע ווערק, וואס
ער האָט געשריבן. ער האָט געוואָלט, אַז אין דער זעלבער צייט וואס יידן וועלן
וועלן אויפגעקלערטע מענטשן, וועלטלעך־אויפגעקלערטע מענטשן, זאָלן זיי זיך
אַפּגעבן וואס מער מיט פראַדוקטיווער אַרבעט, און ער האָט אַנגעוועגדט זיין אייג־
פלוס, אַז די רוסישע רעגירונג זאָל אים אַרויסהעלפן אין דעם.

ב.

אין די אַלע יאָרן פון זיין שעפּערישער טעטיקייט איז יצחק־בער לעווינזאן
געווען אַ רוסישער פאַטריאָט און ער האָט ניט אין מאָל אויף אַן עכט מליצהדיקן
שטייגער, ווי עס איז געווען דער מנהג אין יענע צייטן, געזונגען שירים ותשבחות
צו דער רוסישער רעגירונג.

נאָך אינם יאָר 1812, וועָן יצחק־בער לעווינזאָן איז אינגאַנצן אַלט געווען פיר אָן צוואַנציק יאָר, האָט ער אָנגעשריבן אַ פּאַטריאָטישן שיר, אין וועלכן ער האָט באַזונגען דעם גרויסן נצחון, וואָס די רוסישע אַרמייען האָבן געהאַט ביים אַרויסטרייבן נאַפּאָלעאָנען פון רוסלאַנד. דער פּאַטריאָטישער שיר האָט געהייסן „קול ענות גבורה". אָן לעווינזאָן, וועלכער איז דאָן געווען אַן איבערזעצער פון שפּראַכן ביים קאָמענדאַנט פון ראַדזיוויל, גענעראַל גירס, האָט דעם פּאַטריאָטישן שיר געווייזן דעם גענעראַל אָן יענער האָט אים אָנווענ־ געשיקט צום מיניסטער פון אינערן, וועלכער איז געווען זייער שטאַרק צופרידן דערפון וואָס אַ ייד ווייזט אַרויס אזוי פיל פּאַטריאָטיזם צו רוסלאַנד.

דעם רוסישן צאַר, אַלעקסאַנדער דעם ערשטן, האָט יצחק־בער לעווינזאָן ביי אַ סך געלעגנהייטן שטאַרק געלויבט אָן גערימט, אָן אַפילו ניקאָלאַי דעם ערשטן האָט ער קיין שירים ותשבחות ניט געזשאַלעווענט אָן זיך אַפילו איבערגעשריבן מיט אים. אָן דאָס האָבן אים קיינמאָל ניט געקענט מוחל זיין די, וואָס האָבן וועגן אים געשריבן שפּעטער, וועָן ס׳איז געווען שיועך זיך פּאַרצושטעלן ווי אַזוי אַ וועלטלעך־אויפגעקלערטער מענטש, אָן נאָך אַ ייד דערצו, קען גאָר זאָגן אַ גוט וואָרט אויף אַ רוסישן קיסר אָן טאָקע גלויבן אין דעם, אַז ער קען זיין גנעדיק צו יידן אָן אויסן זיין זייער טובה.

עס איז אמת, אַז דאָס איז טאַקע שווער זיך פאָרצושטעלן. בפרט נאָך וועָן מ׳נעמט אין אַכט, אַז ניקאָלאַי דער ערשטער האָט בכלל אַרויסגעוויזן אַ סך רשעות צו יידן אָן אַז ער איז דאָס געווען דער, וואָס האָט אין יאָר 1827 אַרויס־ געגעבן די קאַנטאָניסטן־גזירה אַפּצוגעבן קליינע יידישע קינדער פּאַר סאָל־ דאָטן. אָבער כדי דאָס צו פּאַרשטיין, איז נויטיק זיך בעסער אָן נענטער צו באַקענען מיט דער לעבנס־געשיכטע פון יצחק־בער לעווינזאָן אָן אויך מיט דער אָטמאָספערע, וואָס האָט געהערשט אין יידישן לעבן אין די צייטן וועָן ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די השכלה־באַוועגונג.

יצחק־בער לעווינזאָן איז געבאָרן געווארן אין דעם אוקראַיניש־יידישן שטעטל קרעמענעץ, וואָס געפינט זיך אין וואָלין. דאָס איז געווען אינם יאָר 1788, אָן אין יענער צייט איז וואָלין נאָך געווען אַ טייל פון דער פּוילישער מלוכה, אָן די פּוילישע פּריצים, וואָס האָבן זיך געפירט ווי זעלבסט־הערשער, האָבן דאָרט אַזוי געווילדעוועט, אַז ס׳איז אוממעגלעך געווען פון זיי אַריבערצוטראָגן, אָן מער ווי אַלע אַנדערע האָבן געליטן די יידן.

עס איז גאָר ניט געווען קיין גרענעץ צו דער רשעות אָן צו דער ווילד־ קייט פון אַ רייכן פּוילישן פּריץ, וואָס האָט געהאַט אַ סך מאַיאָנטקעס; ער האָט געקאָנט געבן שמיץ וועמען ער האָט געוואָלט, אָן אויב ער האָט אַמאָל אימיצן פּאַרשמיסן צום טויט, האָט מען אים אויך ניט באַשטראָפט דערפאָר. קיינער

האָט אים קיין דעות ניט געקענט זאָגן, ווייל מ׳איז פשוט ניט געווען זיכער מיטן לעבן וועָן מ׳האָט געזאָגט עפּעס אַזוינס, וואָס איז אים ניט געפעלן געווארן. צוליב זיינעם אַ קאָפּריז, איז ער געווען גרייט אַלץ און אַלעמען אומצוברענגען.

אַ מער אָדער ווייניקער קלאָרן באַגריף וועגן דער ווילדקייט און צעלאָזנ־קייט פון די גרויסע פּוילישע פּריצים און מאָגנאַטן אין יענער צייט קען מען האָבן פון דעם וואָס דער באַרימטער יידישער פילאָזאָף שלמה מאַימאָן דערציילט אין זיין אויטאָביאָגראַפיע וועגן דעם פּירשט ראַדזיוויל, וואָס איז געווען איינער פון די גרעסטע פּוילישע מאָגנאַטן.

ער האָט אויף זיין אייגענעם חשבון — דערציילט שלמה מאַימאָן, — אויסגעהאַלטן אַן אַרמיי פון צען טויזנט מאָן און דאָס האָט אים אָפּגעקאָסט אַ מטמון מיט גאָלד. צוליב וואָס ער דאַרף האָבן די אַרמיי האָט ער אַליין ניט געווואוסט. דער עיקר איז ביי אים געווען דער גלאַנץ, דער פּאַראַד. און וואָס גרעסער עס זיינען געווען די הוצאות, וואָס ער האָט געמאַכט, אַלץ גרעסערע שטייערן האָט ער אַרויפגעלייגט אויף די איינוואוינער פון די דערפער און שטעטלעך, וואָס האָבן געהערט צו אים.

פון וואוילטאָג האָט ער זיך אַריינגעלאָזט אין שיכרות, דער צעבאַלעוועטער פּירשט ראַדזיוויל, און איינמאָל, וועָן ער איז שיכורערהייט אַריינגעקומען אין קלויסטער, האָט ער אַליין ניט געוואוסט אויף וואָס פּאַר אַ וועלט ער איז אין צוגייענדיק צום אַלטאַר, וואו דער גייסטלעכער איז געשטאַנען, האָט ער אָפּ־געשפּיליעט די הויזן און דאַרט געטאָן אַ נאַטירלעכע באַדערפעניש...

מ׳קען זיך פאָרשטעלן וואָס פאַר אַ טומל עס איז געווארן אין קירכע וועָן מ׳האָט דאָס דערזען; עס איז אויפן גאַנצן עולם אַ שרעק אַרויפגעפאַלן, אָבער קיינער האָט ניט געוואָגט דעם פּירשט אַ וואָרט צו זאָגן. אָפּילו דער גייסטלעכער האָט דאָס ניט געוואָגט...

ערשט מיט אַ טאָג שפּעטער זיינען עטלעכע קאָטוילישע גלחים אַוועק צום פּירשט ראַדזיוויל אים זאָגן אַ ביסל מוסר און זען, אַז ער זאָל אויסקויפן זיינע גרויסע זינד. געקומען צו אים זיינען זיי אינדערפרי, כדי זיי זאָלן אים טרעפן נאָך אין אַ ניכטערן צושטאַנד. און וועָן זיי האָבן אים גענומען זאָגן מוסר, האָט ער דערויף געענטפערט, אַז ער וועט דאָס שוין ווי ס׳ניט איז גוט־מאַכן. און באַלד האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז די יידן פונם שטעטל זאָלן פאַר זייער גאָלט קויפן פּופּציק פּוד וואַקסענע ליכט און דאָס ברענגען אין דער קירכע, וואו ער, דער „יאָסני וועלמאָזשנער פּאַן", האָט געטאָן אַזאַ מיאוסע זאַך...

„די אומגליקלעכע יידן, — זאָגט דערביי שלמה מאַימאָן אין זיינע זכרונות,

— האָבן געמוזט ברענגען אַ קרבן, כדי מכפר צו זיין די זינד פון אַ רעכט גלויביקן קאַטוילישן קריסט, וואָס האָט פאַרשוועכט אַ קריסטלעכע קירכע" *).

און וויטער אין דעם זעלבן ווערק דערציילט שלמה מאַימאָן ווי דער זעל־בער פוילישער פירשט ראַדזיוויל האָט זיך אייגנמאָל, מיט אַ גאַנצער כאָפּטע פון זייגע לייט, אַרייגנגעריסן אין אַ בית־מדרש און דאָרטן האָט ער זיך גלאָט אַזוי, אַן אַ פאַר־וואָס און אַן אַ פאַר־ווען, געמאַכט אַ גאַנצן חורבן; ער האָט אויס־געשלאָגן די שויבן פון די פענצטער, צעווואָרפן די הרובעס, צעבראָכן די בענק, די טישן און די סטענדאַרדס און אַרייסגעווואָרפן אויף דער ערד די ספרי־תורות פונם אַרון־קודש.

קיינער האָט ניט געוואוסט פאַרוואָס די רציחה האָט זיך אין אים מיטאַמאָל אַזוי צעברענט, און ער אַליין האָט אפשר אויך ניט געוואוסט, ווייל די יידן פון שטאָט האָבן זיך דעמאָלט ביי אים מיט גאָר ניט פאַרזינדיקט און ער האָט ניט געהאָט קיין גרונט צו זיין בייז אויף זיי. עס איז אים גלאָט אָנגעקומען אַ ווילדער קאַפּריז צו ווייזן די יידן, אַז ער קען טרעטן מיט די פיס זייערע הייליקסטע הייי־ליקייטן און מאַכן אַ חורבן אין בית־מדרש און אַרויסוואַרפן אויף דער ערד די ספרי־תורות פונם אַרון־קודש. און ווען אייגער פון די יידן, זייער אַ פרומער און אַ גאָטספאָרכטיקער, האָט אויפגעהויבן פון דער ערד אַן אַרויסגעוואַרפענע ספר־תורה, האָט אים דער ווילדער פוילישער פירשט „אָנגעטאָן דעם כבוד" דערמיט וואָס ער אַליין האָט אים געשאָסן. און נאָכדעם איז ער מיט זיין כאָפּטע אַוועק אין אַן אָנדער שול און האָט דאָרט אויך געמאַכט אַ חורבן, און פון דער שול איז ער מיט דער זעלבער כאָפּטע אַוועק אויפן יידישן בית־עולם און האָט דאָרט אַרויסגעריסן פון דער ערד די מצבות און זיי פאַרברענט.

אַזוי האָבן די צעבאַלעוועטע און צעלאָזענע פוילישע פריצים און מאָגנאַטן געווילדעוועט אין די יידישע שטעטלעך, וואו זיי זיינען געווען די גאַנצע בעלי־בתים און קיינער האָט זיי קיין דעה ניט געקענט זאָגן. אַזוי האָבן זיי זיך געפירט אין די צייטן וועו אַ סך פון די שטעט, שטעטלעך און דערפער, וואָס זיינען שפּע־טער, ביים סוף פון אַכצנטן יאָרהונדערט, איבערגעגאַנגען צו רוסלאַנד, זיינען נאָך געווען אַ טייל פון דער פוילישער מלוכה.

*
**

אויך אויף דער משפחה פון יצחק־בער לעווינזאָן איז אויסגעפאַלן דער ביטערער גורל צו ליידן זייער אַ סך פון די צעלאָזענע פוילישע פריצים און מאָגנאַטן, וועלכע האָבן אין וואַלין געווילדעוועט פונקט אַזוי וויי אין די אַנדערע טיילן פון דער פוילישער מלוכה.

*) שלמה מיימונס לעבנס־געשיכטע, ערשטער באַנד, ז׳ 81.

נאָך אינם יאָר 1775, דרייצן יאָר איידער יצחק־בער איז געבאָרן געוואָרן, האָט מען דעם עלטערן ברודער פון זיין פאָטער, אַ פאַרמעגלעכן סוחר מיטן נאָמען ר׳ חיים, פאַרשפּאַרט אין געפענגעניש איבער אַ בלבול וואָס אַ פּוילישער פּריץ האָט אויף אים אויסגעטראַכט. דער פּריץ האָט פריער געהאַנדלט מיט ר׳ חיימען; ר׳ חיים האָט אים די גאַנצע צייט געטרויט און ס׳איז אים גאָר קיינמאָל ניט איינגעפאַלן, אַז ער האָט דאָ צו טאָן מיט אַ שונא. וואָס איז גרייט אים אומצוברענגען. איינגעזען האָט ער דאָס שפּעטער, ווען ער האָט זיך שוין ניט געקענט העלפן; דער פּוילישער פּריץ איז ר׳ חיימען שולדיק געבליבן אַ סך געלט און ער האָט ניט געוואָלט באַצאָלן, און כדי זיך אַרויסצודרייען פונם חוב, האָט ער אויף דעם יידן געמאַכט אַ בלבול, אַז ער האָט דערהרגעט אַ קריסטלעך קינד, כדי צו נוצן זיין בלוט אין די מצות, וואָס מ׳באַקט אויף פּסח. און דאָן האָט מען דעם אומשולדיקן יידן פאַרשפּאַרט אין געפענגעניש. אויך זיין ווייב און קינדער האָט מען אין תפיסה פאַרשפּאַרט, און מ׳האָט זיי דאָרט אָפּגעהאַלטן גאַנצע צוועלף יאָר, ביז עס האָט ד׳ך אַרויסגעווייזן, אַז זיי זיינען אומשולדיק.

עס האָט דעם פּוילישן פּריץ ניט געאָרט וואָס אַ גאַנצע יידישע פאַמיליע, וואָס איז אין קיין זאָך ניט שולדיק, פינצטערט אָפּ יאָרן אין געפענגעניש. דער געוויסן האָט אים ניט געפּלאָגט, ווייל ער האָט אויף די יידן געקוקט מיט אַזאַ פאַראַכטונג ווי זיי וואָלטן גאָר אינגאַנצן קיין מענטשן ניט געווען, און איינוויקלענדיק זיין גמיינהייט אין קריסטלעכער פרומקייט מיט דעם בלוט־בלבול, וואָס ער האָט אויף דעם אומשולדיקן יידן אויסגעטראַכט, איז דער עיקר ביי אים געווען וואָס ער איז פּטור פון באַצאָלן דעם יידן דאָס געלט, וואָס ער איז אים שולדיק.

אויך יצחק־בערס פאָטער, ר׳ יהודה, אַן אָנגעזעענער סוחר אין קרעמענץ, איז געווען אַ קרבן פון דער פּוילישער־פריצישער ווילדקייט, וואָס האָט געהערשט אין די צייטן ווען קרעמענץ און גאַנץ וואָלין איז נאָך ניט געווען קיין טייל פון רוסלאַנד, נאָר אַ טייל פון דער פּוילישער מלוכה. אַבער אייבער ס׳ווערט דער־ציילט ווי אַזוי יצחק־בער לעווינזאָנס פאָטער איז געוואָרן אַ קרבן פון פּוילישער־פריצישער ווילדקייט, דאָרף מען זיך אַ ביסל מער אויספּירלעך אָפּשטעלן אויף זיין פערזענלעכקייט און דערציילן וואָס פאָר אַ מענטש ער איז געווען. דאָס איז נויטיק, ווייל עס העלפט אַ סך צו האָבן אַ קלאָרן באַגריף וועגן דער אָטמאָספערע, אין וועלכער ס׳איז אויסגעוואָקסן דער מענטש, וואָס האָט מיט זיין שאָפן אָנגעהויבן אַ נייע עפאָכע אין דעם יידישן קולטורעלן לעבן אין רוסלאַנד. עס איז אויך נויטיק צוליב דעם, וואָס אַ סך פון די אייגנשאָפטן, וואָס האָבן יצחק־בער לעווינזאָנען געמאַכט ליב און סימפּאַטיש ביי די וואָס האָבן אים געקענט, האָט ער איבערגענומען בירושה פון זיין טאָטן.

קיין רייכער מאָן איז יצחק־בער לעווינזאָנס פאָטער ניט געווען. ער איז אָבער געווען אַ פאַרמעגלעכער מענטש, אַן אָנגעזעענער סוחר אין שטעטל, און כאָטש ער האָט קיין עשירות ניט פאַרמאָגט, איז ער דאָך געווען אַ גרויסער בעל־צדקה; ער האָט אַלע מאָל געגעבן מער וויפל ער האָט געקענט, און ביים טיילן צדקה צו די, וואָס נויטיקן זיך אין דעם, האָט ער אַלע מאָל אין זינען געהאַט, אַז די ערשטע אויפן צעטל דאַרפן זיין די, וואָס שעמען זיך צו קומען בעטן.

געלט און כבוד האָט ער פיינט געהאַט און זיך קיינמאָל ניט געיאָגט נאָך דעם. ער האָט אויך פיינט געהאַט זיך צו קריגן מיט מענטשן; ווי ווייט ער האָט נאָר געקענט, האָט ער געווייכט פון קריגעריין, און ווען אימיצער האָט אים אָמאָל געזאָגט אַזוינס, פון וואָס ער האָט זיך געקענט געפינען באַליידיקט, האָט ער דאָס פאַרשווויגן, כאָטש ס׳האָט אים שטאַרק וויי געטאָן.

אין זיינע באַנעמונגען מיט מענטשן איז ער געווען זייער מאָנירלעך און איידל, און עפּעס ווי ער וואָלט מורא געהאַט זיך צו פאַרטשעפּען מיט אַזעלכע, וואָס זיינען ניט איידל און ניט מאָנירלעך, האָט ער אויסגעמיידט געזעלשאַפט ווי ווייט ער האָט נאָר געקענט, און אָפילו אין שול האָט ער זיך געהיט פון יענע וואָס נעמען זיך צונויף אין רעדלעך פאַרן דאַוונען און נאָכן דאַוונען, און ס׳איז ביי אים געווען אינגעפירט, אַז קומען אין שול אַריין זאָל ער פונקט דאָן ווען מ׳שטעלט זיך דאַוונען, און אַוועקגיין פון שול זאָל ער גלייך נאָכדעם ווי מ׳ענדיקט דאָס דאַוונען.

אויף מענטשן איז ער געווען אַ גרויסער מבין, ער האָט געקענט דערפילן בחוש ווער ס׳אין אַן אויפריכטיקער מענטש און ווער ניט, ווער עס זאָגט דעם אמת און ווער ניט, ווער ס׳חנפעט און ווער ס׳מיינט טאָקע דאָס וואָס ער זאָגט; אָבער כדי ניט צו באַליידיקן די וואָס זאָגן ליגן און די וואָס חנפענען, האָט ער געמאַכט דעם אָנשטעל, אַז ער גלויבט זיי און אַז ס׳פאַלט אים גאָרניט אין, אַז זיי האָבן דערביי הינטערשטע כוונות.

ער איז געווען אַ למדן, געקענט גוט לערנען אוּן אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך גוט געקענט פּויליש רעדן. און כאָטש ער איז געווען אַ פרומער ייד, האָט ער זיך פונדעסטוועגן באַצויגן זייער גוט צו די וואָס מ׳האָט אין יענער צייט שוין גערופן פאַר אַפּיקורסים. בכלל האָט ער זיך באַצויגן גוט צו אַלע כתות און גרופּירונגען אין יידישן לעבן; ער איז ניט געווען קיין קעגנער פון די חסידים, וועלכע האָבן אין יענע צייטן געהאַט אַ גרויסן אינפלוס אין אוקראַינע, און ער איז אויך ניט געווען קיין קעגנער פון די מתנגדים. ער האָט געהאַלטן, אַז אַ ייד קען זיך זיין אַ חסיד, אַ מתנגד, אָדער אָפילו אַן אָפּיקורס, אַ פריידענקער — אָבי ער בלייבט נאָר אַ ייד, איז שוין גוט, און מ׳דאַרף זיך מיט אים ניט קריגן דערפאַר וואָס ער גייט אויף אַנדערע וועגן.

דער אמת איז ביי יצחק־בער לעווינזאָנס פאָטער ר׳ יהודה געווען טייע־רער פון אַלץ אין דער וועלט. ער איז געווען ערלעך צו גאָט און צו לייט. אַזוי ווערט ער געשילדערט אין דוד בער נאָטאָנזאָנס „ספר הזכרונות" און דאָס זעלבע דערציילט וועגן אים יצחק־בער לעווינזאָן אַליין אין זיין „יד יהודה". אויף אים האָט מען ווירקלעך געקענט זאָגן, אַז ער איז אַן אמת ריינער מענטש. און פונקט אַזוי ווי ער איז געווען ריין אין כאַראַקטער, אַזוי איז ער געווען ריין אין זיין אויסערלעכן אויסזען. ער האָט זיך שטענדיק אָנגעטאָן אַזוי, אַז מ׳האָט אויף זיינע קליידער קיין שפּרינקעלע ניט געקענט זען. אַלץ וואָס ער האָט געטראָגן, איז געווען אַזוי ציכטיק און אַזוי נעט, אַז מ׳האָט געקענט מיינען, אַז ס׳איז נאָר וואָס פון דער נאָדל אַרויס. ער האָט זיינע קליידער אַזוי אָפּגעהיט, אַז ס׳זאָל אויף זיי קיינמאָל קיין פלעק ניט זיין. און פונקט אַזוי איז ער געווען אָפּגעהיט מיטן עסן; אין זיין גרויסער ליבשאַפט צו רייניקייט האָט ער זיך גע־מיאוסט צו עסן אין אַ פרעמדער שטוב, ווייל ער האָט ניט געקענט זיין זיכער, צי מ׳האָט פריער דאָס געפּעס גוט אויסגעוואָשן.

עס איז געווען שווער צו געפינען אין קרעמענעץ נאָך איינעם, וואָס זאָל זיך קענען פאַרגלייכן צו יצחק־בער לעווינזאָנס פאָטער ר׳ יהודה אין אייפלקייט און אין רייניקייט, און אויך אין ערלעכקייט און אויפריכטיקייט. אַלע האָבן זיך דער־פאַר צו אים באַצויגן מיט גרויס אָכטונג. אַן אויסנאַם אין דעם זיינען בלויז געווען יענע ווילדע און צעלאָזענע פּוילישע פּריצים, וואָס האָבן צו קיינעם קיין אָכטונג ניט געהאַט און געקוקט אויף יידן ווי אויף באַשעפענישן, וועמעס לעבן ס׳איז אינגאַנצן הפקר.

איינמאָל, וועז ר׳ יהודה איז אין קרעמענעץ געפאָרן מיט אַ וועגעלע סחורה אויף אַ שמאָלן וועג, איז אים אַנטקעגן אָנגעפאָרן אַ גרויסער פּוילישער פּריץ אין אַ רייכער קאָרעטע, און ווייל דער וועג איז געווען אַזוי שמאָל, אַז ס׳איז אוממעגלעך געווען זיך צו פאָרנעמען אין אַ זייט, אָדער זיך אויסדרייען אַזוי, אַז מ׳זאָל קענען פאָרן צוריק, האָט ר׳ יהודהס וועגעלע מיט סחורה זיך פאָרטשעפּעט אַן דער קאָרעטע פון דעם גרויסן פּריץ, און דאָס האָט דעם פּוי־לישן פאַן אַריינגעטריבן אין אַזאַ ווילדער רציחה, אַז ער איז אַרויס פון דער קאָרעטע און כאַפּנדיק אַ שטיק האָלץ האָט ער דעם יידן אַזוי לאַנג געשלאָגן איבערן קאָפּ ביז ער האָט געחלשט און איז געבליבן ליגן אויפן וועגעלע אַ צע־בלוטיקטער און מ׳האָט געמיינט, אַז ער איז שוין טויט.

עס האָט נאָכדעם לאַנג געדויערט ביז מ׳האָט יצחק־בער לעווינזאָנס פא־טער אָפּגעמינטערט. אָבער ער איז שוין געבליבן אַ קאָליקע אויפן גאַנצן לעבן און האָט שוין מער ניט געקענט זיך אָפּגעבן מיט זיינע געשעפטן אַזוי ווי פריער.

ער האָט געליטן פון שרעקלעכע ווייטיקן אין קאָפּ, און די דאָקטוירים, ביי וועלכע ער האָט זיך געקוירט, האָבן אים פאַרזאָגט, אַז ער זאָל מער קיינמאָל ניט אַרייַנקוקן אין קיין ספר, ווייל ער טאָר ניט אָנשטרענגען דעם מוח און אויך ניט די אויגן. מ׳האָט מורא געהאַט, ער זאָל נאָך א־נגאָנצן ניט פאַרלירן די ראיה פון די אויגן איבער די שטאַרקע קלעפּ אין קאָפּ, און ר׳ יהודה האָט זיך אין דעם געדאַרפט אַזוי שטאַרק היטן, אַז אפילו דאָוונען האָט ער מורא געהאַט פון סידור און ער האָט געמוזט דאָוונען אויף אויסנווייניק. עס האָט געדויערט יאָרן ביז ס׳איז אים געוואָרן אַ ביסל בעסער און די סכנה פאַר זיין לעבן איז שוין ניט געווען אַזוי גרויס. דאָן האָט ער ווידער אָנגעהויבן „אַריינקוקן אין אַ ספר״. אָבער ער האָט אַלץ געדאַרפט זיין זייער אָפּגעהיט ניט אָנצושטרענגען צופיל דעם מוח און אויך ניט די אויגן. ער איז געבליבן אַן אינוואַליד ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן. און דער פּוילישער פּריץ, וואָס האָט אים געמאַכט פאַר אַן אינוואַליד, איז מיט גאָרניט באַשטראָפט געוואָרן דערפאַר. און אין קרעמענץ האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן געזאָגט, אַז ר׳ יהודה האָט נאָך „גוט אָפּגעשניטן״ און ער מעג בענטשן גומל, וואָרעם וואָס וואָלט געווען וועָן דער רייכער פּוילישער פּריץ, וואָס איז אַריין אין אַזאַ ווילדן צאָרן, וואָלט אים נאָך חלילה, אינגאַנצן דערהרגעט?...

אַזעלכע דערינערונגען וועגן דער פּוילישער הערשאַפט אין קרעמענץ האָט יצחק־בער לעווינזאָן געהאַט וועָן מ׳האָט גאָנץ וואָלין, אין די יאָרן פון 1793 און 1795, אָפּגעריסן פון פוילן און דאָס אָפּגעגעבן צו רוסלאַנד. עס האָט אים געמוזט שוידערן וועָן ער האָט וועגן דעם געטראַכט. ער האָט געמוזט פילן אַ טיפן ווייטיק אין האַרצן וועָן ער האָט זיך דערמאָנט, אַז אַזוינס און נאָך ערגערע זאָכן האָבן צעווילדעוועטע פּוילישע פּריצים געטאָן ניט נאָר צו די, וואָס אין זיין משפּחה, נאָר אויך צו די, וואָס אין די משפּחות פון נאָך הונדערטער און טויזנטער יידישע קינדער. קיין ווייטיק און קיין בזיון איז ניט אַזוי גרויס און ניט אַזוי טיף ווי דער ווייטיק און דער בזיון פון אַ קינד, וואָס ווייסט, אַז מ׳האָט געשלאָגן זיין טאָטן, וועמען ער האָט אַזוי שטאַרק ליב. און ווייל ס׳איז געווען נאָטירלעך, אַז יצחק־בער לעווינזאָן זאָל אויסוואָקסן מיט אַ האַס צו דער ווילדער און צעלאָזענער פּוילישער שליאַכטע פון יענער צייט, איז שוין במילא אויס־געקומען אַזוי, אַז ער זאָל האָבן אַ בעסערע באַציאונג צו דער רעגירונג, וואָס האָט צוגענומען די מאָכט ביי דער דאָזיקער שליאַכטע. און מיט דעם קען מען דערקלערן זיין רוסישן פאַטריאָטיזם. עס איז געווען די דאָנקבאַרקייט פון אַ יידן, וואָס האָט טיף געפילט דעם ווייטיק פון זיין פאָלק.

ג.

אונטערן איינפלוס פון זיין פאַטער האָט יצחק־בער לעווינזאָן נאָך אין די קינדער־יאָרן אַרויסגעוויזן אַן אויסערגעווײנלעכן חשק צום לערנען. אין חדר איז ער געווען דער גרעסטער מתמיד און אַלע מלמדים האָבן באַוואונדערט זיין מערקווירדיקן זכרון, וואָס האָט צו זיך קיין גלייכן ניט געהאַט. אַלץ וואָס מ׳האָט מיט אים געלערנט, איז אים באַלד אַריין אין קאָפּ און ער האָט דאָס געדענקט אויף אויסנווייניק, און אין דער עלטער פון צען יאָר איז ער שוין געווען אַ גאַנצער בקי אין תנ״ך און וואָס מ׳האָט אים נאָר געפרעגט, האָט ער געוואוסט וואו ס׳שטייט און וואָס פאַר אַ פּירוש ס׳איז פאַראַן דערויף. פון די גביאים האָט ער געדענקט גאַנצע קאַפּיטלעך אויף אויסנווייניק. אויך גמרא האָט ער שוין גוט געקענט און וואָס פאַר אַ מסכתא מ׳האָט פאַר אים נאָר אויפגעמישט, האָט ער זיך דאָרט געפילט היימיש. אזן צו דעם האָט ער אויך געלערנט רוסיש. אַזוי איז געווען דער ווילן פון זיין פאַטער, און מ׳קען זאָגן, אַז אין קרעמענץ איז ער געווען דאָס ערשטע יידישע יינגל, וואָס האָט אין יענער צייט געלערנט רוסיש, און ווען ער איז אויסגעוואַקסן האָט ער די שפראַך געקענט אַזוי גרינטלעך, אַז ער האָט אויף העברעאיש אַנגעשריבן אַ לערן־בוך ווי צו שטודירן די רוסישע שפראַך, און דער ציל איז אין דעם געווען אַן אויפקלערערישער; ער האָט געוואָלט, אַז יידישע קינדער, וואָס קענען העברעאיש, זאָלן זיך קאַנען אויסלערנען די רוסישע שפראַך אויך. דאָס איז ביי אים געווען זייער וויכטיק און ער האָט דערפאַר געקעמפט אַלע זיינע יאָרן מיט די, וואָס זיינען געווען קעגן דעם, אַז יידישע קינדער זאָלן שטודירן פרעמדע שפראַכן.

וועגן דעם דאָזיקן לערן־בוך צו שטודירן די רוסישע שפראַך רעדט יצחק־בער לעווינזאָן אינם פערטן קאַפּיטל פון זיין „תעודה בישראל״, וואָס איז געווען דער מאַניפעסט, די קאַנסטיטוציע, פון דעם נייעם יידישן דור אין רוסלאַנד אין דער ערשטער העלפט פונם נייַנצנטן יאָרהונדערט. ער דערמאָנט דאָרט, אַז ער האָט דעם לערן־בוך „יסודי לשון רוסיא״ אַנגעשריבן צו ברענגען נוצן יידישע קינדער און זיי העלפן ווערן וועלטלעך־געבילדעטע מענטשן וועלן זיי וועלן אויסווּאַקסן. אָבער דער מאַנוסקריפּט פון דעם לערן־בוך איז פאַרפאַלן געוואָרן און מ׳ווייסט ניט וואו ער איז אַהינגעקומען. צווישן די כתבים, וואָס זיינען געבליבן פון יצחק־בער לעווינזאָן, האָט מען יענעם מאַנוסקריפּט ניט געפונען.

קיין סיסטעמאַטישע בילדונג האָט לעווינזאָן ניט געקראָגן. ער איז געווען — וואָס מען רופט אָן — אַן אויטאָדידאַקט. דאָס הייסט, ער האָט געלערנט אַליין.

געווען זיין אייגענער לערער. און מ׳קען זאָגן, אַז אויב אימיצער האָט פאַר זיך אַמאָל אויסגעקליבן אַ גוטן לערער, איז דאָס געווען יצחק־בער לעווינזאָן. קיין בעסערן לערער פאַר זיך ווי זיך אַליין האָט ער ניט געקענט אויסקלייבן.

פונקט ווי ער וואָלט נאָך אין די גאָר יונגע יאָרן געפילט בחוש, אַז ס׳וועט אים שפּעטער אויסקומען צו ווערן דער פיאָנער פון אַ נייער עפּאָכע אינם יידישן קולטורעלן לעבן און אַז צוליב דעם ווען ער מוזן זיין באַוואָפנט מיט אַ סך יידישן וויסן און אויך מיט אַ סך וועלטלעכן וויסן, האָט ער טאָג ווי נאָכט געלערנט, טאָג ווי נאָכט געשטודירט, און אין דער זעלבער צייט וואָס ער איז געשוואומען אין דעם גרויסן ים פון תלמוד און פון דער גאַנצער אַלטער יידיש־רעליגיעזער ליטעראַטור, האָט ער אויך געשטודירט די אייראָפּעאישע פילאָסאָפּישע און טעאָלאָגישע ליטעראַטור, און אויסער די אייראָפּעאישע שפּראַכן, וואָס ער האָט זיך אַליין גוט אויסגעלערנט, אויסער דייטש, פראַנצויזיש און רוסיש, האָט ער מיט זיין אויסערגעווײנלעכער התמדה אויך געשטודירט גריכיש, אַראַביש, סיריש און אַראַמעאיש און ער איז שפּעטער געוואָרן אַ בקי אין דעם אויך. און ווען מ׳לייענט זיינע ווערק, אין וועלכע ער האָט געפּרעדיקט דעם געדאַנק, אַז יידן דאַרפן ווערן וועלטלעך־געבילדעטע מענטשן און זיך אָפּגעבן מיט פּראָדוקטיווער אַרבעט און זיין גוטע, נוצלעכע און גלייכע בירגער אין די לענדער, וואו זיי וואוינען; ווען מ׳פאָלגט נאָך ווי ער האָט אין זיינע ווערק — דער עיקר אין זיין „תעודה בישראל", אין „בית יהודה", אין „זרובבל" און אין זיין „אפס דמים" — פאַרטיידיקט יידן און יידישקייט, מוז מען באַוואונדערן זיין אויסערגעווײנלעכן וויסן אין אַלץ וואָס האָט נאָר געהאַט אַ שייכות מיט דער געשיכטע פון יידישן פאָלק און מיט דער עשיכטע פון פעלקער און לענדער בכלל.

עס איז אין דעם גאָרניט געווען קיין אײַן זאָך וואָס ער זאָל ניט וויסן; עס איז ניט געווען קיין אײַן וויכטיק ווערק וועגן דעם וואָס ער זאָל ניט האָבן געלייענט; ער האָט אין זיין שרייבן בלויז אין אַ פאָר טויזנט יאָר אַלטער יידישער גע־שיכטע און דערביי אַרויסשטעלן די וויכטיקסטע מאָמענטן און געשעענישן צו באַווייזן דאָס וואָס ער וויל באַווייזן, און וויי ס׳איז געווײנלעך דער שטייגער פון פּיאָנערן־אידעאַליסטן, וואָס פאַרלייגן זיך אויף עפּעס מיט עקשנות און לאָזן ניט אָפּ, ווייל זיי זיינען שטאַרק פאַרגליבט אין דעם, איז ער קיינמאָל ניט מיד געוואָרן צו פריידיקן דעם געדאַנק פון וועלטלעכער אויפקלערונג און פון פּראָ־דוקטיווער אַרבעט ביי יידן.

*
**

צו אַכצן יאָר האָט מען לעווינזאָנען חתונה געמאַכט, און ווי ס׳איז געווען דער שטייגער אין יענע צייטן, האָט וועגן אַזאָ זאַך ווי ליבע גאָר קיין רייד ניט געקענט זיין. דער יונגער יצחק־בער האָט גלאַט געדאַרפט צוליב טאָן טאַטע־מאַמע און חתונה האָבן מיט דער מיידל, וואָס זיי האָבן פאָר אים אויסגעקליבן. ער האָט זיי געפאַלגט און האָט חתונה געהאַט, און נאָך דער חתונה האָט ער זיך מיט זיין יונגער ווייבל באַועצט אין דעם שטעטל ראַדזיוילאָוו, וואָס איז ניט ווייט פון קרעמענעץ. אָבער דער שידוך איז פון סאָמע אַנפאַנג אָן געווען זייער ניט קיין גערָאטענער; יצחק־בער האָט זיין ווייב ניט ליב געהאַט; ווי ער האָט זיך ניט געפלייסט זיך צוגעווואוינען צו איר, האָט ער דאָס אַלץ ניט געקענט; ער האָט גלייך נאָך דער חתונה געוואָרפן אָ שרעקלעכן אומחן אויף איר, און ווייל ער איז אין דער נאַטור געווען זייער אָן אייידעלער מענטש, האָט ער געפרואווט דער־שטיקן דעם שלעכטן געפיל אין זיך; ער האָט געמיינט, אַז מיט דער צייט, ווען זי וועט פון אים אָ קינד געבאָרן, וועט ער צו איר אפשר האָבן אָ בעסערן געפיל. אָבער אויסגעלאָזט האָט זיך אָנדערש; נאָכדעם ווי זי האָט פון אים אָ קינד גע־באָרן און דאָס קינד איז געשטאָרבן, האָט ער אויף איר נאָך אָ גרעסערן אום־חן געוואָרפן און ער האָט דאָס שוין מער ניט געקענט דערשטיקן אין זיך.

קיין וואונדער איז דאָס ניט געווען, ווייל אין יענע צייטן זיינען יידישע פרויען אין רוסלאַנד געווען זייער צוריקגעשטאָנען אין אַלץ; קיין תורה האָט מען מיט זיי ניט געלערנט, קיין בילדונג האָט מען זיי ניט געגעבן, פון מצוות זיינען זיי געווען פטור, וויסן האָבן זיי קיין זאַך ניט געדאַרפט, געפוצט האָבן זיי זיך ניט, ווייל דאָס איז דאָך געווען אָן עבירה; און ווייל יצחק־בער לעווינזאָן איז שוין געווען אָ היינטוועלטיקער יונגערמאַן מיט אָ סך וויסן און מיט אָ חוש פאָר שיינקייט, איז געווען גאָנץ נאָטירלעך, אַז דאָס פשוטע, קליינשטעטלדיקע יונגע יידישע ווייבל זאָל אים ניט געפעלן. און ווייל ער האָט דעם געפיל שוין מער ניט געקענט דערשטיקן אין זיך, איז די אַטמאָספערע אין שטוב געוואָרן זייער אָן אָנגעצויגענע. דאָס יונגע ווייבל האָט זיך געפילט באַליידיקט פון דעם וואָס דער מאַן באַציט זיך צו איר אַזוי און אין איר פשוטקייט איז ביי איר אויסגעקומען אַז דאָס בעסטע וואָס זי קען טאָן זיך אָפצורעכענען מיט אים דערפאָר וואָס ער האָט זי ניט ליב, איז — אים סמען...

צו קיין אַנדער מיטל האָט זי זיך ניט געקענט דערטראָכטן, און זי איז שוין געווען גרייט אַרייַנצוטאָן סם אין דעם עסן, וואָס זי וועט אים דערלאַנגען צום טיש. אָבער ער האָט זיך באַצייטנס געכאַפט וואָס זי גרייט דאָ צו פאָר אים, און ס׳איז געווען אָ נס וואָס ער האָט זיך אַרויסגעדרייט און איז געבליבן לעבן.

נאָכדעם איז שוין געווען אוממעגלעך, אַז דאָס פּאָר־פּאָלק זאָל ווייטער בלייבן וואוינען צוזאַמען. פּאָר יצחק־בער לעווינזאָן האָט דאָס פּשוט געמיינט איינשטעלן דאָס לעבן, האָט ער דער ווייב געגעבן אַ גט און איז אַוועק פון איר. און ווייל זיינע עלטערן זיינען שוין דאָן געווען אָרעם און האָבן אים ניט געקענט אויסהאַלטן, איז ער געוואָרן אַ לערער און האָט געצויגן זיין חיונה פון דעם וואָס ער האָט געגעבן „שטונדן" אין רייכע יידישע הייזער.

נאָר דער ערשטער ווייב, וואָס ער האָט אָפּגעגט, האָט ער שוין מער קיינמאָל אין זיין לעבן ניט חתונה געהאַט. און ס׳איז פּאָראַן אַ גרונט צו גלויבן, אַז דאָס איז אַוודאי געווען דערפּאַר וואָס ער איז שטענדיק געווען אָרעם און אויך קראַנק. ער האָט פּשוט ניט געקענט נעמען אויף זיך דעם שווערן עול פון אויסהאַלטן אַ פאַמיליע, ווייל ער אַליין האָט ניט געהאַט פון וואַנען צו לעבן, און אַלע מאָל, ווען ער האָט געדאַרפט אַרויסגעבן אַ ניי ווערק, אויף וועלכן ער האָט לאַנג געאַרבעט, האָט ער זיך געמוזט וועגדן מיט תחנונים־בריוו צו רייכע יידן, אַז זיי זאָלן אים אַרויסהעלפן אין דעם.

קראַנק געוואָרן איז יצחק־בער לעווינזאָן נאָך אין די גאָר יונגע יאָרן, און דאָס איז אַוודאי געווען דערפּאַר וואָס ער האָט זייער שווער געאַרבעט טאָג ווי נאַכט און ס׳איז ניט געווען ווער ס׳זאָל אויפּפאַסן אויף אים צו זען, אַז ער זאָל עסן אין צייט און אויך שלאָפן genug. ער, דער מענטש, וואָס האָט ניט פאַרזען קיין איין פּסוק אין דער תורה, קיין איין פּשט אין דער גמרא, קיין איין שורה אין די מדרשים, און קיין איין ווערק, וואָס האָט נאָר געהאַט אַ שייכות מיט דער פאָרשונג פון אַלטער יידישער געשיכטע און אַלטער יידישער ליטעראַטור — ער האָט זיך אַליין דווקא יאָ פאַרזען; און ער האָט ניט אָפּגעהיט זיין געזונט און ניט אַכטונג געגעבן אויף זיך. וויפל ער האָט ניט געאַרבעט אויף זיך צו וויסן אַ סך, האָט זיך אים געדוכט, אַז דאָס איז נאָך אַלץ ניט genug, אַז ער דאַרף און מוז וויסן נאָך מער און נאָך מער, און ווען ער איז שוין געוואָרן אַזוי קראַנק, אַז ער האָט שוין געמוזט עפּעס טאָן צו פאַרהיטן זיין געזונט, איז ער אַוועקגעפאָרן קיין בראָד זיך צו קורירן דאָרט. און אויסגעקליבן די גאַליציש שטאָט האָט ער ניט צוליב דעם וואָס דאָרט זיינען געווען בעסערע דאָקטוירים ווי אין ראַזיוויל און אין קרעמענעץ, נאָר צוליב דעם וואָס דאָרט זיינען געווען בעסערע משכילים, וואָס האָבן שוין געהאָט אַן אייראָפּעאישע בילדונג.

אין בראָד האָט זיך יצחק־בער לעווינזאָן באַקענט מיט די אַנגעזעענסטע משכילים פון יענער צייט — יצחק ערטער, יעקב שמואל ביק, בעריש בליומענפעלד און אויך מיט דעם באָרימטן מענדל לעפין, וועלכער האָט, פונקט ווי יצחק־בער לעווינזאָן, אויך געשטאָמט פון אוקראַינע, ווייל ער איז געבאָרן געוואָרן אין דעם קליינעם שטעטל סאָטענאָו, וואָס אין פּאָדאָליער גובערניע.

קיין געלט אויף צו קורירן זיך האָט לעווינזאָן קיין בראָד ניט געבראַכט, פון וואָס צו לעבן האָט ער ניט געהאַט, האָט מען פֿאַר אים געפונען אַ שטעלע אין אַ האַנדלס־געשעפט. ער איז דאָרט פֿאַר קליינע שכירות געוואָרן אַ בוכ־האַלטער, און שפּעטער האָט ער אין דער שטאָט טאַרנאָפּאָל אויסגעהאַלטן עקזא־מען אויף לערער, און וועגן ס׳איז אין בראָד געגרינדעט געוואָרן אַ רעאַל־שול, האָט ער דאָרטן געקראָגן די שטעלע פון אַ העברעאישן לערער און פון דעם האָט ער גלעבט, און וועגן ס׳האָט זיך אים איינגעגעבן עפּעס אָפּצושפּאָרן דערפון, איז ער שוין געגאַנגען צו אַ דאָקטאָר זיך צו קורירן אַ ביסל.

אין גאַליציע איז יצחק־בער לעווינזאָן נאָענט באַפֿרײַנדעט געוואָרן מיט דעם גרויסן יידישן געלערנטן ר׳ נחמן קראָכמאַל, דעם מחבר פון „מורה נבוכי הזמן". באַקענט געוואָרן מיט אים איז ער אין דער שטאָט זשאָלקיעוו, און שפּע־טער האָט ער געשריבן, אַז די חדשים וואָס ער האָט פֿאַרבראַכט מיט קראָכמאַלן אין זשאָלקיעוו זיינען ביי אים „טייערער פון אַלץ אין דער וועלט". ער האָט אויך געשריבן, אַז „פון די ברעקלעך, וואָס פֿאַלן ארונטער פון ר׳ נחמן קראָכ־מאַלס טיש פון וויסנשאַפֿט, זיינען ביי אונדז אויסגעוואַקסן גאַנצע ביכער".

פון אַלץ וואָס מ׳געפינט צעוואָרפן דאָ און דאָרט וועגן די צייטן ווען יצחק־בער לעווינזאָן איז געקומען קיין בראָד זיך קורירן, קען מען זען, אַז ער האָט דאָרט דאָס לערנען אין זיינען געהאַט מער ווי זיין געזונט. קריגן וואָס מער וויסן און פּירן באַקאַנטשאַפֿט מיט אַזעלכע מענטשן, ביי וועמען מ׳קען אַ סך לערנען — דאָס איז ביי אים געווען דער עיקר.

אינם יאָר 1817 איז ער געקומען צוריק קיין קרעמענעץ און האָט זיך דאָרט באַזעצט. אָבער אויך אין זיין געבורטשטאָט איז ניט געווען ווער ס׳זאָל אויפ־פֿאַסן אויף זיין געזונט און אַכטונג געבן, אַז ער זאָל זיך אָפּהיטן, ווייל זיין מוטער איז שוין געווען טויט און קיין פֿאַמיליע האָט ער ניט געהאַט. געלעבט האָט ער דאָן פון דעם וואָס ער איז געווען אַ לערער ביי אייניעם אַ קרעמענעצער גביר מיטן נאָמען לאַנדסבערג. אָלט געווען איז ער דאָן ניין און צוואַנציק יאָר, אָבער ער איז שוין געווען גוט באַלאַדן מיט אַ סך וויסן, און אין יענער צייט האָט ער דאָס אָנגעהויבן שרייבן זיין ווערק „תעודה בישראל", וואָס האָט אים שפּעטער געמאַכט באַרימט ניט נאָר ביי יידן, נאָר אויך אין די העכסטע רוסישע רע־גירונגס־קרייזן. די מאַנוסקריפּטן פון די קאַפּיטלען, וואָס ער האָט געהאַלטן אין שרייבן, זיינען אין קרעמענעץ געגאַנגען פון האַנט צו האַנט, און אַזוי ווי די אידעען, וואָס ער האָט געפֿרעדיקט, זיינען אין יענע צייטן באַטראַכט געוואָרן ווי די גרעסטע אַפּיקורסות, האָט מען אים אין דעם קליינעם שטעטל אָנגעהויבן פֿאַרביטערן דאָס לעבן, און מער ווי אַלע אַנדערע האָבן זיך אין דעם אויסגע־

צייכנט די פרומע חסידים, וועלכע זיינען דעמאָלט געווען די גרעסטע קעגנער פון וועלטלעכער בילדונג פאַר יידן.

אַן אמתן באַגריף וועגן דעם וואָס פאַר אַן אַטמאָספער ס׳האָט אין יענע יאָרן געהערשט אין דעם שטעטל קרעמענץ, וואו יצחק־בער לעווינזאָן האָט געלעבט און געשאַפן, קען מען האָבן וועג מ׳לייענט וואָס דוד־בער נאָטאַנזאָן דערציילט וועגן דעם אין זיין בוך „ספר הזכרונות". דאָרט דערציילט ער, אַז אין יענע צייטן זיינען אין קרעמענץ געווען דרייצרליי סאָרטן יידן: לומדים, משכילים און בעלי־בתים. אָבער, זאָגט ער, די לומדים זיינען ניט געווען קיין לומדים, די משכילים זיינען ניט געווען קיין משכילים, און וואָס שייך די בעלי־בתים זיינען זיי אַלע געווען גרויסע אַרעמעלייט, עניים ואביונים...

אין איין זאַך בלויז זיינען אַלע געווען גלייך — אַלע זיינען געווען חסידים. ווער צוליב דעם וואָס ער האָט בעסער ניט פאַרשטאַנען, און ווער צוליב דעם וואָס ס׳האָט זיך אים אַזוי בעסער געלוינט...

חיונה האָט מען געצויגן פון דעם וואָס מ׳האָט געהאַנדלט מיט טוטין, פאַרקויפט בראָנפן און נאָך אַזעלכע זאַכן. די איינציקע, וואָס האָבן געלעבט פון שווערער פראָצע, זיינען געווען די שניידערס, די שוסטערס און די אַנדערע יידישע בעל־מלאכות...

פון אַזעלכע זאַכן וויי גרויס־האַנדל מיט דער וועלט איז אין קרעמענץ דעמאָלט אַפילו קיין סימן ניט געווען, ווייל דאָס שטעטל איז פאַרוואָרפן צווישן בערג און ס׳שטייט אין אַ זייט, ווי ס׳וואָלט מורא געהאַט, אַז מ׳זאָל ס׳נאָך ניט דערזען. און פונקט אַזוי ווי מ׳האַנדלט דאָרט ניט מיט דער גרויסער וועלט און מ׳ירשנט פון איר ניט קיין עשירות, אַזוי ירשנט מען פון איר ניט קיין תורה און חכמה, און ניט קיין בילדונג און ניט קיין דרך־ארץ; און וועמען נאָר ס׳גליקט אַפ און ער פאַרמאָגט שוין זיינע אייגענע טויזנט קערבלעך, אַדער טאָקע די גאַנצע צוויי טויזנט, פועלט ער בי זיך גלייך, אַז ער איז שוין אַ גרויסער גביר און במילא קריגט ער שוין די חוצפה פון אַ גביר און ער יאָגט זיך שוין נאָך כבוד און וויל דווקא זיין פון די, וואָס פאַרנעמען דעם אויבנאָן און פון די, וואָס שינדן פון אַנדערע די הויט. און ווער ס׳קען נאָר איבערלייענען אַ פאַר שורות אין אַ ספר און אַ ביסל שרייבן אויפן שפּיץ מעסער, האָלט זיך שוין פאַר אַ גאַנצן למדן און פאַר אַ גרויסן קענער און ער מאָכט דערפון אַ גאַנצן טאָראָם און ער בלאָזט פון זיך און ער שפּאָרט זיך אומעטום אַז וויל האָבן די לייבן, כאָטש ער האָט ניט די ווערט צו זיין דער עק פון די פוקסן...

אַזאַ אַטמאָספער האָט דאָס אין יענע יאָרן געהערשט אין דעם שטעטל, וואו ס׳איז געשאַפן געוואָרן דאָס גרויסע ווערק, וואָס האָט דעמאָלט געבראַכט

ליכט פאר א גאנצן דור און אנגעהויבן א נייע עפאכע אינם יידישן קולטורעלן לעבן.

וועז יצחק־בער לעווינזאן האט געזען ווי שווער ס׳איז אים זיך איינצולעבן אין קרעמענץ, וועז ער האט שוין מער ניט געקענט ארויבערטראגן פון די, וואס פאראומערן אים דאס לעבן, איז ער אוועקגעפארן קיין באדיטשעוו און דארט איז ער געווען א לערער אין דער פאמיליע פון אנטאן רובינשטיינס זיידע, און אין דער זעלבער צייט וואס ער איז געווען א לערער, איז ער אויך געווען א כלל־טוער און ער האט ארגאניזירט אין א גרופע די משכילים, וואס זיינען געווארפן איבער דער שטאט, און אין דעם האט ער, ווי ס׳שיינט, גענומען פאר זיך אלס א מוסטער די חסידים, וואס האבן זיך געהאלטן אייניק צווישן זיך און זיך שטענדיק געווארעמט ארום א פערזעלעכקייט, וואס האט זיי אלעמען פאראיניקט. בלויז אין דעם איז לעווינזאן געווען גרייט נאכצוטאן די חסידים, וועלכע זיינען געווען זיינע גרעסטע קעגנער. ער האט טאקע ניט געוואלט שאפן קיין קולט פון קיין פערזעלעכקייט, אין וועלכער מ׳איז שטארק פארגלויבט, ווי ס׳איז געווען איינגעפירט ביי די חסידים אפילו אין די צייטן וועז דער חסידיזם האט שוין אנגעהויבן גיין בארג־ארא אין זיין גייסטיקער אנטוויקלונג. לעווינזאנס מיינונג איז געווען, אז די פארגלויבטקייט אין א פערזעלעכקייט וויי אין א גאט, אדער ווי אין א געטלעכן מענטשן, איז שעדלעך, ווייל עס טויטעט אפ דעם אייגענעם ווילן, עס דערפירט צו פוילקייט און עס מאכט פון מענטשן א טשערעדע שאף, וואס קען אן א פאסטוך ניט גיין פון דאנען אהין. ער האט אבער מקנא געווען די אייניקייט פון די חסידים; ער האט געווואוסט, אז אין דעם ליגט זייער כוח, און ער האט געוואלט, אז די משכילים, וואס זיינען צעווארפן אין די פארשיידענע שטעט און שטעטלעך, די נייע אויפקלערער פונם פאלק, זאלן אויך זיין אזוי אייניק ווי די חסידים, זאלן אויך זיין פונקט אזוי גוט ארגאניזירט, און דאס האט ער געפרואווט טאן אין באדיטשעוו וועז ער איז דארט געווען א לערער. און ווייל ער האט אויך זיך אזא וויכטיקע אויפגאבע גענומען, האט ער צו לאנג אין איין שטאט ניט געקענט פארבלייבן, און דאן איז ער פון באדיטשעוו אוועקגעפארן קיין אסטרא, וואו ער איז געווען א לערער א שטיקל צייט, און שפעטער איז ער אויך געווען א לערער אין נעמיראוו, אין טולטשין און אין אנדערע שטעט פון אוקראינע, און אומעטום האט ער צווישן די משכילים געפרואווט שאפן אזא אייניקייט ווי צווישן די חסידים, כאטש ער אליין האט קיינמאל ניט געוואלט שפילן די ראלע פון קיין רבין, אין וועמען מענטשן זיינען בלינד פארגלויבט.

בכלל איז אים אזא זאך ווי בלינדער גלויבן געווען דערווידער. ער האט אין זיינע ווערק אלץ געבויט אויף שכל, אויף פארשטאנד, אויף לאגיק.

ד.

פיר און דרייסיק יאָר איז יצחק־בער לעווינזאָן אַלט געווען ווען ער האָט זיך צוריק באַזעצט אין קרעמענעץ נאָך זיין אַרומוואַנדערן איבער די שטעט, וואו ער איז געווען אַ לערער און וואו ער האָט געפּרואווט פאַראייניקן די משכילים אַזוי, אַז זייער ווירקונג זאָל זיין גרויס און זייער אויפקלערונגס־אַרבעט אין פאָלק זאָל ברענגען גוטע רעזולטאַטן.

ער האָט שוין דאַן געהאַט פאַרטיק זיין ווערק „תעודה בישראל". אָבער קיין געלט אויף אַרויסצוגעבן דעם בוך האָט ער ניט געהאַט. געקראָגן די מעג־לעכקייט דערויף האָט ער ערשט מיט זעקס יאָר שפּעטער, אינם יאָר 1828. און ס'איז וויכטיק צו דערמאָנען דעם פאַקט וואָס צו די אַלע אַנדערע שוועריקייטן, וואָס ער האָט געהאַט, איז אויך צוגעקומען די שוועריקייט וואָס קיין יידישע דרוקעריי אין אוקראַינע, וואו דער איינפלוס פון חסידות איז געווען גרויס, האָט ניט געוואָלט דרוקן אַזאַ אַפּיקורסיש ווערק ווי דער „תעודה בישראל". אַפילו די דרוקער, וואָס זיינען אַליין קיין חסידים ניט געווען, האָבן מורא געהאַט צו דרוקן „אַזאַ אַפּיקורסישן בוך", ווייל עס איז געווען אַ סכנה, אַז מ'זאָל זיי נאָך ניט אַריינלייגן אין חרם דערפאַר. אַזוי גרויס איז אין אוקראַי־נע געווען דער איינפלוס פון די חסידים, וועלכע האָבן געקוקט אויף לעווינזאָנען ווי אויף אַ שרעקלעכן אַפּיקורס, וואָס איז געקומען אומוואַרפן די זיילן, אויף וועלכע עס האַלט זיך די גאַנצע יידישקייט.

היינטיקע צייטן קלינגט דאָס מאָדנע, ווייל ווען מ'לייענט ר' יצחק־בער לעווינ־זאָנס ווערק און מ'זעט ווי אין דער זעלבער צייט וואָס ער האָט אין זיין שרייבן אָנ־געפירט אַ פּראָפּאַגאַנדע פאַר וועלטלעכער בילדונג ביי יידן און דורכגעפירט דעם געדאַנק, אַז ס'איז נויטיק, אַז יידן זאָלן זיך נעמען צו ערד־אַרבעט און צו אַנדערע פּראָדוקטיווע אַרבעטן, האָט ער מיט אַזאַ פייער און ברען פאַרטיידיקט די אמתע יסודות פון יידישקייט און אויך דאָס יידישע פאָלק — ווען מ'לייענט דאָס, איז שווער זיך פאָרצושטעלן ווי אַזוי מ'האָט אין דעם געקענט זען אַזאַ געפערלעכע אַפּיקורסות, אַז מ'זאָל גאָר קענען טראַכטן וועגן אַריינלעגן אין חרם פאַר דרוקן אַזאַ בוך. דוכט זיך, אַז היינטיקע צייטן וואָלט אַפילו אַ פרומער רב זיך אונטערגעשריבן מיט ביידע הענט דערויף וואָס יצחק־בער לעווינזאָן האָט געפּרעדיקט. שוין אָפּגערעדט פון דעם וואָס ער וואָלט זיך היינטיקע צייטן געוויס ניט וויניק איבערגענומען ווען ער וואָלט געווען אַזאַ למדן און אַזאַ בקי אין יידישקייט ווי יצחק־בער לעווינזאָן איז געווען. און וואָס שייך די אַפּיקורסים פון היינט, איז ווען זיי וואָלטן אַרויסגעוויזן אַזוי פיל לומדות און וואָלטן מיט אַזאַ ברען פאַרטיידיקט טראַדיציאָנעלע יידישקייט, וואָלט מען זיי

נאָך אפשר גאָר געשטעמפּלט פּאָר פּרומאָקעס און מ׳וואָלט געזאָגט, אַז זיי האָבן „פּאַרראָטן דעם פּראָגרעס" און זיי זיינען מער ניט קיין פּריידענקער...

אָבער וועט יצחק־בער לעווינזאָן האָט געהאָלטן ביים אָרויסגעבן דעם „תעודה בישראל", איז געווען 1828, ניט 1948. און אין יענע צייטן זיינען די באָגריפן געווען אַנדערע. און ווייל דער גרויסער אויפקלערער פון קרעמענעץ האָט זיין ווערק ניט געקענט אָרויסגעבן אין די יידישע דרוקעריייען פון אוקראַי־נע, איז ער געווען צופרידן וועט ער האָט געהאָט אַ מעגלעכקייט דערויף אין דער שטאָט, וואָס האָט געקראָגן דעם נאָמען „ירושלים דליטא" — אין ווילנע.

רעדנדיק וועגן דער ווירקונג פון דעם „תעודה בישראל" אויף דעם יונגן דור פון יענער צייט, דערציילט אברהם בער גאָטלאָבער אין זיינע זכרונות:

„אַן אַ שיעור יידישע יונגעלייט האָבן דעמאָלט געעפּנט די אויגן און זיך ענטומען לערנען לשון־קודש און אויך די לאָנדס־שפּראַך. זיי האָבן זיך אָנגעטומען מיט אַ סך מוט און זיך מער ניט געשראָקן פּאָר די פּאָנאָטיקער, וואָס זיינען זיי געשטאָנען אין וועג; אין יעדער שטאָט האָבן די יונגעלייט דאָן געגרינדעט פּאָראייגען, און די אייניקע משכילים, וואָס זיינען נאָך פריער געווען צעשפּרייט און צעוואָרפן דאָ און דאָרט, האָבן זיי אַרויסגעהאָלפן אין דעם. מ׳האָט זיך אָפּ־געטיילט פון די חסידים און מ׳האָט זיך מיט גרויס חשק געגעבן אַ נעם צו בילדונג און צו וויסן" *).

מיט פּסוקים פון דער תורה, מיט מאמרים פון דער גמרא און מיט אַן אַ שיעור אויסצוגן פון אַלטע ספּרים, וואָס זיינען געשריבן געווארן פון די גרעסטע יידישע געלערנטע אין פּאָרשיידענע לענדער, שטעלט יצחק־בער לעווינזאָן אַרויס פינף פונקטן, וואָס זיינען אין דער אמתן בלויז פּיר, און וואָס זיינען, לויט זיין מיינונג, געווען זייער וויכטיק אין יענע צייטן, וועט אין יידישן לעבן אין רוסלאַנד האָט געהערשט די טענדענץ זיך אָפּצוזונדערן פון אַלץ און פון אַלעמען און לעבן אונטערן שוץ פון אַן אייגענער האַרטער שאָלעכץ, ווי די פירער פונם חסידיזם האָבן געפּרעדיקט.

ערשטנס באָווייזט ער, אַז יעדער יד איז מחויב צו קענען זיין שפּראַך — העברעאיש — ניט בלויז אַזוי ווי מען האָט אים געלערנט אין חדר, נאָר אויף אַן עכט אינטעליגענטן שטייגער, לויט אַלע כללים פון גראַמאַטיק.

צווייטנס באָווייזט ער, אַז עס איז ניטאָ ביי יידן אַזאַ דין, וואָס זאָל פּאָרווערן צו שטודירן פרעמדע שפּראַכן און ליטעראַטורן, באָזונדערס די שפּראַך פון דעם לאַנד, אין וועלכן יידן וואוינען ווייל דאָס ברענגט דאָך נוצן אי דעם איינצלנעם מענטשן, אי דעם גאַנצן כלל.

---

*) גאָטלאָבערס מעמוארן, געדרוקט אין א. פרידקינס „אברהם־בער גאָטלאָבער און זיין עפּאָכע", ז׳ 211.

דריטנס פירט ער אויס, אַז וועלטלעכע בילדונג איז פאַר יידישקייט בשום אופן ניט קיין סכנה; מ׳קען זיין אַ וועלטלעך־געבילדעטער מענטש און זיין באַהאָוונט אין די אַלע חכמות אוֹן וויסנשאַפטן, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן אויף אַנדערע שפּראַכן, און דאָך בלייבן אַ גוטער און אַן ערלעכער ייד, און ווי אַ באַווייז דערויף קען מען נעמען דעם רמב״ם און אַנדערע גרויסע און גע־לערנטע יידן.

און פערטנס שטרייכט ער אונטער, אַז ס׳איז נויטיק צו רעפאָרמירן דאָס ווירטשאַפטלעכע יידישע לעבן; אַנשטאָט מעקלעריי און האַנדל זאָל מען זיך בעסער נעמען צו פּראָדוקטיווער אַרבעט; מ׳זאָל אויסנוצן די מעגלעכקייטן, וואָס מ׳קען קריגן זיך צו באַזעצן אויף דער ערד, און מ׳זאָל זיך אויסלערנען צו זיין בעלי־מלאכות אוֹן אָפשאַפן דעם מנהג פון חתונה מאַכן קינדער ווען ס׳איז ניטאָ קיין אויסזיכט, אַז דער מאַן זאָל האָבן פרנסה; זאָלן יידישע יונגע־לייט זיך פריער אויסלערנען עפּעס אַ ניצטלעכע מלאכה, וואָס גיט פרנסה און ערשט נאָכדעם זאָלן זיי חתונה האָבן און נעמען אויף זיך דעם עול פון אַ פאַמיליע.

דאָס זיינען געווען פשוטע אמתן, וואָס יעדער איינער האָט געקענט לייכט פאַרשטיין. אָבער „אָט די פשוטע אמתן, — ווי דער היסטאָריקער ש. דובנאָוו דריקט זיך אויס, — זיינען פאַר יענעם דור געווען אַ נייעס; ביי די צוריקגע־שטאַנענע יידן, וואָס האָבן דאָן געהאָט דעם גרעסטן אינפלוס אויפן פאָלק, איז דאָס געווען אַ חוצפהדיקע אַפּיקורסות פון איינעם, וואָס איז אַ שרעק־לעכער כופר בעיקר, און פאַר דעם הייפעלע אויפגעקלערטע, וואָס האָבן שטילערהייט געחלומט וועגן רעפאָרמען אינם יידישן שטייגער־לעבן, און מורא געהאָט צו רעדן הויך וועגן דעם, איז דאָס געווען אַ ניי ווארט, אַ נייער אָנזאָג *).

מיט זיין „תעודה בישראל״, פונקט ווי מיט די אַנדערע וויכטיקע ווערק, וואָס ער האָט געשאַפן שפּעטער, איז ר׳ יצחק־בער לעווינזאָן ניט אויסן געווען מחדש צו זיין עפּעס אין דער פאַרשונג פון יידישער געשיכטע, ווי ס׳איז געווען דער פאַל מיט ר׳ נחמן קראָכמאַל אין זיין ווערק „מורה נבוכי הזמן״. לעווינזאָן האָט ניט געהאָט קיין פּרעטענזיעס אויף חידושים און פילאָזאָפיע. ער איז פריער פון אַלץ געווען אַ רעפאָרמער. און ווייל ער איז דערצו נאָך געווען ניט בלויז אַ גלעלערנטער, וואָס קען אַרויסווייזן בקיאות אומעטום, נאָר אויך אַ גוטער ייד מיט אַ וואַרעם האַרץ, אַן עכטער אוקראַינער ייד, וואָס פילט און פאַרשטייט די נויטן פון דעם אַרעמען פאָלק, איז ביי אים דאָס וויכטיקסטע אין זיין שרייבן געווען דער ווילן, דער שטאַרקער ווילן, צו ענדערן דעם יידישן לעבנס־שטייגער

*) זע ש. דובנאָוו: Новейшая История Еврейского Народа, ב׳ 2, ז׳ 218.

צום בעסערן און העלפן די יידן קומען צו אַזאַ שטאַנד, סיי גייסטיק און סיי עקאָנאָמיש, אַז קיין שונא זאָל ניט קענען האָבן קיין פּתחון־פֿה צו זאָגן, אַז פֿאַר דעם און פֿאַר דעם פֿאַרדינען זיי ניט, אַז מ׳זאָל זיי באַטראַכטן ווי גלייכע בירגער אין לאַנד.

קיינער פון די משכילים האָט אין זיינע וועלט ניט אויפגעהויבן אַזוי הויך די פֿשוטע בעלי־מלאכות און ערלעכע אַרבעטער ווי דער גרויסער קרעמענעצער משכיל האָט דאָס געטאָן, און אין דעם, קען מען זאָגן, איז ער, דווקא דער אויס־געשפּראָכענער מתנגד, געגאַנגען אין די וועגן פון ד׳ ערשטע גרויסע גרינדער און בזיער פונם חסידיזם, וואָס איז שפּעטער אין גאָר אַן אַנדער ריכטונג אַוועק, אינם דריי און פופציקסטן קאַפּיטל פונם „תעודה בישראל״ שטעלט זיך לעווינזאָן אַפּ אויספירלעך דערויף, ווי נויטיק עס איז פֿאַר יידן זיך אויסצולערנען נוצלעכע מלאכות, פון וועלכע מען קען ערלעך פֿאַרדינען דאָס שטיקל ברויט; ער ברענגט דאָרטן אַ סך מאמרים פון די גרעסטע תנאים און אמוראים, וועלכע האָבן אַוועק־געשטעלט זייער הויך די וואָס לעבן פון ערלעכער אַרבעט און פון נוצלעכע מלאכות, און נאָכדעם רעכנט ער אויס אַ גאַנצן צעטל פון גרויסע און באַרימטע יידן, וועלכע זיינען אַליין אויך געווען בעלי־מלאכות, און דערביי ווייזט ער אָן, וואָ מ׳קען דאָס געפינען אין דער גמרא:

דער גרויסער יידישער געלערנטער הלל הזקן איז געווען אַ האָלץ־העקער. שמאַי, דער צווייטער צו הלל הזקן, איז געווען אַ בוי־מייסטער. ר׳ יוחנן איז געווען אַ שוסטער. ר׳ יוסי בן חלפתא איז געווען אַ גאַרבער. ר׳ יהושע בן חנניא איז געווען אַ קאָואַל. ר׳ יצחק איז געווען אַ שלאָסער. רב ספּא איז געווען אַ געריט־נער. רבי אבא בר זמינא איז געווען אַ שניידער, און דער כהן גדול פנחס, פֿאַרז חורבן פון צווייטן בית־המקדש, איז געווען אַ שטיין־האַקער.

*
**

כדי צו זיין זיכער אין דעם, אַז זיין אַרבעט וועט ברענגען גוטע רעזול־טאַטן, האָט יצחק־בער לעווינזאָן זיך ניט באַנוגנט מיט שרייבן ספרים און וועקן דעם יונגן דור צו ענדערן צום בעסערן דעם יידישן לעבנס־שטייגער אין רוסלאַנד. ער האָט זיך וועגן דעם אויך געווענדט צו דער רעגירונג מיט אַ קלאָר צונויפ־געשטעלטן פּלאַן ווי צו גרינדן פֿאַר יידן שולן, וואו זיי זאָלן שטודירן די רוסישע שפּראַך, די רוסישע ליטעראַטור און די אַלע אַנדערע ענינים, וואָס גיין מיט וועלטלעכער בילדונג. אין דעם פּלאַן, וואָס ער האָט צוגעשטעלט דער רעגירונג, האָט ער אויך געבעטן, אַז מ׳זאָל געבן יידן ערד צו באַארבעטן, און דערביי האָט ער דערמאָנט, אַז אין די אַלטע צייטן זיינען יידן אַלע מאָל געווען אַ פּאָלק פון

ערד־אַרבעטער; צו האָנדל און מעקלעריי האָבן זיי זיך געמוזט נעמען בלויז איבער דעם, וואָס מ׳האָט פֿאַר זיי פֿאַרשלאָסן טיר און טויער צו אַנדערע פֿרנסות, און אויב מ׳וועט זיי נאָר געבן די מעגלעכקייט, וועלן זיי וויידער ווערן גוטע ערד־אַרבעטער און וועלן ברענגען אַ סך נוצן דעם לאַנד.

אין דעם זעלבן פּלאַן, וואָס איז געווען געשריבן אין דער פֿאַרמע פון אַ בריוו צו ניקאָלאַי דעם ערשטן, האָט יצחק־בער לעווינזאָן אויך אָנגעריר די פּראָגע וועגן די קאָנטאָניסטן; ער האָט דערמאָנט דעם קיסר, אַז די רעקרוטשינע, וואָס ער האָט אייגנפֿעפֿירט, ווערט אין די יידישע שטעט און שטעטלעך דורכגעפֿירט צו־שטרענג און אונטער זויסערגעווייניליעך שווערע באַדינגונגען; ער האָט גע־האָפֿט, אַז דער קיסר וועט דאָס נעמען אין אַכט און ער וועט אפֿשר מאַכן לייכטער די קאָנטאָניסטן־גזירה, וואָס האָט געבראַכט אַזוי פֿיל טראָגעדיעס אין די יאָרן וועלן מ׳האָט געכאַפּט יידישע קינדער און זיי אָפּגעגעבן פֿאַר סאָלדאַטן. אָבער די האָפֿענונג איז געווען אומזיסט; ניקאָלאַי דער ערשטער האָט ניט געוואָלט ליידן וואָס דער קרעמענעצער יידישער אויפֿקלערער האָט זיך אַריינגעמישט אין דער קאָנטאָניסטן־פֿראָגע, און ער האָט דערויף געענטפֿערט מיט אַ קורצער און שאַרפֿער רעזאָלוציע:

„גיט איבער לעווינזאָנען, — האָט ער אין דער רעזאָלוציע געשריבן, — אַז דער צוועק פון דער רעקרוטשינע בייַ יידן איז אויסצורעטן די פּוסט און פֿאַסניקעס, וואָס ליגן ווי אַ שווערע משא אויף זייערע אייגענע ברידער“*).

אין אַלגעמיין אָבער האָט מען זיך דאָן אין די רוסישע רעגירונגס־קרייזן באַצויגן ניט שלעכט צו דער אויפֿקלערונגס־אַרבעט, וואָס יצחק־בער לעווינזאָן האָט אָנגעפֿירט צווישן יידן אין זייַנע ווערק. מ׳קען אָפֿילו זאָגן, אַז ביז אַ גע־ווִיסן גראַד האָט מען זיך צו דעם באַצויגן סימפּאָטיש, און ס׳איז אַ פֿאַקט, אַז אויף דער רעקאָמענדאַציע פונם מיניסטער דמיטרי ניקאָלאַיעוויטש בלודאָוו, וועלכער איז געווען זייער אַ פּאָזיטיווער און אַ געבילדעטער, אָבער אַ מענטש אָן פֿרינציפּן, האָט מען אין ניקאָלאַי דעם ערשטנס נאָמען צוגעשיקט לעווינזאָנען קיין קרע־מענעץ די סומע פון טויזנט רובל ווי אַ צייכן פון אָנערקענונג פֿאַר דער גוטער אויפֿקלערונגס־אַרבעט, וואָס ער טוט צווישן יידן. דאָס איז געווען אינם יאָר 1829, און יצחק־בער לעווינזאָן האָט דערויף געענטפֿערט מיט אַ בריוו צום קיסר, און אינם בריוו האָט ער אים שטאַרק געדאַנקט פֿאַר דער מתנה, און דערבייַ האָט ער געשריבן, אַז דאָס וועט אים געבן די מעגלעכקייט אָפּצודרוקן זיין נייַעם בוך „בית יהודה“, אין וועלכן ער האָט זיך וויידער געשטעלט די

*) זע וועגן דעם דר. ישראל צינבערגס רוסישע אַרבעט און אויך זיין ווערק „געשיכטע פון דער ליטעראַטור בייַ יידן“, 8-טער באַנד, 2-טער בוך, ז׳ 80.

אויפגאבע צו דערהויבן די מידות און מנהגים פון זיינע ברידער, סיי פאליטיש און סיי מאראליש.

נאך ביז היינטיקן טאג שטויסט מען זיך אלץ אן ווי אין א שפיציקן שטיין וועמ׳קומט צו די באציאונגען, וואס האבן זיך איינגעשטעלט צווישן די נייע יידישע אויפקלערער פון יענער צייט מיט דער רוסישער רעגירונג פון ניקאלאי דעם ערשטן. דער אמת׳ אבער איז, אז דא איז פארגעקומען אזוינס, וואס מ׳האט ניט געקענט אויסמיידן, און מ׳קען זאגן אז ביידע צדדים האבן זיך גראד געטראפן אויף איין וועג, כאטש געגאנגען זיינען זיי גאר אין צוויי באזונדערע ריכטונגען.

נאך אין די צייטן פון פאוועל דעם ערשטן, ביים סוף פון אכצנטן יארהונדערט, האט מען אין די רוסישע רעגירונגס־קרייזן אויפגענומען די יידן־פראגע, און פון אלץ, וואס איז געטאן געווארן ארום דעם, האט מען געקענט האבן דעם איינדרוק, אז מ׳איז ווירקלעך אויסן צו פארבעסערן די לאגע פון די יידן אין רוסלאנד. פאוועל אליין האט ביי א סך געלעגנהייטן ארויסגעוויזן, אז ער באציט זיך צו יידן זייער גוט; ער האט זיך אפילו אינטערעסירט מיט די רייסעריין, וואס קומען פאר צווישן די חסידים און די מתנגדים, און אויף זיין באפעל איז אינם יאר 1798 באפרייט געווארן פון געפענגעניש דער בארימטער חסידישער רבי ר׳ שניאור זלמן. אלע מאל, ווען ס׳האט זיך געהאנדלט וועגן דער לאגע פון די יידן אין רוסלאנד, האט פאוועל דער ערשטער זיך געשטעלט אויף זייער זייט, און ווען מ׳האט אים געפרואווט איינרעדן, אז יידן באנוצן קריסטלעך בלוט אויף פסח, האט ער דערויף געענטפערט, אז ער גלויבט ניט אין דעם; ס׳איז א בלבול!

אויך אין די צייטן פון אלעקסאנדער דעם ערשטן האט מען אין אנפאנג ארויסגעווייזן א גוטע באציאונג צו יידן. אין די „כללים״, וואס זיינען פארעפנט־לעכט געווארן אינם יאר 1804, איז אנגעירט געווארן דער פונקט וועגן בילדונג פאר יידן, און דארט ווערט געזאגט, אז „אלע יידישע קינדער קענען ארייגענומען ווערן אין דערציונג ווערן אן שום אונטערשיד פון אנדערע קינדער אין אלע רוסישע פאלקס־שולן, גימנאזיעס און אוניווערזיטעטן״. און אינם יאר 1817 האט אלעקסאנדער דער ערשטער צפילו ארויסגעגעבן א באפעל קעגן בלוט־בלבולים אויף יידן.

ספעציעלע קאמיסיעס, וואס האבן זיך אפגעגעבן מיט דער יידישער פראגע אין רוסלאנד, האבן געהאלטן אין איין קלייבן מאטעריאלן וועגן דעם; עס זיינען ארויסגעזאגט געווארן מיינונגען, עס זיינען אנגענומען געווארן רעזאלוציעס; אבער אלע מאל, ווען ס׳האט זיך געדוכט, אז ס׳גייט שוין אויף א גאנג און אז מ׳קען זיך ריכטן דערויף, אז ס׳וועט ארויס א באפעל, וואס וועט פארלייכטערן די

לאָגע פון די יידן אין רוסלאַנד, האָט זיך ערגעץ עפּעס פאַרטשעפּעט און מ׳איז געבליבן שטיין אויף איין אָרט. און אַמאָל איז אַרויסגעקומען פונקט דאָס פאַר־קערטע פון דעם, אויף וואָס מ׳האָט געהאָפּט. און ס׳איז אַ פאַקט, אַז דער זעל־בער אַלעקסאַנדער דער ערשטער, וואָס האָט אינם יאָר 1817 אַרויסגעגעבן אַ בא־פעל קעגן בלוט־בלבולים אויף יידן, האָט אין 1825, אין דעם לעצטן יאָר פון זיין לעבן, צעבלאָזן דעם באַרימטן וועליזשער בלוט־בלבול, וואָס האָט זיך גע־צויגן עטלעכע יאָר *).

אויך ניקאָלאַי דער ערשטער, וואָס איז אַרויף אויפן טראָן נאָך אַלעקסאַנדערן, האָט אין אַ סך פאַלן געגעבן אַ גרונט צו גלויבן, אַז ער איז שטאַרק פאַראינ־טערעסירט אין דעם, אַז די יידן אין רוסלאַנד זאָלן ווערן וועלטלעך־אויפגע־קלערטע מענטשן. עס האָט געהייסן, אַז אַפילו מיט דער קאַנטאָניסטן־גזירה איז ער ניט אויסן געווען קיין שלעכטס; אַז זיין כוונה דערביי איז געווען אַרויפצו־לייגן אויף יידן מער פליכטן, כדי זיי צו געבן מער רעכט. עס האָט אויך געזאָלט הייסן, אַז ער איז, חלילה, ניט קיין שונא פון יידן, נאָר — פון „יידישן פאַנאַטיזם“...

דער אמת אָבער איז געווען, אַז אונטערן איינפלוס פון אַזאַ אָדער פון אַן אַנדער שונא־ישראל האָבן זיך די אַלע ספּעציעלע קאָמיסיעס אין די צאָרישע רעגירונגען פון יענע צייטן דערטראָכט דערצו אַז דאָס בעסטע וואָס זיי קענען טאָן אָפּצושאַפן דעם „יידישן פאַנאַטיזם“, איז — דערפירן יידן צו שמד!

דאָס זיינען זיי אויסן געווען. און דאָס איז איצט אַ פעסטגעשטעלטער גע־שיכטלעכער פאַקט. די גאַנצע פאַרקאָכטקייט פון יענע פאַרשיידענערליי קאָמי־סיעס אין „בילדונג“ פאַר יידן, איז געווען אַ מיטל צו דערפירן דערצו, אַז מ׳זאָל לייכטער קענען פאַרשפּרייטן דעם קריסטנטום צווישן יידן. אָבער אָפן האָט מען דאָס ניט געזאָגט. אין דער הויך האָט מען וועגן דעם ניט געריידט. לפּנים האָט דאָס געדאַרפט הייסן, אַז מ׳איז בלויז אויסן צו פאַרשפּרייטן אויפ־קלערונג צווישן יידן און דערמיט באַקעמפן דעם פאַנאַטיזם פון די פרומע חסידים. און וויל יצחק־בער לעווינזאָן און די אַנדערע אויפקלערער פון זיין דור זיינען געווען ערלעכע טרוימער און ניט קיין פּאָליטיקער, האָבן זיי דער רוסישער רע־גירונג געגלויבט און אַ סך האָפענונגען אויף איר געלעגט.

און וואָס שייך די פּאָליטיקער פון ניקאָלאַי דעם ערשטנס רעגירונג, זיינען זיי געווען זיכער, אַז די אויפקלערונגס־אַרבעט פון יצחק־בער לעווינזאָן וועט העלפן זייער צוועק. און דערפאַר איז דער דורכגעטריבענער מיניסטער דמיטרי ניקאָלאַיעוויטש בלודאָוו געווען אַזוי „ברייטהאַרציק“, אַז ער האָט רעקאָמענדירט אַ באַלוינונג פאַר אים, און ניקאָלאַי דער ערשטער איז געווען „גנעדיק“ און האָט אים די באַלוינונג פון טויזנט רובל געגעבן.

*) זע ווייטער, אינעם קאַפּיטל וועגן וועליזש.

ביידע צדדים האָבן זיך אין דער אמתן גענאָרט. יצחק־בער לעווינזאָן האָט זיך גענאָרט אין דער רעגירונג, ווייל ער האָט געוואָלט גלויבן, אַז זי האָט טאַקע ערלעכע כוונות, און די רעגירונג האָט זיך גענאָרט אין אים, ווייל וואָס־וואָס — צו שמד האָט זיין אויפקלערונגס־אַרבעט ניט געפירט. פאַרקערט, ער האָט געהאָלפן יידן נאָך מער אָפצושעצן זייערע קולטורעלע אוצרות, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט אינם משך פון די אַלע דורות זינט מיר זיינען אַ פאָלק. אונטערן איינפלוס פון זיינע ווערק איז אויסגעוואַקסן אַ נייער דור פון שטאָלצע יידן, וואָס זיינען אין דער זעלבער צייט אויך געווען וועלטלעך־געבילדעטע מענטשן — אַ דור, וואָס איז געווען אַ כבוד פאַר דעם גרויסן לערער, וואָס האָט אָנגעוויזן דעם נייעם וועג.

עס איז אויך זייער מעגלעך, אַז ווען די צוריקגעשטאָנענע פאָנאָטיקער פון כל המינים וואָלטן אין די יידישע שטעט און שטעטלעך ניט פאַרפאָלגט אַזוי שטאַרק די נייע אויפקלערער, וואָס זיינען געווען צעוואָרפן דאָ און דאָרט; ווען מ׳וואָלט זיי אַזוי שטאַרק ניט גערודפט אין דער יידישער סביבה, וואָס האָט זיך דאָן מיט אַזאַ עקשנות געהאָלטן אָן איר פאַרגליווערטקייט און זיך אַזוי געשראָקן פאַר אַ ניי וואָרט; ווען די וואָס האָבן דעמאָלט אין יידישן לעבן געהאָט די מאַכט, די דעה און דעם אינפלוס, וואָלטן אַרויסגעווייזן מער טאָלעראַנץ צו די נייע אויפקלערער, וואָס זיינען אין גרוזנט געווען ניט נאָר גוטע און וואויילע, נאָר טאַקע אויך ערלעכע יידן, וואָלטן די משכילים אפשר גאָר קיינמאָל ניט אַרויסגעקוקט דערויף, אַז די רעגירונג זאָל זיי העלפן אין דעם קאַמף פאַר אויפקלערונג צווישן יידן.

עס פאָלט דאָך ממש אָן אַ שרעק, ווען מען לייענט איצט וועגן דעם וואָס די משכילים זיינען זיך אויסגעשטאָנען אין די שטעט און שטעטלעך, וואו אייגענע ברידער האָבן זיי גערודפט און פאַרפאָלגט אָן רחמנות!

אָט־וואָס אברהם־בער גאָטלאָבער, אַ געטרייער תלמיד פון יצחק־בער לעווינזאָן, דערציילט וועגן דעם:

„זייער פיל צרות, — שרייבט ער, — האָבן גהאָט אויסצושטיין די קעמפער פאַר ליכט פון דעם צאָרן פון די פינצטערע לייט, וואָס האָט געברענט ווי אַ העליש פייער.

„אָלץ וואָס זיי האָבן נאָר געקענט טאָן, צו פייניקן זיי, צו מאַכן צונישט זייערע האָפענונגען און זייער גאַנצע מי, האָבן זיי געטאָן.

„זיי האָבן זיי אַרויסגעטריבן פון די שטעט, צוגענומען ביי זיי די חיונה, געלעגט אין חרם אריין, געמאַכט זיי צו שאָנד און צו שפּאָט, אָנגעצונדן דאָס פייער פון מחלוקת צווישן איידעמס און זייערע שוערן, וואָס זיינען געווען פינצטערע מענטשן, אינגאַנצן אָן וויסן; האָבן דערציילט פאַר זיי, אַז זייערע איידעמס

האָבן זיך אויסגעטאָן פון יידישקייט און זיך אינגאַנצן איבערגעגעבן צו הפקירות; האָבן דערציילט ליגנס זייערע יונגע פרויען, אַז זייערע מאַנען האָבן שוין אויפגע־הערט גלויבן אין גאָט און אַז אין גיכן וועלן זיי זיך אַוודאי שמדן. אויף אַזאַ אופן האָבן זיי פּשוט אויסגעגראָבן אַ תהום צווישן די יונגע אויפקלערער און זייערע פרויען און זיי פּשוט געצוואונגען אַרויסצוקריגן אַ גט. און געטאָן האָט מען דאָס, כדי מען זאָל זיי אַרויסטרייבן פון דעם שוועכערס שטוב און זיי זאָלן ניט האָבן וואָס צו עסן — און במילא וועלן זיי זיך דאָן אַרויסשלאָגן פון קאָפּ די בילדונג מיט דער השכלה.

„א סך מענטשן האָבן די דאָזיקע לייט דערשלאָגן און אומגליקלעך געמאַכט אויף אייביק, ווייל זיי האָבן ניט געקענט ביישטיין אַנטקעגן זיי.

„עס איז ניט געווען קיין איין מיטל, קיין איין תחבולה, וואָס די פאַנאַטיקער זאָלן ניט אויסגעפינען, אַבי אָפּצומעקן דאָס געדעכטעניש פון השכלה פונם פּנים פון דער ערד“ *).

אַזוי שרייבט אייגער, וועלכער איז אַליין געווען אַ קרבן פון די אַלע רדיפות און פאַרפאָלגונגען. עס איז דעריבער קיין וואונדער ניט וואָס יצחק־בער לעווינזאָן און די אַנדערע משכילים פון זיין דור האָבן געמוזט איינזען, אַז אין די אייגענע, יידישע, קרייזן וועט מען זייער קאַמף פאַר אויפקלערונג ניט שטיצן. די גאַנצע אַטמאָספערע, וואָס האָט געהערשט אַרום זיי, האָט זיי געקענט אַרייַנטרייבן אין פאַרצווייפלונג. און ווייל די לאָגע איז געווען אַזאַ שרעקלעכע און ס׳האָט זיך אין ערגעץ ניט געוויזן אָפּילו קיין סימן דערויף, אַז ס׳וועט ווערן בעסער, אַז די אייַ־גענע ברידער וועלן זיי אָנהויבן פאַרשטיין, האָבן זיי געמוזט אַרויסקוקן אויף הילף פון דער רעגירונג, וואָס האָט געשאָפן דעם אייַנדרוק, אַז זי איז אויך דערפאַר, אַז מ׳זאָל פאַרשפּרייטן וועלטלעכע בילדונג צווישן יידן.

עס איז קיין אַנדער ברירה ניט געווען, און ס׳איז אויך קיין אַנדער האָפנונג ניט געווען.

ה.

צו די גרויסע מעלות וואָס יצחקבער לעווינזאָן האָט געהאַט ווי אַ טא־לאַנטפולער שריפטשטעלער און ווי אַ גרויסער בקי אין יידישע און אין וועלט־לעכע וויסנשאַפטן, איז ער אויך געווען געבענטשט מיט אַ גוטן חוש פאַר הומאָר און מיט אויסערגעווייניקן שאַרפזין, און דאָס איז אים זייער שטאַרק צוגוט געקומען אין די פאַלעמיקעס, וואָס ער האָט געפירט מיט זיינע קריטיקער און אויך מיט די וואָס האָבן געשריבן קעגן יידן און קעגן יידישקייט.

אין זיין ווערק „אפּס דמים“, וואָס איז אַן ענטפער צו די וואָס מאַכן בלוט־

*) אברהם־בער גאָטלאָבער און זיין עפּאָכע, ז׳ 85.

בלבולים אויף יידן, דערמאָנט ער דעם היסטאָרישן פאַקט, אַז אין די גאָר אַלטע צייטן, נאָך איידער קריסטנטום איז געוואָרן אַ הערשנדע רעליגיע, האָבן געצנ־ דינער געמאַכט פונקט אַזעלכע בלוט־בלבולים אויף קריסטן; ער רעדט מיט ביטערקייט וועגן דעם וואָס נאָכדעם ווי קריסטנטום האָט זיך פאַרשפרייט און עס זיינען אין די קריסטלעכע לענדער שוין מער ניט געווען קיין געצנדינער, אין וועמען מען זאָל קענען נעמען נקמה פאַר די בלוט־בלבולים, האָבן די קריסטן אָנגעהויבן מאַכן אַזעלכע בלבולים אויף יידן דערפאַר וואָס זיי גלויבן ניט, אַז יעזוס איז טאַקע געווען דער אמתער משיח; צו אַזאַ „מאַראַל" האָבן זיך דער־ טראַכט די קריסטן וועז זיי האָבן זיך דערשלאָגן צו דער מאַכט, און דאָס, זאָגט ער, דערמאָנט אים אין אַ פאַל, וואָס איז אַמאָל געשען אין דעם שטעטל קיליקישע, וואָס איז אין וואָלינער גובערניע. דאָרטן, אין יענעם שטעטל, האָט מען אַמאָל פאַרשפּאַרט אין געפענגעניש אַ שוסטער דערפאַר וואָס ער האָט דערהרגעט אַ מענטשן; דער ריכטער האָט דעם מערדער פאַרמשפט צום טויט און מ׳האָט אים געדאַרפט אויפהענגען, נאָר אַזוי ווי מ׳האָט זיך געכאַפּט, אַז ער איז דער אייגנצי־ קער שוסטער אין שטעטל, איז געבליבן, אַז אויף זיין אָרט זאָל מען בעסער אויפהענגען אַ קאָוואָל, ווייל קאָוואָלעס זיינען אין שטעטל פאַראַן צוויי און מ׳וועט זיך קענען באַגיין מיט איינעם...

אין דעם זעלבן בוך „אפס דמים", וואָס איז געשריבן אין דער פאַרמע פון אַ דיאַלאָג צווישן אַ יידישן און אַ קריסטלעכן געלערנטן, רעדט יצחק־בער לע־ווינזאָן אויך וועגן יענע משומדים, וואָס האָבן אַמאָל עדות געזאָגט, אַז ס׳איז אמת, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט אויף פסח; ער שטעלט זיי אַרויס ווי פראָסטאַקעס, גראָבע יונגען און ביליקע קאַריערסטן, און דערביי דערציילט ער אַזאַ פאַל:

דער עסטרייכישער קייזער, יאָזעף דער צווייטער, איז אַמאָל געקומען קיין זלאָטשעוו און ער איז דאָרט געגאַנגען אין קלויסטער אַריין. גראָד דאָן איז אַ יידיש מיידל, אַ דינסט, געקומען צום גלח, ער זאָל זי אָפּשמדן. און וועז דער גלח האָט איר געשטעלט די פראָגע: וואָס עס האָט זי געבראַכט דערצו, אַז זי זאָל אויפגעבן דעם יידישן גלויבן און אַננעמען דעם קריסטלעכן, און דאָס דינסט־ מיידל האָט ניט געוואוסט וואָס צו ענטפערן דערויף, האָט דער קייזער זיך אַריינ־ געמישט אין דעם און האָט געזאָגט:

— איך, פאַטערל, קען אייך ענטפערן דערויף: זי וויל זיך שמדן פשוט דער־ פאַר וואָס ס׳געפעלן איר שטאַרק די אונגאַרישע הוסאַרן, וואָס געפינען זיך איצט דאָ אין זלאָטשעוו...

פון אַזעלכע משומדתטעס און משומדים, — זאָגט דאָרט יצחק־בער לעווינ־ זאָן אין זיין בוך „אפס דמים", — האָט מען דאָס אַמאָל גענומען אינפאַרמאַציע צו באַשטעטיקן דעם בלבול, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט אויף פסח. צו די

רייד פון אַזעלכע אומוויסנדע משומדתטעס און משומדים האָבן קריסטלעכע גלחים זיך דאָס צוגעהערט ביים קלייבן פאַקטן, וואָס זאָלן כלומרשט פעסטשטעלן דעם אומגעלומפערטן בלבול אויף אַ פאַלק, וואָס קען זיך ניט באַשיצן. מיט יידישע געלערנטע האָבן זיי וועגן דעם ניט געריידט, און טאָקע ניט געקענט רעדן אויך, ווייל די מערסטע לומדים און רבנים אין פוילן און אין אוקראַינע האָבן גאָר קיין פּויליש ניט געקענט רעדן. בכלל האָבן זיי חוץ יידיש און העברעאיש גאָר קיין אַנדערע שפראַכן ניט געקענט. אַ פרעמדע שפראַך איז ביי זיי גאָר געווען טריף.

אין דער גרויסער צאָל אַרגומענטן, וואָס יצחק־בער לעווינזאָן ברענגט פון יידישער און וועלטלעכער געשיכטע צו באַווייזן די אומגעלומפערטקייט פון דעם בלבול, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט אויף פּסח; אין דעם ים פון אויסצוגן, וואָס ער ברענגט פון יידישע און ניט־יידישע ספרים, טראָגט ער אָפט אַריין אַזאַ טאָן, וואָס מאַכט דעם שוועכן ענין לייכטער און פאַרשטענדלעכער, און ער טוט דאָס מיט אַ שאַרפזיניקן משל און מיט אַ טרעפלעך גלייך־ווערטל, וואָס קריצט זיך שטאַרק אַריין אין זכרון, און דאָס איז אַ ברכה, מיט וועלכער בלויז געציילטע לומדישע שרייבער זייענען געבענטשט.

אויך ביי אַנדערע געלעגנהייטן — ניט נאָר אין זיין וועלק „אפס דמים", אין וועלכן ער האָט זיך געשטעלט די אויפגאַבע צו פאַרטיידיקן יידן קעגן די וואָס מאַכן בלוט־בלבולים אויף זיי — האָט ער זיך באַנוצט מיט זיין שאַרפזין, מיט זיין הומאָר, און דאָס האָט ניט וויניק געהאָלפן אין דעם דערפאָלג, וואָס זיינע ווערק האָבן געהאַט.

אין זיין „תער הסופר", וואו ער טרעט אַרויס קעגן די קאַראַימער און באַווייזט קלאָר, אַז אין דער זעלבער צייט וואָס זיי האַלטן אין טענהן, אַז זיי זיינען קעגן תלמוד און קעגן די חומרות, וואָס די יידישע געלערנטע האָבן אַרויפגעלייגט אויפן פאַלק, האָבן זיי אין דער אמתן גאָר אַרויסגענומען אַ היפש ביסל פון דעם תלמוד און אַרויפגעלייגט נאָך האַרבערע חומרות, דערציילט ער אין אַזאַ פּיטל אַ געשיכטע וואָס ער גיט אָן ווי אַ „מעשה שהיה":

„אַ יידיש יינגעלע, — דערציילט ער, — האָט זיך אַמאָל שבת ביינאַכט אויפגעכאַפּט פון שלאָף מיט אַ געוויין—ער איז הונגעריק. ער וויל עסן! פרעגט אים די מאַמע: סטייטשט? האָסטו דען ניט געגעסן קיין שלוש־סעודות גלייך מיט אונדז? דערהערט אַזאַ זאַך, האָט זיך דאָס יינגעלע נאָך שטאַרקער צעווויינט: אַהאַ, איר אַלע האָט געגעסן שלוש־סעודות און מיר האָט מען דאָס ניט געגעבן! — אָבער, קינד מיינס, — טענהט צו אים די מאַמע — האָסט שוין פאַרגעסן ווי דו ביסט אינאיינעם מיט אונדז געזעסן ביים טיש ווען דער טאַטע איז פאַרנאַכט געקומען פון דער שול? — ניין, דאָס האָב איך ניט פאַרגעסן — ענטפערט דאָס

יינגעלע. — האָט מען דיר ניט געגעבן קיין שטיקל פיש, קיין לעבערל מיט אַ פּאָלקעלע? — יאָ, מען האָט מיר געגעבן. — האָסטו ניט געגעסן קיין צימעס־פאַסאָליעס? — יאָ, צימעס־פאַסאָליעס האָב איך יאָ געגעסן. — איז פאַרוואָס, מיין קינד, — פרעגט ביי אים די מאַמע — זאָלסטו זאָגן, אַז דו האָסט ניט געגעסן קיין שלוש־סעודות? דו גיסט דאָך אַליין צו, אַז דו האָסט יאָ געגעסן גלייך מיט אונדז! און ווען דאָס יינגעלע האָט דאָס דערהערט, האָט ער זיך נאָך מער צע־ווייגט אויפן קול. — מען נאָרט מיך אַפּ — האָט ער געשריען — אַלע עסן שלוש־סעודות און מיר גיט מען דאָס ניט. איך וויל ניט קיין לעבערל מיט אַ פּאָלקעלע, איך וויל ניט קיין צימעס־פאַסאָליעס, און איך וויל ניט קיין פיש — איך וויל שלוש־סעודות! — און ווען מען האָט דאָס דערהערט, האָט מען זיך שטאַרק צעלאַכט, וויל ערשט דעמאָלט האָט מען זיך געכאַפּט, אַז דאָס יינגעלע מיינט, אַז שלוש־סעודות איז אַוודאי גאָר אַ באַזונדער מאכל פאַר זיך...

„דאָס זעלבע — שרייבט לעווינזאָן — איז מיט די קאָראָאימער. ווען די פעלקער פרעגן ביי זיי, צי זיי האָבן אויך אַנגענומען דעם תלמוד, ענטפערן זיי דערויף, אַז ניין. אין דער אמתן אָבער, האָבן זיי איבערגענומען אַלע דינים פונם תלמוד, ממש טאַקע אות ביי אות. נאָך מער, זיי האָבן צו די דינים פונם תלמוד צוגעגעבן נאָך און נאָך און געשאַפן נאָך האָרבערע חומרות. עס איז ניט מער, זיי האָבן דאָס אַנגערופן מיט אַנדערע נעמען: „סבל הירושה", „ספר המצוות", וכדומה"*).

און אין זיין ווערק „זרובבל", וואו ער גיט אַ היסטאָרישע אָפּשאַצונג פונם תלמוד צוריקצושליידערן די אַלע בלבולים, וואָס שונאי־ישראל פון כלערליי מינים טראָכטן אויס אויף דער יידישער רעליגיע און אויף דער יידישער מאָראַל, באַווייזט ער קלאָר, אַז בכלל וואָלט מען אָן דער תורה שבעל פה בשום אופן ניט געקענט פאָרשטיין דעם תנ"ך; ער שטרייכט אונטער, אַז אין דער תורה זיינען געגעבן גאָוואָרן בלויז די יסודות, אויף וועלכע די געלערנטע פונם דור זאָלן אַוועקשטעלן בנינים. און קריטיקירנדיק שאַרף די, וואָס קענען זיך ניט פאָר־נאָנדערקלייבן אין דעם, דערציילט ער אַ שפּאָסיקע מעשה, וואָס טרעפט שטאַרק די, וועמען ער וויל טרעפן:

„צווי יידן, — דערציילט ער, — וואָס האָבן קלייגערהייט געלערנט אין איין חדר, האָבן זיך אמאָל אין אַ יום־טובדיקן טאָג ערגעץ געטראָפן און זיי זיינען ביידע אַוועק שפּאַצירן. שפּאַצירנדיק, האָט דער ערשטער געפרעגט דעם צווייטן וואָס ער טוט. און יענער האָט אים געענטפערט, אַז ער איז איצט אַ משרת ביי דעם און דעם ווייך־העגדלער, וואָס פאַרקויפט אַ געוויסן פראָנצויזישן וויין,

*) תער הסופר, ז׳ 182.

וואָס איז עפּעס גאָר מובחר מן המובחר. דאָן האָט דער צווייטער געפרעגט ביים ערשטן וואָס ער טוט, און יענער האָט אים געענטפערט, אַז ער איז אַ משרת ביי אַ רב אין אַ גרויסער שטאָט. ביידע משרתים האָבן זיך צערעדט וועגן זייערע בעלי־בתים, ווי דער שטייגער איז שוין פון לאָנג. דער משרת, וואָס האָט גע־דינט ביים ווײַן־הענדלער, האָט דערציילט, אַז זײַן בעל־הבית איז אַ מוראדיקער שווינדלער, ער נעמט ווײַן פון פּשוטן סאָרט און מישט דאָס צונויף מיט ווײַן פון אַ בעסערן סאָרט און נאָכדעם פאַרקויפט ער דאָס פאַר מובחר מן המובחר און קיינער כאָפּט זיך גאָרניט, אַז מען האָט אים אָפּגענאָרט.

— אָזוי איז דאָס שוין, אָפּנים, היינטיקע צייטן, — האָט זיך אָנגערופן דער, וואָס איז געווען אַ משרת ביים רב פון שטאָט. — אָלע זיינען גנבים און שווינד־לער. ניטאָ קיין איינער, וואָס זאָל גיין מיטן אמת. וואָס דאַרפסטו מער? נעם, אַ שטייגער, מיין בעל־הבית: אַ רב, אַ צדיק אין פּעלץ — איז ער אויך אַ שווינד־לער און אַ גנב און ער נאָרט אָפּ די וועלט!

— פון וואָנען ווייסטו דאָס? — האָט געפרעגט דער משרת, וואָס האָט געדינט ביים ווײַן־הענדלער.

— פון וואָנען איך ווייס דאָס? — האָט געענטפערט דער אַנדערער משרת, וואָס האָט געדינט ביים רב. — אָט וועל איך דיר דערציילן, וועסטו דאָס אויך וויסן: ביי אונדז אין שטאָט, פאַרשטייסטו מיך, זיינען פאָראַן אַ סך סוחרים און מעקלערס, וואָס פירן גרויסע געשעפטן; עס זיינען אויך פאָראַן אַ סך קרעמער און בעל־מלאכות און אכסניות און בעלי־עגלות, נו, פאַרשטייסטו דאָך אַליין, אַז אָלע מאָל האָט אַן אַנדערער מיט אימיצן אַ דין־תורה, און צו וועמען קומט מען מיט אַ דין־תורה? צום רב. און וואָס, מיינסטו, טוט דער רב? ער זיצט און פּיפקעט אַ ליולקע־ציבעק, און נאָכדעם ווי ער הערט אויס אַן אַ שיעור עדות און לייענט איבער גאַנצע פּעק מיט פאַפּירן און מיט וועקסלען און ער קוקט זיך גוט צו צו דעם וואָס ס׳איז פאַרשריבן אין אָלע פאַפּירן און וועקסלען, הייסט ער ביידע צדדים אַרויסגיין אויף אַ וויילע, און ווען זיי גייען אַרויס נעמט ער און מישט אויף אַ בלעטל אין עפּעס אַ קליין ספּרל און ווייזט אַן דערויף די צוויי קלענערע דיינים, וואָס זיצן לעבן אים; ער רעדט צו זיי דערבי עפּעס אַזוינס, וואָס ניט איך און ניט דו וואָלטן דאָס געקענט פאַרשטיין, און נאָכדעם הייסט ער אַריינרופן די צוויי צדדים און זאָגט זיי, אַז אַזוי און אַזוי איז דער דין און דאָס און דאָס איז דער פּסק, און זיי גלויבן אים און גייען זיך אַוועק.

— שוין יאָרן, אַז ס׳איז אַזוי. — האָט דערציילט דער, וואָס איז געווען אַ משרת ביים רב. — פון אינדערפרי ביז אויף דער נאַכט גייט עס אַזוי. מיט וואָס פאַר אַ קריגעריי מען זאָל ניט קומען צו אים, קוקט ער אַלץ אַריין אין יענעם קליינעם ספּרל, און דאָס איז דאָך זיכער אַ שווינדל, וואָרעם ס׳טרעפט

דאך אמאל, אז ביידע צדדים טענהן צווישן טעג נאכאנאנד און קענען אלץ צו קיין טאלק ניט קומען. ס׳טרעפט אויך, אז אין איין טאג קומט מען צו אים מיט אזעלכע זאכן, וואס קערן זיך גאר ניט אן איינע מיט די אנדערע. נו, פרעג איך דיך, געשיקט זיך, אז וועגן אלץ און אלעמען, וואס מ׳האט אנגערעדט גאנצע טעג, געפינט זיך אין דעם קליינעם ביכל, וואס איז ניט גרעסער פון דעם סידורל, פון וואנען איך דאוון? און פארגעס ניט, אז אמאל קומט מען צו אים מיט א געשיכטע, וואס ציט זיך שוין א גאנץ יאר צייט און אמאל נאך מער. פארגעס אויך ניט, אז ער נעמט אלצדינג ארויס פון דעם קליינעם ביכעלע, וואס איז ניט גרעסער פון מיין סידורל. נו, לעגט זיך מיר בשום אופן ניט אויפן שכל, אז אין אזא קליי־נעם ביכעלע זאלן זיין פארשריבן אט די אלע זאכן. ווען מען וואלט דארט טאקע אלצדינג פארשריבן, וואלט דאס געווען ניט קיין קליין ביכל, נאר א גרויסער, שווערער בוך, וואס מ׳וואלט געדארפט פירן אויף א וואגן. נו, זעסטו שוין, אז דער רב איז א שווינדלער, אז ער נארט אפ אלעמען?! אבער אזוי איז דאס שוין היינטיקע צייטן: מענטשן זיינען פארגרעבט, זיי טאפן אין דער פינצטער ווי די בלינדע און זיי ווייסן ניט, אז דער רב נארט זיי די גאנצע צייט.

ווייטער דערציילט דער משרת פונם רב, אז זיין בעל־הבית האט אים אמאל געשיקט מיט א שליחות צו נאך א גרעסערן רב און דארט האט ער אויך געזען דעם זעלבן „שווינדל"; פונקט ווי זיין בעל־הבית, פסקנט יענער גרויסער רב אויך אלץ פון דעם „קליינעם ביכל, וואס איז ניט גרעכער ווי א סידורל", כאטש ביי יעדן פסק־דין פארשרייבט מען א וועלט מיט פאפירן און מ׳הערט אויס א סך עדות.

— נו, דארף מען האבן נאך א גרעסערן באוויז, אז אלץ איז דא א שווינדל?

— מאכט אזוי דער ייד, וואס איז געווען א משרת ביים רב. — באראכן אלייך: וועגן יעדן פסק, וואס מ׳גיט ארויס, שרייבט מען אן בערג מיט פאפירן און נאכדעם קלעפט מען זיי אריין אין א בוך. אזוי יעדן טאג. און אין איין יאר צייט וואקסט דער בוך אויס אזוי גרויס, אז ער האלט אוודאי ניט ווייניקער ווי אן ארשין די לענג, א האלבן ארשין די ברייט און א פערטל ארשין די גרעב. אלע יאר אזוי. עס איז א שווינדל, זאג איך דיר. א שווינדל פון אנהויב ביזן סוף...

און דעם זעלבן באגריף פון דעם אומוויסנדן משרת, וואס האט געדינט ביי א רב, — זאגט יצחק־בער לעווינזאן, — האבן אויך יענע לייט, וואס טרעטן ארויס קעגן תלמוד, וויל זיי פארשטייען ניט, אז אין דער תורה געפינען זיך בלויז די יסודות פון די דינים און געזעצן, און אז צו זיי האט מען געמוזט שאפן דעם תלמוד, וואו די אלע דינים און געזעצן ווערן אויסגעטייטשט און דער־קלערט. צו דער תורה שבכתב האט מען געמוזט האבן די תורה שבעל פה. אזוי

פירט זיך בכלל אין דער וועלט פון געזעץ. און דער אמת איז, אַז ניט נאָר ביי יידן, נאָר אויך ביי אַנדערע פעלקער איז אין דעם פּרט פּאַראַן אי אַ תורה שבכתב, אי אַ תורה שבעל פּה. אַנדערש וואָלט מען ניט געקענט פּאָרשטיין די געזעצן און מ׳וואָלט ניט געווואוסט ווי אַזוי זיי אויסצוטייטשן, ווייל אין טעקסט־בוך ווערן דאָך אָנגעגעבן בלויז די יסודות זייערע.

*
**

יצחק־בער לעווינזאָן האָט זייער ניט ליב געהאַט יענע קריטיקער, וואָס שרייבן וועגן זאַכן, אין וועלכע זיי זיינען ניט זייער שטאַרק באַהאַוונט. ער איז געווען קעגן די, וואָס האָבן ניט דעם מוט אונטערצושרייבן זייער פולן נאָמען ווען זיי קריטיקירן עפּעס אָדער אימיצן. אויף אָזעלכע קריטיקער פלעגט ער זאָגן, אַז די ראשי־תיבות, וואָס זיי באַנוצן, ווען זיי ווילן דעם אמתן נאָמען ניט אָנגעבן, דערמאָנען אים אין דער פּאַרקירצונג פון די צען מכות אין דער הגדה. ער האָט בכלל קיין קריטיקער ניט ליב געהאַט, און ווען זיינער אַ פּריינד האָט אים אין אַ בריוו געמעלדעט, אַז זיינער אַ חבר, זייער אַ טאַלאַנטפולער יונגערמאַן, קלייבט זיך צו ווערן אַ קריטיקער, האָט ער אים דערויף געענטפערט:

„זאָג דיין חבר, אַז אַנשטאָט קריטיק זאָל ער פּאָר זיך בעסער אויסקלייבן אַן אָנדערע און אַ בעסערע מלאכה, ווייל קריטיק איז ניט קיין קונסט און ניט קיין מלאכה. אויב דער יונגערמאַן איז אַ בית־מדרשניק, איז זאָל ער זיך בעסער אויסלערנען בלאָזן שופר אידער שרייבן קריטיקן. אמת טאַקע בלאָזן שופר איז אויך ניט קיין מלאכה, דערפאַר אָבער איז דאָס אַ קונסט. און אויב ער איז אַ היינט־וועלטיקער יונגערמאַן, וואָס שפּאַצירט שוין אָרום אין פּאַרק, איז זאָל ער זיך אפשר גאָר צושאַרן צו אַ טרופּע אַקטיאָרן, וואָס וועלן זיך שאָפן מיט אים און ער וועט זיי פּאַלגן אַ גאַנג. און אויב ער איז גלאַט איינער פון יענע צעבאַ־לעוועטע יונגעלייטלעך, וואָס שפּאַרן זיך צום אויבנאָן, איז זאָל ער זיך צוגע־וויינען צו זיין אַן עזות־פּנים, אַ חוצפּהניק, און דאָן וועט אים אָפּגליקן אין אַלץ, צו וואָס ער וועט זיך נאָר נעמען, און ער וועט ווערן אַן עושר און מ׳וועט אויף אים זאָגן, אַז ער איז אַ גרויסער קענער און אַ גרויסער שרייבער, און ער וועט האָבן די גאַנצע דעה און אַלע וועלן אים פּאַלגן, ווייל אָפּילו פונם הימל וועט מען אים העלפן, ווי אונדזערע חכמים האָבן געזאָגט אין דער גמרא סנהדרין: „חוצפּה העלפּט אָפּילו אָנטקעגן גאָט אַליין".

אויף אַן אָנדער פּלאַץ — אויך אין אַ בריוו צו אַ פּאַרערער — זאָגט יצחק־בער לעווינזאָן, אַז פון די צען מאָס חוצפּה, וואָס מ׳האָט איינגעטיילט פּאָר דער

וועלט, האָבן די קריטיקער צוגענומען גאַנצע ניין. און דערביי דערציילט ער אַזאַ געשיכטע:

„איינער איז אַמאָל געגאַנגען צו אַ גרויסן פּריץ, עפּעס צו בעטן ביי אים. וועז ער איז צוגעקומען צים הויף, האָט ער דערזען ווי דאָרטן דרייען זיך אַרום אין דרויסן גרויסע און שרעקלעכע חיות, טיגערס און לעמפּערטן, לייבן און בערן. האָט דער מענטש זיך דערשראָקן און זיך געלאָזט אַנטלויפן, און דאָן האָט דער וועכטער, וואָס איז געשטאַנען ביים טויער, געזאָגט צו אים: „קומט אַהער, איר דאַרפט זיך ניט שרעקן; אָט די אַלע חיות דאָ זיינען געצוימטע, מ׳האָט זיי אויסגעלערנט, אַז זיי זאָלן קיינעם ניט טשעפּען". האָט זיך דער מענטש געלאָזט אַרייגרייַן אינעווייניק, און וועז ער איז צוגעקומען צו דער שוועל פונם פּאַלאַץ, איז פון אונטער דער ערד אויסגעוואָקסן אַ קליין הינטל, גרויס ווי אַ קעצל, און האָט אַנגעהויבן האַווקען אויף אים. דאָס האָט שטאַרק פאַרדראָסן די לייבן, די לעמפּערטן, די טיגערס און די בערן און זיי האָבן צום הינטל געזאָגט: „מיאוסער כלב וואָס דו ביסט, ווי וואָגסטו צו עפענען דיין פּיסקל וועז מיר שווייגן?!" און דערויף האָט דאָס הינטל געענטפערט אַזוי: „אויף אייך איז געגוג צו געבן איין קוק און מען דערקענט גלייך וואָס איר זענט און ווער איר זענט, אָבער איך בין דאָך אַזוי קליין ווי אַ קעצל און וועז איך וואָלט ניט געהאַוו־קעט, וואָלט מען דאָך אַפילו ניט געוואוסט, אַז איך בין אַ הינטל" *).

און דאָ ענדיקט לעווינזאָן דעם בריוו מיט אַ פּערז, וואָס לייענט זיך אין העברעאיש אַזוי:

אז שר העני זה האורח:
חי אָנכי! אם אכזב ואשקר,
— כה אמר בפנותו לכלב הנוכח —
אם לא לך נאה השם „מבקר".

דער גרויסער געלערנטער, וואָס איז אויך געווען אַ קעמפּער, האָט געקענט זיין זייער שאַרף און זייער בייז, כאָטש ער איז אין דער נאָטור געווען דווקא אַ גאַנץ גוטמוטיקער מענטש. ער האָט אָבער געוואוסט וועז און ווי אַזוי זיך צו באַנוצן מיט זיין שאַרפזין, וואָס האָט געקענט שניידן ווי מיט אַ חלף. און דאָס איז אים צונוץ געקומען ניט בלויז דאָן וועז ער האָט געדאַרפט אימיצן גוט טרעפן, נאָר דער עיקר דאָן וועז ער האָט געדאַרפט עפּעס גוט דערקלערן און דאָס מאַכן נעענטער צום פּשוטן שכל.

*) דוד בער נאָטאָנזאָהן: ספר הזכרונות, ז׳ 62.

ז.

צוועלף יאָר צייט האָט יצחק־בער לעווינזאָן געאַרבעט אויף זיין ווערק „זרבבל", אין וועלכן ער האָט אָפּגעשאַצט דעם תלמוד פון אַ היסטאָריש־קריטישן שטאַנדפּונקט. און פונקט ווי מיט די אַנדערע ווערק זיינע, וואָס האָבן געהאָט אַזאַ גרויסן אײנפלוס אויף זיין דור און אויך אויף די דזרות, וואָס זיינען געקומען שפּעטער, האָט ער אין „זרובבל" זיך אויך געשטעלט אַ מיסיע, און דאָס איז געווען — פאַרטיידיקן די עטיק פון דער יידישער רעליגיע און באַווייזן ווי פאַלש עס זיינען די בלבולים, וואָס שונאים טראַכטן אויס, אַז דער תלמוד איז אָנגעפּילט מיט נאַרישקייטן, וואָס האָבן ניט קיין זין, און ווי גמיין עס זיינען יענע לייט, וואָס טראַכטן בכלל אויס בלבולים אויפן יידישן פאַלק.

באַשלאָסן צו שרייבן דאָס ווערק „זרובבל", וואָס איז אַרויס פון דרוק ערשט נאָך זיין טויט, האָט ער אין יאָר 1839, ווען אַ משומד האָט איבערגעזעצט אויף העברעאיש דעם בוך „די ווענען פון דער וועלט", וואָס אָן ענגלישער מיסיאָנער מיטן נאָמען מאַקאַלאַ האָט אָנגעשריבן צו באַווייזן, אַז דער תלמוד און אַלע אַנדערע יידישע רעליגיעזע ספּרים זיינען פול און פיל מיט נאַרישע אָבערגלויבנס, וואָס האָבן קיינמאָל ניט געהאַט קיין זין, און אַז צו דעם ווערט דאָרטן אויך געפּרעדיקט האָס צו אַנדערע פעלקער.

ווי נאָר לעווינזאָן האָט איבערגעלייענט דעם בוך, וואָס האָט אויף העברעאיש „נתיבות עולם", האָט ער גלייך באַשלאָסן, אַז אַזוינס טאָר ניט פאָרשווײגן ווערן, און ער האָט זיך געגומען שרייבן דאָס גרינטלעכע ווערק „זרובבל", וואָס האָט געזאָלט זיין אַן ענטפער אויף די בלבולים פון דעם ענגלישן מיסיאָנער. אָבער וען ער האָט געזען, אַז די אַרבעט וועט זיך לאַנג פאַרציען, האָט ער דער־וייל אָנגעשריבן אַ קלענער ווערק, אין וועלכן ער האָט געענטפערט אויף די בלבולים, וואָס קריסטן מאַכן אויף דער יידישער רעליגיע און אויפן יידישן פאַלק. אָבער אויך דאָס קלענערע ווערק, וואָס ער האָט געהאָט פאַרטיק נאָך אין יאָר 1839 און וואָס האָט געהייסן „אחיה השילוני החוזה", האָט איבער דער צענזור ניט געקענט דערשיינען אין רוסלאַנד און מ'האָט עס אָפּגעדרוקט אין אויסלאַנד ערשט אין 1863, נאָכדעם ווי יצחק־בער לעווינזאָן איז שוין געווען טויט.

אין „אַחיה השילוני החוזה", וואָס איז, פונקט ווי זיין „אפס דמים", געשריבן אין דער פאָרמע פון אַ דעבאַטע צווישן אַ יידישן און אַ קריסטלעכן געלערנטן, קומט יצחק־בער לעווינזאָן אַרויס מיט שטאַרקע און גערעכטע טענות צו דער קריסטלעכער וועלט. ער דערמאָנט דעם פּאָפּט, אַז אין דער זעלבער צייט וואָס די קריסטן ריידן מיט אַזאַ פאַרנעם וועגן טאָלעראַנץ, שטעלן זיי אָן מיסיאָנערן

צוצוריידן יידן צו שמד. זיי, די מיסיאָנערן, זאָגט דער יידישער געלערנטער, ריידן מיט שפּאָט און שאָנד וועגן אונדזער גלויבן, און מיר מוזן דאָס אויסהערן און שווייגן; אָפילו ווען מען רופט יאָ אָרויס יידישע געלערנטע אויף אַ וויכוח, טאָרן זיי ניט זאָגן וואָס זיי ווילן; איר צווינגט אונדז מיט געוואָלד אויסצוהערן אייערע טענות, — זאָגט דער יידישער געלערנטער אין לעווינזאָנס ווערק „אחיה השילוני“ — ניט מיטן כוח פון וואָרט ווילט איר אונדז איבערצייגן, נאָר מיטן כוח פונם קולאָק. און אייך איז ניט שווער דאָס צו טאָן, ווייל איר זענט די הערשער אין לאַנד, און מיר ווערן באַהאַנדלט ווי פרעמדע. ווי קען אַ קנעכט זיך אויס־טענהן מיט זיין האָר? איר לעסטערט אונדזער גלויבן, איר טראָכט אויף אונדז אויס די ערגסטע בלבולים, און דערביי פאָרשליסט איר אונדז דאָס מויל און איר לאָזט אונדז קיין וואָרט ניט אָרויסריידן!

אָזוי רעכנט לעווינזאָן אויס אַ גאַנץ צעטל מיט גערעכטע טענות, וואָס יידן האָבן צו דער קריסטלעכער וועלט שוין אָזוי פיל הונדערטער יאָרן. און ווען ער קומט צו צו דעם, וואָס קריסטן שטאָלצירן אָזוי דערמיט, וואָס דער פונדאַמענט פון זייער גלויבן איז מענטשן־ליבע, קומט ער אָרויס מיט זייער שאַרפע רייד:

מיר, יידן, זאָגט ער, וויסן זייער גוט די באַדייטונג פון אייער מענטשן־ליבע! וועגן דעם שרייט דאָס אומשולדיק־פאָרגאָסענע בלוט פון דורות, דערויף זיינען עדות די טויזנטער אומגליקלעכע בריידער און שוועסטער אונדזערע, וואָס מען האָט פאָרפיניקט צום טויט; וועגן דעם דערציילט יעדער בלאַט פון אונדזער געשיכטע, יעדער שטיין ביי אייך אין לאַנד! אָפילו אין די היינטיקע צייטן, ווען די בלוטיקע שוווערד געוועלטיקט שוין ניט אָזוי, ווי אין די אַלטע צייטן פון אַמאָל, פילן מיר יידן נאָך אַלץ דעם טעם פון אייער ליבע: דאָ נעמט מען ביי אונדז צו די רעכט פון בירגער און מען באַהאַנדלט אונדז ווי פרעמדע; דאָרטן טרייבט מען אונדז אינגאַנצן אָרויס פון לאַנד, און ערגעץ אַנדערש איז מען אונדז מבזה און מען טוט אַלץ, וואָס עס איז נאָר מעגלעך, אונדז צו פאָרביטערן דאָס לעבן, אונדז צו פאָראומערן די יאָרן און די טעג.

מיט האָרבע רייד און מיט פעסטגעשטעלטע פאַקטן, וואָס זיינען מיט בלוט פאַרשריבן אין דער געשיכטע, זאָגט דער יידישער געלערנטער מוסר די קריסטן און ער באַווייזט זיי, אַז אין גרונט היטן זיי גאָרניט אָפּ דעם קריסטנטום, וואָס פרעדיקט, אַז מען דאַרף ליב האָבן ניט נאָר דעם פריינד, נאָר אויך דעם שונא. איר גלויבט דאָך, זאָגט ער, אַז אייער אויסלייזער (יעזוס), וועמען איר האָט אָנער־קענט פאָרן אמתן משיח, וועט קומען נאָכאָמאָל, ווי עס ווערט געזאָגט אין עוואַנגעליום, און ער וועט פירן דעם גרויסן וועלט־משפּט, און דאָס, זאָגט דער יידישער געלערנטער, וועט פאָר אייך, קריסטן, זיין זייער אַ שווערער יום־הדין! אייער אויסלייזער וועט דאָן צו אייך דאָך האָבן אַ טענה, און ער וועט ביי אייך

פרעגן: אויב איר גלויבט אין מיר און מיין געבאָט, איז פאַרוואָס האָט איר ניט געהאַלטן און פאַרוואָס האָט איר ניט דורכגעפירט אין לעבן דעם וויכטיקסטן געבאָט מיינעם, אַז מען דאַרף ליב האָבן אַלע מענטשן, אַפילו דעם שונא?! דער־מיט אַליין, וואָס איר האָט ניט געהאַלטן דעם וויכטיקסטן געבאָט מיינעם, האָט איר דאָך שוין במילא צעשטערט אַלץ וואָס איך האָב געפרעדיקט. איז אויב איר אַליין היט ניט אָפּ מיינע געבאָטן, פאַרוואָס רודפט איר יענע, וואָס גלויבן ניט אין מיר?

אַזוי טענהט דער יידישער געלערנטער צו דער קריסטלעכער וועלט און ער רופט אויס מיט צאָרן:

„איר פאָדערט פון אונדז, אַז מיר זאָלן אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן, אָבער דער אמת איז דאָך, אַז איר אַליין זענט גאָר קיין קריסטן ניטו!"

ער שליידערט צוריק מיט פאַראַכטונג אַלע בלבולים וואָס שונאי־ישראל טראָכטן אויס אויף יידן: ער באַווייזט ווי פאַלש די אַלע בלבולים זיינען, און צוקומענדיק צו דער באַשולדיקונג, אַז יידן זיינען געלט־גייציק מער ווי אַלע אַנדערע פעלקער, שטעלט ער די קריסטן די פראָגע, צי זיי אַליין היטן־אָפּ דאָס, וואָס עס שטייט געשריבן אין דער עוואַנגעליע, אַז „וער עס האָט שטאַרק ליב געלט, דער האָט פיינט גאָט", און דערביי זאָגט ער: אַפילו אייערע גלחים וועלן דאָך ניט באַצאָלט קיין טויטן, ביז מען באַצאָלט זיי ניט אין פאַראויס, מעגן די אייגענע פון דעם געשטאַרבענעם זיין ווי אַרעם און נויטבאַדערפטיק.

און ווייטער זאָגט ער:

איר, קריסטן, נעמט זיך בכלל שטאַרק איבער אין איר רעדט מיט פאַראַכ־טונג וועגן דעם יידישן „אָבערגלויבן" און יידישע „ווילדע מנהגים". אָבער אייך פאַסט בכלל ניט אָפּצולאָכן פון פרעמדע „אָבערגלויבנס", בעת די יסודות פון אייער גלויבן זיינען אַזוי ענג פאַרבונדן מיט פאַגאַסטישע ניסים און לעגענדעס, וואָס איר האָט איבערגענומען ביי די גאָר אַלטע געצענדינערישע פעלקער. ביי אייער גלויבן, וואָס איז געבויט אויף לויטער נסים און לעגענדעס, וואָס זיינען אין אָבסאָלוטן ווידערשפרוך מיט לאָגישע השערות, איז אַ סך בעסער זיך ניט אַריינצולאָזן אין חקירות וועגן רעליגיעזע פראָגן. און וואָס שייך דעם, וואָס די מיסיאָנערן אייערע קלאָגן אַזוי פיל דערויף וואָס אונדזערע רבנים האָבן אַרויס־געוויזן ממש טאַקע אָכזריות דערמיט וואָס זיי האָבן געמאַכט אַזויפיל חומרות, אַז דאָס פאַלק זיפצט, נעבעך, אונטערן שווערן יאָך, קען איך דערויף ענטפערן, אַז די דאָזיקע אָכזריות פון אונדזערע רבנים קען זיך געווויס ניט פאַרגלייכן מיט די בלוטיקע מעשים פון די קאַטוילישע גייסטלעכע...

שאַרפע און אָפענע רייד האָט יצחק־בער לעווינזאָן אַרויסגעזאָגט אין דעם דאָזיקן ווערק „אחיה השילוני", וואָס איז געווען אַן ענטפער אויף די טענות פון

אַ קריסטלעכן מיסיאָנער, און עס איז דעריבער קיין וואונדער ניט, וואָס די צענזור אין רוסלאַנד האָט דאָס ניט געלאָזט דרוקן. מען האָט געדאַרפט האָבן מוט אַרויסצוזאָגן אַזעלכע שאַרפע און אָפענע רייד. און דער גרויסער יידישער אויפקלערער פון דעם קליינעם שטעטל קרעמענץ איז וירקלעך געווען אַ מענטש מיט אַ סך מוט. דער אמת, דער היסטאָרישער אמת, איז ביי אים געווען אַזוי טייער און הייליק, אַז ער איז געווען גרייט אַלעס אײַנצושטעלן פאַר אים. ער האָט דאָס באַוויזן ניט אײַנמאָל אין זײַנע ווערק און אויך מיט זײַנע מעשים. און עס איז דעריבער פאַלש די מיינונג פון יענע כלומרשט־מאַדערנע און כלומרשט־ראַדיקאַלע פאַרשער, וואָס האָבן געפֿרואווט אַרויסשטעלן לעווינזאָנען ווי אַ מענטשן אָן מוט בלויז אויפן גרונט פון דעם וואָס ער האָט אָנגעהאַלטן גוטע באַציאונגען מיט דער רוסישער רעגירונג. זיי פאַרגעסן, יענע כלומרשט מאַדערנע פאַרשער, אַז לעווינזאָן איז געווען געטריבן דערצו, און זיי פאַרזעען אויך דעם פאַקט, וואָס אין דער זעלבער צייט וואָס ער האָט אַמאָל דאָ און דאָרטן געשריבן אין אַ געהויבענעם מליצהדיקן טאָן, ווען ער האָט דערמאָנט דעם „קיסר ירים הודו", האָט ער דאָך געזאָגט וואָס ער האָט געוואָלט אין געדאַרפט זאָגן, ווען ער האָט פאַרטיידיקט יידן און יידישקייט און צוריקגעוואָרפן און אָפּגעלייקנט די אַלע בלבולים און פאַלשע באַשולדיקונגען פון דער קריסטלעכער וועלט, וואָס די רוסישע צאָרן האָבן זיך געהאַלטן פאַר אירע היטער און באַשיצער.

און זאָל מען קיינעם ניט שרעקן מיט דעם וואָרט „אָפּאָלאָגעטיק", וואָס מען האָט צוגעקלעפּט צו דער ליטעראַטור פון דעם מין, און וואָס אויף יידיש מיינט דאָס פשוט „זיך פאַרענטפערן". דאָס איז ניט געווען קיין אָפּאָלאָגעטיק, נאָר אַ קאָנטר־אַטאַקע, ווי מען קען דאָס אַנרופן אויפן מיליטעריש לשון. ניט אין אין דור און ניט אין אין לאַנד האָבן יידן געדאַרפט געבן אַ שטאַרקע קאָנטר־אַטאַקע, ווייל מען האָט זיי שטאַרק אַטאַקירט און זיי האָבן די אַטאַקעס געדאַרפט אָפּשלאָגן. און צווישן די, וואָס האָבן אין דעם ניינצנטן יאָרהונדערט געפירט די יידן פון רוסלאַנד אין אַ קאָנטר־אַטאַקע קעגן די שונאים, איז אין דער ערשטער ריי געשטאַנען יצחק בער לעווינזאָן. אין דער זעלבער צייט, וואָס ער האָט אין די ריי־ען פון זיין אייגן פאָלק אָנגעפירט אַ קאַמף פאַר אויפקלערונג, פאַר וועלטלעכער בילדונג, האָט ער אויך באַהיט אין באַשיצט די יסודות פון היסטאָרישן יידנטום און זיך געשטעלט קעגן די פרעמדע שונאים, וואָס זיינען קיינמאָל ניט מיד געווארן צו טאָן אַלץ וואָס זיי האָבן נאָר געקענט צו פאַר־מיאוסן יידישקייט און דערשטיקן דאָס יידישע פאָלק.

ער איז שטענדיק געשטאַנען אויף דער וואַך, דער גרויסער ייד פון דעם קליינעם שטעטל קרעמענץ; ער איז שטענדיק געווען שטאַרק פאַרטאָן אין די אידעען, וואָס ער האָט געפרעדיקט. און כאָטש ער האָט אין זיין לעבן אַזוי פיל

אויפגעטאָן, אַזויפיל געשאַפן און אַזויפיל געלערנט, איז ער דאָך כמעט אַלע זיינע יאָרן געווען אַ קראַנקער מענטש, און עס איז דעריבער פשוט צו באַוואונדערן ווי אַזוי ער האָט געקענט אויפטאָן אַזוי פיל.

אין דעם אַרייַנפיר צו זיין ווערק „בית יהודה", וואָס איז דאָס ערשטע מאָל אַרויס פון דרוק אין יאָר 1839, פאַרצייכנטפערט ער זיך פאַרוואָס ער רופט זיך ניט אָפֿ אויף די בריוו, וואָס זייער אָנגעזעענע מענטשן שרייבן צו אים; ער דערציילט דאָרטן, אַז דער דאָקטאָר האָט אים אָנגעזאָגט מיטן האַרבן ווארט, אַז ער זאָל ניט שרייבן; ער טוט דאָס, זאָגט ער, בלויז דאָן ווען ער מוז, און בעטנדיק די פריינד, אַז זיי זאָלן אויף אים קיין פאַראיבל ניט האָבן דערפאָר וואָס ער ענטפערט ניט פינקטלעך אויף זייערע בריוו, מאַכט ער אַ באַמערקונג, אַז אַ געזעראָל אויפן שלאַכטפעלד באַלידיקט זיך געווינלעך ניט פון דעם, וואָס אַ סאָלדאָט, וועלכער ליגט אויף דער ערד אַ פאַרוואונדעטער, הויבט זיך ניט אויף פאַר אים צו סאָלוטירן...

אין זיין באַשיידנקייט האָט ער זיך געמאַכט פאַרן פשוטן סאָלדאָט, און די אַנדערע — פאַר גענעראָלן, כאָטש אין דער אמתן איז ער צווישן אַלע אויפקלערער פון זיין דור געווען דער ערשטער גענעראָל אין דער רייַ.

עס פאַרקלעמט פשוט ביים האַרצן ווען מען באַקענט זיך מיט די אַלע אייַנצלהייטן, וואָס גיבן אַ באַגריף וועגן דעם אין וואָס פאַר אַ שרעקלעכער לאָגע יצחק־בער לעווינזאָן האָט זיך געפונען אין די יאָרן פון זיין שאָפן און ווירקן.

אין אַ בריוו צו אַ פריינד וועגן זיין לעבן אין קרעמענץ שרייבט ער:

„און וועגן דעם וואָס דו פרעגסט מיך ווי אַזוי איך קום אויס מיט די היגע מענטשן, קען איך דיר זאָגן, אַז ווי דו ווייסט, האָב איך זיך בעסער באַזעצט ווייט אויסער דער שטאָט. דאָס האָב איך געטאָן נאָך דעמאָלט, ווען איך האָב זיך אומגעקערט צוריק אַהער פון דער שטאָט בראָד, וואָס איז מיר נאָך איצט אויך זייער טייער. איך וואוין מיר איינער אַליין, אינגאַנצן מחוץ למחנה און איך קער זיך מיט קיינעם ניט אָן, און ווייל איך בין קראַנק און עס איז מיר פשוט שווער צו גיין, איז שוין פינף און דרייסיק יאָר זינט איך בין אין שטאָט ניט געווען. איך דאַנק נאָר גאָט וואָס עטלעכע זייער פיינע און וואויילע מענטשן, וואָס קענען די וועלט און וואָס האַלטן פון מיר, באַזוכן מיר פון צייט צו צייט. איך בין זיך מיט זיי פשוט מחיה, ווי אינער וואָס געפינט ווייניטרויבן אין אַ מדבר".

אין דעם זעלבן בריוו דערציילט לעווינזאָן אויך, אַז עס טרעפט ווען געבילדעטע לייט פון אַנדערע שטעט, יידן און אויך קריסטן, קומען אַמאָל צו אים צו גאַסט; פאַרנדיק ערגעץ מיטן באַן, לייגן זיי אַן וועג און כאַפן זיך אַראָפּ צו אים קיין קרעמענץ, און דאָס פאַרשאַפט אים גאָר גרויס פאַרגעניגן; ער האָט ליב צו פאַרברענגן מיט אַזעלכע געסט, אָבער זיי קומען אַזוי זעלטן, און ער בלייבט

אין קרעמענץ אַן עלנטער, אַן איינזאַמער. עס טוט אים וויי דאָס האַרץ, באַקלאָגט ער זיך אין דעם בריוו, וועָן ער דערמאָנט זיך, אַז אַמאָל האָבן אין דעם זעלבן שטעטל קרעמענץ געוואוינט געלערנטע לייט, גרויסע לומדים; איצט אָבער איז דאָרטן קיינער ניט געבליבן.

נאָך קלאָרער רעדט ער וועגן זיין טרויעריקער לאָגע אין אַ בריוו, וואָס ער האָט אין יאָר 1853 צוגעשיקט צו זיין פריינד דר. יוסף זעיבערלינג, וועלכער איז געווען איינער פון די געלערנטע יידן אין יענער צייט.

„אויף דער עלטער", — שרייבט יצחק בער לעווינזאָן אין יענעם בריוו, — „קומט מיר אויס צו לעבן אין גרויס אַרעמקייט אזן אין שרעקלעכער בוּיט. איך קען ניט אַרויסגיין פון דער שטוב און איך קען ניט אַראָפגיין פון בעט, און אַזוי לעב איך איינער אַליין וויַיט פון דער שטאָט, אַן עלנטער מענטש.

„נו, זעסט שוין וווי דו ביסט ניט געראָטן מיט די אַלע טענות, וואָס דו האָסט צו מיר אין דיין בריוו. וווי עס וווייזט אויס, וווייסטו ניט אין וואָס פאַר אַ לאָגע איך געפין זיך. אוֹן עס קען זיין, וועָן איך וואָלט געזומען אַ ספר־תורה אין די העָנט און וואָלט אויפן באַלעמער אין שול געשוואָרן פאַר דיר, וואָלסטו, מיין טייערער פריינד, מיר אויך ניט גלויבט, אַז איך בין טאַקע אַזוי אויף צרות. עס איז אָבער דאָך אמת, אַז עס איז שוין דרייסיק יאָר אין דעם, זינט איך בין אַ וויסטער אַרעמאַן. איך בין ניט נאָר אַרעם, נאָר אויך קראַנק — אַזוי קראַנק, אַז איך קען זיך פּשוט ניט רירן; איך ליג אין בעט און איך פּיל וווי די כוחות גייען מיר אויס.

„איך שוועָר דיר ביי מיין לעבן", — שרייבט ער וויַיטער אין דעם זעלבן בריוו — „אַז דו האָסט אומזיסט טענות צו מיר פאַרוואָס איך ענטפער דיר ניט פינקטלעך אויף דיינע בריוו. וועָן דו וואָלסט געקומען אַהער פאַרברענגען מיט מיר עטלעכע טעג, וואָלט איך אַוודאי געטאָן אַלץ דיר צו שענקען די געהעריקע אויפמערקזאַמקייט. אָבער שרייבן אָפּטע בריוו קען איך פאָרט ניט. וועָן די שוועָרע קראַנקהייט לאָזט מיך אַמאָל אָפּ אויף אַ טאָג, אַדער אויף אַ שעה, דאָרף איך שרייבן בריוו צו געווויסע נגידים און בעטן, אַז זיי זאָלן מיר מיט עפּעס אַרויס־העלפן, אַדער איך דאָרף איבערקוקן און אויסבעסערן די באַנוסקריפּטן פון מיינע ווערק, וואָס האָבן מיך געמאַכט קראַנק און אויף וועלכע איך האָב געאַרבעט מער ווי דרייסיק יאָר, און וואָס נאָך אַלעמען זיינען זיי דאָך דאָס גאַנצע לעבן מיינס. וואָרעם וואָס דען האָב איך אויף אָט דער וועלט? ניט קיין וווייב, ניט קיין קינד, ניט קיין ברודער, ניט קיין פריינד, ניט קיין זילבער, ניט קיין גאָלד. און פון געזונט איז שוין אָפּגערעדט. אַלע אברים פון קערפּער טוען מיר וויי. איך קען אָפּילו אין קיין בריטשקע ניט פאָרן צו באַזוכן אַ באַקאַנטן דאָ אין שטעטל. איינער אַ געוויסער פּריץ, אַ געבילדעטער מענטש, וואָס איז שוין פיר חדשים אין

קרעמענץ, האָט מיר געלאָזט וויסן, אַז ער דאַרף מיך זען וועגן זייער אַ וויכטיקן ענין און ער בעט מיך, איך זאָל קומען צו אים; עטלעכע מאָל האָט ער געשיקט זיין קאָרעטע נאָך מיר, אָבער איך האָב דעם קוטשער געמוזט הייסן פֿאָרן צוריק אָן מיר, ווייל עס איז מיר שרעקלעך שווער צו פֿאָרן. איך בין קראַנק. בלויז אָמאָל־אָמאָל, ווען עס ווערט מיר גרינגער און די ווייטיקן זיינען ניט אַזוי גרויס, גיי איך זיך דורך צו די פֿאָר פריינד, וואָס וואוינען דאָ ניט וויים, עטלעכע שפּאַן פון מיין שטוב. וויטער בין איך אין ערגעץ ניט געווען פֿאַר די לעצטע דריסיק יאָר."

און אין אַ בריוו קיין פּראָסקוראָוו צו ר' יהושע הערנשטיין, וועלכער האָט אים אַ ביסל אָרויסגעהאָלפן, האָט דער גרויסער אויפקלערער און קעמפער, אויף וועמעס ווערק עס האָבן זיך דערצויגן עטלעכע דורות ביי יידן, געשריבן, אַז איבער דעם וואָס ער איז אַזוי קראַנק און אָרעם באַווייזט ער דעם טאָג וואָס ער איז געבאָרן געווארן, און ער זאָגט, אַז ווען ניט עטלעכע גוטע מענטשן אין קרעמענץ, וואָלט ער אינגאַנצן געווען אַ פֿאַרלאָרענער. "ס'טרעפן צייטן, שרייבט ער אין דעם בריוו, ווען איך האָב פּשוט ניט קיין שטיקל ברויט אין שטוב; עס טרעפט אויך, אַז ס'גייען אַוועק אַ צוויי־דריי חדשים און איך קוק אַלץ אָרויס דערויף, אַז אימיצער זאָל מיר עפּעס צושיקן, אָבער קיינער שיקט גאָרנישט צו. גלויבט מיר, אַז אידער אַזאַ לעבן, איז שוין בעסער דער טויט *).

אויף ווי ווייט די אָרעמקייט האָט יצחק־בער לעווינזאָנען געדריקט און ווי גרויס עס איז געווען די פֿאַרצווייפלונג, אין וועלכער זי האָט אים אָפּט אַרייגעג־טריבן, קען מען זען פון דעם, וואָס אין זעלבן בריוו האָט ער זיך אויסגעדריקט, אַז עס איז גוט וואָס ער איז אַן אַלטער מאַן און עס איז אים שוין ניט געבליבן קיין סך צו לעבן. אַזוי האָט ער געטרייסט זיך אַליין און אויך די, וואָס האָבן אים דאָך אָרויסגעהאָלפן אָמאָל. און אינגאַנצן איז ער דעמאָלט אַלט געווען אָבט און פּופּציק יאָר!

אין אַזאַ אָרעמקייט האָט געלעבט דער מענטש, וועגן וועמען געוויסע כלומרשט־מאָדערנע "פֿאָרשער" פון יידישער געשיכטע און ליטעראַטור האָבן געשריבן וויי וועגן דעם "אידעאַלאָג פון דער יידישער בורזשואַזיע"!...

און אין אַזאַ אָרעמקייט און אונטער אַזעלכע שווערע באַדינגונגען, וואָס האָבן זיין לאָגע געמאַכט נאָך טויזנט מאָל ערגער איבער דעם, וואָס ער איז געווען אַזוי קראַנק און שוואַך, האָט יצחק־בער לעווינזאָן געאַרבעט יאָרן־לאַנג אויף זיין וועלט "זרובבל", אין וועלכן ער האָט געשריבן מיט אַזוי פיל וויסן און מיט אַזוי פיל האַרץ וועגן יידן און יידישקייט. און ווען ער איז פֿאַרטיק געוואָרן מיט דעם,

*) זע: רשומות, ב' 1, אין דער אָפּטיילונג "איגרות", ז' 463.

איז ער שוין געווען אַן אַלטער מאַן פון פינף און זעכציק יאָר, און קיין געלט אַרויסצוגעבן דאָס ווערק האָט ער ניט געהאַט און עס איז דעריבער אַרויס פון דרוק נאָך זיין טויט, אינאיינעם מיט די אַנדערע כתבים, וואָס זיינען פון אים געבליבן. אויך זיין „הפקר־וועלט", וואָס ער האָט אָנגעשריבן אויף יידיש, און אין וועלכן ער האָט זיעער שאַרף און בייסנד קריטיקירט די נגידים, די גבאים, די בעלי־טאַקסעס און די אַנדערע רייכע לייט, וואָס אונטערדריקן דאָס אַרעמע פֿאָלק, איז אַרויס ערשט נאָך זיין טויט. אָבער אין מאַנוסקריפט איז דאָס גע־גאַנגען פון האַנט צו האַנט און מען האָט דאָס אַ סך געלייענט.

ז.

וואָס עלטער יצחק־בער לעווינזאָן איז געווארן, אַלץ שווערער האָט זיך אויף אים גענעגט דאָס אַרעמע און עלנטע לעבן אין דעם קליינעם שטעטל קרעמענץ. אַרבעטנדיק איבער די כוחות אויף זיינע ווערק, וואָס ער האָט גע־שריבן „מיט דעם איינציקן צוועק צו ברענגען נוצן יידן און יידישקייט", ווי ער האָט זיך אַליין אויסגעדריקט, האָט ער אויסער אַלע אַנדערע צרות, אויך געהאַט גענוג צרות פון דעם וואָס אין קרעמענץ האָט ער ניט געקענט קריגן די ביכער, וואָס ער האָט געדאַרפט האָבן זייער נייטיק צו דער אַרבעט. אַפילו אין דער אַלטער ביבליאָטעק, וואָס ביים קרעמענצער ליצעאום, האָט ער ניט אַלע מאָל די נויטיקע ביכער געקענט קריגן, און דאָן פלעגט ער געווינלעך שרייבן צו פריינד און באַקאַנטע אין גרעסערע שטעט, און בעטן מ׳זאָל אים צושיקן אויף אַ קורצער צייט אַזאָ און אַזאָ בוך, אָדער אַזאָ און אַזאָ ספר. אָבער זייער אָפט האָט געטראָפן, אַז עס זיינען אַוועק חדשים און מען האָט אים גאָרניט ציגעשיקט, ווייל די מענטשן, צו וועלכע ער האָט זיך געוואַנדט, זיינען געווען פֿאַרנומען מיט זייערע אייגענע געשעפטן, און ווען זיי האָבן שוין יאָ צוגעשיקט, איז עס אָפט געווען גאָר ניט דער בוך, וואָס ער האָט געדאַרפט.

דאָס גליק איז נאָך געווען וואָס יצחק־בער לעווינזאָן האָט געהאַט אַן אויסערגעווייניעכן זכרון. דאָס האָט אים אַ סך אַרויסגעהאָלפן אין זיין אָרבעט. אָבער ניט אַלע מאָל האָט ער זיך געוואָלט פֿאַרלאָזן אויף זיין זכרון, און אין די מערסטע בריוו, וואָס ער האָט געשריבן, האָט ער זיך אַלץ געקלאָגט דערויף וואָס אין דעם קליינעם שטעטל קרעמענץ קען ער ניט קריגן די ביכער, וואָס ער דאַרף האָבן אַזוי נויטיק. „אַן געצייג, — זאָגט ער אויף איין אָרט — קען אַ מייסטער גאָרניט אויפטאָן."

זיין לעבן האָט זיך אָפט צונויפגעלייגט אַזוי, אַז ס׳איז אויסגעקומען ווי דער שטן אַליין וואָלט זיך פֿאַרלייגט אים צו פֿאַרפאָלגן וואָס מער.

ער האָט איינמאָל אַריינגענומען צו זיך אין שטיבל זיינע אַ ווייטע קרובֿה, אַן אָרעמע פרוי מיט עטלעכע קינדער, און זי האָט אויפגעפאָסט אויפן שטיבל און אַכטונג גענעבן אויף אים, אויף דעם עלנטן און קראַנקן יצחק־בער לעווינזאָן. וואָס איז שטענדיק געווען פאַרטאָן אין זיין אַרבעט. איינער פון דער פרויס זיך, אַ יינגעלע מיט אַ גוט האַרץ, האָט זיך שטאַרק צוגעקלעפּט צו אים; ער פלעגט אים גערן פאַלגן אַ גאַנג און געטאָן אַלץ, וואָס ער האָט אים נאָר געהייסן, און דערפאַר האָט יצחק־בער לעווינזאָן מיט אים געלערנט און געטאָן אַלץ, וואָס ער האָט נאָר געקענט, אַז דאָס יינגל זאָל אויסוואַקסן אַ לייט און די אַרעמע מאַמע זאָל קענען האָבן נחת פון אים.

צען יאָר זיינען אַזוי אַוועק. דאָס יינגל איז אויסגעוואַקסן, געוואָרן אַ גרויסער בחור, און יצחק־בער לעווינזאָן האָט זיך אַזוי צוגעוואוינט צו אים, אַז ס׳איז אים שוין שווער געווען אַן אים אויסצוקומען. און דאָן איז נאָר פלוצלונג געשען אַן אומגליק: דער בחור איז געירט געוואָרן פון זינען און ער האָט אַזוינס צעאַרבעט, אַז עס איז געווען ניט אויסצושטיין פון אים.

די אַלע מיטלען, וואָס מ׳האָט אָנגענומען אים אויסצוהיילן פון משוגעת, האָבן ניט געהאָלפן. האָט די מוטער באַשלאָסן צו פאָרן מיט אים צו אַ חסידישן רבין, ער זאָל אים געבן עפּעס אַ קמיע. אפשר וועט דאָס העלפן?...

שטערן איר אין דעם האָט יצחק־בער לעווינזאָן ניט געוואָלט, כאָטש ער אַליין איז געווען קעגן חסידישע רביים. ער האָט די פּשוטע אומוויסנדע פרוי ניט געוואָלט אָפּשלאָגן פון דעם, ווייל ער האָט געוואוסט, אַז אויב ער וועט דאָס טאָן, וועט איר פאַרצווייפלונג ווערן נאָך גרעסער. ער האָט בלויז מיטגעשיקט מיט איר נאָך צווויי יידן, זיי זאָלן איר אויפן וועג העלפן אַכטונג געבן אויף דעם זון, וואָס איז געירט געוואָרן פון זינען.

אויפן וועג האָט דער משוגענער זון געוואָלט אַראָפּשפּרינגען פונם וואָגן אין מיטן וואַלד, און ווען די מוטער האָט מיט אַלע כוחות געפּרואוט אים אײַנהאַלטן, האָט ער איר דערלאַנגט אַ שטאַרקן קלאַפּ אין האַרצן און זי איז אַראָפּגעפּאַלן פונם וואָגן און איז געשטאָרבן אויפן אָרט.

די צוויי יידן אויפן וואָגן האָבן דעם משוגענעם געבונדן און אים געבראַכט צוריק קיין קרעמענץ, און דאָן האָט לעווינזאָן אים אַוועקגעשיקט קיין קיעוו און אים דאָרט אַריינגעגעבן אין אַ משוגעים־הויז, און די אַנדערע קינדער, וואָס זיינען געבליבן יתומים אָן אַ מאַמען און אָן אַ טאַטן, זיינען זיך צעפאָרן וואוהין די אויגן האָבן זיי געטראָגן, און יצחק־בער לעווינזאָן איז אין דעם אָרעמען שטיבל ווידער געבליבן אַליין — אַ קראַנקער, אַן אַלטער, אָן עלנדער מענטש, אָן קיינעם, וואָס זאָל אויף אים אַכטונג געבן.

„פרעמדע מענטשן קומען אַמאָל אַכטונג געבן אויף מיר, — דערציילט ער

אין אַ בריוו, וואָס ער האָט געשריבן אין יענער צייט צו זיין נאָענטן פרייַנד דוד לוריע, וועלכער איז אויך געווען איינער פון די אויפקלערער פון יענעם דור. — די פרעמדע מענטשן אָבער האָבן אין זינען עפּעס צונעמען, עפּעס צו באַהאַלטן, און איך ליג אין בעט און קען זיך ניט רירן".

און אין אַנדער בריוו צו דעם זעלבן מענטשן, פאָר וועמען ער האָט ערשט ניט לאַנג צוריק דערציילט וואָס פאָר אַ צרות ער טראָגט אַריבער און ווי עלנט און אומגליקלעך ער איז, רעדט ער מיט גרויס פרייד וועגן זיין ווערק „זרובבל", וואָס ער האָט שוין פאַרענדיקט; ער דריקט אויס די האָפענונג, אַז דאָס ווערק „וועט געווויס מאַכן אַ גרויסן רושם אויף דער וועלט", און דערבייַ זאָגט ער אויך, אַז שרייבנדיק דאָס ווערק, אין וועלכן ער פאַרטיידיקט דעם תלמוד, האָט ער געהאַט פאָר די אויגן די אַלע ביכער, אין וועלכע שונאי־ישראל האָבן אין אַלע צייטן געמאַכט באַשולדיקונגען קעגן דעם תלמוד. קיין איין בוך פון דעם מין האָט ער ניט פאַרזען. און מ׳קען זיך פאָרשטעלן וויפל מי דאָס האָט אים געקאָסט און וויפל ענערגיע ער האָט אַריינגעלייגט אין דעם ביז ער האָט אין קרעמענעץ די אַלע ביכער געקראָגן. נאָר אַ מענטש מיט אַזוי פיל ענערגיע און מיט אַזוי פיל געדולד ווי ער האָט געהאַט, האָט דאָס געקענט באַווייזן. דווקא אין דעם קראַנקן קערפּער האָט געלעבט אַ געזונטער גייסט, וואָס האָט געקענט מויערן ברעכן און אַלע שטערונגען בייקומען.

קיין קראַנקהייט, קיין אַרעמקייט האָט אים ניט געקענט ברעכן, ווייל ער האָט טיף געגלויבט אין דעם וואָס ער האָט געפֿרעדיקט און איז געווען איבער־צייגט, אַז ער גייט אויפן ריכטיקן ווועג. און מ׳קען זאָגן, אַז כאָטש די פרומע האָבן אים געהאַלטן פאָר אַן אַפּיקורס, איז ער אין דער אמתן געווען אַ צדיק, אַ גרויסער צדיק. ווי אַן אמתער צדיק האָט ער אַלע זיינע יאָרן זיך איינגעשטעלט פאָר געראַטיקייט און געווידמעט אַלע זיינע יאָרן דער גרויסער „תעודה", דער הייליקער מיסיע, וואָס ער האָט אויף זיך גענומען צו ברענגען נוצן דעם יידישן פאָלק.

ח.

איבער דער קראַנקהייט, וואָס האָט אים יאָרנלאַנג געפּייניקט און איבער דער אַרעמקייט, וואָס האָט אים אָפט דאָס לעבן פאַראומערט, איז יצחק־בער לעווינזאָן אַלט געווארן פאָר דער צייט. אין דער עלטער פון עטלעכע און פערציק יאָר האָט ער שוין אויסגעזען ווי אַ זקן. און נאָך עלטער ווי אַלע מאָל האָט ער אויסגעזען ווען ער איז געזעסן אין בעט, און דאָס פלעגט אים אויסקומען צו טאָן זייער אָפט; זיצנדיק אַ קראַנקער אין בעט, האָט ער אויפגענומען די געסט, וואָס זיינען געקומען צו אים, און פילנדיק די ווייטיקן, וואָס האָבן אים

זעלטן אָפּגעלאָזט, האָט ער מיט זיינע געסט געריידט וועגן דעם גורל פון דעם יידישן פֿאָלק צווישן אַנדערע פעלקער, וועגן פֿלעגער אויסצובעסערן דעם יידישן לעבנס־שטייגער און אויך וועגן ווערק, וואָס ער האָט געהאַלטן אין שרייבן און אין וועלכע ער האָט אָנגעפירט אַ פּראָפּאַגאַנדע פֿאַר די אידעען, וואָס זיינען אים געווען טייער.

דאָס וואויגען אין אַ שטיבל ווייט פון דער שטאָט האָט נאָך גרעסער געמאַכט זיין עלנטקייט. און פון אַ פֿאָר באַמערקונגען, וואָס מען געפּינט אין זיינע בריוו, און אויך פון דעם, וואָס אַנדערע האָבן דערציילט, קען מען זען, אַז נאָך מער ווי אַלע מאָל האָט זיך די עלנטקייט געפילט אין דעם שטיבל ביינאַכט, וועז אַרום און אַרום איז געווארן אַזוי פינצטער, אַז עס איז געווען אַ מורא אַרויסצוגיין אין דרויסן.

איינמאָל האָבן זיך רויבער אַריינגעריסן ביינאַכט צו אים אין שטיבל. די בעל־הביתטע פון דעם שטיבל איז שוין געשלאָפן. אויך די קינדער אירע זיינען שוין געשלאָפן. דער אייניקער, וואָס איז נאָך ניט געשלאָפן, איז געווען יצחק־בער לעווינזאָן; אַ קראַנקער איז ער געלעגן אין בעט און האָט אַריינגעקוקט אין אַ ספר ביים שיין פון אַ ליכטל, וואָס האָט געברענט אויפן טיש. ער האָט זיך שטאַרק דערשראָקן וועז ער האָט דערזען די פרעמדע מענטשן מיט די בייזע פנימער אין אַזאַ שפּעטער נאַכט־שטונדע; אָבער שרייען האָט ער מורא געהאַט; די רויבער האָבן אים געסטראָשעט, אַז אויב ער וועט אַרויסלאָזן אַ פּיפּס פון מויל, וועלן זיי אים דערהרגענען גלייך אויפן אָרט, איז ער, אַ דערשראָקענער, געלעגן אין בעט און האָט קיין וואָרט ניט אַרויסגערעדט, און ליגנדיק אַזוי אַ דערשראָקענער, האָט ער געמוזט צוזען ווי די גנבים קערן אַלץ איבער אין שטוב אַרעז־קאָרען און נעמען צו אַלץ, וואָס עס האָט נאָר עפּעס אַ שטיקל ווערט, און עס האָט לאַנג געדויערט ביז זיי זיינען אַוועק ברוגזע דערפאָר וואָס זיי האָבן ביים בעל־הבית אין ערגעץ קיין געלט ניט געפונען.

דאָס איז געשען אין יאָר 1859. יצחק־בער לעווינזאָן איז שוין דאָן געווען אַ זקן פון איין און זיבעציק יאָר; און מען קען זיך פֿאָרשטעלן ווי גרויס עס איז געווען זיין שרעק נאָכדעם, וועז ער האָט אין זיין קליינעם שטיבל, וואָס איז געשטאַנען ווייט פון דער שטאָט, דערהערט טריט פון ווייטנס אין אַ שפּעטער נאַכט־שטונדע, וועז ער איז איינער אַליין געלעגן אין זיין חדר און אַריינגעקוקט אין אַ ספר ביים שיין פון אַ ליכט, וואָס האָט געצאַנקט אויפן טיש.

עס איז בכלל קיין נייעס ניט געווען, אַז אַ פרעמדער מענטש, אַ ניט־געבעטענער גאַסט, זאָל ביינאַכט אַריינקומען, אָדער זיך גאָר אַריינריסן, אין דעם שטיבל, וואו יצחק־בער לעווינזאָן האָט אין קרעמענץ געוואויגט ווייט פון דער שטאָט.

איינמאָל, אין אַן אָסיענדיקער נאַכט, וועז עס איז אין דרויסן געווען שטאַק־פינצטער אוז עס האָט געגאָסן אַ טיטשע רעגן, איז אברהם בער גאָטלאָבער גראָד געווען ביי לעווינזאָנען צו־גאָסט, אוז ביידע, דער רבי אוז אויך דער תלמיד, וואָס איז געווען מיט אַ דריי אוז צוואַנציק יאָר יינגער, זיינען געזעסן אין שטיבל אוז האָבן געערעדט וועגן די נויטיקע רעפאָרמען, וואָס מען דאַרף מאַכן אין דעם יידישן גייסטיקן אוז אויך ווירטשאַפטלעכן לעבן. דערביי האָבן, ס׳פאַרשטייט זיך, אויך ניט אויסגעפעלט קיין דברי־תורה, ווי דער שטייגער איז געווען. אוז די בעל־הביתטע פוז דעם שטיבל איז געזעסן ביי דער הרובע, וואָס מען האָט איינ־געהייצט מיט אַן אָקולאָט־שטרוי, אוז כאָטש זי האָט ניט פאַרשטאַנען אַ וואָרט פוז דעם, וואָס מען האָט געערעדט, האָט זי זיך דאָך צוגעהערט, אָבער עס איז איר אין איין אויער אַריין אוז דורכן אַנדערן אַרויס.

מיטאַמאָל האָט זיך די טיר געגעבן אַן עפן־אויף אוז אַ הויכער מאַן מיט ברייטע פלייצעס האָט געגעבן אַ שטעק אַריין דעם קאָפּ אוז אויסגעשריען אויפן קול:

— בראָנפן האָט איר?

„פוז דעם היטל, וואָס ער האָט געטראָגן אויפן קאָפּ אוז אויך פוז די עפאָלעטן, וואָס האָבן אַרויסגעשטעקט פוז אונטער דער בורקע אויף די אַקסלען, האָט מען געקענט זען, אַז ער איז עפעס גאָר אַ וואָזשנער מיליטערישער מענטש".

— אַזוי האָט גאָטלאָבער אַליין שפעטער דערציילט. אוז ווי ס׳האָט זיך נאָכדעם אַרויסגעוויזן, איז דאָס טאַקע געווען אַ גרויסער רוסישער אָפיצער פוז גאָר אַ געהויבענעם יחוס.

די יידענע, וואָס איז געזעסן ביי דער הרובע, האָט זיך שטאַרק דער־שראָקן פאָר דעם וואָזשנעם רוסישן אָפיצער, וואָס האָט אַריינגערוקט דעם קאָפּ אוז געמאַכט אַזעלכע קולות. אַ צעטומלטע האָט זי זיך געגעבן אַ הויב־אויף פונם בענקל, אוז ניט וויסנדיק וואָס זי זאָל דאָ טאָן, האָט זי געזומען רופן אויפן קול:

— ר׳ יצחק־בער! ר׳ יצחק־בער!

איידער מ׳האָט זיך געריכט איז שוין דער וואָזשנער רוסישער אָפיצער, וואָס איז אַוודאי געווען ניט אינגאַנצן ניכטער, שוין געשטאַנען אינעווייניק אין שטיבל, מיט ביידע פיס, אוז אויסשטרעקנדיק איין האַנט צו דער צעשראָקענער יידענע, האָט ער נאָך העכער אַנגעהויבן שרייען:

—העי דו, זשידאָווקא, בראָנפן אַהער!

יצחק־בער לעווינזאָן האָט זיך געפילט שטאַרק געקרענקט פון דעם, וואָס דער וואָזשנער רוסישער אָפיצער, וואָס איז אפשר גאָר אַ געגנראָל אוז אַ מענטש מיט בילדונג, האָלט זיך אַזוי חוצפהדיק אין אַ יידיש הויז. עס האָט אים שטאַרק

פֿאַרדראָסן, אָבער ער האָט זיך דאָך קאָנטראָלירט, און ניט אויפֿהויבנדיק זיך פון אָרט, האָט ער רואיק און געלאָסן זיך געוועגדט צו דעם ניט־געבעטענעם גאָסט, אין אַ גוטן רוסיש:

— זאָגט מיר נאָר, מיין הער, וואָס פֿאַרלאַנגט איר און וואָס שרייט איר אַזוי? דאָ איז ניט קיין שענק, און מיר זיינען ניט קיין שענקערס. קיין בראָנפן פֿאַרקויפן מיר דאָ ניט.

דאָס האָט ביי דעם רוסישן אָפיצער פון געהויבענעם יחוס אַרויסגערופן נאָך אַ גרעסערן כעס; עס האָט אים פֿאַרדראָסן וואָס אַ ייד רעדט צו אים אַזוי, און ער האָט זיך נאָך העכער צעשריען, און שרייענדיק, האָט ער באַנוצט אַ מיאוסע שפּראַך; ער האָט געשאָלטן און געקללהט; ער האָט מיטן קולאַק געקלאַפּט אין טיש און געפּאָדערט, מען זאָל אים שוין געבן בראָנפן; לעווינזאָנען האָט ער גע־רופן „אַלטער רוח", און פֿאַרמעסטנדיק זיך אויף אים מיט געביילטע פויסטן, האָט ער געשריען, אַז אויב מען וועט אים ניט געבן קיין בראָנפן, וועט ער געבן פּעטש. ער וועט שלאָגן.

— זעסטו דען ניט ווער ס'שטייט דאָ פֿאַר דיר, דו אַלטער רוח! — האָט ער געמאַכט געוואָלדן אויף לעווינזאָנען, טופּענדיק מיט די פּיס, — און וואָס הייסט עפּעס, דו זיצסט און שטעלסט זיך ניט אויף פֿאַר מיר, דו אַלטער רוח?! דאָס היטל אַראָפּ!

עס האָט געהאָלטן דערביי, אַז דער וואָזשנער רוסישער אָפיצער פון גע־הויבענעם יחוס זאָל לעווינזאָנען אָנהויבן שלאָגן, אָבער דער גרויסער געלערנטער האָט זיך דאָך ניט פֿאַרלאָרן און אויך ניט געשראָקן. בלייבנדיק זיצן אויפן אָרט, האָט ער, מיט איינגעהאָלטענעם כעס, געזאָגט:

— דאָס, זעט איר, קען איך שוין גאָרניט פֿאַרשטיין! אַ מענטש קומט אַריין צו מיר אין שטוב און טוט ניט אויס דאָס היטל, כאָטש אַזאַ זאָך איז זייער און זייער ניט העפּלעך, איז דאָס פֿאַר אים נאָך ניט גענוג, און ער פֿאָדערט גאָר מיט אַזאַ שטרענגקייט, אַז איך זאָל פֿאַר אים אויסטאָן דאָס היטל. עס איז ווירקלעך ניט צו באַגרייפן! איך קען דאָס ניט פֿאַרשטיין!

ווען יצחק־בער לעווינזאָן האָט געזען, אַז דער וואָזשנער רוסישער אָפיצער איז פֿאַר כעס אַזוי צעטומלט, אַז ער ווייסט שוין גאָרניט וואָס צו טאָן און ער קריצט מיט די ציין פון גרויס רציחה, האָט ער דער צעשראָקענער בעל־הביתטע פון שטיבל געהייסן, זי זאָל אים ברענגען דאָס קליינע קעסטעלע, וואָס ער האָלט אין שופלאָד, און ווען די פּרוי האָט דאָס קליינע קעסטעלע געברענגט, האָט יצחק־בער לעווינזאָן זיך אויפגעהויבן, און אַרויסגענומען פון דאָרט אַ בריוו, וואָס איז געלעגן צווישן אָנדערע בריוו, האָט ער דעם בייזן אָפיצער געוויזן

דעם קאַנווערט, און יענער האָט דעם אַדרעס איבערגעלייענט פאַר זיך: „אוטשאַ־נאָמו, גאַספאַדינו י. ב. לעווינזאָנו" (דעם געלערנטן, הער י. ב. לעווינזאָן).

— צו מיר איז דאָס דער בריוו געשריבן! — האָט יצחק־בער לעווינזאָן געזאָגט צום אָפּיצער.

און וועג דער אָפּיצער האָט דאָס דערהערט, האָט זיך דער אויסדרוק פון זיין פּנים גלייך אינגאַנצן געביטן. עס איז אים באַלד אָפּגעגאַנגען דער כעס. ער איז געווארן בלאָס, און קוקנדיק אַ צעטומלטער אויף דעם קאַנווערט, וואָס ער האָט גלייך דערקענט, אַז עס קומט פון קייזערלעכן הויף, האָט ער זיך געגעבן אַזאַ טרייסל אויף צוריק, אַז די בורקע איז אים אַרונטערגעפאַלן פון די אַקסלען און ער איז געבליבן שטיין אין זיין פֿאַראַדנער יוניפֿאָרמע, מיט די גרויסע גיל־דערנע עפּאָלעטן און מיט די באַהאַנגענע מעדאַלן.

נאָך מער צעטומלט איז ער געווארן, וועג יצחק־בער לעווינזאָן האָט דעם בריוו אַרויסגענומען פונם קאַנווערט און אים געוויזן, אַז אונטערגעשריבן איז דאָ דער קיסר אַליין — ניקאָלאַי דער ערשטער. וועג דער אָפּיצער האָט דאָס דערזען, האָט ער געגעבן אַ פּאָל אויף די קני, און אַנכאַפּנדיק לעווינזאָנס האַנט, האָט ער זי געקושט.

— זייט מיר מוחל, הער לעווינזאָן! — האָט ער זיך געבעטן, — פֿאַרגיט מיר ווי אַן אייגענער טאַטע... גלויבט מיר, אַז איך שעם זיך איצטער פֿאַר זיך אַליין...

ער איז געווען אַזוי צעמישט, אַז ער האָט שוין ניט געוואוסט וואָס ער זאָל זאָגן און וואָס ער זאָל ריידן און מיט וואָס ער זאָל פֿאַרגלעטן די גראָבקייט, וואָס ער האָט פּריער אַרויסגעוויזן. דאָן האָט יצחק־בער לעווינזאָן אים געבעטן זיצן, און ער האָט אויך געוואָלט, אַז ער זאָל אים זאָגן ווער ער איז און וואָס אַזוינס איז געשען מיט אים אין דער רעגנדיקער נאַכט, אַז עס איז ביי אים רעכט געווען זיך אַרייַנצורייסן מיט אַזאַ טומל אין אַ פרעמדער שטוב און זידלען און באַלייַדיקן שטילע מענטשן, וואָס טשעפּען ניט קיינעם.

„אָבער דער אָפּיצער" — דערציילט גאָטלאָבער, וואָס איז געווען דערביי — „האָט אַלץ געבעטן, מען זאָל אים פֿאַרגעבן זיין גרויסע זינד, און דערביי האָט ער געזאָגט: איך שעם זיך פֿאַר אייך, עס איז מיר אַ גרויסער בזיון, און איך קען אייך ניט זאָגן ווער איך בין... נו, האָט קיין פֿאַראיבל ניט. איך האָב זיך באַ־נאַרישט און גהאַנדלט אַזוי, אַז קיין כבוד איז דאָס פֿאַר מיר ניט. זייט מיר מוחל, איך בעט אייך. ענטשולדיקט מיר, הער לעווינזאָן. און גיט מיר די רעכט אַוועקצוגיין, ווייל איך שעם זיך אייך אין די אויגן צו קוקן. איך בין איצט בייז אויף זיך אַליין און איך שילט איצט זיך אַליין".

נויגנדיק זיך און בויגנדיק זיך איז דער רוסישער אָפּיצער אַוועק. ביים

געזעגענען זיך האָט ער ווידער געבעטן מען זאָל אים פאַרגעבן. און גאָטלאָבער דערציילט, אַז אויף מאָרגן האָט מען אויסגעפונען ווער דער אָפיצער איז געווען, און ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז טאַקע געווען גאָר אַ וואָזשנער פּריץ, פון זייער אַ געהויבענעם יחוס. און געטראָפן האָט זיך דאָס אין יאָר 1834, ווען יצחק־בער לעווינזאָן איז נאָך געווען אַ יונגער מענטש פון זעקס און פערציק יאָר, און שוין דאָן האָט ער אויסגעזען אַזוי אַלט, אַז אַ בייזער פּריץ האָט געקענט מיינען, אַז ער איז שוין אַ זקן. און אין זיין כעס האָט ער אים גערופן „אַלטער רוח״ און נאָכדעם איז ער געפאָלן פאַר אים אויף די קני און געבעטן, ער זאָל אים פאַרגעבן „ווי אַן אייגענער טאָטע״. און אגב, קען מען זאָגן, אַז דאָס איז אפשר געווען דאָס אינציקע מאָל, וואָס יצחק־בער לעווינזאָן האָט געהאָט אַ פּערזענלעכן נוץ פון דעם, וואָס ניקאָלאַי דער ערשטער האָט אים אמאָל געשריבן אַ בריוו...

דעם רוסישן קיסרס בריוו האָט דעם גרויסן יידן פון קרעמענץ געראָטעוועט פון די הענט פון אַ שיכורן רוסישן אָפיצער, וואָס האָט אין אַ רעגנדיקער אָסיענ־דיקער נאַכט געוואָלט טרינקען נאָך בראָנפן...

קיין אַנדערע פּערזענלעכע נוצן האָט לעווינזאָן פון דעם קיסרס בריוו ניט געהאַט...

*
**

אָפילו דאָן, ווען מען האָט שוין אין רוסלאַנד געגרינדעט די נייע שולן פאַר יידישע קינדער און לעווינזאָן האָט אין דעם געזען די פאַרווירקלעכונג פון זיין אידעאַל צו מאַכן יידן פאַר וואָלטלעך־געבילדעטע מענטשן, האָט די רעגירונג פון ניקאָלאַי דעם ערשטן ניט געוואָלט רעקאָמענדירן, אַז מען זאָל זיך אין די נייַ־געגרינדעטע שולן מיט זיינע ווערק באַנוצן. די לייט אין די „הויכע פענצטער״ האָבן געקוקט קרום אויף דעם גרויסן יידישן אויפקלערער, וואָס שרייבט מיט אַזאַ באַגייסטערונג וועגן דעם תלמוד אין דער זעלבער צייט, וואָס ער פּרעדיקט, אַז מען דאַרף פאַרשפּרייטן וועלטלעכע בילדונג צווישן יידן און דערביי אויך זען, אַז זיי זאָלן זיך מער נעמען צו פּראָדוקטיוואַר אַרבעט. ביי זיי, ביי יענע לייט אין די „הויכע פענצטער״, איז דער תלמוד געזונן אַ „שעדלעכער בוך״. זיי איז מער געווען צום האַרצן דאָס שרייבעריי פון דעם משומד אַשר טיאָמקין, וואָס האָט אין זיינעם אַ בוך געשאַטן פּעך און שוועבל אויף יידן און אויף יידיש־קייט; זיין בוך, וואָס איז פול מיט בלבולים און עם־הארצות, האָט די רוסישע וויסנשאַפטלעכע אָקאָדעמיע אַרויסגעגבן אויף איר חשבון און דער הייליקער סינאָד האָט אים צעשיקט אין אַלע קלויסטערס אוז אַנגעזאָגט די גלחים, אַז זיי זאָלן אים פאַרשפּרייטן צווישן פּאָלק. אָבער יצחק־בער לעווינזאָנס ביכער

האָט די רעגירונג פון ניקאָלאַי דעם ערשטן ניט געוואָלט פאַרשפרייטן; זי האָט בכלל ניט געקענט פאַרשטיין וואָס פאַר אַ מענטש דער קרעמענעצער אויפקלערער איז און ווי ער קען פרעדיקן וועלטלעכע בילדונג און דאָך פאַרטיידיקן די יידישע תורה און די אַלטע יידישע מאָראַל; לויט זייער שכל איז אויסגעקומען, אַז די וואָס זיינען פאַר בילדונג, דאַרפן אויך זיין פאַר שמד, און ווען זיי האָבן אייגנע־זען, אַז יצחק־בער לעווינזאָנס וועג איז אַזוי ווייט פון זייערן און איז אין אָבסאָ־לוטן ווידערשפרוך צו די כוונות, וואָס זיי האָבן, און צו דער אויפגאָבע, וואָס זיי האָבן זיך געשטעלט, האָבן זיי זיך אינגאַנצן אָפגעטרייסלט פון אים און האָבן אים מיט גאַרנישט געשטיצט.

די אַלע בקשות, וואָס ער האָט אין יענער צייט געשיקט צו דער רעגירונג, בעטנדיק, אַז מען זאָל אים העלפן מאַטעריעל, זיינען געווען אַרויסגעוואָרפן. ערשט שפעטער, וען ניקאָלאַי דער ערשטער איז שוין געווען טויט און אַלעק־סאַנדער דער צווייטער איז שוין געזעסן אויפן טראָן, און אין רוסלאַנד האָט זיך אַנגעהויבן די אַזוי־גערופענע עפאָכע פון „גרויסע רעפאָרמען" און מען האָט שוין געריידט וועגן די „נייע וויינטן", וואָס האָבן אַנגעהויבן בלאָזן — ערשט דאַן האָט מען אין די פּעטערבורגער הויכע ספערן געביטן די באַציאונג צו לעווינזאָנען און דעמאָלט האָט דאָס די רעגירונג ביי אים געקויפט אַ צאָל עקזעמפליאָרן פון זיינע וועלק „תעודה בישראל" און „בית יהודה" און אים באַצאָלט דערפאַר דריי טויזנט קערבלעך. די צוויי וויכטיקע וועלק זיינען ענדלעך אַנערקענט געוואָרן פאַר נוצלעכע ביכער, וואָס יידישע שילער דאַרפן שטודירן אין די נייַ־געגרינדעטע שולן, אויף וועלכע די משכילים האָבן אַזוי אַרויסגעקוקט און אַזוי פיל האָפּע־נונגען אַרויפגעלייגט.

אָבער די ישועה פאַר יצחק־בער לעווינזאָנען, וועלכער האָט דעם גרעסטן טייל פון זיינע יאָרן אָפּגעלעבט אין גרויס נויט און אין שרעקלעכער אַרעמקייט, איז געקומען אַ ביסל צו שפּעט — קאַרגע צוויי יאָר פאַר זיין טויט.

דרוקן די צוויי ביכער, וואָס די רעגירונג האָט אַנגענומען פאַר די נייַ־געגרינדעטע יידישע שולן, האָט ער געדאַרפט אויף זיין אייגענעם חשבון. דאָס האָט געדויערט אַ לענגערע צייט, און נאָך אייידער מען האָט אים פון פּעטערבורג צוגעשיקט די גאַנצע סומע, איז ער געשטאָרבן.

דאָס איז געווען אין יאָר 1860, אין פּיר און צוואַנציקסטן טאָג פון חודש שבט, און אייידער ער איז געשטאָרבן, האָט ער אַליין אַנגעשריבן די העברעאישע פּערזן, וואָס מען זאָל אויסקריצן אויף זיין מצבה, און אין די פּערזן האָט ער שוין וועגן זיך געשריבן ווי וועגן אַ טויטן, וואָס ליגט שוין אין קבר; ער זאָגט דאָרטן:

„מיין וועלט איז אַוועק ווי זי וואָלט גאָר ניט געווען.

און איצט שלאָף איך ווידער אונטער אַ מצבה פון אַ שטיין."

און ווייטער זאָגט ער, אַז ער האָט שטענדיק געפירט קריג מיט די שונאים פון גאָט, ניט מיט געווער פון אייזן, נאָר מיטן כוח פון וואָרט, און אַז ער האָט באַוויזן די פעלקער די אומשולד פון יידן און די עדות דערויף זיינען זיינע ווערק „זרובבל" און „אפס דמים".

ער האָט פאָרן טויט אויך אין זיינען געהאַט אַנצוזאָגן אין זיין צוואה אַז אין די טעג ווען מען וועט זיצן שבעה נאָך אים, זאָל מען טיילן צדקה צו אָרעמעלייט פון דעם ביסל געלט, וואָס ער לאָזט איבער. אָבער עס איז קיין סך געלט פון אים ניט געבליבן. אָפילו נאָכדעם ווי די רעגירונג האָט שוין צוגעשיקט די גאַנצע דריי טויזנט קערבלעך, האָט מען פון דעם געדאַרפט באַצאָלן דעם ווילנער דרו־קער, וואָס האָט אָנגענומען די באַשטעלונג אַרויסצוגעבן אין צייט די צוויי ביכער „תעודה בישראל" און „בית יהודה", וואָס די רעגירונג האָט אָפּגעקויפט. מען האָט פון דעם אויך געדאַרפט באַצאָלן חובות, וואָס ער האָט געהאַט, און אין דעם האָט מען געדאַרפט זיין פינקטלעך, ווייל יצחק־בער לעווינזאָן האָט אין זיין צוואה אָנגעזאָגט, אַז מ׳זאָל אַלע חובות באַצאָלן און קיינעם גאָרניט בלייבן שולדיק. דאָס איבעריקע ביסל געלט, וואָס איז נאָך געבליבן, האָט ער איבער־געלאָזט זיין עלטערער שוועסטערס זון, יעקב לעווינזאָן, וועלכער האָט געוואוינט אין אָדעס. אים האָט ער געמאַכט פאָר זיין יורש, ווייל קיין אייגענע קינדער האָט ער דאָך ניט געהאַט.

אויך די מאָנוסקריפטן פון די ניט־געדרוקטע ווערק, וואָס זיינען געבליבן נאָך אים, האָט ער איבערגעלאָזט צו זיין שוועסטערס זון, יעקב לעווינזאָן, און אין זיין צוואה האָט ער אים געבעטן, אַז נאָך זיין טויט זאָל ער זען אַרויסגעבן די ווערק און זיי פאַרשפרייטן צווישן פאָלק.

ביז דעם לעצטן טאָג פון זיין לעבן האָט ער אין זינען געהאַט דאָס פאָלק, וואָס איז אים שטענדיק געווען ליב און טייער און ווען אַוועקגעגעבן דאָס בעסטע וואָס ער האָט פאַרמאָגט אין זיך.

צו דער צוואה האָט ער נאָך צוגעגעבן עטלעכע כללים, וואָס זיינען, לויט זיין מיינונג, אַזוי וויכטיק, אַז יעדער מענטש דאַרף זיי געדענקען. די כללים זיינען אַן אָפּשפּיגלונג פון יצחק־בער לעווינזאָנס ערלעכקייט און פון זיין שיינער און ריינער נשמה, און זיי דאַרפן דעריבער דאָ דערמאָנט ווערן. דאָס זיינען מא־ראַלישע פּרינציפּן און אין דער זעלבער צייט אויך גוטע עצות פון אַ קלוגן און ערלעכן מענטשן:

פאַרלירט קיינמאָל ניט דעם בטחון, וואָרעם אָלץ וואָס דער אויבערשטער טוט איז צום גוטן!

מיידט־אויס כעס און צאָרן, וואָרעם כעס קומט פון גאווה, פון דעם וואָס מען האָלט זיך גרויס ביי זיך, און — ווי קען זיך דאָס אַ מענטש האַלטן גרויס ביי זיך?!

דעם אמת זאָלט איר זאָגן ניט בלויז מיטן מויל, נאָר אויך מיטן האַרצן. געדענקט, אַז דער אמת איז אַ געטלעכער שטעמפּל, און דער ליגן האָט ניט אויף וואָס זיך צו האַלטן, און ווי איר זאָלט זיך ניט מיען אים אונטערצושפּאַרן, וועט די גאַנצע מי אייערע זיין אַרויסגעוואָרפן!

רעדט ניט קיין שלעכטס אויף קיינעם, ווייל דאָס וואָס איר האָט אַליין פיינט, דאַרפט איר יענעם אויך ניט טאָן. און חוץ דעם קען אַמאָל געמאַלט זיין, אַז איר האָט געהאַט אַ טעות, און געראַטן איז גאָר יענער, ניט איר!

רעדט איידל צו יעדן מענטשן!

זייט ניט קיין כעסניקעס און זייט אויך ניט קיין עקשנים און פּרואווט ניט איבערשפּאַרן אַלעמען, מחמת עס קען געמאַלט זיין, אַז איר זענט דווקא ניט גערעכט, און דער, וועמען איר ווילט איבערשפּאַרן, איז גראָד יאָ געראַטן!

זייט זיך מודה אויפן אמת פאָר וועמען דאָס זאָל ניט זיין!

אין אַלץ און אין אַלעמען זאָלט איר פריער זען דאָס גוטע. איר זאָלט איטלעכן דן זיין לכף זכות, ווייל נאָך אַלעמען קען אַ מענטש אורטיילן בלויז דאָס, וואָס איז פון אויבנאויף, און עס טרעפּט, אַז אין גרונט איז גאָר אַנדערש!

ווען אימיצער האָט טענות צו אייך און רעדט צו אייך האַרבע רייד, זאָלט איר דאָך אַרויסווייזן אייִדלקייט, ווייל אַמאָל קען מען אַוואָ פּאַל זאָגן, אַז ווי מ׳פּאַרדינט זיך, אַזוי באַלוינט זיך!

נאָך כבוד זאָלט איר זיך וואָס ווייניקער יאָגן, ווייל דער גאַנצער כבוד פון אַ מענטשן איז גאָרנישט מיט גאָרנישט. כבוד פּאַסט זיך בלויז פאָר גאָט, אָבער ניט פאָר קיין מענטשן!

שווערט זיך קיינמאָל ניט, אַפילו ניט אויף אַן אמת, וואָרעם דער וואָס גלויבט אייך, וועט אייך גלויבן אַן אַ שבועה אויך!

בעט ביי גאָט, ער זאָל אייך קיינמאָל ניט ברענגען צו קיין נסיון, וואָרעם ווער ווייסט צי איר וועט דעם נסיון קענען ביישטיין!

דאָס זיינען די כללים, וואָס יצחק־בער לעווינזאָן האָט פאָרן טויט איבערגעלאָזן פאָר זיינע תלמידים, וואָס זיינען געגאַנגען אין די וועגן, וואָס ער האָט פאָר זיי אָנגעצייכנט. אַזוי, האָט ער געוואָלט, זאָלן זיך פירן די מענטשן, וואָס פּרעדיקן וועלטלעכע אויפקלערונג פאָר יידן. ער האָט געגלויבט, אַז די, וואָס פּרעדיקן אַ אידעאַל צווישן פאַלק, זאָלן זיך אין לעבן אויפפירן אַזוי, אַז זיי זאָלן דינען ווי אַ מוסטער פאַר אַנדערע. ער אַליין האָט אַזוי געלעבט אין די אַלע יאָרן, וואָס ער האָט זיינע גרויסע און וויכטיקע ווערק געשאַפן. אים האָט מען געקענט נעמען ווי אַ מוסטער פון אַן עכטן אידעאַליסט און אַ מוטיקן קעמפער, וואָס האָט מיט זיין שאַפן און אויך מיט זיינע מעשים אַוועקגעלייגט דעם פונדאַמענט פון אַ נייער עפאָכע אין דעם לעבן פון די יידן אין רוסלאַנד.

זאָל זיין אַנדענק זיין געבענטשט!

יעקאטערינאסלאוו

וען מ׳רעדט אין אַמעריקע וועגן רוסישע שטעט, וואָס האָבן אַזעלכע לאַנגע נעמען, אַז ס׳איז פשוט שווער זיי אַרויסצורעדן, דערמאָנט מען געווײנלעך די שטאָט יעקאַטערינאָסלאָוו, און דערביי דערציילט מען אַמאָל די באַקאַנטע מעשה מיט דעם אוקראַינער יידן, וואָס האָט רעדנדיק מיט אַ ליטוואַק, געזאָגט:

— ביי אייך אין דער ליטע האָבן דאָך די שטעט אַזעלכע צעצויגענע נעמען, אַז מ׳קען זיי גאָר אין אײַן אָטעם ניט אַרויסרעדן. וועט קען דאָס אַזוי לאַנג ציען אַזאַ נאָמען ווי — מ־מ־י־נ־ס־ק?! ביי אונדז אין אוקראַינע, פֿאַקראַניעמער, גליטשט זיך דער נאָמען פון אַ שטאָט אַזוי גלאַט אַראָפֿ פון דער צונג, אַז ס׳איז פשוט אַ מחיה. אָט אַ שטייגער — יעקאַטערינאָסלאָוו!... קורץ און שאַרף!...

איצט הייסט די שטאָט מער ניט יעקאַטערינאָסלאָוו, נאָר דניעפּראָפּעטראָווסק. אַזאַ נאָמען האָט איר די סאָוועטן־רעגירונג געגעבן אינם יאָר 1926. און אַזוי ווי אַמאָל דאָרף מען, צוליב פּינקטלעכקייט, אַרויסרעדן בײַדע נעמען צוזאַמען, גליטשט זיך דאָס נאָך מער אַראָפֿ פון דער צונג ביי די יידן, וואָס קומען פון רוסלאַנד, און עס קלינגט זייער „קורץ און שאַרף" — יעקאַטערינאָסלאָוו־דניעפּראָפּעטראָווסק.

אויסגעבויט די שטאָט האָט דער רוסישער פּירשט גריגאָרי אָלעקסאַנדראָוויטש פּאָטיאָמקין, דער גאָליבטער פון יעקאַטערינע דער גרויסער. דאָס איז געווען נאָך אינם יאָר 1786, און נאָך ביז היינטיקן טאָג איז ניט קלאָר וואָס פאָר אַ מענטש ער איז געווען, דער צעבאָלעוועטער רוסישער פּירשט, אויף וועמען מ׳פלעגט זאָגן, אַז בלויז גאָט און די צאָריצאַ פון רוסלאַנד קענען ליב האָבן אַזאַ מענטשן... מ׳ווייסט ניט צי ער איז געווען געניאָל, אָדער גאָר משוגע. און מ׳קען אפשר גאָר זאָגן, אַז ער איז געווען בײַדע — אי אַ געניאָלער מענטש, אי אַ משוגענער. און ס׳איז אַ סברא, אַז ביים באַשליסן צו בויען די נייע שטאָט ביים רעכטן ברעג פונם דניעפּר, האָט ער אין זינען געהאַט צו מאַכן פון איר מיט דער צייט די קרוינשטאָט פון דער רוסישער אימפּעריע, און אין דעם האָט ער זיך פאַרמאָסטן מיט פּעטער דעם גרויסן. ער האָט שוין באַצייטנס געטרוימט

וועגן דעם, אַז די רוסישע צאָרן, וואָס וועלן קומען שפּעטער, זאָלן וואוינען ניט אין דער שטאָט פּעטערבורג, וואָס פּעטער דער גרויסער האָט אויסגעבויט, „דורכ־צוזעצן אַ פענצטער קיין אייראָפּע", נאָר אין דער שטאָט יעקאַטערינאָסלאָוו, וואָס גריגאָרי פּאָטיאָמקין האָט אויסגעבויט צו געפינען נאָך מער חן אין די אויגן פון זיין געליבטער. און דערפאַר האָט ער פּאַר דער נייער שטאָט אויסגע־קליבן דעם נאָמען יעקאַטערינאָסלאָוו, וואָס ס׳מיינט: דיגלאָריע פון יעקאַטערינען, און ווען ער וואָלט נאָך מער געוואָגט, וואָלט ער איר אפשר גאָר אַ נאָמען גע־געבן פּאָטיאָמקינסלאָוו...

אָבער ווי פון אַ סך אַנדערע פּלענער, וואָס פּאָטיאָמקין האָט פּאַרטראַכט אין די יאָרן וועלן ער איז געווען דער מעכטיקער הערשער איבערן לאַנד מיטן גנאַד פון דער קייסערינע, איז פון דעם פּלאַן צו מאַכן יעקאַטערינאָסלאָוו פּאַר דער הויפּטשטאָט פון רוסלאַנד אויך גאָר ניט געוואָרן. יעקאַטערינאָסלאָוו איז אַ לאַנגע צייט געבליבן אַ קליין שטעטל, וואָס איז ניט געוואָקסן, און ס׳זיינען אַוועק דורות און דורות ביז ס׳איז דאָרט געוואָרן אַ וויכטיקער אינדוסטריעלער צענטער, און שפּעטער האָט מען דאָרט אויפגעבויט אַזוי פיל פאַבריקן, וואָס האָבן גע־שפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער אַנטוויקלונג פון דער שווערער אינדוסטריע אין לאַנד, אַז מ׳האָט די שטאָט שוין אַנגעהויבן פאַרגלייכן מיט פיטסבורג. אַזאַ איינדרוק האָט זי געמאַכט אויף די אַמעריקאַנער רייזנדער, וואָס האָבן באַזוכט סאָוועט־רוסלאַנד און אַזאַ איינדרוק האָט זי אויך געמאַכט אויף מיר ווען איך האָב זיך דאָרט אָפּגעשטעלט אינם יאָר 1932. די באָפעלקערונג דאָרט איז שוין דע־מאָלט באַשטאַנען פון דריי הונדערט און נייַן און זיבעציק טויזנט נפשות און אַן ערך הונדערט טויזנט פון זיי זיינען געווען יידן.

אָבער אָפּילו אין די יאָרן, וועלן יעקאַטערינאָסלאָוו איז נאָך געווען אַ קליין שטעטל, איז זי אָפט דערמאָנט געוואָרן אין פאַרבינדונג מיט די גרעסטע סענסא־ציעס און אינטריגעס, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין רוסישן קייזערלעכן הויף, און דאָס איז געווען זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר דער מאָראַל, וואָס האָט דע־מאָלט געהערשט אין די משפחות פון די רוסישע צאָרן.

וועלן יעקאַטערינע די גרויסע איז אינם יאָר 1796 געשטאָרבן און אויפן טראָן איז אַרויף דער פאַרשטויסענער זון אירער, פּאָוועל דער ערשטער, וועלכער האָט שרעקלעך פיינט געהאַט די מאַמע. האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באָפעל, אַז די שטאָט, וואָס מ׳האָט אויסגעבויט אויף איר נאָמען, זאָל מער ניט הייסן יעקאַטע־רינאָסלאָוו, נאָר נאָוואָראָסיסק. ער וויל ניט, אַז ס׳זאָל אין לאַנד זיין אַ שטאָט אויפן נאָמען פון זיין מאַמען!

דאָן האָט מען די שטאָט אַנגעהויבן רופן נאָוואָראָסיסק. דעם נאָמען יעקא־טערינאָסלאָוו האָט מען אויף די ליפּן ניט געטאָרט ברענגען.

אבער אינם יאר 1801 איז פאוועל געפאלן א קרבן פון א פארשווערונג אין הויף. מ׳האט אים ביינאכט דערשטיקט אויף טויט און אויפן טראן איז ארויף זיין זון, אלעקסאנדער דער ערשטער, וועלכער האט שרעקלעך פיינט געהאט דעם טאטן און זיך אליין באטייליקט אין דער פארשווערונג אים צו דערהרגענען. און דער נייער צאר האט ארויסגעגעבן א באפעל, אז מ׳זאל די שטאט נאווא־ראסיסק צוריק אנהויבן רופן יעקאטערינאסלאוו.

ווער ווייסט וויפל מאל מ׳וואלט דעם נאמען פון דער שטאט געווען געביטן ביי אנדערע אינטריגעס און פארשווערונגען אין הויף. אבער אלעקסאנ־דער דער ערשטער איז לאנג געזעסן אויפן טראן און ביי די, וואס זיינען געקומען נאך אים, איז שוין די גאנצע עפאכע פון יעקאטערינע דער גרויסער און אירע גלעליבטע געווען געשיכטע, און ס׳איז שוין מער קיינעם ניט איינגעפאלן דעם נאמען פון דער שטאט צו בייטן. און אזוי איז יעקאטערינאסלאוו געבליבן ביי דעם נאמען, וואס פאטיאמקין האט איר געגעבן נאך אינם יאר 1786.

*
**

יעקאטערינאסלאוו איז צווישן די שענסטע שטעט אין אוקראינע, כאטש ס׳זיינען דארט ניטא אזוי פיל גערטנער און פארקן ווי אין אדעס, למשל. די גאסן זיינען ברייטע און זיי לויפן גלייך, ווי מ׳וואלט זיי פינקטלעך אויסגעווירעט. דער פאטיאמקין־פארק, וואס טראגט איצטער דעם נאמען פון דעם אוקראינישן פאעט טאראס שעווטשענקא, שטייט אויף א הויכן פלאץ ביים ברעג פונם דניעפר, און אין א שיינעם טאג, ווען די זון שיינט און ס׳איז ליכטיק ארום און ארום, קען מען פון דארט זען די גאנצע וויטקייט פונם דניעפר, וואס קומט זיך צונויף מיטן ברייטן האריזאנט פון אלע פיר זייטן. אויך די סטעפעס, וואס ציען זיך אוועק אויף מיילן און די שטאט באוואמאסקאווסק, וואס איז זעכצן מייל פון יעקאטערי־נאסלאוו, קען מען פון דארטן זען.

ס׳איז אינע פון די שענסטע פאנאראמעס, וואס מ׳קען זיך נאר פארשטעלן, און אלע גייען אהין אין די יום־טובדיקע טעג, ווען מ׳איז פריי פון דער ארבעט און מ׳וויל זען די שיינקייט פון דער נאטור ארום און ארום.

עס איז אוממעגלעך פעסטצושטעלן פינקטלעך ווען יידן האבן זיך אנגעהויבן באזעצן אין יעקאטערינאסלאוו. ס׳שיינט אבער, אז דאס האט זיך אנגעהויבן ניט פריער ווי אין די צייטן פון אלעקסאנדער דעם ערשטן. וועגן פריערדיקע צייטן געפינט מען אין ערגעץ ניט קיין אנדייטונג דערויף...

צווישן די ערשטע יידן, וואס האבן זיך באזעצט אין דער שטאט, וואס פאטיאמקין האט אויסגעבויט צו פאראייביקן דעם נאמען פון זיין גלעליבטער,

איז געווען איינער אַ משה סטאַניסלאַווסקי, און עס איז פאַראַן אַ גרונט צו גלויבן, אַז ער איז אפשר גאָר ניט געווען קיין רוסישער יידּ, נאָר אַן עסטרייכישער און אַז געקומען איז ער פון דער שטאָט סטאַניסלאַוו, וואָס אין גאַליציע. אין יענע צייטן איז דאָס קיין נייס ניט געווען, אַז יידישע סוחרים פון גאַליציע זאָלן זיך באַזעצן אין נייע רוסישע שטעט. און דערביי דאַרף דערמאָנט ווערן דער פאַקט וואָס פון דער זעלבער משפּחה איז שפּעטער אַרויסגעקומען דער רוסיש־יידישער שריפטשטעלער סעמיאָן סטאַניסלאַווסקי, וועלכער איז אין אונדזער ליטעראַטור געווען צווישן די ערשטע, וואָס האָבן פאַרשטאַנען די וויכטיקייט פון פאַרשן די געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד.

אינם יאָר 1805 איז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין יעקאַטערינאָסלאַוו באַשטאַנען פון בלויז דריי הונדערט און זעקס און זיבעציק נפשות, און מיט צוואַנציק יאָר שפּעטער איז זי שוין באַשטאַנען פון קנאַפּע ניין הונדערט, און בלויז אַ קלייניע צאָל פון זיי האָט זיך אָפּגעגעבן מיט האַנדל. די איבעריקע האָבן זיך באַשעפטיקט מיט כלערליי מלאכות. און שפּעטער זיינען צוגעקומען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך אינם יעקאַטערינאָסלאַווער געגנט באַזעצט אויף ערד און אין פאַרלויף פון יאָרן האָט זיך דאָרט אַנטוויקלט אַ בריייטע יידישע קאָלאָניזאַציע, וואָס האָט געהאַט אַ שם מיט דער מוסטערהאַפטער אָרדענונג, וואָס האָט דאָרט געהערשט.

דאָס שנעלע וואַקסן פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען אַ ברכה פאַר דער שטאָט; יידן האָבן געהאַט אַ גרויסן חלק אין דעם וואָס יעקאַטערינאָסלאַוו איז געוואָרן אַ וויכטיקער אינדוסטריעלער צענטער. אָבער צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג האָבן זיך אָנגעהויבן ווייזן אָזעלכע, וואָס האָבן געקוקט קרום דערויף, און דאָן האָט מען אָנגעהויבן אָנפירן אַן אַנטיסעמיטישע פּראָפּאַגאַנדע אויף גאָר אַ בריייטן שטייגער.

קיין תירוצים דערויף האָט מען ניט געדאַרפט אָנגעבן. אָבער כדי צו מאַכן דעם אָנשטעל, אַז מ׳טשעפּעט זיך ניט אומזיסט, האָט מען אָנגעוויזן אויף עטלעכע יידן, וואָס זיינען אין יעקאַטערינאָסלאַוו געוואָרן רייך פון געבן געלט אויף פּראָצענט, און ווי ס׳פירט זיך שוין געווייגלעך, האָט מען אין דעם באַשולדיקט אַלע יידן. אַרעמע פּריצים האָבן זיך געקלאָגט דערויף וואָס יידישע פּראָצענטניקעס זייַ, און קלאָגנגן האָבן זיך גענומען אַרומטראָגן, אַז מ׳וועט זיך דערפאַר אָפּרעכענען מיט אַלע יידן פון שטאָט. ביי יעדער געלעגנהייט האָט מען געסטראָשעט מיט אַ פּאָגראָם. און דאָן האָבן זיך די עלטסטע פון דער יידישער קהילה אין יעקאַטערינאָסלאַוו אַריינגעלייגט אין דעם און מ׳האָט אין דער תלמוד־תורה צונויפגערופן אַן אָסיפה, און איינער פון די אָנגעזעענסטע יידן אין שטאָט, דער אַלטער ר׳ מיכל מאַידאָנסקי, האָט די עטלעכע פּראָצענטניקעס גוט

אויסגעמוסרט פאראוואס זיי גיבן די גויים א תירוץ צו העצן קעגן יידן. ער האט צו זיי זייער שארף געריידט, און דאס האט געווירקט. און נאכדעם זיינען עט־לעכע פון די פראצענטניקעס אוועק פון יעקאטערינאסלאוו און די וואס זיינען געבליבן, האבן אנגעהויבן ווערן לייטישער און שוין מער ניט באריסן די ארעמע פריצים, וואס זיינען געקומען צו זיי לייגן געלט.

קהל האט זיך ארייגגעמישט און גצעוואונגען די רייך־געווארענע גראבע יונגען צו פילן אויף זיך א פאראנטוואָרטלעכקייט פאר כלל און ניט פארפלעקן דעם יידישן נאמען. אבער געהאלפן האט עס דאך ניט. די שונאים פון די יידן אין יעקאטערינאסלאוו האבן זייער אנטיסעמיטישע פראפאגאנדע ניט אפגע־שטעלט; זיי האבן וויייטער געהעצט, וויייטער געשאטן פעך און שוועבל און אלער־ליי בלבולים אויסגעטראכט; ביי יעדער געלעגנהייט האבן זיי דערמאנט די אומוויסנדע פויערים, אז די יידן זיינען „די מערדער פון כריסטוסן", און זיי האבן ניט געוואס ביז זיי האבן, סוף־כל־סוף, דערפירט צו א פאגראם.

אינם טאג פון 20טן יולי, פונם יאר 1883, איז דער פאגראם אויסגעבראכן. דאס איז געווען דער ערשטער פאגראם אויף יידן אין יעקאטערינאסלאוו. און עפעס ווי דורך א בייזער אירגניע פון שיקזאל איז דאס אויסגעפאלן פונקט אין דעם יום־טוב, וואס פרומע קריסטן פייערן צום אנדענק פון אליהו הנביא...

דווקא דעם טאג האבן די היטער און באשיצער פון כריסטוסן אויסגעקליבן צו שלאגן און ראבעווען יידן...

און ס׳איז זיי גארניט אייגעפאלן א טראכט צו טאן, אז דערמיט זיינען זיי פאלש צו דעם גלויבן, וואס זיי האבן אנגענומען און אז זיי פארשוועכן די הייליקייט פון די ימים־טובים, וואס זיי פייערן...

צוויי טעג האט דער פאגראם דעמאלט געדויערט אח פינף הונדערט יידישע פאמיליעס זיינען נאכדעם געבליבן בדיל־הדל. די פאגראמשטשיקעס, וועלכע האבן זיך אנגעשיכורט לכבוד דעם יום־טוב פון אליהו הנביא, האבן אונטערגע־צונדן הייזער, צעראבעווען קלייטן, גערישן בעט־געוואנט אין די גאסן, גע־שלאגן יידן מכות־רצח. און בעת די שיכורע און צעווילדעווטע כוליגאנעס האבן געראבעווען און געשלאגן, האבן זייערע פרויען און קינדער געשלעפט אהיים אלץ וואס מ׳האט נאר געקענט אוועקטראגן און באהאלטן, און דער גו־בערנאטאר, וואס האט דאן געוואוינט אין יעקאטערינאסלאוו, א דייטשער באראן מיטן נאמען ראזענבערג, האט ניט געהאלטן פאר נויטיק דעם פאגראם אפצו־שטעלן. ארומפארנדיק אין זיין קארעטע איבער די גאסן פון דער שטאט, האט ער זיך געהאלטן פונקט ווי אלץ וואלט געווען אין דער בעסטער ארדענונג. און ווי ס׳האט שפעטער דערציילט אייגער, וואס איז געווען דערביי, האבן די פאגראמשטשיקעס זיך געפילט זיכער אונטערן שוץ פון דעם גובערנאטאר און

אויף דער פּעטערבורגער גאַס האָבן זיי אַרומגערינגלט זיין קאַרעטע און האָבן געטאַנצט און געזונגען און ער האָט דערפון גרויס הנאה געהאַט און גערעדט צו זיי ווי צו אייגענע מענטשן...

ערשט אויפן צווייטן טאָג האָט מען פֿאַרנאַכט געבראַכט סאָלדאַטן צו צע־טרייבן די פֿאַרמשטשיקעס. אָבער די צעיושעטע שיכורע באַנדעס האָבן זיך געפילט אַזוי זיכער אונטערן שוץ פונם גובערנאַטאָר, אַז וועז דער אָפּיצער האָט זיי אָנגעהויבן טרייבן, האָבן זיי אויף אים געגומען וואַרפן שטיינער, און דאָן האָט ער די סאָלדאַטן געהייסן שיסן, און ערשט נאָכדעם ווי אַ סך פון די פּאַ־גראַמשטשיקעס זיינען געפאַלן טויט, איז אין שטאָט געוואָרן שטיל. אָבער די באַציאונגען צווישן די יידן און קריסטן זיינען געוואָרן נאָך מער אָנגעצויגן ווי פריער און די, וואָס האָבן די גאַנצע צייט אָנגעפירט אַן אָנטיסעמיטישע פּראָפּאַ־גאַנדע, האָבן באַשולדיקט די יידן אין דעם, אַז איבער זיי איז אין יעקאַטערי־נאָסלאָוו פאַרגאָסן געוואָרן קריסטלעך בלוט...

זיי האָבן אָלץ געפונען אַ וועג ווי אַרויפצואוואַרפן די שולד אויף די יידן און קיין אייגעם פון זיי איז נאָרניט איינגעפאַלן אַ טראַכט צו טאָן וועגן דעם, אַז וועז מ׳וואָלט אויף די יידן ניט אָנגעפאַלן, וועז מ׳וואָלט ניט געצונדן זייערע הייזער און ניט צעראַבעוועט זייערע קלייטן, וואָלט מען דאָך ניט געדאַרפט ברענגען קיין סאָלדאַטן אייגצופירן אַרדענונג און עס וואָלט ניט געקומען צו קיין בלוט־פאַרגיסונג. לויט זייער „מאַראַל״ איז אויסגעקומען, אַז יידיש פאַר־מעגן, אויף וועלכן מ׳האָט יאָרן לאַנג שווער געהאַרעוועט, און אויך יידישע לעבנס, זיינען הפקר און מ׳מעג זיי שלאָגן און באַראַבעוועט אין מיטן העלן טאָג און ניט באַשטראָפט ווערן דערפאַר, און אויב מ׳ווערט יאָ באַשטראָפט, זיינען יידן שולדיק אין דעם...

נאָכן ערשטן פּאָגראָם אין יעקאַטערינאָסלאָוו זיינען אַוועק יאָרן און יאָרן און די גאַנצע צייט איז די מורא שטענדיק געהאַנגען איבערן קאָפּ. ביי יעדער געלעגנהייט, וועז ס׳איז נאָר פאַרגעקומען עפּעס אַ קריסטלעכער יום־טוב אין שטאָט און די גלעקער פון די קלויסטערס האָבן אָנגעהויבן קלינגען, איז אויף די יידן געפאַלן אַ פּחד, וויייל אינאיינעם מיט דעם קלינגען פון די גלעקער איז די קלויסטערס האָבן זיך אויך אַרומגעטראָגן קלאָנגען, אַז מ׳קלייבט זיך צו מאָכן אַ פּאָגראָם. אַזוי איז געווען וועז מ׳האָט אין יעקאַטערינאָסלאָוו געפייערט אַ גרויסן יום־טוב לכבוד דעם, וואָס ס׳איז געוואָרן הונדערט יאָר זינט די שטאָט איז געגרינדעט געוואָרן; מ׳האָט דאָן גערעדט, אַז די אַרבעטער פון דעם גרויסן בריאַנסקער זאַוואָד וועלן קומען מאָכן אַ פּאָגראָם אויף יידן, און דאָן איז דער אַלטער מיכל מאַידאַנסקי, וואָס איז שוין דערמאָנט געוואָרן פריער, געלאָפן פון איין נאַטשאַלניק צום אַנדערן ביז ס׳האָט זיך אים איינגעגעבן צו פּועלן, אַז מ׳זאָל

ביי אלע וועגן, וואס פירן אין שטאט אריין, אוועקשטעלן סאלדאטן און ניט אריינלאזן די באנדעס, וואס קלייבן זיך צו מאכן א פאגראם.

אויך ביי אנדערע געלעגנהייטן האט מען זיך געשראקן און ס'זיינען געווען פאלן וועו מ'האט שוין געהאט אנגעהויבן שלאגן און ראבעווען יידן, אבער מ'האט דאס גלייך אפגעשטעלט. און וועו די יידן אין יעקאטערינאסלאוו האבן געזען, אז ס'נעמט גאר קיין סוף ניט, האבן זיי געגרינדעט א זעלבסטשוץ, וואס זאל זיין גרייט זיך צו שטעלן אנטקעגן.

דאס איז שוין געווען אין יענע צייטן וועו ס'האט זיך שטארק צעוואקסן די רעוואלוציאנערע באווועגונג, וואס האט שפעטער געבראכט דעם מאניפעסט פונם 17טן אקטאבער, 1905. אין דער יעקאטערינאסלאווער זעלבסטשוץ זיינען אריין א סך יידישע יונגעלייט, וואס זיינען געווען טעטיקע סאציאלדעמאקראטן, סאציאליסטן־רעוואלוציאנערן, בונדיסטן און אויך פועלי־ציון. אלע פארטייען האבן זיך אין דער זעלבסטשוץ באטיילikט, און דאן האבן אנטיסעמיטן שוין מער ניט באשולדיקט די יידן אין דעם, אז זיי זיינען די „מערדער פון כריסטוסן", נאר אין דעם, אז זיי צינדן אן דאס פייער פון רעוואלוציע אין רוסלאנד.

אלע מאל איז געווען אן אנדער אויסרייד פארווואס מ'דארף רודפן און פאר־פאלגן יידן און מאכן פאגראמען אויף זיי, און די אנטיסעמיטן אין יעקאטערי־נאסלאוו זיינען אין דעם ניט אפגעשטאנען פון אנדערע. זיי האבן זיך אויך אן דעם נייעם אויסרייד אנגעכאפט.

אין יענער צייט האט דער וויצע־גובערנאטאר פון יעקאטערינאסלאוו איינ־געלאדן צו זיך עטלעכע אנגעזעענע יידישע בעלי־בתים, און וועו זיי זיינען גע־קומען צו אים, האט ער זיי געזאגט מוסר פארווואס זיי דערלאזן דערצו, אז יידישע יונגעלייט און מיידלעך זאלן אין יעקאטערינאסלאוו זיין אזוי אקטיוו אין דער רעוואלוציאנערער באווועגונג; ער האט זיי אויך געזאגט, אז דאס רופט ארויס דעם צארן פון דער קריסטלעכער באפעלקערונג און אז אויב ס'וועט ווייטער אזוי אנגיין, איז ער ניט פארנטוואדטלעך דערפאר וואס ס'קען שפעטער געשען.

די יידישע דעלעגאציע האט זיך דאן געהאלטן זייער מוטיק און אויך ווירדיק. אויף די אלע טענות, וואס דער וויצע־גובערנאטאר האט ארויסגעשטעלט, האט מען אים געענטפערט, אז וועו יידן וואלטן אין רוסלאנד געהאט גלייכע רעכט, וועו מ'וואלט זיי אזוי ניט פארפאלגט און גערודפט, וואלטן זייערע קינדער אפשר גארניט געווען אזוי פארקאכט אין רעוואלוציעס. און וועו דער וויצע־גובערנאטאר האט דאס אוועקגעמאכט אונטער דער האנט און געזאגט, אז ער קען זיך ניט אריינלאזן אין קיין חקירות און אז זיין עצה איז, אז יידישע עלטערן אין יעקאטערינאסלאוו זאלן טאן אלץ, וואס ס'איז נאר מעגלעך, צו ווירקן אויף זייערע קינדער, אז זיי זאלן זיך ניט באטייליקן אין דער רעוואלוציאנערער

באַוועגונג, האָט איינער פון דער דעלעגאַציע, אַן אָנגעזעענער יידישער כלל־טוער, צו אים געזאָגט:

— פון אייער עצה, עקסעלענץ, קען מען דרינגען, אַז איר גלויבט זייער שטאַרק אינעם כוח פון פּראָפּאַגאַנדע. איז אויב ס׳איז יאָ אַזוי, איז פֿאַרוואָס זאָלט איר ניט זען, אַז מ׳זאָל אָנפירן א פּראָפּאַגאַנדע צווישן די מאַנאַרכיסטן, אַז זיי זאָלן אונדז ניט טאָן קיין שלעכטס? גלויבט מיר, אַז אויב נאַטשאַלסטוואָ וועט נאָר ניט וועלן, אַז ס׳זאָלן זיין פֿאַראָמען, וועלן זיי ניט זיין...

דעם וויצע־גובערנאַטאָר איז דער ענטפער ניט געפעלן און ער האָט זיך שטאַרק אָנגעבּרוגזט דערפֿאַר, און די יידישע דעלעגאַציע איז אַוועק פון אים מיט אַ שוואַר געמיט.

*
**

די זעלבסטשוץ אין יעקאַטערינאָסלאָוו איז געווען אויף דער וואַך, און ווען ס׳האָט אינם יאָר 1905 ווידער אויסגעבראָכן אַ פֿאַראָם, און — ווידער אין דעם טאָג, ווען פרומע קריסטן האָבן געפייערט דעם יום־טוב צום אַנדענק פון אליהו הנביא, האָבן יידישע יונגעלייט אַרויסגעוויזן אַ ווידערשטאַנד, און איינער פון זיי, אַ יונגערמאַן מיטן נאָמען גאָלדבערג, איז געפאַלן טויט אינם קאַמף קעגן די כוליגאַנעס.

ס׳איז ניט אויסצורעכענען די אַלע קלענערע און גרעסערע פֿאַראָמען, וואָס זיינען פֿאָרגעקומען אין דער שטאָט יעקאַטערינאָסלאָוו אין די אַלע יאָרן זינט דעם ערשטן פֿאַראָם פון 1883. אָבער דער שרעקלעכסטער פון אַלע פֿאַ־גראָמען איז דאָרט פֿאָרגעקומען אין די אָקטאָבער־טעג פון 1905, נאָכן בא־רימטן מאַניפעסט, וואָס ניקאָלאַי דער צווייטער האָט אַרויסגעגעבן „באַגליק־דיק״ דאָס לאַנד מיט אַ פֿאַפּירענער קאָנסטיטוציע.

דעם 20טן אָקטאָבער האָט זיך דאָן אין יעקאַטערינאָסלאָוו דער פֿאַראָם אָנגעהויבן און ער האָט געדויערט גאַנצע דריי טעג, און מער ווי הונדערט מענטשן זיינען געפאַלן טויט. אָבער דאָס מאָל האָבן דעם פֿאַראָם געמאַכט פרעמדע כו־ליגאַנעס, וואָס מ׳האָט געבראַכט פון אַנדערע שטעט. די קריסטלעכע באַפעל־קירונג פון שטאָט האָט זיך אין די שחיטות און רויבעריין ניט באַטייליקט, און די אַרבעטער פון דעם גרויסן בריאַנסקער זאַוואָד זיינען שוין געווען אויפ־געקלערט און אַ סך פון זיי זיינען שוין געווען טעטיק אין דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג; זיי האָבן שטילערהייט אין זאַוואָד געמאַכט שפּיזן און קינזשאַלן פאַר דער יידישער זעלבסטשוץ און ס׳זיינען צווישן זיי אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך אין דער זעלבסטשוץ אָנגעשלאָסן און צווישן פון זיי האָבן זיך פּשוט מוסר נפש געווען פאַר יידן און זיינען געפאַלן טויט, באַשיצנדיק זיי. דער בריאַנס־קער זאַוואָד איז געווען אַ פּעסטונג, וואוהין די צעווילדעוועטע פרעמדע כוליגאַ־

נעס און אויך די קאַזאַקן און סאַלדאַטן, וואָס האָבן זיך אינם פּאַגראָם באַטייליקט, האָבן מורא געהאַט צוצוקומען נאָענט, און די דערשראָקענע יידן, וואָס זיינען אַהין אַנטלאָפן, האָבן זיך דאָרט געפילט זיכער, ווייל זיי האָבן געוואוסט, אַז די אַרבעטער וועלן זיי באַשיצן, אויב אַפילו ס׳וועט זיין נויטיק דאָס לעבן אייגנצושטעלן דערביי.

דאָס זיינען געווען שוין גאָר אַנדערע צייטן, און די יידן אין יעקאַטערינאַסלאַוו האָבן, אין זייער גרויסן אומגליק, געקענט געפינען אַ טרייסט אין דעם, וואָס צווישן קריסטן געפינען זיך שוין אַ סך אַזעלכע, וואָס שטעלן זיך איין פאַר זיי. אָבער קיין גאַנצע טרייסט האָט דאָס אויך ניט געקענט זיין, ווייל דער בראָך איז געווען זייער גרויס, אומעטום האָט מען באַווייזט טויטע; אין אַלע יידישע הייזער האָט מען געריסן אויפן אומגליקן, וואָס זיינען געווען אייגנער גרעסער פונם אַנדערן. און אַפילו נאָכדעם ווי דער פּאָגראָם איז שוין געווען אייגנעשטילט, האָט מען זיך אַלץ ניט געפילט זיכער מיטן לעבן, און ווי מ׳האָט נאָר דערהערט עפּעס אַ געשריי אין גאַס, אָדער דאָס קלינגען פון די גלעקער אין די קלויסטערס, איז אויף אַלע יידן אין שטאָט אַ מורא אַרויפגעפאַלן און צעשראָקענע און פאַר־צווייפלטע איז מען געווען גרייט צו לויפן אין דער וועלט אַריין צו ראַטעווען דאָס לעבן. אַ סך יידן זיינען דעמאָלט טאַקע אַנטלאָפן אין אַנדערע שטעט און ס׳זיינען געווען אַזעלכע, וואָס זיינען אַנטלאָפן אין אַנדערע לענדער, ווייל זיי האָבן מער ניט געגלויבט, אַז אין רוסלאַנד וועלן אַמאָל נאָך קומען צייטן, וען יידן וועלן מער ניט דאַרפן מורא האָבן פאַר פּאָגראָמען. קיינער האָט זיך ניט געקענט פאָרשטעלן, אַז מיט צוועלף יאָר שפּעטער וועט פאַלן די צאַרישע רעגירונג, וועלכע איז געווען די הויפּט־שולדיקע אין די אַלע פּאָגראָמען, וואָס מ׳האָט גע־מאַכט, ניט נאָר אין יעקאַטערינאָסלאַוו, נאָר איבערן גאַנצן לאַנד.

יעקאַטערינאָסלאַוו האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער רוסישער רע־וואָלוציאָנערער באַוועגונג, און צווישן די, וואָס זיינען דאָרט געווען זייער טע־טיק אין די צייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז אויך געווען לאַזאַר קאַגאַנאָוויטש.

דאָס איז געווען אינם יאָר 1916. קאַגאַנאָוויטש איז דעמאָלט געווען אַ קאַ־מאַשן־שטעפער בייים פאַך און ער האָט אין יעקאַטערינאָסלאַוו געאַרבעט אין אַ שיך־פאַבריק, אָבער געהרופן האָט ער זיך דאָן ניט קאַגאַנאָוויטש, נאָר סטאַכין, ווייל אין קיעוו, וואו ער האָט פריער געאַרבעט בייים זעלבן פאַך און אַנגעפירט אַן אַגיטאַציע קעגן דער מלחמה, האָט די פּאָליציי אים געזוכט. אויך אין דער יעקאַטערינאָסלאָוואָר שיך־פאַבריק האָט ער אַנגעפירט אַן אַגיטאַציע און אַרויס־גערופן אַ סטרייק; ער איז געווען אַ פאַרטרעטער פון דעם אומלעגאַלן פּראָפּע־סיאָנעלן פאַראיין פון די שוסטערס און ווען מ׳האָט אים פון דער פאַבריק אַרויס־

געווארפן, האבן די ארבעטער געסטריקט זעקס וואכן צייט ביז מ׳האט נאכגעגעבן זייער פאדערונג, אז מ׳זאל אים צוריק ארייננעמען, אבער שפעטער, ווען די פא־ליציי איז געפאלן אויף א שפור און זיך דערוואוסט ווער ער איז, האט ער ג־מוזט אוועק פון דער פאבריק; ער האט געקראגן ארבעט ביי זיין פאך אין מעלי־טאפאל און דארטן האט ער געוואוינט אונטערן נאמען גאלדבערג, און ווען ס׳איז פאר אים אין מעליטאפאל אויך געווארן געפערלעך צו בלייבן, איז ער אוועק קיין יוזאווקא און דארטן האט ער ווייטער געארבעט ביי זיין פאך אונטערן נאמען קאשעראוויטש, און אין דער זעלבער צייט האט ער צווישן די ארבעטער אנגעפירט א רעוואלוציאנערע פראפאגאנדע.

ניט מער ווי דריי און צוואנציק יאר איז לאזאר קאגאנאוויטש דעמאלט אלט געווען, און ס׳האט זיך אים אוודאי אפילו אין חלום ניט פארגעשטעלט, אז ס׳וועלן אוועק ניט מער ווי א פאר יאר און ער וועט ווערן איינער פון די גרעסטע פירער אין א נייער רוסלאנד, וואו די הערשאפט פון די צארן איז אינגאנצן אפגעשאפט, און אז זיין נאמען וועט זיין בארימט איבער דער גאנצער וועלט און וועט דערמאנט ווערן אינאיינעם מיט די נעמען פון די מעכטיקסטע אין א לאנד, וואס פארנעמט א זעקסטל פון דער ערד...

דער שיקזאל האט זיך זיינע וועגן, וואס דערפירן אמאל א מענטשן צו אזעלכע הויכקייטן, אז ער האט זיך פריער גאר קיינמאל ניט געקענט פארשטעלן ווי אזוי ער וואלט געקענט דערגרייכן אהין...

*
**

מיט דער געשיכטע פון די יידן אין יעקאטערינאסלאוו איז אויך פארבונדן א נאמען פון איינעם, וואס פארנעמט זייער אן אנגעזעענעם פלאץ אין דער ג־שיכטע פון יידן אין רוסלאנד בכלל. און דאס איז דער בארימטער רוסישער יוריסט און שריפטשטעלער איליא גריגאריעוויטש ארשאנסקי.

אברהם אליהו האט מען אים אין יעקאטערינאסלאוו גערופן. אזוי איז געווען זיין יידישער נאמען, און זיין פאטער, א פרומער ייד און א גרויסער סוחר, האט אים געוואלט מאכן פאר א רב. אבער ער איז אוועק אויף אן אנדער וועג, און כאטש ער איז אלע זיינע יארן געשטאנען זייער נאענט צו יידן און צו יידישקייט, האט ער זיך איבער גאנץ רוסלאנד געמאכט א נאמען ווי איינער פון די גרעסטע און געביל־דעטסטע יוריסטן פון לאנד, און ניט קיין אנדערער ווי פראפעסאר סערגעי מורומצעוו, דער בארימטער רוסישער ליבעראל און געלערנטער, וואס איז געווען דער פרעזידענט פון דער ערשטע דומא, האט וועגן אים געשריבן, אז זיינע ווערק וועגן געזעצגעבונג דארפן אוועקגעשטעלט ווערן אין דער ערשטער רייע פון די בעסטע ווערק אין דער רוסישער יורידישער ליטעראטור.

אויך אנדערע געלערנטע יוריסטן אין רוסלאנד האבן ארשאנסקיס ווערק ווענן יוריספרודענץ שטארק געלויבט. זיי האבן אים געהאלטן פאר אן אריגינעלן דענקער, וואס איז דערצו נאך א טאלאנטפולער שריפטשטעלער אויך. די גרעסטע אויטאריטעטן האבן אויף זיינע שריפטן אנגעוויזן ווי אויף א קוואל, פון וואנען מ׳קען א סך שעפן און וואו מ׳קען א סך לערנען. און ווער ווייסט וויפל נאך וויכטיקע ווערק ער וואלט אנגעשריבן, ווען ער וואלט ניט געשטארבן אזוי יונג.

איליא ארשאנסקי איז געווען אייניער פון יענע אויסערגעווייניעלעך טאלאנטפולע און פעאיקע מענטשן, וואס קענען אין א קורץ לעבן אויפטאן אזוי פיל אין דעם וואס זיי שאפן, אז קיין אנדערער, וואס ארבעט אויף דעם זעלבן געביט, וואלט דאס ניט געקענט אויפטאן ווען ער וואלט אפילו הונדערט יאר געלעבט.

ער איז געבארן געווארן אין יעקאטערינאסלאוו, אינם יאר 1846 און ער איז געווען דער ערשטער יידישער שילער אין דער שטאטישער גימנאזיע. אבער איידער ער איז אין גימנאזיע אריין, האט ער פלייסיק געלערנט ביי די בעסטע מלמדים פון שטאט, און ווען ער איז אלט געווען צען יאר האט מען וועגן אים שוין געזאגט, אז ער קען גאנץ תנ״ך כמעט אויף אויסנוויניק און ס׳איז פאר אים ניטא אזא זאך ווי א שווערער פירוש. און ווען ער איז אלט געווארן פופצן יאר, דאס זעכצנטע, האט מען אים שוין געהאלטן פאר א בקי אין ש״ס און פוסקים און מ׳האט דערציילט וואונדער וועגן דעם וואס פאר א ״גוט קעפל״ ער האט.

אין דער זעלבער צייט וואס ער האט געלערנט אין גימנאזיע, האט ער פלייסיק געשטודירט די אלטע העברעאישע ליטעראטור און ניט דורכגעלאזט קיין אייז וויכטיק ווערק פון די אלטע יידישע פילאזאפן און דענקער. און צו דעם האט ער אויך געשטודירט אויסלענדישע שפראכן זייער פלייסיק, און ווען ער איז אלט געווארן אכצן יאר, איז ער שוין געווען א סטודענט אינם כארקאווער אוניווערזיטעט, און דארט האבן אלע פראפעסארן זיך ניט געקענט אפווארטן פון זיינע אויסערגעווייניעכע פעאיקייטן און פון זיין ברייטן וויסן.

נאך איידער ער איז אריין אין אוניווערזיטעט, האט ער אויף רוסיש אנגעשריבן א ווערק, וואס האט געהייסן ״די לעגענדעס וועגן אלעקסאנדער מוקדן אין דער גמרא״. ער איז דעמאלט אלט געווען ניט מער ווי זיבעצן יאר, און שוין דאן האט מען געקענט זען ווי אייגנארטיק ער איז אין זיין דענקען און אין זיין צוגאנג צו פארשן געשיכטע. נאכדעם האט ער געשריבן נאך ווערק אויף יידיש־היסטארישע טעמעס, און ווען ער האט געענדיקט דעם אוניווערזיטעט מיט די בעסטע אויסצייכענונגען, האט מען אים אנגעבאטן, ער זאל דארט אנגענעמען די שטעלע פון א פראפעסאר, אבער מיטן תנאי, אז ער זאל זיך פריער שמדן,

און דערויף האָט אַרשאַנסקי געענטפערט, אַז ווי אָנגענעם ס׳זאָל אים ניט זיין צו זיין אַ פּראָפעסאָר, וועט ער זיך פון יידישקייט דאָך קיינמאָל ניט אָפּזאָגן.

און אָלט געווען איז ער דאָן אינגאַנצן צוויי און צוואַנציק יאָר!

אין יענער צייט האָט אין אָדעס אָנגעהויבן אָרויסגיין אַ טעגלעכע רוסיש־יידישע צייטונג מיטן נאָמען „דיען", איז איליאַ אַרשאַנסקי אָוועקגעפּאָרן אַהין און איז געוואָרן אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער פון דער צייטונג, און אין די קנאַפּע צוויי יאָר, וואָס ער האָט דאָרט געאַרבעט, האָט ער אָנגעשריבן אַ גרויסע צאָל אַרטיקלען, אין וועלכע ער האָט גרינטלעך באַהאַנדלט זייער וויכטיקע יידישע פראָגן, און שפּעטער האָט מען דאָס אָרויסגעגעבן אין צוויי ביכער, וואָס זיינען נאָך ביז היינטיקן טאָג אַ קוואַל פאַר די וואָס פאָרשן די געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד. איין בוך הייסט: „די יידן אין רוסלאַנד".

איליאַ אַרשאַנסקי האָט געקענט שרייבן ניט נאָר ווי אַ טרוקענער וויסנשאַפטסמאַן, אַ געלערנטער יוריסט, וואָס באַטראַכט די פאַקטן קאַלט און גלאַסן און קומט צו געוויסע שלוסן. ער האָט אויך געקענט שרייבן ווי אַ קינסטלער, מיט האַרץ, מיט נשמה און מיט אַ סך טעמפּעראַמענט. אים האָבן יידישע פּראָגן ניט בלויז אינטערעסירט, נאָר זיי האָבן אים אויך ווירקלעך געטאָן, און וועגן ס׳האָט אין אָדעס — אין יאָר 1871 — אויסגעבראָכן אַ פּאָגראָם אויף יידן, איז ער אין „דיען" אַרויס מיט אַ שאַרפן אַרטיקל, אין וועלכן ער האָט אויסגעדריקט צאָרן און פּראָטעסט, און דערבי האָט ער שאַרף אונטערגעשטראָכן, אַז די אָדעסער יידן האָבן אַ געוויסע רעכט אָנצוקלאָגן אין געריכט די, וואָס זיינען שולדיק אינם פּאָגראָם, און אַז ניט נאָר דאָרפן זיי דאָס טאָן, נאָר זיי מוזן דאָס טאָן!...

פאַר דעם אַרטיקל האָט מען דעמאָלט די צייטונג „דיען" אינגאָנצן צוגעמאַכט, און דאָן האָט אַרשאַנסקי אָנגעהויבן שרייבן אין זייער סאָליד רוסישע יורידישע זשורנאַלן און זיינע אַרטיקלען האָבן געוויגן גרויס אויפמערקזאַמקייט. שפּעטער איז ער אַוועק קיין פּעטערבורג און איז געוואָרן אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין דער „נאָוואָיע וורעמיא", וואָס איז נאָך דאָן געווען אַ ליבעראַלע צייטונג. ער האָט דאָרט געשריבן די וויכטיקסטע לייט־אַרטיקלען, און איין אַרטיקל זיינער, וואו ער איז פון אַ יורידישן שטאַנדפונקט אַרויסגעטראָטן קעגן די פאַרפאַלגונגען אויף די רעליגיעזע סעקטעס, וואָס היטן ניט אַפּ די אָלע געבאָטן פון דער פראָוואָסלאַווענער קירכע, האָט אויסגענומען אַזוי שטאַרק, אַז אַ דעלעגאַציע פון די סעקטעס איז געקומען אין דער רעדאַקציע בעטן מ׳זאָל זיי ווייזן דעם מענטשן, וואָס האָט אַזוי שיין און מיט אַזאַ וואַרעמקייט וועגן זיי געשריבן און זיך אַזוי אייגנגעשטעלט פאַר זיי. זיי ווילן אים זען, און זיי ווילן אים דריקן די האַנט דערפאַר און אים דאַנקען פון טיפן האַרצן.

שרייבנדיק פאַר צייטונגען וועגן טאָג־פראָגן, האָט אַרשאַנסקי דאָך ניט

פארנאכלעסיקט זיין ארבעט צו שרייבן וויכטיקע ווערק וועגן רוסישער געזעצגעבונג בכלל, און יעדער נייַ ווערק, וואס ער האט אנגעשריבן, האט געצויגן די אויפמערקזאמקייט פון די גרעסטע געלערנטע רוסישע יוריסטן. און ניט איינער פון זיי איז געווען איבערראשט ווען ער האט זיך דערוואוסט, אז דער שרייבער פון די ווערק איז אינגאנצן עטלעכע און צוואנציק יאר אלט...

ס׳איז אין ארשאנסקין געווען צו באוואונדערן ניט נאר זיין בריייטן וויסן און זיין קלארן קאפ, נאר אויך דאס, וואס ער קען ארבעטן אזוי פיל אין דער צייט ווען ער איז נאר זייער א שוואכער און א קראנקער מענטש. דאס האט מען געקענט דערקענען אויף זיין אויסגעבלייכטן און שטענדיק פארטרויערטן פנים. און ס׳האבן זיך טאקע געפונען אזעלכע, וואס האבן אים געזאגט, אז צוליב זיין שוואכן געזונט טאר ער ניט ארבעטן אזוי פיל. אבער ער האט זיך צו דעם ניט צוגעהערט און ער האט אלע מאל געארבעט, אלע מאל געשטודירט, געפארשט, געלערנט און געשריבן.

ערשט ווען ער האט דערפילט, אז דער פעטערבורגער קלימאט שאדט אים שוין צופיל צום געזונט און דאקטוירים האבן אים געזאגט, אז ער מוז פארן קיין אויסלאנד זיך קורירן, האט ער זיי געפאלגט און איז קיין אויסלאנד אוועקגעפארן, און דארט האט ער אויך א סך געשטודירט און געשריבן. און אזוי זיינען אוועק דריי און א האלב יאר, און ווען ער האט זיך צוריק קיין רוסלאנד אומגעקערט, האט ער זיך באזעצט אין זיין געבורטסשטאט יעקאטערינאסלאוו, וואס איז אים שטענדיק געווען זייער ליב, און מיט א קורצער צייט שפעטער, אינם יאר 1875, איז ער דארט געשטארבן.

ער איז דאן אלט געווען ניט מער ווי ניין און צוואנציק יאר!

און יארן זיינען אוועק און אויף זיין קבר איז א קלייניע מצבה געשטאנען. ערשט אין 1890 האט מען דארט אויפן ארט פון דער קלייניער מצבה אוועקגעשטעלט א גרויסן מאנומענט, וואס איז געמאכט געווארן פון שטיין לויט א מאדעל, וואס דער באריימטער יידישער סקולפטאר מ. אנטאקאלסקי האט אויסגעקלעפט פון ליים. און אויפן מאנומענט איז אויסגעקריצט בלויז דער נאמען פון דעם פארשטארבענעם — איליא גריגאריעוויטש ארשאנסקי.

ער זעט זיך דארט שטארק אן, דער מאנומענט, אויפן יידישן בית־עולם אין יעקאטערינאסלאוו. ער איז העכער פון די אלע אנדערע מצבות, וואס שטייען ארום און ארום. און ער מעג זיין העכער, ער דארף זיין העכער, ווייל דארט ליגט אין אייביקער רו דאס געביין פון איינעם פון די ליכטיקסטע און סימפאטישסטע פערזענלעכקייטן וואס די שטאט יעקאטערינאסלאוו האט ארויסגעגעבן — א ייד, וואס איז מיט זיין לעבן און שאפן געווען א כבוד פאר זיין פאלק און אויך א גרויסער אוקראינער ייד.

טראָסטינעץ

(מיין געבורטס־שטעטל)

כיינער ווייסט ניט ווי אַלט דאָס שטעטל טראָסטינעץ איז, און ס׳איז קיינעם ניט איינגעפאַלן ערגעץ צו פאָרשרייבן וועגן דאָס שטעטל איז אויס־געבויט געוואָרן.

ניט קיין פרעמדן און ניט קיין אייגענעם האָט דאָס אַמאָל געקענט איינפאַלן, ווייל די פרעמדע, וואָס האָבן זיך דאָרט אַמאָל אָפּגעשטעלט צוליב זייערע געשעפטן מיטן זאַוואָד, האָבן געזאָגט, אַז ס׳איז ניט אַנדערש, נאָר אימיצער האָט דאָס שטעטל אין מיטן וועג פאַרלאָרן און נאָכדעם אינגאַנצן פאַרגעסן אַן דעם, און די אייגענע האָבן זיך שטענדיק געריסן אַוועקצופאָרן פון דאָרט ערגעץ אַנדערש, כאָטש אַלע מאָל, וועג מען איז אַוועקגעפאָרן אין דעם „ערגעץ אַנדערש" וואָס האָט אַזוי גערייצט, האָט מען שטאַרק געבענקט צוריק. אָבער וועג מ׳איז געקומען צוריק, האָט מען זיך וויידער גערישן אַוועקצופאָרן פון דאָרט...

יעדער איינער, וואָס האָט זיך נאָר געוואָלט צושלאָגן צו עפּעס אַ ציל אין לעבן, האָט זיך פון דאָרט גערישן אַוועקצופאָרן ערגעץ. און פונקט אַזוי ווי ס׳איז ניט געווען קיין וואונדער אַז אַזעלכע מענטשן, וואָס האָבן אַמביציעס און שטרעבונגען, זאָלן זיך רייסן פון דאָרט אַוועקצופאָרן, אַזוי איז אויך ניט געווען קיין וואונדער אַז זיי זאָלן בענקען צוריק אַהין.

מ׳האָט געמוזט בענקען צוריק, ניט נאָר דערפאַר, וואָס געווינלעך בענקט מען אַהיים, נאָר אויך דערפאַר וואָס טראָסטינעץ איז זייער אַ ליב שטעטל. ס׳איז אַ דאָטשע, וואו אַ מענטש, וואָס האָט נאָר ניט קיין דאגות וועגן פרנסה, קען לעבן אַזוי, אַז אין אַ גרויסער שטאָט איז אַזאַ לעבן אַ טרוים....

ווי נאָר דער פרילינג איז אָנגעקומען, האָט זיך דער בעז צעבליט אין די אַלע גערטנער וואָס געפינען זיך אין שטעטל און אַרום שטעטל, און דער געשמאַק־קער ריח האָט מיט זיין פרישקייט ממש דעם אָטעם פאַרכאַפּט. אויך פון די פעלדער האָט זיך געטראָגן דער געשמאַקער און געזונטער ריח פון פריש צעאַ־קערטער ערד, און וועג מען האָט זיך גלאָזט גיין מיט די וועגן, וואָס ציען זיך צווישן פעלדער און גערטנער, איז מען פאַרגאַנגען אין די וועלדער וואָס האָבן

פון זיך אַראָפגעוואָרפן די שוועָרע משא פונם ווינטער און וואו ס׳האָט געאָטעמט מיט קילקייט פון פייכטער ערד און גרינע בלעטער.

אומעטום, וואוהין מ׳איז נאָר פאַרגאַנגען, וועָן מ׳האָט זיך געלאָזט ערגעץ שפּאַצירן, האָט מען געזען ווי ס׳וואָקסט און בליט. אַפילו אין די גאָר הייסע זומערדיקע טעג האָט מען געקענט געפינען קילע און שיינע ווינקעלעך, וואו געדיכטע צווייגן פון גרינע בוימער באַשיצן פון דער זון, און אין די שיינע זומערדיקע לבנה־נעכט, וועָן מ׳האָט געשפּאַצירט איבער דעם ברייטן שליאָך, וואָס ציט זיך פונם ריטשקעלע ביזן וואָקזאַל און אויך ביזן זאַוואָד מיט די צוויי הויכע געמויערטע קוימענס, האָט מען פון די געַרטנער געהערט אַ געזאַנג, און מ׳האָט שוין געוואוסט, אַז דאָס זינגט מען אין יענע הייזער, וואו די דערוואָקסענע זין און טעכטער, וואָס לערנען זיך אין די גרויסע שטעט, זיינען געקומען אַהיים אויפן זומער.

אין יענע יידישע הייזער, וואָס זיינען געשטאַנען ניט וויַיט פון דעם ברייטן שליאָך, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן ביים ריטשקעלע, איז זומער זעלטן אַוועק אַן אוונט, אַז מ׳זאָל דאָרט ניט זינגען; און צווישן די געסט וואָס זיינען אָפט אַריַיגעקומען אַהין, זיינען געווען קריסטן אויך, און אַלע האָבן זיך פאַרהאַלטן גוט איינע צו די אַנדערע, און אַלע האָבן אינאיינעם געזונגען די לידער פון אוקראַינע...

וועלכע אוקראַינישע לידער האָט מען דאָרט, אין יענע יידישע הייזער, דען ניט געזונגען?!

לידער וועגן דניעפּער, וואָס האָט זיך פון אַ ביזן ווינט אַזוי צעשטורעמט, אַז די כוואַליעס האָבן זיך ווי בערג אין דער הויך געהויבן. לידער וועגן סטעפּעס און לידער וועגן אוקראַינישע קאָזאַקן, וואָס לאָזן זיך אין וועג אַריין רייטנדיק אויף די פערד.

מ׳האָט קיינעם ניט געדאַרפט בעטן אַז ער זאָל זינגען אַ ליד. זיצנדיק אין גאָרטן און לאַכנדיק פון אַלץ וואָס קען נאָר אַרויסרופן געלעכטער ביי יונגע מענטשן, וואָס זיינען פול מיט לעבן, האָט איינער, גאָר פלוצלונג און גלאָט אַזוי זיך געקענט פאַרציען:

„העי, נאַ האַריע
טאַם זשינצי זשנוט״

אַ לידל וואָס הויבט זיך אָן מיט דעם וואָס „דאָרט אויפן באַרג שניידן די שניטערס די תבואה פון די פעלדער״.

און באַלד האָבן שוין אַלע אונטערגעכאַפט:

„אַ פּאָפּיד האָראָיו
פּאָפּיד זעלענאָיו,
קאָזאַקי אידוט״.

דאָס איז ווי אין אַטעם געגאַנגען. עפּעס ווי מ׳וואָלט גלאַט אין איילע־ניש געלאָזט וויסן, אַז „הינטערן בארג, דעם בארג דעם גרינעם, גייען קאָזאַקן". אָבער נאָכדעם האָט זיך אין קול אויפגעהויבן העכער פון אַנדערע קולות, און שוין בריייטער און וואָזשנער אַרויסגעבראָכט די זעלבע ווערטער, מיט דעם זעלבן ניגון:

„העי —
קאָזאַקי
אידוט"....

און וואָס ווייטער מ׳איז געגאַנגען איבער דעם שליאָך וואו ס׳שטייען די הייזער, וועלכע זיינען מיט געדטנער אַרומגערינגלט, אַלץ מער איז מען אַריין־געצויגן געווארן אין דעם געמיט פון די שיינע זומערדיקע אויפדערנאָכטן אין אוקראַינע; דאָ האָט מען געשפּילט אויף אַ גיטאַרע, און דאָרט האָט מען געשפּילט אויף אַ באַלאַלאַיקע, און פון דער ווייטן, פון די קליינע גויישע שטיבלעך, האָבן זיך געטראָגן די טענער פון אַ האַרמאָניקע און מ׳האָט געהערט דאָס באַקאַנטע אוקראַינישע לידל:

„או סאָסידאָ כאָטאָ בילאָ,
או סאָסידאָ זשינקאָ מילאָ.
אַ או מענע ני כאָטינקי.
נימאָ שטשאָסטיאָ, נימאָ זשינקי."

די מענטשן, וואָס האָבן געזונגען דאָס לידל וועגן דעם וואָס „דער שכן האָט אַ שטוב, וואָס איז ווייס־געשמירט און דערצו נאָך אויך אַ ווייב אַ שיינע". האָט מען זיך געקענט פּאַרשטעלן, אַז זיי זיינען פריילעך און לעבעדיק און אַז זינגענדיק ציען זיי די אַקסלען אַרויף, דרייען די קעפּ אין אַ זייט און טאָנצן אונטער פון גרויס שמחה...

ס׳איז געווען אַ לעבן ווי אויף אַ דאָטשע. און דאָס גאָנצע שטעטל מיט די צווייע קליינע דערפלעך קאָטשערווקא און ווי־טיאָגאַילאָווקאָ ביי דער זייט, האָט טאָקע אויסגעזען ווי אַ דאָטשע וואו אַלץ באָדט זיך אין גרינס און וואו אַלץ וואָקסט און בליט פּאַרן פּאַרגעניגן פון די מענטשן, וואָס לעבן דאָרט...

אַזוי האָט זיך געקענט דוכטן.

אָבער פּאַר די יידן וואָס האָבן דאָרט געוואוינט אַ גאַנץ יאָר, זומער און ווינטער, איז דאָס לעבן אין דעם קליינעם שטעטל טראָסטינעץ ניט געווען קיין

דאָטשע, און דאָס האָט מען געקענט זען אויף די פּנימער פון די קרעמער און קרעמערקעס, וואָס זיינען גאָנצע טעג געשטאַנען בייַ די טירן פון זייערע קלייטן, וואָס זיינען געווען אין בריידע זייטן פון דעם גרויסן „ראָטהויז", וואָס איז געשטאַנען אין מיטן מאַרק.

דעם גאַנצן טרויער פון דעם שווערן און געמוטשעטן לעבן, וואָס האָט געמאַכט אַלט פאַר דער צייט, האָט מען אין די פּנימער פון יענע קרעמער און קרעמערקעס געקענט זען. און וואָס האָבן זיי דען אין זייערע קלייטן און קלייטלעך ניט פאַרקויפט! אייזנוואַרג פון כל־המינים, און סמאָלע צו שמירן די רעדער, און קעראָסין פאַר לאָמפּן, און שואוואָקס צו פוצן די שטיוול, און קאַנדל־צוקער צום הוסט, און פּאָפּיר צום שרייבן, און נאָדלען, שפּיזלעך און העקעלעך, און קלעצעלעך מאַקעראָ, און ווליטשקע פון פּאַרשיידענערליי קאָלירן און פּאַרבן, און לעדערוואָרג פון כל־המינים, און מאַנופאַקטור פון כל־הסאָרטן, און ליכט אויף שבת, און שלייקעס צו די הויזן און מאַנישקעס מיט געפּרעסטע קאָלנערס, און קאַכערלעך, און בעקעלעך, און טשאַיניקלעך און קניפּעקלעך, און שערעלעך און מעסערלעך, און מעל צו באָקן ברויט און חלה, און פּראָסע צו האָדעווען די געגנדן, און קלייען פאַר די ציגן, און גלאָט אָזוי זאָכן, וואָס אַ מויל קען נאָר אַרויסרעיידן און וואָס אַ מענטש קען נאָר דאָרפן. און קיינער פון די קרעמער און קרעמערקעס איז שוין ניט איבערראַשט געווארן ווען אַ קונה איז אַריינגעקומען און האָט גלייך אָנגעהויבן:

— גיט מיר פאַר אַ גראָשן אַ בויגעלע פּאַפּיר...

אָדער:

— גיט מיר פאַר אַ קאָפּיקע אַ שטיקל הערינג...

מ׳האָט געדאַרפט וואַרטן לאַנג ביז ס׳איז געקומען אַ קונה וואָס האָט ניט אָנגעהויבן פון גראָשנס און קאָפּיקעס, נאָר טאַקע געקויפט עפּעס אָזוינס, וואָס באָטרעפט געלט. אָזאַ קונה איז געווייַנלעך געגאָנגען אין די בעסערע קלייטן, צו די רייכערע קרעמער, און אָזעלכע זיינען אויך געווען אין טראָסטינגען, און זיי האָבן געהאַט גרויסע געשעפטן פון מאַנופאַקטור, פון באָקאַלעינע סחורות, פון אייזנוואַרג. און די פּריצים פון זאָוואָד און אויך די יידן, וואָס האָבן אין זאָוואָד גוטע שטעלעס געהאַט, האָבן בייַ זיי זיי געקויפט — פאַר מזומן און אויך אויף בּאָרג. און יענע רייכע געשעפטסלייט, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט די פּריצים פון דעם זאָוואָד, האָבן אין שטעטל די שענסטע הייזער געהאַט, געהאַלטן משרתים און דינסטן, געפאָרן אין פאַטאַנען, געפירט שטאַט, געגעבן זייערע טעכטער אַ סך נדן, און אייניער פון זיי, זיידל הירש לייב דאָברעשעס, אַ ייד אַ חסיד, וואָס איז רייך געווארן פון צושטעלן אייזנוואַרג צום זאָוואָד, האָט זיך געפירט גאָר

ברייט, און מ׳האָט געזאָגט אַז דאָס פֿאַרן אַלע יאָר צום טשאַרטקאָווער רבין קאָסט אים אָפּ אַזאַ אַפּותיקא, אַז אַ ייד פון אַ גאַנץ יאָר וואָלט מיט דעם געקענט חתונה מאַכן אַ טאַכטער און נאָך מאַכן אַ בלעכענעם דאַך אויף דער שטוב אויך...

בכלל איז אַ בלעכענער דאַך געווען דער טרוים פון אַ סך אַרעמע יידן אין טראָסטינעץ. שריפות זיינען דאָרט געווען זייער אָפטע; ס׳איז זעלטן אַוועק אַ זומער, אַז עס זאָלן דאָרט ניט זיין עטלעכע שרפות; און די ערשטע שטיבלעך וואָס זיינען אַוועק מיטן פייער וועז אַ גוי האָט ערגעץ־וואו „געסמאַליעט אַ חזיר" און דער ווינט האָט די פונקען צעבלאָזן, זיינען אין שטעטל געווען יענע, וואָס האָבן געהאַט שטרויענע סטריכעס. עס איז שטענדיק אויסגעקומען אַזוי, אַז אין אַלע געסלעך האָט מען דאָ און דאָרט געזען הייזער, וואָס מען האָט ניט דערבויט, און דעכער וואָס מ׳האָט ניט אינגאַנצן צוגעדעקט. אַזוי איז דאָס געגאַנגען פון איין שרפה צו דער אַנדערער. און וועז ס׳איז געגאַנגען אַ רעגן אין דרויסן, האָט דורך די דעכער אַריינגערונען און ס׳האָט געהאַלטן אין איין קאַפּען פון דער סטעליע, און מ׳האָט געמוזט אונטערשטעלן טעפ און צעבערס און מידניצעס און שיסלען. און ניט אין איין שטוב אַזאַ איז, אין אַ רעגנדיקן טאָג, אַן אַרעמע יידישע מאַמע געזעסן אין אַ ווינקל און די אויגן זיינען בייַ איר געווען פול מיט טרערן, צוקוקנדיק זיך צו דער חשכות אין שטוב און צו דעם דלות וואָס שטעקט אַרויס פון אַלע ווינקלעך; און זי האָט געבעטן בייַ גאָט, די אַרעמע יידישע מאַמע, אַז ער זאָל צושיקן אַ גוטן יאָריד אַז מ׳זאָל קענען קויפן בלעך צוצודעקן דעם דאַך דאָרט וואו עס רינט אַריין...

בייַ אונדז אין שטוב האָב איך דאָס, אין רעגנדיקע טעג, ניט איין מאָל געזען...

צווישן די מאַמעס, וואָס האָבן אין טראָסטינעץ געווויינט אין די רעגנדיקע טעג, וועז ס׳האָט אַריינגערונען אין שטוב דורכן צעלעכערטן דאַך, איז אויך געווען מיין מאַמע...

אַלע האָבן אַרויסגעקוקט אויף אַ גוטן יאָריד. אַפילו די מלמדים פון שטעטל, ווייל מ׳איז זיי שטענדיק געווען שולדיק שכר־לימוד, און וועז זייערע וויבער וואָלטן זיי ניט אַרויסגעאַלפן אין דער פרנסה — וועט מיט פליקן פעדערן פאַר די רייכע בעלי־בתים און וועט מיט האַדעווען געגדז צו פאַרקויפן די שמאַלץ און די „אַבדירקעס" — וואָלט זיי געווען אויסגעקומען אַרומצוגיין איבער די הייזער.

און וועז ס׳איז שוין זאָמאָל געקומען אַ יאָריד, וואָס האָט געזאָלט זיין אַ גוטער, ווייל ער איז גראָד אויסגעפאַלן פאַר אַ יום־טוב, וועז די פויערים פון די דערפער קויפן אָן אַ סך זאַכן פאַר זיך, האָבן די קרעמער און קרעמערקעס פון

שטעטל קיין סך נחת ניט געקענט האָבן, אָפילו ווען דער פּדיון איז געווען אַ גוטער; מיט יעדן קונה האָט מען זיך געדאַרפט „אויסעסן דאָס האַרץ", ווייל זיי האָבן זיך געדונגען אָפילו דאָן וועו זיי האָבן געקויפט אַזעלכע זאַכן, אויף וואָס די פּריים איז געווען אַן „אויסגעשריגענע" און אַלע האָבן געוואוסט, אַז מ׳קען דערפאָר ווייניקער ניט נעמען. מ׳האָט זיך געדונגען ביים קויפן אַ פּאָסמע באַנווועלעך אַ נאָדל, אַ בייטש, אַ פלעקל, אַ פּעקל מאַכאַרקע — אָלץ אַזעלכע זאַכן, וואָס האָבן שוין געהאַט אַ באַשטימטע פּריים, אָן „אויסגעשריגענע", און מ׳האָט זיי אין ערגעץ ניט געקענט ביליקער קויפן. אוו ס׳איז דעריבער קיין וואונדער ניט געווען וואָס ניט איין יידישער קרעמער אין שטעטל האָט זיך געקלאָגט דערויף וואָס אַלע מאָל, וועו ס׳קומט אַ יאָריד, שפּייט ער אויס די גאַל אוו ער פילט ווי ס׳ענקן זיך אים די כוחות.

מער ווי אַלע קרעמער האָט פון דעם געליטן דער אַרעמער משהקע ראָסיע וועלוועלעס, וועלכער האָט געהאַט אַ קלייטל פון אייזנוואַרג אין „ראָטהויז". ער איז געווען אַ קראַנקער, אַ יאָדישלעווער, וון דער דלות האָט אין אים דערשטיקט די גוטמוטיקייט וואָס ער האָט אַמאָל געהאַט. דאָס שלעפּן זיך אויף די יאָרידן, פון שטעטל צו שטעטל, זומער אין די גרעסטע היצן וון ווינטער אין די גרעסטע פרעסט, האָט אים פאַרביטערט; ס׳איז פאָר אים געווען שווער צו טראָגן דעם עול פון דער ווייסטער פּרנסה, ווייל אין דער אַרעמקייט איז ער געווען אַ מטופל מיט קינדער וון ער האָט געוואָלט אַז זיינע קינדער זאָלן זיך צו עפּעס צושלאָגן אין לעבן וון זאָלן ווערן „לייט" וון ער זאָל קענען האָבן נחת פון זיי; צוליב דעם האָט ער זיינע יינגלעך געהאַלטן ביי די בעסטע מלמדים פון שטעטל. וון ווייל ער האָט שוין געוואוסט ווער פון זיי עס דינגט זיך אַ סך וון ווער פון זיי ס׳האָט די שוואַכקייט עפּעס צוצונעמען „אונטער דער האַנט" אַזוי שנעל ווי מ׳פאַרקוקט זיך נאָר, האָט ער זיך אַליין „אויפגעגעסן לעבעדיקערהייט" אַזוי שנעל ווי אַזאַ קונה איז נאָר צוגעקומען צו זיין קלייטל; נאָר אייידער יענער האָט זיך אַנגעהויבן דינגען איבער גראָשנס, איז שוין דער אַרעמער, קראַנקער אייזנקרעמער געווען בייז, וון אין זיין כעס, וואָס האָט ביי אים צוגענומען אַ שטיק געזונט, האָבן די ליפן ביי אים זיך שטייף געשלאָסן, וון פון האַרצן האָט זיך ביי אים אַלע מאָל אַ שווערער וון טיפער זיפץ אַרויסגעריסן. וון וועו ער האָט שוין מער ניט געקענט אַריבערטראָגן דאָס דינגען זיך איבער גראָשנס ביים קויפן אַזעלכע זאַכן, וואָס האָבן שוין אַ באַשטימטע פּריים; וועו ער האָט געפילט ווי די קונים, וואָס קומען עפּעס קויפן וון אויך די וואָס קומען צוגעמען עפּעס, וועו ער וועט זיך פאַרקוקן אין אַ זייט, דערגייען אים די יאָרן, האָט ער מיט ציטער־דיקע הענט זיך געצופט די האָר פון דער שוואַרצער באָרד, וואָס האָט שוין אַנגע־

הויבן ווערן גרוי; ער איז געווען גרייט צו שרייען געוואַלד פאַרוואָס מען האָט קיין רחמנות ניט אויף אים, פאַרוואָס מ׳פיניקט אים אַזוי; אָבער ווי ער האָט נאָר געוואָלט אָנהויבן שרייען, האָט דער הוסט אים גענומען שטיקן, און הוסטנדיק האָט ער צווישן די ציין אַרויסגעבראַכט עטלעכע ווערטער אַזוי, אַז בלויז די, וואָס זיינען געשטאַנען נאָענט לעבן אים, האָבן דאָס געקענט הערן:

— „אוי, פאַטשעמו, כאַראַבי נימאַ נאָ וואָס"?

ער איז אין דער נאַטור דווקא ניט געווען קיין שלעכטער; ער האָט קיינעם ניט געקענט שילטן; ער האָט קיינעם אַזאַ קללה ווי אַ „כאַראַבאַ" ניט געקענט ווינטשן. פאַרקערט, ער איז בטבע געווען אַ גוטער און קיינער האָט אַזוי גוט ניט געקענט אויסקומען מיט מענטשן אַזוי ווי ער; קליניקייטן, וואָס אַנדערע האָבן גאָר ניט באַמערקט, האָבן אים געקענט רירן אַזוי, אַז ס׳זאָלן זיך אים שטעלן טרערן אין די אויגן. ער איז געווען אַ שטילער, אַ צוריקגעהאַלטענער. אָבער ער האָט אויף אַ יאָריד דאָך ניט געקענט בלייבן רואיק, ווען ער האָט געפילט ווי די אַלע קונים ציען אים אַרויס דאָס חיות פון די ביינער, און ער האָט גערופן אויסדריקן זיין פאַרדרוס און זיין כעס מיט די עטלעכע ווערטער, וואָס ער האָט, הוסטנדיק, אַרויסגעבראַכט פון צווישן די ציין:

— „אוי, פאַטשעמו כאַראַבי נימאַ נאָ וואָס"?

ס׳איז געווען אַ רחמנות אויף אים, אויף דעם יידישן קרעמער משהקע ראַסי וועלוועלעס. ס׳האָט געריסן דאָס האַרץ קוקנדיק אויף אים, ווי ער שטייט אויף אַ יאָריד אין זיין קלייטל אין אַ קאַלטן ווינטערדיקן טאָג, אַנגעטאָן אין אַן אַלטן שמוייסענעם טולופ, און פאַרהוסט זיך אַלע מאָל ביים דינגען זיך מיט די קונים, וואָס ציען ביי אים אַרויס דאָס לעצטע ביסל חיות, וואָס ער האָט נאָך אין זיך. און מער ווי אַלע אַנדערע האָט אויף אים רחמנות געהאַט זיין ווייב שיינדל, ווייל זי האָט געוואוסט ווי ער שלאָפט ניט גאָנצע נעכט איבער דעם וואָס ער האָלט אין איין הוסטן און אויך איבער דעם וואָס ער טראַכט אַלץ וואָס ס׳וועט אין אַזאַ אַרעמקייט זיין דער תכלית פון זיינע קינדער, וואָס ער האָט אַזוי ליב. דערפאַר האָט זי זיך ביי אים געבעטן, אַז ער זאָל אויף אַ יאָריד פּרואוון זיין רואיק און זיך ניט אָפּעסן דאָס האַרץ אַזוי פיל. אָבער ס׳האָט אַלץ ניט געהאָלפן...

אויך איך האָב שטאַרק רחמנות געהאַט אויף דעם אַרעמען מענטשן, וואָס האָט, אויף די יאָרידים אין מיין געבורטס־שטעטל טראַסטינעץ און אויף נאָך יאָרידים אין אַנדערע שטעטלעך, פאַרלאָרן זיין געזונט. ער איז מיר געווען נאָענט, און איך האָב אים פאַרשטאַנען.

ער איז געווען מיין טאַטע...

ער איז אין שטעטל ניט געווען דער איינציקער, וואָס האָט פון אַ יאָריד ניט געקענט האָבן קיין נחת אָפילו דאָן, ווען דער פּדיון איז געווען גרויס. אויך

די אַנדערע יידישע קרעמער און סוחרים האָבן קיין גרויס נחת אין אַזאָ טאָג ניט געקענט האָבן, ווייל ביי די פּויערים, וואָס זיינען זיך דאָן פון די אַרומיקע דערפער צונויפגעפאָרן, איז דער יאָריד געווען ניט בלויז אַ טאָג פון האָנדל, פון קויפן און פאַרקויפן, נאָר אויך אַ טאָג פון פאַרוויילונג. זיי האָבן אויפן יאָריד געקוקט ווי אויף עפּעס אַ מין פייערטאָג, און זיי זיינען געקומען ווי אויף אַ שמחה...

און יידן האָבן טאַקע געזאָגט, אַז ביי זיי, ביי די פּויערים, איז דער יאָריד גאָר אַ חגא...

אַ פּויער האָט געקענט דאָרפן אַזאָ קלייניקייט ווי אַ פלעקל צו דער אַקס פון זיין וואָגן, אַ בייטש אָנצוטרייבן די פערד, אָדער גאָר אַ „פּידזשעלע" צו דער בייטש, איז ער צוליב דעם געקומען אויפן יאָריד, אינאיינעם מיט דער ווייב, און אַמאָל אויך מיט די קינדער, און אַזוי ווי צייט האָט ער געהאָט געגוג, איז ער זיך גלאָט אַרומגעגאַנגען איבער די קלייטן און האָט געדונגען זאָכן, וואָס ער האָט גאָר ניט געדאָרפט און וואָס ער האָט אָפילו ניט אין זינען געהאָט צו קויפן. דאָס איז ביי אים געווען אַ צייט־פאָרטרייב אָזאָ. און ער האָט זיך ניט געאיילט; איבערלאָזנדיק ביים וואָגן די אויסגעשפּאַנטע אָקסן, זיי זאָלן דאָרט מעלהגירהן שטרוי און הייַ וויפל זיי ווילן נאָר אַליין, איז ער זיך, מיט דער בייטש אין דער האַנט, אַרומגעגאַנגען פון איין קלייט צו דער אַנדערער, און וואָס ער האָט נאָר געזען מיט די אויגן, האָט ער אָנגערירט מיט די הענט און זיך געדונגען וועגן דער פּריין, און ווען דאָס איז אים נמאס געוואָרן, איז ער גאָר אַוועק אין שענקל אַריין און דאָרט האָט ער זיך געטראָפן מיט גוטע בריידער און אינאיינעם מיט זיי געטרונקען בראָנפן און נאָכדעם איז מען אַוועק עסן „אישקעס" און געזאָל־צענע פיש, און מ׳האָט ווידער געטרונקען בראָנפן, אין עסנדיק און טרינקענדיק האָט מען גערעדט וועגן אַלץ, וואָס ס׳איז נאָר געקומען אויף דער צונג. מ׳האָט זיך ניט געאיילט אָפילו ווען מ׳האָט יאָ געדאָרפט עפּעס קויפן. אַלץ האָבן די פּויערים אויפן יאָריד געטומען מיט אַ רואיקן געמיט, ווי אויף אַ שמחה, וואו מ׳טרעפט זיך מיט אַ סך מחותנים וואָס האָבן פון זיך אַראָפּגעוואָרפן אַלע דאגות און זיינען געקומען פאַרברענגען פריילעך. אָפילו אַ קאָלטן טרונק וואָסער האָט מען זיי אויפן יאָריד אין טראָסטינעץ געטראָגן אָנטקעגן, ווען ס׳איז געווען אַ הייסער טאָג, און געטאָן האָט עס דער אָלטער אָפּאָנאָסי, אַ פרומער פּויער מיט אַ לאָנגער וויסער בּאָרד; ער האָט דאָס געהאָלטן פאָר אַ גרויסער מצווה, און ער איז אַ גאָנצן טאָג אַרומגעגאַנגען איבערן מאַרק און איבער דער „טאָרהאָ־וויצאָ" מיט אַ קאָראָמיסלע און צווישן עמערס מיט וואָסער אויף די אָקסלען, און ווער ס׳איז נאָר געווען דורשטיק, האָט זיך אָפּגעשטעלט לעבן אים און געטרונקען פון אַן עמער, און דערפאָר האָט מען אים געדאָנקט, איבערצלמענדיק זיך

דערביי, און נאָכדעם איז מען ווייטער געגאַנגען איבער די יידישע קלייטן, צו זען וואָס אַנדערע דינגען און קויפן, און אויב מ׳האָט עפּעס געדאַרפט, האָט מען אַליין אויך געקויפט. אָבער אַן אייליגניש, אַן יאָגעניש. מ׳האָט געהאַט גע־נוג צייט...

און טאַקע דערפאַר, וואָס ביי די מערסטע פּויערים, וואָס זיינען זיך פון די אַרומיקע דערפער צונויפגעפאָרן, איז דער יאַריד געווען עפּעס אַ מין חתונה, וואו מ׳קען גוט פאַרברענגען, און ביי די יידן פון שטעטל איז דאָס געווען אַ טאָג פון האַנדל און זיי האָבן דערויף אַרויסגעקוקט ווי אויף משיחן, ווייל זיי האָבן דאָס געדאַרפט און געמוזט האָבן צו פרנסה, איז אויסגעקומען אַזוי, אַז בכלל האָבן די יידן פונם יאַריד קיין נחת ניט געקענט האָבן. וואַרעם דער גראַשן, וואָס מ׳האָט געלייזט, איז אָנגעקומען שווער, און נאָכן יאַריד איז מען געווען שרעקלעך אויסגעמאַטערט ניט נאָר קערפערלעך, נאָר אויך גייסטיק, און ווען מ׳האָט איבערגעציילט דעם פּדיון און געמאַכט דעם חשבון וויפל ס׳דאַרף קאָסטן צו מאַכן שיכלעך פאַר די קינדער און וויפל מ׳דאַרף באַצאָלן שכר־לימוד און וויפל מ׳דאַרף אַרייַנטראָגן דעם וואַכערניק, ביי וועמען מען האָט געליגן אַ ביסל געלט אויף פּראָצענטן, און וויפל מ׳דאַרף האָבן אויף ברויט, איז אויסגעקומען, אַז קיין בלעך אויף אַ דאַך קען מען אַלץ ניט קויפן, און ס׳וועט ווידער אַריינרינגען אין שטוב ווען אין דרויסן וועט גיין אַ רעגן...

אַ סך אַזעלכע אַרעמע יידן זיינען געווען אין מיין שטעטל טאָראָסטינעץ, וואָס איז ווייט פאַרוואַרפן אין אוקראַינע...

אָבער, כאָטש די מערסטע פון דער באַפעלקערונג, וואָס איז באַשטאַנען פון אַן ערך פיר טויזנט נפשות, זיינען געווען אַרעמע מענטשן, האָט מען דאָך גע־פירט אַ בעל־הבתיש יידיש לעבן. און מ׳האָט געפראָווען שבתים און ימים־טובים, וואָס האָבן אַריינגעטראָגן פרייד, און מ׳האָט אויסגעהאַלטן אַ בית־מדרש, וואו יונגע לייט און אויך עלטערע יידן האָבן אַלע טאָג געלערנט אַ בלאַט גמרא און אַ פּרק משניות. אויך אַ שול און אַ קלויז האָט מען אויסגעהאַלטן. און אויפן „טויטן געסל״, וואָס מ׳האָט אַזוי גערופן דערפאַר וואָס ס׳איז געשטאַנען ניט וווייט פונם בית־עולם, האָט מען אויסגעבויט אַ קליין קלייזל, וואו ס׳האָבן גע־וויינלעך געדאַוונט די שכנים. אפילו די אַרעמסטע האָבן אויסגעהאַלטן זייערע קינדער אין חדר, און ס׳זיינען אין שטעטל אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זייערע קינדער געשיקט שטודירן קיין אָדעס און אין אַנדערע שטעט, וואו ס׳זיינען געווען גימנאַזיעס און אוניווערזיטעטן; און די, וואָס האָבן זיך אַזוינס ניט געקענט פאַרגינען, זיינען געווען צופרידן וואָס זייערע קינדער לערנען זיך אין דער היים און וואָס זיי האַלטן זיך ביי די יידישע לימודים אין דער זעלבער צייט וואָס זיי העלפן אַרויס די אַרעמע טאַטע־מאַמע אין דער פרנסה; וואָס זיי לערנען

זיך אויך רוסיש און זיי לייענען גוטע ביכער און זיי האָבן אַ פּנים ביי לייטן, וועלכע וועלן זיי קומען זיך צונויף מיט די „זאַוואָדסקע" יונגע לייט און מיידלעך, וועלכע שטודירן אין די גרויסע שטעט און גייען אַנגעטאָן אין די יוניפאָרמעס, וואָס מ׳טראָגט אין די גימנאַזיעס און אין די אוניווערזיטעטן...

*
**

ווי גרויס די אַרעמקייט איז ניט געווען, האָט זי דאָך ניט געקענט דערשטיקן דעם באַגער זיך אויפצוהויבן העכער פון דעם „אין דער וואָכן", וואָס ציט אַרונטער צו דער ערד.

און ריכטיק האָט דאָס אויסגעדריקט דער גרויסער דיכטער ח. נ. ביאַליק, וועלכער איז אויך געקומען פון אַ קליין שטעטל אין אוקראַינע:

„נישט דערעסן, נישט דערשלאָפן,
נישט דערוואַרט און נישט דערלעבט —
וואָס־זשע זאָרגט אירן? — ווי די אָדלערס
הויבט זיך פלוצעם אויף און שוועבט!"

אָזוי איז געווען אין אַ סך יידישע שטעטלעך אין אוקראַינע, און אָזוי איז אויך געווען אין מיין שטעטל טראָסטינעץ. אָפּילו די אַרעמסטע, וואָס האָבן ניט אַיינמאָל „נישט דערעסן און נישט דערשלאָפן, און נישט דערוואַרט און נישט דערלעבט", האָבן זיך פלוצעם אויפגעהויבן ווי די אָדלערס און זיי האָבן הויך געשוועבט.

קיינער האָט זיך ניט פאַרלאָרן. די יידן אין שטעטל זיינען געבליבן אַפּטימיסטן. און ווען ס׳איז געקומען דער שבת נאָך שבועות און ס׳האָבן זיך אַנגעהויבן די חתונות, איז יעדער חתונה געווען אַ שמחה ניט נאָר פאַר די מחותנים, נאָר פאַרן גאַנצן שטעטל. דאָס שפּילן פון די קלעזמער האָט זיך איבער אַלע גאַסן און געסלעך געטראָגן, און ווען מ׳האָט געפירט חתן־כלה צו דער חופה, איז קינד און קייט נאָכגעגאַנגען צום בית־המדרש און פונם בית־המדרש צוריק, און מ׳האָט געטאַנצט אין די גאַסן, און די פריידּ איז געווען גרויס, און אַרום דעם שאַלאָש, וואו די חתונה איז געווען, איז מען געשטאַנען ביז שפּעט נאָך האַלבער נאַכט און מ׳האָט אַרייגעקוקט דורך די שפּאַרינעס פון די ברעטער, און נאָכדעם האָט מען אומעטום נאָכגעזונגען די ניגונים, וואָס די קלעזמער האָבן געשפּילט. און אויך די פריצים פונם זאַוואָד האָבן ליב געהאָט צו קומען קוקן אויף די יידישע חתונות און הערן דאָס שפּילן פון די יידישע קלעזמער.

און אין שטעטל זיינען געווען עטלעכע חזנים, וואָס האָבן געקענט גוט זינגען, און אייניער פון זיי, מאָטל גנעסינעס, האָט געהאָט אַזאַ פיין קול צום זינגען. אַז ער איז שפּעטער געוואָרן אַ חזן אין אָדעס, אין דער זעלבער שול, וואו דער

גרויסער ראַזומני איז אַמאָל געווען דער חזן. און וועו מ׳האָט זיך איין מאָל גאָר שטאַרק פאַרבענקט נאָך אַ חזן, האָט מען אויף שבת אַראָפגעבראַכט דעם בא־רימטן באַרדיטשעווער חזן ר׳ ניסי בעלזער, און דער דאָנק דערפאַר איז גע־קומען ניט קיין אַנדערן, ווי דעם פשוטן יידן שניידער, וועלכער האָט אַזוי שטאַרק ליב געהאַט נגינה, אַז וואו נאָר ער׳גען אַ שטוב, וואו מ׳האָט אַמאָל גע־שפילט אויף אַ פיאַנע, אויף אַ פידל, אַדער אַפילו אויף אַ גיטאַרע, איז ער דאָרט ביינאַכט געשטאַנען הינטער די פענצטער און האָט זיך צוגעהערט, און וועו אימיצער האָט געגומען אַ פאַלשן טאָן, אין שפילן אַדער אין זינגען, האָט שמעון דאָס גלייך געכאַפט און, פאַרקרימענדיק זיך זויער, האָט ער געמאַכט מיט דער האַנט, ווי ער וואָלט זיך פון עפעס געוואָלט אָפטרייסלען:

— געוואָלד, ס׳רייסט מיר דעם אויער!...

אָלע מאָל האָט מען געפונגען עפעס, וואָס קען, אַפילו אין דער גרעסטער אַרעמקייט, דערהויבן דעם מענטשן העכער. און וועו ס׳זיינען ניט געווען קיין חתונות, האָט מען געמאַכט אַ שמחה ביי אַ סיום התורה. ס׳איז אין שטעטל שוין קיין נייעס ניט געווען, אַז אימיצער זאָל לאָזן שרייבן אַ ספר פאַרן בית־המדרש, פאַר דער שול, אַדער פאַר דער קלויז, און דאָן האָט מען דאָס נייע ספר־תורה געטראָגן איבער די גאַסן מיט פאַראַד, און אָלע זיינען נאָכגעגאַנגען, אַנגעטאָן ווי צו אַ חתונה, און אַ חזן האָט געזונגען מיט די משוררים „ישמח משה במתנת חלקו", אָבער ניט אַזוי ווי מ׳זינגט דאָס געווייגלעך, נאָר אויף אַ גאַנץ אַנדער שטייגער, אַזוי אַז די וויבער, וואָס זיינען געווען אַנגעזעענע מחותנתטעס אויף דער שמחה, ווייל זיי האָבן בשותפות אויסגענייט און אויסגעפוצט דאָס סאַמע־טענע מענטעלע פאַר דער תורה, זאָלן דאָס גוט פאַרשטיין. און דער נוסח איז געגאַנגען אַזוי:

„ווי־זשע האָט מען אים ערופן?
אוי, ווי־זשע האָט מען אים ערופן?"

דאָס האָט געפרעגט דער חזן, זינגענדיק דעם באַקאַנטן ניגון, און דערויף האָבן די משוררים געענטפערט:

„כי עבד נאמן,
אי־אי־אי, קראת לו".

און אָלע האָבן אונטערגעכאַפט:

„ישמח משה, ישמח משה
ישמח משה במתנת חלקו".

נאָכדעם האָט דער חזן ווידער געשטעלט אַ פראָגע זינגענדיק:

„וואו־זשע איז ער געשטאַנען?
אוי, וואו־זשע איז ער געשטאַנען?"

און די משוררים האָבן גלייך געגעבן דעם ענטפער:

„בעמדו לפניך,
אַי־אַי־אַי, על הר סיני".

אַזוי האָט דער חזן אַלע מאָל אַן אַנדער פראָגע געשטעלט, זינגענדיק דער־ביי דעם באָאָנטן ניגון, און נאָך יעדן ענטפער, וואָס די משוררים האָבן אים געגעבן, האָט דער גאַנצער עולם אונטערגעכאַפט:

„י־י־ישמח משה
י־י־ישמח משה,
ישמח משה
במתנת חלקו".

דאָס גאַנצע שטעטל האָט זיך געפרייט דערמיט, וואָס אַ ייד האָט געלאָזט שרייבן אַ נייע ספר־תורה פאַר דער שול. אויך די חדר־יינגלעך האָבן זיך דערמיט געפרייט, און אינאיינעם מיט די משוררים און מיט גאַנץ קהל האָבן זיי אויך געזונגען „ישמח משה". און אין אַוונט, וועז מ'איז געזעסן מיט ווייב און קינדער ביים טיש און געערעדט וועגן דעם, וואָס ס'האָט זיך הייַנט אָפּגעטאָן אויף דער גרויסער שמחה, האָבן אַלע צוגעגעבן, אַז וועז גאָט העלפט אייַנעם, און ער קען לאָזן שרייבן אַ ספר־תורה פאַר אַ מקום־קדוש, איז אַוודאי זייער שיין און ס'איז דאָ מיט וואָס אים מקנא צו זיין...

אָט אַזוי האָבן יידן געלעבט אין דעם קליינעם אוקראַיניש שטעטל טראָס־טינעץ, וואָס איז אין פּאָדאָליע. אין דער אַרעמקייט, וואָס האָט אַזוי שווער גע־שטיקט, אַז מ'איז אַלט געוואָרן פאַר דער צייט, האָט מען זיך דאָך זייער אָפט גייסטיק הויך דערהויבן; מ'האָט געהאָט שטרעבונגען, האָפענונגען, און יונגע מענטשן האָבן פלייסיק געלערנט און געשטודירט, פאַרבינדנדיק דאָס אַלטע מיט דעם נייעם; און וועט ס'האָט נאָר געהאָט חלומות, האָט זיך אויסגעקליבן זיין וועג אין לעבן און איז געווען גרייט בייצוקומען אַלע שטערונגען ביז ער וועט זיך, סוף־כל־סוף, צושלאָגן צו דעם, וואָס ער וויל...

דאָס לעבן אין שטעטל איז זיך געגאַנגען מיט דער זעלבער זיכערקייט ווי דאָס ריטשקעלע, וואָס שטראָמט ערגעץ אַרויס פון אַן אייביקן קוואַל און וואָס מ'האָט אין אַ לעגענדע איינגעהילט...

ביז...

ביז ס'איז אָנגעקומען די מלחמה פון 1914, דערנאָך — דער גרויסער פּאָגראָם פון 1919. און פון יענעם פּאָגראָם איז געבליבן אַ גרויסע מצבה אויף אַ קבר, וואו ס'ליגן באַגראָבן פינף הונדערט יידן.

יענעם ברודער־קבר האָב איך מיט מיינע אייגענע אויגן געזען וועז איך

האָב אינם יאָר 1932, אויף מיין רייזע איבער סאָוועט־רוסלאַנד, באַזוכט מיין געבורטס־שטעטל. און איך קען זיך ניט אָפהאַלטן פון איבערגעבן דאָ אייניקע אויסצוגן פון דעם וואָס איך האָב דעמאָלט געשריבן. עס איז אַ קאַפּיטל פון אַ שחיטה־שטאָט אין אוקראַ׳נע:

„דרייצן יאָר זיינען שוין אַוועק זינט ס׳איז אין טראָסטינעץ פאַרגעקומען דער גרויסער פּאָגראָם, וואָס איז אַריין אין דער געשיכטע ווי אייגער פון די שוידערלעכסטע און בלוטיקסטע פּאָגראָמען אין אוקראַינע. און דאָך איז דער פּאָגראָם נאָך פריש אינם זכרון פון אַלע אייגוואויגער אין שטעטל און ער דינט ווי אַ מין ליניע, וואָס האָט אָנגעצייכנט דעם סוף פון אַ קאַפּיטל ניט נאָר אין דער געשיכטע פונם שטעטל, נאָר אויך אין דער געשיכטע פונם בירגער־קריג אין לאַנד אין אַלגעמיין.

„— דאָס איז נאָך געווען פאַרן אומגליק...

„— דאָס איז געשען נאָכן אומגליק...

„— דאָס איז פאַרגעקומען בשעתן אומגליק...

„אַזוי רעדן דאָרט יידן צווישן זיך וועו זיי פרואוון פעסטשטעלן פינקטלעך די צייט פון אַ פאָגירונג אין זייער פערזענלעכן לעבן אָדער פון אַ פאָגירונג אין לעבן פונם גאַנצן לאַנד. און אַלע וויסן שוין, אַז מיטן וואָרט „אומגליק" מיינט מען דעם גרויסן פּאָגראָם...

„עס איז שווער צו געפינען אין טראָסטינעץ אַ יידישע פאַמיליע, וואָס האָט ניט געליטן פון יענעם גרויסן פּאָגראָם, וואָס פעטליורעס באַנדעס האָבן געמאַכט אין שטעטל בעתן „אויפשטאַנד" קעגן די באָלשעוויקעס. אָרום און אָרום האָט מען דעמאָלט אויסגעהרגעט אַ פינף הונדערט יידן. מ׳האָט די אומגליקלעכע צונויפגעטריבן אין איין גרויסער געבויידע לעבן זאָוואָד (אין גאָלדענבערגס הויז) און דאָרטן האָט מען זיי אויסגעשאָכטן ווי די שאָף; אלטע און יונגע — מ׳האָט קיינעם ניט געשאָנעוועט; און בעת די פאָרצווייפלטע געשרייען פון די קרבנות האָבן זיך געטראָגן אין דער לופט, האָבן אייניקע „אינטעליגענטע באָרישניעס" פונם זאָוואָד געשפילט אויף דער פיאָנע, כדי מיט מוזיק צו פאָרטויבן דעם יאָמער און דאָס געוויין פון די קרבנות, וואָס זיינען אָפּגעגאַנגען מיטן בלוט.

„דערנאָך האָט מען די אַלע פינף הונדערט הרוגים אין איין גרויסן קבר באַגראָבן. דער דאָקטאָר פון שטעטל — און זאָל דאָ דער נאָמען פון יענעם פּאָגראָמשטשיק פאָרצייכנט ווערן: שטשערבינסקי האָט ער געהייסן — האָט נאָך פריער דעם גרויסן קבר געלאָזט אויסגראָבן. ער האָט דעם גרויסן קבר אויך געלאָזט באַשיטן מיט קאַלך אַלס אַ מיטל קעגן אַ מעגלעכער מגפה. אַ סך קרבנות האָט מען אין יענעם גרויסן קבר באַגראָבן לעבעדיקערהייט. שפּעטער, וועו די סאָוועטן־מאַכט האָט פאָרטריבן פעטליורעס באַנדעס און אַלע אַנדערע וויסע

באַנדעס פון אוקראַינע, האָט מען אויף דעם ברידער־קבר פון די טראָסטינעצער פּאָגראָם־קרבנות אַוועקגעשטעלט אַ גרויסע שטייגערנע מצבה, וואָס פּאַרנעמט אַוודאי אַ גאַנצן קוואַרטאַל די לענג. און לעבן דער גרויסער מצבה, וואָס וואַרפט אַן אַ מורא וועג מען דערזעט זי פון דער ווייטנס, שטייט אויך אַ קליין מצבהלע אויף אַ קבר. אין יענעם קבר האָט מען באַגראָבן אַ פּאָטער, ביי וועמען מ׳האָט דערהרגעט אַ זון אין דער צייט פון דעם גרויסן פּאָגראָם; דער פּאָטער איז שפּעטער געשטאָרבן פון האַרצווייטיק און פּאַרן טויט האָט ער געבעטן, אַז מ׳זאָל אים לייגן לעבן דעם גרויסן קבר, וואו זיין זון ליגט באַגראָבן צוזאַמען מיט די אַנדערע קרבנות.

„שטייען דאָרטן אַזוי צוויי קברים. אין קבר אַ גרויסער, וואו ס׳ליגן באַגראָבן פינף הונדערט יידן, און אין קבר אַ קליינער, וואו ס׳ליגט באַגראָבן איין ייד — אַ פּאָטער וואָס איז געשטאָרבן פון האַרצווייטיק נאָכדעם ווי מ׳האָט זיין זון פאַרפיניקט צום טויט.

„פון דער ווייטנס אָבער זעט מען בלויז דעם גרויסן קבר מיט דער הויכער און ברייטער מצבה פון רויטע און גרויע שטיינער. און ווי מ׳גייט נאָר אַרויס פון דעם טראָסטינעצער טויער און מ׳לאָזט זיך גיין אויף דעם וועג, וואָס פירט קיין לאַדיזשען און אין די אַנדערע נאָענטע שטעטלעך אַרום, דערזעט מען באַלד אין דער לינקער זייט, אַ ביסל אָפגערוקט פונם וועג, די גרויסע שטיינערנע מצבה, וואו ס׳ליגן באַגראָבן פינף הונדערט יידן — אַ מצבה, וואָס קיין זאַך אין דער וועלט קען ניט פאַרשטעלן און קען ניט באַהאַלטן...

„זומער, וען די בוימער אַרום און אַרום צעבליען זיך און דער גאַנצער געגנט ווערט באַדעקט מיט גרינס, און ווינטער, וען אַלץ אַרום און אַרום ווערט באַדעקט מיט שניי — די הויכע שטיינערנע מצבה פון דעם גרויסן ברידער־קבר זעט מען אַלץ אַן. מיט איר גרויקייט און פאַרגליווערטער אַנגעכמורעטקייט שפּאַרט זי זיך אַרויס דורך דער גרינקייט פון די בוימער זומער, קריכט זי אַרויס אויף דער ווייסקייט פונם שניי ווינטער — זי לאָזט זיך ניט באַהאַלטן; זי דערמאָנט אַלעמען און זי דערציילט אַן ווערטער אַלעמען, סיי אייגענע און סיי פרעמדע, וועגן דעם אומגליק, וואָס איז געשען אין שטעטל מיט אַזוי פיל יאָרן צוריק.

„גיין אָפט צו „דער באַסעינע", ווי מ׳רופט אין טראָסטינעץ דעם פלאַץ, וואו דער ברידער־קבר געפינט זיך — דאָס איז אַ געווייגלעכע און פאַרשטענדלעכע זאַך. עס גייען אַהין אַלמנות און יתומים, טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער — יעדער איינער האָט דאָרטן וועמען צו באַווייגען און אויף וואָס צו קלאָגן.

„אויך איך האָב דאָרטן געהאַט וועמען צו באַווייגען; עס ליגן אין יענעם

גרויסן קבר אַ סך פון מיינע אייגענע, אַ סך פון מיינע פריינד און חברים. בין איך אַוועק צו „דער באַסעיגע" און צוזאַמען מיט מיר זיינען מיטגעגאַנגען עט־לעכע יידן פון שטעטל.

„עס איז געווען שווער זיך צו דערשלאָגן אַהין, ווייל דער גאַנצער וועג איז געווען פאַרוואָלעט מיט שניי. אַפילו מיט אַ שליטן האָט מען אַהין ניט געקענט צופאָרן. מיר האָבן זיך אַלע געמוזט אַנטאָן אין שוועָרע פוישטן און קריכן אין טיפן שניי, וואָס האָט דערגרייכט ביז די קני. פון די פעלדער אַרום און אַרום האָט געבלאָזן אַ שטאַרקערווינט. דער פראָסט האָט געברענט און ס׳איז שווער געווען דעם אָטעם צו כאַפּן. און אַזוי האָבן מיר זיך געשלעפּט אין דער קעלט און אין טיפן שניי ביז מיר זיינען צו דער גרויסער שטיינערנער וואַנט צוגע־קומען.

„דער בייזער ווינט האָט זיך נאָך שטאַרקער צעוואַיעט ווען מיר האָבן זיך ביי דער גרויסער מצבה אַוועקגעשטעלט. עס איז געווען אַזוי סומנע, און אַ פּחד, געמישט מיט אַ טיפן טרויער, האָט זיך טיף אין דער נשמה אַרייַנגעגראָבן.

„איך האָב לאַנג געקוקט אויף דער גרויסער מצבה, וואָס איז בלויז ערטער־וויַיז געווען באַדעקט מיט שניי. און קוקנדיק אַזוי, האָב איך געזען מיין פעטער הערל, וואָס ליגט דאָרטן, מיין שוואָגער ישראל, מיין חבר שלמה ראָבינאָוויטש, וועמען מען האָט באַגראָבן לעבעדיקערהייט צוזאַמען מיט זיין טאַטן; איך האָב געזען די פּנימער פון די אַלע פּינף הונדערט יידן, וואָס איך האָב אַזוי גוט געקענט. און מיטאַמאָל האָב איך געגעבן אַ פּאָל צו מיטן פּנים צו די קאָלטע שטיינער פון דער מצבה און איך האָב זיך אַזוי צעווויינט, זיך אַזוי צעכליפּעט אויפן קול, אַז ס׳איז אוממעגלעך געווען מיך אייַנצונעמען...

„ווי פון אַ קוואַל האָבן זיך ביי מיר די טרערן געגאָסן פון די אויגן. און אויב ס׳איז מיר אַמאָל געווען ניחאר דער טויט ווי דאָס לעבן, איז דאָס געווען אין יענעם מאָמענט, ווען איך בין מיט פּנים צוגעפּאָלן צו די קאָלטע שטיינער פון דער גרויסער מצבה אויף דעם ברידער־קבר אין מיין געבורטס־שטעטל, וואו ס׳ליגן באַגראָבן פינף הונדערט יידן, וואָס מ׳האָט אין איין טאָג אויסגעשאָכטן ווי די שאָף...

„קיינער פון די יידן, וואָס זיינען צוזאַמען מיט מיר צום גרויסן קבר גע־קומען, האָט ניט געפּרואווט מיך באַרואיקן.

„— זאָל ער זיך אויסווויינען! — האָט מען געזאָגט.

„— ער מעג ווייַנען; ער האָט דאָ אויך אַ היפּשן חלק!

„אַזוי האָבן יידן געראַדט צווישן זיך, און איך האָב אַלץ געווויינט אויפן קול. און שפּעטער, ווען איך האָב זיך שוין געהאָט אַ ביסל באַרואיקט„ בין איך אַלץ

געשטאַנען אויף דעם זעלבן אָרט און איך האָב קיין איין וואָרט ניט געקענט אַרויסרעדן...

„כאָטש ס׳האָט געבלאָזן אַ שטאַרקערווינט און ס׳איז געווען מוראדיק קאַלט, האָב איך זיך דאָך ניט געאיילט אַוועקצוגיין פון דעם בריידער־קבר. דער געדאַנק, אַז מער וועל איך מיין געבורטסשטעטל שוין קיינמאָל אין מיין לעבן אַוודאי ניט זען, האָט מיך עפּעס ווי צוגעשמידט צום אָרט, און איך האָב אין מיין זכרון געוואָלט אָפּשטעמפּלען דעם גאַנצן אויסזען פון דער גרויסער מצבה... מיטאַמאָל האָב איך באַמערקט ווי דאָ און דאָרט זיינען שטיינער אַרויסגעריסן... מ׳האָט געקענט דערקענען, אַז מ׳האָט זיי מיט גוואָלד געשלעפּט...

„האָב איך געפרעגט וואָס דאָס איז און מ׳האָט מיר געענטפערט:

„— ס׳איז אַ גאַנצע מעשה דערביי...

„שפּעטער האָב איך נעוגן דעם געראַדט מיט נאָך מענטשן. מיט יידן און אויך מיט גויים. און ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין דעם וואָס אין דער אויס־געמויערטער מצבה זיינען דאָ און דאָרט שטיינער אַרויסגעריסן, איז פאַרבונדן אַ מערקווירדיקער פּאַקט, וואָס איך גיב דאָ איבער אַזוי ווי מ׳האָט דאָס מיר דערציילט:

„...די פּויערים פונם שטעטל און אויך פון די אַרומיקע דערפלעך, די יינגערע פון זיי ספּעציעל, שעמען זיך דערמיט וואָס ס׳איז אין טראָסטינעץ פאַר־געקומען אַזאַ שרעקלעכער פּאַגראָם... זיי וואָלטן געוואָלט פאַרגעסן אַן דעם... אָבער ווי קענען זיי דאָס פאַרגעסן וועז ס׳שטייט פאַר די אויגן אַזאַ פּעסטע אויסגעמויערטע מצבה פון שטיינער!... די מצבה שווייגט טאַקע, אָבער מיט איר שווייגן שרייט זי דאָך אַרויס פאַר דער גאַנצער וועלט די גרויסע, די שרעקלעכע עוולה, דעם בלוטיקן פאַרברעכן, וואָס אַ פאָלק איז באַגאַנגען קעגן אַ פאָלק, שכנים קעגן שכנים, מענטשן קעגן מענטשן... ווער ס׳קומט נאָר צופאַרן אין שטעטל אַריין, און צווישן די וואָס קומען, איז אַמאָל פאַראַן אַ מענטש פון אַן אַנדער לאַנד, גייט ער באַלד אויף „דער באַסעיגע" אָנקוקן דעם בריידער־קבר... שעמען זיך די פּויערים דערמיט, ספּעציעל די יינגערע, די וואָס זיינען שוין אונ־טערן איינפלוס פון דער נייער צייט... און ס׳טרעפט זייער אָפט, אַז זיי קומען שפּעט ביינאַכט מיט העק, מיט שטיקער אייזן, און מיט אַלע כוחות רייסן זיי אַרויס שטיינער פון דער אויסגעמויערטער מצבה... זיי וואָלטן זייער געוואָלט זי אינגאַנצן צעוואַרפן!... זיי ווילן ניט, אַז זי זאָל מיט איר שווייגן אייביק אַרויס־שרייען פאַר דער וועלט דעם בלוטיקן פאַרברעכן וואָס איז באַגאַנגען גע־וואָרן!..."

„אָבער זיי קענען די אויסגעמויערטע מצבה ניט צעברעכן. זי שטייט פעסט און זי שטעכט די אויגן. מיט איר גרויקייט און פאַרגליווערטער אָנגעכמורעט־

קייט שפּאַרט זי זיך אַרויס דורך דער גרינקייט פון די ביימער זומער, און זי קריכט אַרויס אויף דער ווייסקייט פונם שניי ווינטער — זי לאָזט זיך ניט באַהאַלטן, זי לאָזט זיך ניט צעשטערן...״

דאָס האָב איך געשריבן נאָך אין 1932, ווען איך האָב, אויף מיין רייזע איבער סאָוועט־רוסלאַנד, באַזוכט מיין געבורטס־שטעטל טראָסטינעץ.

און זי איז ווייטער געבליבן דאָרט, די מצבה אויף דעם גרויסן ברודער־קבר. געבליבן, אַז די יידן אין טראָסטינעץ זאָלן ביים דערמאָנען עפּעס אַ פּאָסיטיוונג קענען זאָגט:

— דאָס איז געשען פּאַרן אומגליק...

— דאָס איז געשען נאָכן אומגליק...

אַזוי ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען היטלערס רוצחים זיינען אַהין אַריין, און ס׳איז געשען נאָך אַ גרעסערער אומגליק...

אַ קללה האָט זיך אויסגעגאָסן אויף מיין שטעטל טראָסטינעץ, וואָס איז ווייט פּאַרווארפן אין דער אוקראַינע!

שוין יאָרן זינט יידן פירן דאָרט אַ חשבון פון אַ לעבן, וואָס איז — אַדער פּאַר אַן אומגליק, אַדער — נאָך אַן אומגליק...

וועליזש

ע֫ס איז געווען א֫ צייט וועו ס׳האָט געהייסן, אַז וועליזש איז „א֫ שטאָט אין דער ליטווישער אוקראַינע". אַזוי איז זי געווען פֿאַרשריבן אינם זעכצנטן יאָרהונדערט, וועו זי האָט אָנגעהויבן פֿאַרנעמען א֫ פּלאַץ אויף דער ערד. עס איז אויך געווען א֫ צייט וועו מ׳האָט זי פֿאַרשריבן ווי „א֫ אויעזדנע שטאָט אין וויטעבסקער גובערניע", און שפּעטער, עטלעכע יאָר נאָכדעם ווי די באָלשעוויקעס זיינען שוין געווען בייַ דער מאַכט, איז די שטאָט פֿאַרשריבן גע־ווא֫רן ווי א֫ „ראַיאָנער צענטר אין לענינגראָדער אָבלאָסט", און לויט די אָנגע־געבענע ציפֿערן איז די באָפּעלקערונג דאָרט באַשטאַנען פון ניט מער ווי א֫ צען טויזנט מענטשן.

נאָך אינם זעכצנטן און אויך אינם זיבעצנטן יאָרהונדערט איז וועליזש עטלעכע מאָל איבערגעגאַנגען פון פוילן צו רוסלאַנד און פון רוסלאַנד צוריק צו פוילן. נאָך יעדער מלחמה האָט זיך דאָרטן געביטן די הערשאַפט.

אינגאַנצן איבערגעגאַנגען צו רוסלאַנד איז וועליזש אין די צייטן פון יע־קאַטערינע דער צווייטער. וויפל יידן עס האָבן דאָן געוואוינט אין שטאָט וווייסט מען ניט. עס איז אָנגענומען, אַז אינם יאָר 1797 זיינען אינם גאַנצן אויעזד געווען ניט מער ווי א֫ דריי הונדערט יידן.

ערשט נאָכדעם ווי ס׳זיינען אַוועק הונדערט יאָר, אין 1897, וועו ניקאָלאַי דער צווייטער איז שוין געזעסן אויפן טראָן פון רוסלאַנד, איז די יידישע באַ־פֿעלקערונג פֿונם גאַנצן אויעזד באַשטאַנען פון קנאַפּע צען טויזנט נפשות. און פון זיי האָבן אין וועליזש אַליין געוואוינט א֫ זעקס טויזנט יידן, און דאָס האָט אויסגעמאַכט אַן ערך פּופּציק פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באָפֿעלקערונג.

בכלל איז וועליזש קיינמאָל שנעל ניט געוואַקסן. א֫ נאָמען אָבער האָט די שטאָט געקראָגן א֫ גרויסן און מ׳האָט וועגן איר א֫ סך געשריבן.

די יידן פון וועליזש האָבן שטענדיק געהאַט א֫ נאָמען פון מוטיקע און שטאָלצע מענטשן, וואָס בויגן זיך ניט פֿאַר קיינעם. און זיי האָבן דעם נאָמען כשר פֿאַרדינט, ווייל נאָך אין יאָר 1823, וועו אויפן טראָן פון רוסלאַנד איז נאָך געזעסן אַלעקסאַנדער דער ערשטער, האָבן זיי, די יידן פון וועליזש, באַוויזן ווי זיי בויגן זיך ניט פֿאַר קיינעם, אָפּילו ניט פֿאַר די מעכטיקסטע אין דער וועלט.

דאָס איז געווען אין די צייטן, ווען מ׳האָט אויף די יידן פון וועליזש גע־מאַכט דעם געמיינעם בלוט־בלבול, וואָס האָט אויפגערודערט דאָס גאַנצע לאַנד און אַרויפגעוואָרפן אַ מורא אויף אַלע רוסישע יידן. און מ׳קען זאָגן, אַז אין דער גאַנצער געשיכטע פון בלוט־בלבולים, פון וועלכע אונדזער פאַלק האָט אַזוי פיל געליטן, האָבן יידן אין ערגעץ זיך ניט געהאַלטן אַזוי שטאַלץ און אַזוי מוטיק ווי אין וועליזש.

גאַנצע צוועלף יאָר האָט די געשיכטע מיט דעם בלוט־בלבול אין וועליזש זיך געצויגן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אינם מאַנאַט אַפּריל פונם יאָר 1823 און ס׳האָט זיך געענדיקט אינם מאַנאַט יאַנואַר פון דעם יאָר 1835. און פאַר דער צייט זיינען אייניקע פון די אָנגעקלאָגטע געשטאַרבן אין געפענגעניש, און די, וואָס האָבן שוין יאָ דערלעבט דעם טאָג פון דער באַפרייאונג, זיינען אַזוי צע־בראָכן געוואָרן פון די פּיזישע ליידן און פון די גייסטיקע יסורים, וואָס זיי האָבן אַזוי לאַנג אַריבערגעטראָגן, אַז זיי האָבן שוין נאָכדעם קיינמאָל ניט געקענט קומען צוריק צו זיך און זיי זיינען שוין אויפן גאַנצן לעבן געבליבן צעבראָכענע מענטשן. עס זיינען צווישן די אָנגעקלאָגטע אין וועליזש געווען יידן פון פאַר־שיידענערליי שטאַנדן — רייכע און אָרעמע, סוחרים און בעלי־מלאכות, אַלטע און יונגע. אויך פרויען, פרומע און גאָטספאָרכטיקע יידישע טעכטער זיינען צווישן די אָנגעקלאָגטע אין וועליזש געווען. און אַלע האָבן זיך אויף די קרייץ־פאָרהערן געהאַלטן אַזוי מוטיק און אַזוי שטאַלק, אַז ס׳איז ממש געווען צו באַ־וואונדערן. עס איז אָפט געשאָפן געוואָרן דער איינדרוק, אַז די אָנגעקלאָגטע זיי־נען גאָר די אָנקלאָגער, און ס׳איז קיין וואונדער ניט געווען וואָס דער וויטעבסקער געמערקל־גובערנאַטאָר פירשט כאַוואַנסקי, וועלכער איז געווען אַ פאַרביסענער רעאַקציאָנער און אַן אָנטיסעמיט, און אויך סטראָכאָוו, דער הויפט־אונטער־זוכער זיינער, זיינען געווען אַזוי אויפגעבראַכט דערויף וואָס די יידן אין וועליזש וויזן אַרויס אַזאַ „חוצפה", אַז זיי האָבן זיך אויף דעם באַקלאָגט פאַרן קיסר אַליין...

נישט דאָ איז דער פּלאַץ איבערצוגעבן איינצלהייטן וועגן דעם וועליזשער בלוט־בלבול, וואָס האָט אַזוי שטאַרק אויפגערודערט די יידן פון גאַנץ רוסלאַנד נאָך מיט איבער הונדערט יאָר צוריק. מ׳האָט ביי אונדז וועגן דעם שוין זייער אַ סך געשריבן, און צווישן די בעסטע ווערק, וואָס זיינען וועגן דעם אָנגעשריבן געוואָרן, איז שאול גינזבורגס „דער וועליזשער בלוט־בלבול", וואָס איז אַריין אין דריטן באַנד פון זיינע „היסטאָרישע שריפטן". גינזבורג האָט זיך אין זיין ווערק באַנוצט מיט אַרכיוו־מאַטעריאַלן, וואָס זיינען דובנאָוון, געסענען און אַנדערע היסטאָריקער ניט געווען באַקאַנט; ער האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף אַ סך אייגצל־הייטן, וואָס האָבן דעם גאַנצן ענין גוט באַלויכטן, און מ׳קען שוין צו דעם קיין

נייעס ניט צוגעבן. דעריבער וועלן מיר זיך דאָ אָפּשטעלן בלויז אויף אייניקע גרונט־שטריכן, אַן וועלכע מ׳קען זיך ניט באַגיין ווען מ׳רעדט וועגן דעם וועלטישער בלוט־בלבול, וואָס האָט די יידן פון וועליזש געמאַכט אַ נאַמען ניט נאָר פון מאַרטירער, נאָר אויך פון שטאַלצע, מוטיקע און בראַווע קעמפער, וואָס שרעקן זיך ניט פאַר קיין זאַך, ווען זיי ווייסן, אַז דער אמת און די גערעכטיקייט זיינען אויף זייער זייט.

בכלל איז אַ לאַנגע צייט געווען אַנגענומען, אַז אין יידישער געשיכטע זאָל מען זיך אויף מאַרטירעראַלאָגיע אָפּשטעלן מער ווי אויף דער העלדישקייט, וואָס יידן האָבן אַרויסגעוויזן אין קאַמף קעגן זייערע שונאים. דאָס האָט אָפט געשאַפן אַ פאַלשן באַגריף. ס׳האָט זיך באַקומען אַן איינדרוק, אַז יידן זיינען גרויסע מאַרטירער, אָבער ניט קיין העלדן, און דאָס איז ניט ריכטיק. אין די ערגסטע און שווערסטע צייטן, אָפילו דאָן ווען ס׳איז געווען קלאָר, אַז זיך שטעלן דעם שונא אַנטקעגן מיינט פשוט פאַרלירן דאָס לעבן, האָבן זיך געפונען אַזעלכע יידן, וואָס האָבן זיך העלדיש און מוטיק געשטעלט אַנטקעגן און האָבן ווירדיק באַשיצט זייער כבוד און אויך דעם כבוד פונם גאַנצן יידישן פאָלק.

אויך אין די צייטן פון וועליזשער בלוט־בלבול איז אַזוי געווען. און ווייל די שונאים האָבן דערויף ניט געוואָלט זאָגן, אַז דאָס איז העלדישקייט, ווייל ס׳איז זיי ניט אָנגעשטאַנען, אַז יידן זאָלן זיך שטעלן קעגן זיי, האָבן זיי דאָס אָנגערופן מיטן נאָמען „יידישע חוצפה".

*
**

אָנגעהויבן האָט זיך דער וועליזשער בלוט־בלבול פון דעם וואָס ביי אייניעם אַ קריסט מיטן נאָמען יעמיליאַן איוואָנאָוו איז אין וועליזש פאַרפאַלן געוואָרן אַ דרייי־אָריק יינגעלע מיטן נאָמען פעדיא. ער איז אַוועק פון דער היים און איז מער צוריק ניט געקומען, און מיט צוויי וואָכן שפּעטער האָט מען אים געפונען אין וואַלד אַ דערהרגעטן, און דאָס גאַנצז לייב איז ביי אים געווען צעשטאָכן.

נאָך איידער מ׳האָט דעם טויטן קערפּער פון דעם יינגל געפונען אין וואַלד, האָט אַ קריסטלעכע פרוי, אינע אַ מאַריאַ טערענטיעוואָ, פאַרשפּרייט קלאָנגען, אַז יידן האָבן דאָס קריסטלעכע יינגעלע פעדיאַ פאַרנאָרט צו מירל אַהראָנסאָן אין שטוב און דאָרט האָלט מען אים אין אַ קעלער און אין קעלער ווערט מען אים דערהרגענען, ווייל „ווי ס׳איז שוין באַוואוסט" דערהרגענען יידן קריסטלעכע קינדער, כדי צו באַנוצן זייער בלוט אין די מצות, וואָס מ׳באַקט אויף פסח.

דער שכל איז מתחייב, אז דאס ערשטע וואס דעם יינגעלעס מוטער האט געדארפט טאן, איז געווען — לאזן וויסן דער פאליציי, אז מ׳זאל גלייך גיין צו מירל אהראנסאן אין שטוב און דארט זוכן אין קעלער איר פארשוואונדן קינד. אבער זי האט דאס ניט געטאן. אנשטאט דעם איז זי גאר אינאיינעם מיט דער מאריא טערענטיעווא אוועק צו עפעס א כישוף־מאכערין, אנא יערעמעיעווא, וועל־כע איז געווען א האלבע משוגענע, וואס האט אלעמען געוואלט איינרעידן, אז זי איז א „נביאה", און יענע האט איר געדרייט א קאפ מיט כישוף און מיט טרע־פעריי; זי האט געפרעפלט און געשעפטשעט, געפראווערט שטיק און געוויזן קונצן. אבער געזוכט דאס פארפאלענע קינד האט קיינער ניט. און אזוי איז אוועק א טאג און א טאג, ביז מ׳האט דאס יינגעלע פעדיא געפונען טויט אין וואלד.

גלייך נאכדעם האט די זעלבע מאריא טערענטיעווא, וועלכע האט אין וועליזש געהאט א נאמען פון זייער אן אויסגעלאסענער פרוי, א פשוטע פראסטי־טוטקע און א שיכורטע, דערציילט א געשיכטע, אז זי האט אליין געזען ווי חנה צייטלין האט דעם ערשטן טאג פסח געפירט א קריסטלעך יינגעלע ביי דער האנט. די יידענע, האט זי געזאגט, האט דאס קריסטלעכע יינגעלע געפירט צו זיך אין שטוב, וואו עס האבן שוין געווארט עטלעכע יידן, און געקומען אהין זיינען די יידן פון מירל אראנסאנס הויז.

עס איז געווען ניט צו פארשטיין, ווי אזוי עס האט גאר אימיצן געקאנט איינפאלן צו מאכן א בלוט־בלבול אויף יידן אין 1823, אין דער צייט ווען נאך מיט זעקס יאר צורוק, אין 1817, האט דער קיסר אליין, אלעקסאנדער דער ערשטער, בפירוש ארויסגעגעבן א באפעל, אז מ׳זאל מער אזעלכע בלבולים אויף יידן ניט מאכן, ווייל זיי האבן ניט קיין גרונט *).

פון דעם אליין וואס מ׳האט יא געוואגט צו מאכן אזא בלבול, קען מען דרינגען, אז ס׳זיינען הינטער דעם געשטאנען כוחות, וואס האבן געהאט א גרויסן איינפלוס און וואס זיינען אפשר געווען פארבונדן מיט די פאליטישע פאמיליען־אינטריגעס אין קייזערלעכן הויף אין די לעצטע יארן פון אלעקסאנדער דעם ערשטן. די צוויי פשוטע קריסטלעכע פרזיען, וואס איינע פון זיי האט זיך גע־האלטן פאר א „נביאה" און די אנדערע איז גלאט געווען א הולטאיקע, א פראסטי־טוטקע און א שיכורטע, זיינען געווען דאס געצייג פון א געהיימער מעכטיקער האנט, וואס האט אויך באשיצט די, וואס האבן געלאזט ארעסטירן די יידישע פרוי חנה צייטלין און דעם יידן יאשע גליקמאן און פארפירט קעגן זיי א פראצעס אויף דער קלאגע פון ריטואלן מארד.

---

*) דער פולער טעקסט (אין רוסישן אריגינאל) פון אלעקסאנדער דעם ערשטנס באפעל, וואס איז ארויסגעגעבן געווארן דעם 6-טן מערץ, 1817, געפינט זיך אין יצחק־בער לעווענזאנס „אפס דמים", און אויך אין דוב־בער נאטאנזאנס „ספר הזכרונות".

ערגעץ אין די גאָר הויכע פענצטער האָט אימיצער אַוודאי געגעבן אינ־סטרוקציעס; דאָס איז אפשר גאָר געווען פאַרבונדן מיט דער שארף־אויסגע־שפראָכענער אַנטי־יידישער פאַליטיק, וואָס האָט זיך אין רוסלאַנד אַנגעהויבן שפעטער, אין די יאָרן פון ניקאָלאַי דעם ערשטן. און עס איז אַוודאי ניט געווען קיין צופאַל, וואָס מ׳האָט גלייך פון אָנהויב אָן אַריינגעצויגן אין דעם די צוויי פרויען, מאַריאַ טערעזיעווא און אַנאַ יערעמיעווא, און שפעטער אויך אַ דריטע און אַ פערטע, די מאַקסימאָוא און די קאָזלאָווסקאַיאַ, וועלכע זיינען אויך אַרויס־געטראָטן אַלס עדות קעגן די אָנגעקלאָגטע. ווי אין יעדן בלוט־בלבול, האָט מען אויך אין וועליזש געדאַרפט אַריינטראָגן אין דעם אַ „מאַמע־סענטימענט", כדי נאָך מער צו צערייצן די געפילן און אַרויסרופן נאָך מער האַס קעגן די יידן, אַנווייזנדיק אויף זיי ווי אויף די „מערדער פון קריסטלעכע קינדער".

דער „מאַמע־סענטימענט" האָט געדאַרפט אַריינטראָגן דאָס מעלאָדראַמאַ־טישע אין דעם גאַנצן ענין, און בלבול־מאַכער אין פאָליטיק, פונקט ווי שונד־שרייבער אין דער ליטעראַטור, האָבן אַלע מאָל אַרויסגעווויזן אַ חוש פאַר מעלאָדראַמע...

אין אָנפאַנג האָט זיך געדוכט, אַז דער פלאָן פון די געהיימע כוחות, וואָס האָבן גרויס אייגפלוס, וועט זיך אפשר דאָך ניט איינגעבן. דעם 16טן יולי, פונם יאָר 1824, האָט דאָס וועליזשער גערויכט אַרויסגעטראָגן דעם אורטייל, אַז די באָשולדיקונג קעגן די צוויי אָנגעקלאָגטע, חנה צייטלין און יאָשע גליקמאַן, זיינען ניט פעסטגעשטעלט. און שפעטער האָט דאָס וויטעבסקער הויפט־געריכט אַרויס־געגעבן דעם אורטייל, אַז מ׳זאָל די אָנגעקלאָגטע אינגאַנצן באַפרייען, ווייל ס׳איז ניטאָ דער מינדסטער גרונט זיי חושד צו זיין אין עפעס.

די יידן אין וועליזש האָבן זיך שטאַרק געפרייט דערמיט וואָס מען האָט פון זיי דעם געמיינעם בלבול אַראָפגענומען. דאָס איז געווען אַ נצחון ניט נאָר פאַר זיי, נאָר פאַר אַלע יידן אין רוסלאַנד. און מ׳האָט זיך דערמיט ווירקלעך געמעגט פרייען. אָבער די, וואָס האָבן ערגעץ אין דער שטיל געארבעט צו צע־בלאָזן אַ פייער, וואָס זאָל זיך פון וועליזש צעשפרייטן איבער גאַנץ רוסלאַנד און אַרויסרופן נאָך מער האַס צו יידן, האָבן ניט גערוט, און דאָן איז געשען אַזוינס, אויף וואָס קיינער האָט זיך פריער ניט געקענט ריכטן.

אין הערבסט פון יאָר 1825 האָט אַלעקסאַנדער דער ערשטער, אויפן וועג פון פעטערבורג קיין טאַגאַנראָג זיך אָפגעשטעלט אין וועליזש אויף איין טאָג, און דאָרטן האָט מען, ווי געווינלעך, געמאַכט פאַר אים אַ גרויסן פאַראַד. און פונקט דאָן וועט דער פאַראַד איז פאַרגעקומען, האָט אַ פרוי זיך געגעבן אַ וואַרף פאַר אים אויף די קני און דערלאַנגט אַ פאַפּיר, אין וועלכן ס׳איז געשטאַנען, אַז זי איז די מאַמע פון דעם קריסטלעכן קינד פעדיאַ איוואַנאָוו, וועמען די יידן האָבן דערהרגעט.

אינם פֿאַפּיר איז אויך געשטאַנען, אַז דאָ אין וועליזש קריגט זי ניט קיין
געראַטעוועט; שוין צוויי יאָר ווי מ׳האָט איר קינד דערהרגעט, און מ׳טוט אַלץ
גאָרניט צו באַשטראָפן די שולדיקע; בעט זי דעריבער, אַז ער, דער קיסר אַליין, זאָל
זיך אַריינמישן אין דעם און זען, אַז מ׳זאָל באַשטראָפן די יידן, וואָס זיינען שולדיק
אין טויט פון איר קינד.

דער קיסר איז שוין דאָן, קענטיק, געווען אין איינער פון זיינע מיסטיש־
רעליגיעזע שטימונגען, וואָס האָבן מיט אַ סך יאָרן שפּעטער געגעבן אַ גרונט
צו גלויבן, אַז ער איז אין טאַגאַנראָג אפשר גאָרנישט געשטאָרבן אין 1825, נאָר
ער איז אַוועק אַפּריכטן גלות און אַז ער האָט נאָכדעם אין סיביר געלעבט אַ סך
יאָרן ווי אַ בעטלער אונטערן נאָמען פּיאָדאָר קוזמיטש. פֿאַרגעסנדיק אינגאַנצן
אַז דעם באַפּעל, וואָס ער האָט אינם יאָר 1817 אַרויסגעגעבן קעגן בלוט־בלבולים
אויף יידן, האָט אַלעקסאַנדער דער ערשטער דאָן אַנגעזאָגט דעם פּירשט כאַ־
וואַנסקי, דעם גענעראַל־גובערנאַטאָר פונם מאָהילעווער, סמאָלענסקער און ווי־
טעבסקער געגנט, אַז ער זאָל וועגן דעם מאַכן אַ „גרינטלעכע אונטערזוכונג" און
אים צושטעלן אַלע איינצלהייטן.

די פרוי, וואָס האָט זיך דאָן אין וועליזש געוואָרפן דעם קיסר צו די פֿיס
און זיך אַנגעגעבן ווי די מאַמע פון דעם דערהרגעטן קריסטלעכן יינגעלע,
איז אין דער אמתן גאָר ניט געווען די מאַמע, נאָר די זעלבע מאַריאַ טערענטיעווא,
די הולטאַיקע, די פּראָסטיטוטקע און שיכורטע, וועלכע מ׳האָט אין וועליזש שוין
גוט געקענט. זי האָט דעם קיסר פּשוט אָפּגענאַרט. און פון דעם אַליין, וואָס
די פּאָליציי האָט זי אויפן פּאַראַד צוגעלאָזט צום קיסר און זי האָט ביי זיך געהאַט
פּאַרטיק אַ שריפטלעכע בקשה, וואָס אימיצער האָט פּאָר איר אַנגעשריבן,
איז קלאָר, אַז הינטער איר זיינען געשטאַנען די געהיימע שוואַרצע כוחות,
וואָס האָבן געהאַט גרויס אינפלוס און אַרום און אַרום איז דאָס געווען פֿאַרבונדן
מיט דער אַנטי־יידישער פּאָליטיק, וואָס אַלעקסאַנדערס ברודער, ניקאָלאַי דער
ערשטער, האָט זיך באַצייטנס שוין געקליבן צו פירן אַזוי שנעל ווי ער וועט
נאָר אַרויף אויפן טראָן...

עס וואָלט אונדז צו וויט פֿאַרפירט ווען מיר וואָלטן זיך דאָ אַריינגעלאָזט
אין די איינצלהייטן וועגן אַלעקסאַנדערס טויט אין טאַגאַנראָג, אַ קורצע צייט
נאָכדעם ווי ער האָט זיך אויפן וועג אָפּגעשטעלט אין וועליזש אויף איין טאָג.
אייניקע פֿאַרשער, און צווישן זיי אויך דער פראַנצויזישער היסטאָריקער מאָוריץ
פּאַלעאָלאָג, זיינען געניגט צו גלויבן, אַז די לעגענדע, וואָס איז געשאַפן געוואָרן,
אַז ער איז פון טאַגאַנראָג שטילערהייט אַוועק אָפּריכטן גלות אויסצוקויפן זיינע
זינד דערמיט, און אַז ער האָט נאָכדעם געלעבט נאָך אַ סך יאָרן אין סיביר ווי
אַ בעטלער אונטערן נאָמען פיאָדאָר קוזמיטש, איז ניט קיין אויסגעטראַכטע לע־

געגדע, נאָר אַן אמת. מ׳גלויבט אויך, אַז ניקאָלאַי דער ערשטער, וואָס האָט גע־ ירשנט דעם טראָן, האָט געוואוסט וועגן דעם וואָס זיין ברודער אַלעקסאַנדער קלייבט זיך צו טאָן, און ער האָט שוין דעריבער באַצייטנס אין אַלץ צוגעגרייט דעם באָדן צו פירן די מלוכה אַזוי ווי אים געפעלט... *)

ביי ניקאָלאַי דעם ערשטן, וועלכער איז געווען אַ פאַרביסענער שונא־ ישראל, איז די „יידישע פראַגע" געווען זייער אַ וויכטיקער ענין; ער האָט גע־ האָט פלענער פטור צו וועלן אין רוסלאַנד אי פון יידן אי פון יידישקייט. און ס׳קען דעריבער זיין, אַז ער האָט נאָך פון אַנהויב אָן געהאַט אַ האַנט אין דעם וועליזשער בלוט־בלבול, וואָס האָט געזאָלט „באַווייזן" דער גאַנצער וועלט, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט אויף פּסח און אַז צוליב דעם כאָפּן זיי קריסטלעכע קינדער און דערהרגענען זיי.

אַזאַ השערה איז זיכער ניט אויסגעשלאָסן, וועו מ׳נעמט אין אַכט די פאַר־ ביסענע שנאה, וואָס ניקאָלאַי דער ערשטער האָט שטענדיק אַרויסגעוויזן צו יידן און ווי ער האָט געטאָן אַלץ וואָס ער האָט נאָר געקענט אונטערצוגראָבן דעם קיום פון יידישקייט.

דער פאַקט איז דער, אַז גלייך נאָכדעם ווי ניקאָלאַי דער ערשטער איז אַרויף אויפן טראָן, איז דער וועליזשער בלוט־בלבול אַוועק אין אַזאַ ריכטונג, אַז ער איז ווירקלעך געוואָרן אַ סכנה פאַר אַלע יידן אין רוסלאַנד; אין ווילנע און אין גראָדנע האָבן אַנטיסעמיטן אויפגעהויבן די קעפּ און דאָרט אויך געמאַכט אַזעלכע בלוט־בלבולים אויף יידן, און ס׳האָט געהאַלטן דערביי, אַז אויך אין אַנדערע שטעט זאָל דאָס זעלביקע געשען.

וועו דער פירשט כאָוואַנסקי האָט באַשטימט זיין פאַרטרויטן באַאַמטן אויסצופאָרשן דעם ענין, און יענער האָט זיך געמומען „פאָרשן", האָט מען גלייך געקענט זען, אַז די כוונה איז דאָ ניט צו געפינען דעם אמתן מערדער, נאָר צו וואַרפן די שולד אויף די יידן, אַז זיי באַנוצן קריסטלעך בלוט אויף פּסח. מ׳האָט אַנגעהויבן צו אַרעסטירן גאַנצע יידישע משפחות, מענער, פרויען און אויך קליינע

*) וועגן דער געהיימניש אַרום אַלעקסאַנדער דעם ערשטנס טויט, זע פאָלגנדע ווערק: Maurice Paléologue. The Enigmatic Czar.
Г. Василич. Император Александр Первый и старец Феодор Кузмич.
С. Мельгунов. Дела и люди Александровского времени.

עס איז אויך ניט איבעריק צו דערמאָנען, אַז וועו מ׳האָט אין 1921 געעפנט די טרונעם פון די רוסישע צאַרן, האָבן זיך נאָכדעם אַרומגעטראָגן קלאָנגען, אַז די טרונע פון אַלעקסאַנדער דעם ערשטן איז געווען לויטיק.

קינדער. עטלעכע און פערציק מענטשן האָט מען אין די טורמעס פֿאַרשפּאַרט, און כאָטש זיי זיינען געווען בלויז אָנגעקלאָגטע און זייער שולד איז ניט באַוויזן געוואָרן, האָט מען זיי אין געפֿענגעניש געהאַלטן געשמידט אין קייטן און מ׳האָט זיי געהאַלטן אין איין פֿיניקן און מוטשען, אַז זיי זאָלן זיך „מודה זיין", און אייניקע פון די אַרעסטירטע האָבן די שרעקלעכע פֿיניקונגען שוין ניט געקענט אַרײַ־בערטראָגן און זיי זיינען געשטאָרבן אין טורמע, און ווען זיי זיינען געשטאָרבן, האָט מען זייערע טויטע קערפּערס פֿשוט אַרויסגעוואָרפן אין גאַס און זיי זיינען גלעלעגן אויפן מיסט ביז חברה־קדישא האָט זיי פון דאָרט צוגענומען און זיי געבראַכט צו קבר־ישראל.

אָבער דעם מוט פון די וועליזשער יידן, וואָס מ׳האָט אין יענער פינצטערער צייט אַזוי געפֿיניקט און געמוטשעט, האָט מען אַלץ ניט געקענט ברעכן. קיין אייניער פון זיי האָט קיין שוואַכקייט ניט אַרויסגעוויזן. געדולדיק און מוטיק האָבן זי די אַלע ענוים־קשים אַריבערגעטראָגן, און אויף די קריין־פֿאַרהערן, וואָס מ׳האָט אפֿט געמאַכט ניט נאָר בייטאָג, נאָר אויך ביינאַכט, האָבן זיי זיך געהאַלטן אַזוי שטאַלץ און אַזוי ווירדיק, אַז ס׳איז געווען צו באַוואונדערן.

טאַקע נאָר אַזעלכע, וואָס וויסן און פילן אין אַזאַ פאַל, אַז דאָ האָנדלט זיך ניט נאָר ווען זיי, נאָר וועגן גאַנצן כלל־ישראל, האָבן זיך געקענט האַלטן אַזוי שטאַלץ, אַזוי ווירדיק און אַזוי מוטיק ווי די וועליזשער יידן האָבן זיך געהאַלטן.

„איך האָב פאַר קיינעם קיין מורא ניט!" — האָט איינער פון די אָנגעקלאָגטע, דער מלמד חיים כריפין, געשריען אויף די מיטגלידער פון דער אונטערזוכונגס־קאָמיסיע, וואָס האָבן אים געמוטן אויף אַ קריין־פֿאַרהער. — „וואָס האָב איך מורא פאַר אייך? איר זענט גזלנים און שווינדלער! יאָ, איר זענט גזלנים! איר האָט אומגעבראַכט פון דער וועלט אַזעלכע שטאַרקע און געזונטע מענטשן ווי שמריהו בערלין און יעקב אַראָנסאָן; ווען זיי זיינען געשטאָרבן אין אָסטראָג (תפיסה) האָט איר זיי אַרויסגעוואָרפן אין דרויסן ווי מען וואַרפט אַרויס נבלות. איר פֿיניקט אונדז, איר מוטשעט אונדז, איר הרגעט אונדז!"

אַזוי האָט דער אַרעמער וועליזשער מלמד, ר׳ חיים, געשריען אויף די וואָזשנע טשינאָווניקעס פון דער קאָמיסיע, ווען זיי האָבן אים צום הונדערט און אייניטן מאָל געשטעלט די זעלבע פראָגע מיט דער כוונה צו שטעמפּלען יידן ווי „מערדער פון קריסטלעכע קינדער". און וועגדעיק זיך צום פליגל־אַדיוטאַנט שקורין, וואָס איז געווען צוגעשיקט פון פּעטערבורג זיך צו באַטייליקן אין דער אונטערזוכונג, האָט דער אַרעמער מלמד פון וועליש געזאָגט:

„ווען די אַלע מעשיות און אויסטראַכטנישן דיינע וועלן זיך שוין וואַלגערן אויפן מיסט, וועט מיין אמת דאָך בלייבן אַן אמת. מיר באַנוצן קריסטלעך בלוט?!

ניין, דאָס איז אַ ליגן! איר טרינקט יידיש בלוט! איר צאַפּט בלוט פון יידישע קינדער!"

אַן אַנדערער פון די אַנגעקלאָגטע, אַ ייִד מיטן נאָמען יוסף מירלאס, האָט זיך אָפּגילו דערלויבט חוזק צו מאַכן פון די וואָזשנע רוסישע טשינאָווניקעס אין דער קאַמיסיע, און איינמאָל, ווען ער האָט אויף אַ קריין־פּאַרהער זיך צוגעהערט צו די ליגנס, וואָס די מאַריאַ טערעזנטיעווא דערציילט און ווי זי זאָגט נאָך אַלץ, וואָס סטראָכאָוו אַליין האָט איר געהייסן זאָגן, האָט ער, דער שטאָלצער וועליזשער ייִד, מיט אַ שפּאָטישן שמייכל אויפן פּנים, געמאַכט אַזאַ באַמערקונג:

„אַי, ראַסעי־ראַסעיעלע, לעבן זאָל זיי ראַסעיעלע קען אויסלערנען! ניט אומזיסט זאָגט מען, אַז אין רוסלאַנד איז יעדער זאַך מעגלעך. ראַסעיעלע קען אָפּטאָן אַן עסק, — כ'לעבן, מייסטערס! פון אונדזערע זיידעס האָבן מיר געהערט, אַז אויך אין פוילן פלעגט טרעפן, מ'זאָל מאַכן אַזעלכע בלבולים אויף יידן. נאָר דאָרטן האָט מען מיט דעם געוואָלט געלט, פלעגט פון דעם גאָרניט ווערן... אַי, ראַסעיעלע, ראַסעיעלע!"

עס איז קיין וואונדער ניט געווען וואָס אַ וועליזשער ייִד האָט מיט אַזאַ געפיל דערמאָנט די צייטן וועו די שטאָט איז נאָך געווען אַ טייל פון פוילן. צו רוסלאַנד איז די שטאָט איבערגאַנגען ערשט אין 1772, איין און פופציק יאָר אייִדער דער גרויסער בלוט־בלבול האָט זיך אָנגעהויבן. עס זיינען נאָך געווען וועליזשער יידן, וואָס האָבן דאָס געדענקט און וואָס האָבן אין די יונגע יאָרן אַוודאי געהאָפּט, אַז אונטערן שוץ פון די רוסישע צאָרן וועט זיי זיין בעסער ווי אונטערן שוץ פון די פּויליש קעניגן און פּאַנעס...

צווישן די, וואָס האָבן זיך אויף די קריין־פּאַרהערן געהאַלטן שטאָלץ, מוטיק און ווירדיק, דאַרף אויך דערמאָנט ווערן די בכבודיקע יידישע בעל־הביתטע סלאָווע בערלין.

זי איז אַלט געווען פיר און פופציק יאָר, ווען זי איז אַריין אין טורמע און מ'האָט זי דאָרט געהאַלטן קנאַפּע זיין יאָר. און „אויף איר גאַנצער משפחה, — דערציילט אונדזער היסטאָריקער שאול גינזבורג, עליו־השלום, — האָט זיך ווי אויסגעגאָסן די תוכחה. איר מאַן (שמריהו בערלין), איר טאָכטער (שפרה בערלין), איר איידעם (יעקב הירש אַראָנסאָן) האָבן ניט אויסגעהאַלטן די פּיין און זיינען געשטאָרבן אין דער תפיסה. איר איינציקער זון, ווי אויך אירע ברידער און דער שוואָגער אירער, זיינען געזעסן אין טורמע, שטרענג אָפּגעזונדערט אייִנער פון דעם אַנדערן. אָבער די אַלע אומגליקן האָבן ניט געבראָכן סלאָווע מוט. זי האָט זיך אָפּילו ניט געפּרואווט פּאַרטיידיקן. דאָס האָט זי געהאַלטן פּאַר אַ באַלייִדיקונג פּאַר זיך אַליין. זי האָט זיך באַנומען ניט ווי אַן אָנגעקלאָגטע, נאָר ווי אַ באַ-

שולדיקערין. שטאָלץ, מיט פּאַראָכטונג, האָט סלאָווע בערלין געשליידערט דער קאָמיסיע אין פּנים אַריין דעם ביטערן אמת, ניט שאָנעווענדיק קיינעם" *).

— די קריסטלעכע פרויען, וואָס טרעטן אַרויס ווי עדות קעגן אונדז, זיינען ליגנערטעס! — האָט זי אויף איינעם פון די קרייץ־פאַרהערן געזאָגט, דער־מאָנענדיק די נעמען פון מאַריאַ טערעזיעווא, אַוודאָטיאַ מאַקסימאָווא און פּראָס־קאָוויאַ קאָזלאָווסקאַיאַ. — זיי זאָגן אַלץ וואָס סטראָאָוו הייסט זיי זאָגן. אָבער מיטגלידער פון דער קאָמיסיע, אַפילו שקורין אַליין, לערנען זיי אויס צו דער־ציילן אויסגעטראָכטע זאַכן, אין וועלכע ס׳איז ניטאָ קיין איין אמת וואָרט. און די פּאָפּירן, וואָס מ׳שטעלט צונויף, זיינען פאַלשע!

אָן מורא האָט זי אַלעמען פון דער קאָמיסיע געזאָגט, אַז בלויז דאָן וועט מ׳וועט זיי אַלעמען אַרונטערזעצן, וועט דער אמת אַרויסקומען וויי בוימל אויפן וואַסער.

— נישקשה — האָט זי געזאָגט, קוקנדיק שטאָלץ אַלעמען גלייך אין די אויגן, — נישקשה, איר וועט זען, עס וועט קומען די ריכטיקע צייט, וועט סלאָווע ווידער זיין די אייגענע סלאָווע!

אויך דער ייד נאַטע פּרוטקאָוו, וועלכער איז געווען אייגער פון די אָנגע־קלאָגטע, האָט זיך געהאַלטן זייער שטאָלץ און מוטיק. אויף איינעם פון די קרייץ־פאַרהערן האָט ער צו אַלע מיטגלידער פון דער קאָמיסיע געזאָגט:

„איר לערנט אויס די גויעס וואָס צו זאָגן, ווייל אייער כוונה איז אויסצו־ראַטן אַלע יידן! איר אַליין זענט מערדער! יאָ, איר אַלע אין דער קאָמיסיע זענט מערדער און גזלנים! זאָל נאָר די זאַך אַרויס פון אייערע הענט, וועט דער־פון גאָרניט ווערן. מיר האָבן פאָר אייך קיין מורא ניט!"

עס איז ניט געווען קיין וואונדער וואָס ניקאָלאַי דער ערשטער אַליין האָט ניט געוואָלט ליידן וואָס די יידן אין וועליזש האָלטן זיך אַזוי שטאָלץ און מוטיק אין אַ צייט וען אַזאַ האַלטונג איז פשוט סכנת־נפשות. ער האָט זייערע שטאַרקע ווערטער געקענט נעמען אויף זיין חשבון אויך. און וען מ׳האָט אים געלאָזט וויסן וואָס און ווי אַזוי די אָנגעקלאָגטע יידן אין וועליזש רעדן אויף די קרייץ־פאַרהערן פון דער קאָמיסיע, האָט ער שטילערהייט צוגעשיקט אַ באָפעל, אַז פאָר „חוצפהדיקער אויפּפירונג" זאָל מען די אָנגעקלאָגטע יידן אין וועליזש געבן שמיץ.

דער אמת איז, אַז נאָך איידער ס׳איז פונם קיסר אַליין אָנגעקומען אַזאַ באָפעל, האָט מען די אָנגעקלאָגטע יידן אין וועליזש געגעבן געבוג שמיץ. אָבער דאָס האָט זייער מוט ניט געבראָכן. ווי אמתע העלדן, וואָס זיינען גרייט צו גיין אויף קידוש־השם, ווייל זיי ווייסן און פילן, אַז זיי זיינען געראַטעט, האָבן אַלע אָנ־

*) היסטאָרישע ווערק, באַנד 3, ז׳ 216.

געקלאָגטע יידן אין וועליזש ווירדיק און שטאָלץ באַשיצט דעם כבוד פונם גאַנצן כלל־ישראל. זיי האָבן פון סאָמע אָנהויב אָן געווואוסט און פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז ניט בלויז זייערער אַ פּערזענלעכער ענין, נאָר אַז אָן דעם הענגט אָפּ דער ווייטערדיקער שיקזאָל פון אַלע יידן אין רוסלאַנד. און זייער קלאָר איז דאָס אויסגעדריקט געוואָרן אין די בריוולעך, וואָס דער מלמד חיים כריפּין האָט געשריבן פון טורמע.

„זייט וויסן, — האָט ר' חיים כריפּין געשריבן אין די בריוולעך, וואָס די קאָמיסיע האָט פאַרכאַפּט, — זייט וויסן, אַז זיי פאַרמעסטן זיך זייער וויט. זיי ווילן, חס־ושלום, אויסראָטן דאָס גאַנצע יידישע פאָלק... לויפט איבער אַלע מקומות, וואו יידן זיינען צעשפּרייט, און שרייט אויפן קול: אַן אומגליק, אַ צרה! זאָל מען איינשטעלן דאָס לעבן, זאָל מען זיך סטאָרצן, זאָל מען מתפלל זיין... ברידער יידן, רחמנים בני רחמנים. קלייבט זיך צונויף, טוט עפּעס!"

*
**

אין די אַלע יאָרן, וואָס דער גרויסער בלוט־בלבול האָט זיך געצויגן איבער דעם, וואָס מ'האָט אַלץ ניט געקענט קריגן קיין באַווייזן קעגן די אַנגעקלאָגטע, איז וועליזש געווען ווי אַ באַלאַגערטע שטאָט. ניט נאָר די אַנגעקלאָגטע, נאָר אַלע יידן האָבן דאָרט געלעבט ווי געפאַנגענע, וואָס מ'האָלט שטענדיק אויפן אויג. און אַלע שולן און בתי־מדרשים זיינען, אויפן באַפעל פונם קיסר, געווען געשלאָסן און פאַרחתמעט און יידן האָבן אָפילו אין קיין שטוב ניט געטאָרט דאָוונען בציבור, און אַלע ספרי־תורות און אויך אַנדערע ספרים האָט מען ביי זיי צוגענומען און זיי איבערגעגעבן אין די הענט פון דער פאָליציי.

„די אומגליקלעכע יידן, — שרייבט דער היסטאָריקער דובנאָוו, — האָבן דאָן אָפילו ניט געהאַט וואו צו דאָוונען און זיך גוט אויסווייזן דאָס האָרץ" *).

זייער אַ מיאוסע ראָלע האָט אין דעם וועליזשער בלוט־בלבול געשפּילט אייגער אַ געוויסער אַנטאָן גרודינסקי, אַ געשמדטער ייד פונם שטעטל באָבאָווקע, מינסקער גובערניע. ער האָט סטראָכאָוון דערציילט מעשיות, אַז ווען ער איז נאָך געווען אַ ייד, האָט ער אַליין אויך פאַר פּסח דערהרגעט קריסטלעכע קינדער צו באַנוצן זייער בלוט אין די מצות, וואָס מ'באַקט אויף פּסח. ער האָט אויך דערציילט אַ געשיכטע וועגן אַ „געהיימען ספר", וואו ס'איז פאַרשריבן אַלץ וואָס מ'דאַרף וויסן וועגן „דערהרגענען קריסטלעכע קינדער." עס איז דעם משומד געגאַנגען אין לעבן צו באַווייזן, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט אויף פּסח און אַז איצט, זינט ער האָט אָנגענומען גלויבן אין יעזוסן וויי אין אַן אמתן משיח, האָלט ער עס פאַר זיין הייליקן חוב אַרויסצוגעבן דעם סוד.

*) דברי ימי ישראל בדורות האחרונים, באַנד 2, ז' 137.

סטראַכאָוו האָט זיך אַן דעם אָנגעכאַפּט ווי אַן אַן אבן טוב. ער האָט זיך מיט דעם משומד אַרומגעפירט אומעטום און זיך גוט צוגעהערט צו די אַלע מעשיות, וואָס ער האָט אים דערציילט. אָבער ווען ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויס־געוויזן, אַז דער משומד איז גלאַט אַ שווינדלער און אַן אויסוואורף, און אַז ער האָט דאָס געטאָן בלויז צוליב געלט, האָט סטראַכאָוו זיך געזומען דאָס לעבן. ער האָט אויסגעטרונקען אַ פלעשל סם און מ׳האָט אים געפונען אין בעט אַ טויטן, און דאָס איז געווען די ערשטע נקמה, וואָס די יידן פון וועליזש האָבן זיך דערלעבט אין אַ שונא, וואָס האָט זיך פאַרלעגט זיי אומצוברענגען פון דער וועלט.

געווען איז דאָס אינם פרילינג פונם יאָר 1830, אָבער מיט סטראַכאָוו׳ס טויט האָט דער וועליזשער בלוט־בלבול זיך ניט געענדיקט. ווען מ׳האָט די קאָ־מיסיע אויפגעלייזט, האָט מען דעם גאַנצן ענין איבערגעגעבן אין די הענט פונם סענאַט אין פעטערבורג, און דאָרטן האָט זיך אַנגעהויבן אַ נייע פראָצעדור, וואָס האָט זיך פאַרשלעפּט אויף יאָרן. און די אַנגעקלאָגטע אין וועליזש האָט מען נאָך אַלץ געהאַלטן פאַרשפּאַרט אין געפענגעניש.

אויף די אַלע זיצונגען, וואָס די סענאַטאָרן האָבן אָפּגעהאַלטן, האָבן זיי צו קיין איינשטימיקן באַשלוס ניט געקענט קומען. ערשט ווען מ׳האָט דעם גאַנצן ענין איבערגעגעבן אין די הענט פונם גאָסודאָרסטוועני־סאָוועט, פונם מלוכה־ראַט, האָט מען געוואוסט, אַז איצט וועט שוין אין מאָל פאָר אַלע מאָל נעמען אַ סוף און מ׳וועט קומען צו אַ טאָלק, וואָס וועט מאַכן קלאָר די לאָגע.

איבערקוקן אַלע פּאַפּירן וועגן דעם וועליזשער בלוט־בלבול האָט גענאַרפּט דער גראַף ניקאָלאַי סעמיאָנאָוויטש מאָרדווינאָוו, וועלכער איז שוין דאָן געווען אַ זקן פון אַכציק יאָר. און מ׳קען זאָגן, אַז ס׳איז געווען אַ נס, וואָס דער ענין וועגן דעם וועליזשער בלוט־בלבול איז גראָד אַריינגעפאַלן אין זיינע הענט. ווען ניט ער, וואָלט זיך דאָס אַוודאי נאָך לענגער פאַרצויגן, אַדער ס׳וואָלט זיך אינגאַנצן אַנדערש געענדיקט.

גראַף מאָרדווינאָוו איז געווען אַ ליבעראַלער מענטש און אויך אַן איראָפּע־איש־גענילדעטער מענטש. אין די יונגע יאָרן האָט ער אַ לענגערע צייט געלעבט אין ענגלאַנד און דאָרט האָט ער אין זיך אײַנגעזאָפּט דעם גייסט פון דעמאָ־קראַטיע. נאָך אין יאָר 1802 איז ער אין רוסלאַנד געווען דער ערשטער צו פאָר־נעמען דעם נייעם אָמט פון „פּלאַטן־מיניסטער". ער איז געווען אַ גוטער פריינד פון דעם בארימטן רוסישן שטאַטסמאַן און געלערטן מיכאַיל ספּעראַנסקי, אויף וועמען נאָפּאָלעאָן האָט אָמאָל געזאָגט, אַז ער איז „דער אייניציקער קלאָרער קאָפּ אין רוסלאַנד"; ער האָט פאַרנומען זייער וויכטיקע אָמטן אין דער מלוכה, און ווען ער איז אַריין אינם גאָסודאָרסטוועני־סאָוועט, האָט מען אים דאָרט גע־האַלטן פאַרן פּאיקסטן און קליגסטן מענטשן. דערצו איז ער נאָך געווען זייער

אַן ענערגישער און זייער אַן ערלעכער מענטש. און וועַן ער האָט איבערגענומען די אַרבעט צו שטודירן די אַלע דאָקומענטן, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט אין פֿאַרבינדונג מיט דעם וועליזשער בלוט־בלבול, האָט ער דאָס געטאָן זייער גע־וויסנהאַפֿט, און מ׳קען זאָגן, אַז מיט די שלוסן, צו וועלכע ער איז געקומען און מיט דעם באַריכט, וואָס ער האָט וועגן דעם אָפּגעגעבן, אין דער פֿאַרמע פון אַ גרינדלעכער אָפּהאַנדלונג, האָט ער געראַטעוועט דעם כבוד פון דער רוסישער אינטעליגענץ און אויך פונם רוסישן פֿאָלק.

גראָף מאַרדווינאָוו האָט צוגעשטעלט אַ ברייטן געשיכטלעכן איבערבליק וועגן בלוט־בלבולים אויף יידן בכלל, און אָפּשטעלנדיק זיך אויף די קוואַלן, פון וואַנען דער ענערגאַל־גובערנאַטאָר כאָוואַנסקי האָט געשעפּט צו באַווייזן, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט אויף פּסח, האָט ער זיי כאַראַקטעריזירט ווי „וועלק וואָס זיינען געשאַפֿן פון מוחות, וועלכע זיינען פֿאַרפּינצטערט געוואָרן פון טונ־קעלע פֿאַראורטיילן".

דעם גאַנצן וועליזשער בלוט־בלבול האָט ער געשטעמפּלט ווי אַ „מיטל צו באַנייען דעם פֿאַראורטייל קעגן יידן" און וויטער זאָגט ער, אַז „אין אַזאַ צייט פון אויפקלערונג וואָלט דאָס געריכט זיך גאָרניט געדאָרפט פֿאַרנעמען מיט אַזאַ ענין, נאָר ווייל עס האָנדלט זיך וועגן עטלעכע און פערציק יידן, וואָס מ׳האָט אַריינגעזעצט אין טורמע, און דער ענין האָט ניט זיין גלייכן אָפּילו אין דער כראָניק פון די אַמאָליקע פּראָצעסן, האָלט דעריבער דער גריכטלעכער דע־פּארטאַמענט (פונם גאָסודאַרסטוועני־סאָוועט) פֿאַר זיין פליכט צו באַטראַכטן די זאַך אויספירלעך און מיט דער גרעסטער אויפמערקזאַמקייט, כדי צו מאַכן אַ סוף צו דעם פֿאַראורטייל, וואָס איז אַ בזיון פֿאַר דער געבילדעטער וועלט."

אין די מאַנאַטן פון דעצעמבער 1834 און יאַנואַר 1835 האָט דער גאָסו־דאַרסטוועני־סאָוועט אָפּגעהאַלטן פּיר זיצונגען וועגן דעם ביז מ׳האָט זיך גע־איניגט. און דאָן איז אָנגענומען געוואָרן די רעקאָמענדאַציע פון דעם ליבעראַלן גראָף מאַרדווינאָוו, אַז מ׳זאָל גלייך באַפרייען די אַלע יידן, וואָס מ׳האָט אין וועליזש די גאַנצע צייט געהאַלטן פֿאַרשפּאַרט אין געפענגעניש; מ׳זאָל גלייך אויך עפענען אַלע שולן און בתי־מדרשים, וואָס מען האָט אין וועליזש פֿאַרחתמעט, און צו־ריקגעבן די יידן די רעכט צו דאַוונען דאָרט. און וואָס שייך די פּיר קריסטלעכע פרויען, מאַריאַ טעראַנטיעווא, אַוודאָטיא מאַקסימאָווא, פּראַסקאָוויא קאָזלאָוו־סקאַיא און אָנא יערמעיעווא, וואָלט מען די ערשטע דריי געדאַרפט פֿאַרמשפּטן צו קאַטאָרגע פֿאַר די פֿאַלשע מסירות, וואָס זיי האָבן געבראַכט, נאָר ווייל ס׳איז קלאָר, אַז זיי האָבן אַלץ געטאָן ניט אויף זייער אייגענער אַחריות, נאָר אונטער אימיצנס שטאַרקער ווירקונג, זאָל מען זיי געבן אַ לייכטערע שטראָף און זיי פֿאַר־שיקן אויף דריי יאָר קיין סיביר. און די פערטע, די אָנא יערמעיעווא, וועלכע

איז גלאַט אַ צעדרייטע, אַ האַלב־משוגענע, וואָס האַלט זיך פאַר אַ „נביאה", זאָל מען פאַרשיקן אין אַ קלויסטער, וואו זי זאָל שטיין אונטערן אויפזיכט פון גייסטיקע אויפפאַסער.

אין גראָף מאַרדווינאָווס שריפטלעכער רעקאַמענדאַציע איז אויך געווען אַ פונקט, אַז ווען מ׳וועט די אומשולדיקע וועליזשער יידן באַפרייען פון טורמע, זאָל מען זיי אויך באַפרייען פון צאָלן מלוכה־שטייערן אין פאַרלויף פון די קו־מענדיקע אַכט יאָר. אָבער דאָס האָט דער גאָסודאַרסטוועני סאָוועט ניט געוואָלט אָננעמען. באַפרייען יידן פון מלוכה־שטייערן אויפן גרונט פון דעם וואָס מ׳האָט זיי קנאַפּע ניין יאָר צייט געהאַלטן אין געפענגעניש אומזיסט און אומנישט — דאָס האָט די רעגירונג פון ניקאָלאַי דעם ערשטן ניט געוואָלט. פאַרלירן געלט אין דעם עסק פונם וועליזשער בלוט־בלבול האָט די רעגירונג קיין חשק ניט געהאַט...

דער קיסר אַליין, ניקאָלאַי דער ערשטער, איז שוין, ווי עס שיינט, געווען מיד פון דעם גאַנצן ענין. עס האָט זיך געענדיקט ניט אַזוי ווי ער האָט געוואָלט און ניט אַזוי ווי ער האָט זיך אין אָנפאַנג פאַרגעשטעלט; זיינע משרתים אין דער וועליזשער קאַמיסיע האָבן אַריבערגעכאַפט די מאַס און געשאַפן אַזאַ קנויל פון ליגנס, אַז זיי אַליין האָבן זיך שוין פון דעם ניט געקאָנט אַרויספלאַנטערן. און ווען ניקאָלאַי דער ערשטער האָט געזען, אַז ער האָט שוין קיין אַנדער ברירה ניט, האָט ער באַשטעטיקט דעם אורטייל פון גאָסודאַרסטוועני־סאָוועט, וואָס האָט זיך געאיניקט אויף דער רעקאָמענדאַציע פון דעם ליבעראַלן גראָף מאַרד־ווינאָוו, און דאָן איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דער באַפעל, אַז מ׳זאָל אין וועליזש צוריק עפענען די צוגעשלאָסענע שולן און בתי־מדרשים און אויך אַרויסלאָזן פריי די אַלע יידן, וואָס מ׳האָט אין וועליזש אַזוי לאַנג געהאַלטן פאַרשפּאַרט אין טורמע אויף דער קלאַגע, אַז זיי זיינען באַגאַנגען אַ מאָרד צו באַנוצן קריסט־לעך בלוט אויף פּסח.

דער פלעק פונם בלבול, וואָס איז געווען געצילט קעגן גאַנצן יידישן פאָלק, איז אָפּגעווישט געוואָרן. דעם נצחון האָבן געהאָט די שטאָלצע און מוטיקע יידן פון וועליזש. מיט זייער שטאַלץ און מוט האָבן זיי אָפּגעווישט דעם פלעק, וואָס די רעגירונג פון ניקאָלאַי דעם ערשטן האָט געוואָלט אַרויפלעגן ניט נאָר אויף די יידן פון רוסלאַנד, נאָר אויך אויף די יידן פון דער גאַנצער וועלט.

האָמעל

אויף דער שטאָט האָמעל, וואָס איז אין דער צווייטער וועלט־מלחמה,גלייך נאָכדעם ווי היטלערס חיילות זיינען אָנגעפאָלן אויף סאָוועט־רוסלאַנד, אַריינגעפאַלן אינם פייער פון די שלאַכטן, האָט מען געווייגלעך גע־זאָגט, אַז דאָס איז „א שטאָט מיט יידן". און געזאָגט האָט מען דאָס אין אַזא טאָן, ווי מ׳וואָלט זי דערמיט אַליין שוין אַוועקגעשטעלט אין גאָר אַן אַנדער קאַ־טעגאָריע.

ניט אויף אַלע שטעט, וואו יידן האָבן געוואוינט, האָט מען דאָס געקענט זאָגן; א שטאָט האָט זיך ביי יידן געדאַרפט פאַרדינען, אַז מ׳זאָל וועגן איר אַזוי רעדן און מ׳זאָל איר אַזא נאָמען געבן; זי האָט זיך געדאַרפט מאַכן אַנ־געזען אינם אַלגעמיינעם יידישן לעבן פון לאַנד; זי האָט געדאַרפט אַרויסגעבן שייגע מענטשן, וואָס זאָלן איר אומעטום פאַרשאַפן כבוד; זי האָט זיך געדאַרפט אויסצייכענען מיט פייגע מעשים, אויף וועלכע מ׳זאָל קאָנען אַנווייזן מיט שטאָלץ. און האָמעל האָט די אַלע גרויסע מעלות שטענדיק געהאַט. און אַזוי ווי דערצו איז די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג דאָרט אַלע מאָל געווען מער ווי א העלפט פון דער אַלגעמיינער באָפעלקערונג, איז דעריבער קיין וואונדער ניט וואָס זי איז אין רוסלאַנד אַרויף אויפן צעטל פון יענע שטעט, אויף וועלכע מ׳פלעגט אַלע מאָל זאָגן, אַז „דאָס איז א שטאָט מיט יידן!"

פון וואַנען ס׳האָט זיך צו דער שטאָט געזומען דער נאָמען האָמעל — דאָס ווייסט מען ניט. אין האָמעל אַליין פלעגט מען זיך אָמאָל וויצלען וועגן דעם און זאָגן, אַז מ׳וואָלט די שטאָט געדאַרפט רופן „האָמעל־האָמעל"; דאָס, האָט מען געגלויבט, וואָלט געקלונגען אפשר פונקט אַזוי שיין און וואָשנע ווי דער נאָמען פון דער דייטשער שטאָט, וואָס מ׳רופט „באַדען־באַדען". און ס׳האָבן זיך אָפילו געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך דערביי פאַררופן אויף א רוסישער לעגענדע, וואָס דערציילט זיך אַזוי:

. . . נאָך מיט יאָרן און יאָרן צוריק, וועו די שטאָט האָמעל, וואָס שטייט איצט ביים ברעג פונם טייך סאָזש, וואָס פאַלט אַריין אין דניעפּר, איז נאָך גאָר אויף דער וועלט ניט געווען, זיינען איבערן טייך אָמאָל געשוואומען שיפן, וואָס האָבן געפירט געהילץ פון די וועלדער. אויף איין אָרט, וואו די וואַסערן

זיינען געווען ניט טיף, האָט אַ שיף מיט געהילץ זיך אַנגעשטויסן אָן די זאַמדן, וואָס מ׳האָט פריער ניט געזען, און כדי אויסצוהיטן די אַנדערע שיפן, וואָס זיינען שוין געווען ניט ווייט, האָט כּעס אַנגעהויבן שרייען אין דער הויך אויפן קול:

— „הא, מעל! אהא, מעל!...״

דאָס האָט מען אַזוי אויף רוסיש געווארנט די אַנדערע שיפן, אַז זיי זאָלן אַהער ניט צוקומען, ווייל דאָ איז אַ „מעל״, דאָס הייסט, די וואַסער איז דאָ ניט טיף געניג און ס׳שטעקן דאָ אַרויס בערג מיט זאַמד, וואו שיפן און פּליטן שטויסן זיך אָן און קענען שוין ווייטער ניט גיין.

. . . און אויף יענעם אָרט, וואו די שיף האָט זיך אַנגעשטויסן אָן די זאַמדן און געגעבן אַ וואַרנונג די אַנדערע שיפן, האָט מען שפּעטער אויסגעבויט אַ שטאָט און איר געגעבן אַ נאָמען „הא, מעל האָ, מעל״, צו פּאַראייביקן דעם אויסגעשריי, וואָס איז געווען אַ וואַרנונג אויסצוהיטן אַנדערע שיפן פון אָן אומגליק...

אַזוי גייט די לעגענדע, מיט וועלכער מ׳האָט אַמאָל געוואָלט געבן צו פּאַרשטיין פּאַרוואָס די שטאָט הייסט האַמעל און פּאַרוואָס מ׳דאַרף זי גאָר רופן „האַמעל־האַמעל״, פּונקט ווי „באַדען־באַדען״...

האַמעל איז אינע פון די גאָר אַלטע שטעט אין רוסלאַנד. אין דער גע־שיכטע וועלט זי דערמאָנט נאָך אין דער ערשטער העלפט פונם צוועלפטן יאָרהונדערט, און דאָס מיינט, אַז זי איז שוין מער ווי אַכט הונדערט יאָר אַלט.

דעמאָלט אָבער האָט זי נאָך ניט געהייסן האַמעל, נאָר האַמי, אַדער האַמיע, און אין אַלטע העברעאישע ספּרים, וואָס זיינען געשריבן געוואָרן אינם זיבעצנטן יאָרהונדערט, האָט מען זי גערופן הומיה.

פון דעם וואָס מ׳ווייסט וועגן דער געשיכטע פון דער שטאָט, וואָס איז איצטער איינע פון די וויכטיקסטע שטעט אין ווייס־רוסלאַנד, קומט אויס, אַז נאָכדעם ווי מ׳האָט זי, נאָך בייס אַנהויב פונם צוועלפטן יאָרהונדערט, אויסגע־בויט, איז זי אויף אַ פּאָר הונדערט יאָר עפּעס ווי פּאַרלאָרן געוואָרן און האָט קיין שום ראָלע ניט געשפּילט. עס איז אין ערגעץ ניט דערמאָנט קיין אייך וויכטיקע געשעענישן, מיט וועלכער די שטאָט האַמעל זאָל אין יענע אַלטע צייטן האָבן געווען פּאַרבונדן; מ׳ווייסט ניט וואָס ס׳איז דאָרט פּאַרגעקומען אָן וואָס פּאָר אַ לעבן מענטשן האָבן דאָרט געפירט; מ׳ווייסט נאָר, אַז שפּעטער איז האַמעל אַ לאַנגע צייט געווען אונטער דער הערשאַפט פון ליטע, נאָכדעם איז זי איבערגעגאַנגען צו פּוילן און איז געווען אַ טייל פון דער מינסקער „וואָיעוואָדסטוווע״, און אין די מלחמות, וואָס זיינען פּאַרגעקומען צווישן רוסלאַנד און פּוילן, איז די שטאָט אַ סך מאָל איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט, און

ערשט אינם יאָר 1772, וועָן יעקאָטעריִנע די צווייטע איז געזעסן אויפן רוסישן טראָן, איז די שטאָט האָמעל געווארן אַ טייל פון רוסלאַנד און איז שוין אויף שטענדיק געבליבן אַ רוסישע שטאָט.

ווי אין אַ סך אַנדערע שטעט אין דער געגנט, וואָס הייסט איצטער ביעלאַראָסיִא (ווייס־רוסלאַנד), און וואו מינסק איז די הויפט־שטאָט, האָבן זיך אין האָמעל אויך אַנגעהויבן באַזעצן יידן ערשט נאָכדעם ווי דער גאַנצער געגנט איז אַריבער צו דער מלוכה פון ליטע, און דאָס מיינט, אַז געקומען אַהין זיינען זיי אינם זעכצנטן יאָרהונדערט. זיי האָבן זיך דאָרט ביסלעכווייז איינגעאָרדנט, געפירט אַ יידיש לעבן אויפן אַלטן שטייגער, און אינם זיבעצנטן יאָרהונדערט איז שוין די יידישע באַפעלקערונג דאָרט געווען גרעסער, אָבער די שטאָט ביעליצאַ, וואָס איז איצטער בלויז אַ טייל פון האָמעל, האָט דעמאָלט געשפילט אַ וויכטיקערע ראָלע און איז געווען מער אַנגעזען ווי האָמעל, און אַזוי איז דאָס געגאַנגען אַ לאַנגע צייט. האָמעל האָט געהייסן אַ שטעטל, און ביעליצאַ האָט געהייסן אַ אויעזדנע שטאָט אין מאָהילעווער גובערניע. ערשט אינם יאָר 1852, אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם ערשטן, איז האָמעל געווארן די אויעזדנע שטאָט און זי האָט זיך צעווואַקסן און איז געווארן אַזוי ווייכטיק און אַנגעזען, אַז זי האָט אינגאַנצן איינגעשלונגען די שטאָט ביעליצאַ און זי געמאַכט פאַר בלויז אַ טייל פון זיך.

*
**

דער ערשטער גרויסער צאָרן, וואָס האָט זיך אויסגעאָסן אויף די יידן אין האָמעל, איז געווען די שחיטה, וואָס באָגדאַן כמעלניצקיס אוקראַינער קאָזאַקן האָבן דאָרט געמאַכט אין דיִ צייטן פון די גזירות ת״ח ות״ט, וואָס זיינען מיט בלוט און טרערן פאַרשריבן אין אונזער געשיכטע.

דאָס איז געווען אינם חודש יולי פונם יאָר 1648. נאָכדעם ווי כמעלניצקי און זיינע באַנדעס האָבן חרוב געמאַכט אַזוי פיל יידישע שטעט און שטעטלעך אין אוקראַינע און דאָרט אויסגעהרגעט און אויסגעשאָכטן טויזנטער און טויזנטער יידן, האָבן זיי זיך אויך אַריינגעריסן אין די שטעט פון ליטע און ווייס־רוסלאַנד, און וועָן זיי זיינען קיין האָמעל אַנגעקומען, האָבן זיי דאָרט אַ שרעק־לעכע שחיטה געמאַכט און אויסגעקוילעט צוויי טויזנט יידן. בלויז אין פרוי איז, עפּעס ווי דורך אַ נס, גערעטעוועט געווארן פון טויט; ס׳האָט זיך איר אינגעגעבן צו אַנטלויפן אָן זיך באַהאַלטן אויף אַזאַ אָרט, וואו מ׳זאָל זי ניט געפינען, און פון איר איז שפעטער אַרויסגעקומען די משפחה באָבושקין, וואָס איז אַ לאַנגע צייט געווען אַנגעזען אין האָמעל און מיט וועלכער מ׳האָט זיך אַמאָל שטאַרק געיחוסט.

די יידן אין האָמעל זיינען דאָן געגאַנגען אויף קידוש־השם און העכער פון אַלעמען האָט זיך דעמאָלט דערהויבן דער ראש־ישיבה ר׳ אליעזר; ווען ער האָט דערהערט ווי כמעלניצקיס קאָזאַקן לאָכן און שפּאָטן פון דעם וואָס די יידן פֿאַרלאָזן זיך אויף גאָט און גלויבן, אַז ער וועט זיי קומען צו הילף און ראַטעוונען זייער לעבן; ווען ער האָט דערהערט וזי כמעלניצקיס לייט גיבן די יידן די ברירה זיך אויסצושמדן און קושן דעם צלם מיט יעזוסעס געשטאַלט, האָט ער דער ערשטער זיך געשטעלט אַנטקעגן און, אויפהויבנדיק זיין קול, האָט ער צו אַלע יידן אַזוי געזאָגט:

„יידן, ברידער מיינע, געדענקט אָן די, וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש־השם! פונקט ווי זיי, וועלן מיר אויך אויסשטרעקן אונזערע העלזער. איך וועל דער ערשטער דאָס טאָן, און אַזוי זאָלט איר אויך טאָן, און זאָלן זיך שעמען די, וואָס ברענגען אונז אום פון דער וועלט!״

ער איז געווען זייער פרום, דער האָמעלער ראש־ישיבה ר׳ אליעזר; אויג אויף אויג מיטן טויט, האָט ער צו דער גאַנצער עדה יידן געריעדט וועגן אייביקן לעבן און וועגן דער גרויסער באַדייטונג פון קידוש־השם. און זיינע רייד, וואָס זיינען געקומען פון אָ ריין האַרץ, האָבן אויף די יידן פון האָמעל אַזוי געווירקט, אַז די אַלע, וואָס האָבן זיך צו אים צוגעהערט, האָבן אָנגעהויבן שרייען אויפן קול:

„רבי, מירן זיך לאָזן אויסשעכטן!״

און די אַלע, וואָס האָבן זיך מוסר־נפש געווען און זיינען געגאַנגען אויף קידוש־השם, זיינען געשטאַרבן מיט „שמע־ישראל״ אויף די ליפּן און זיינען געבליבן קדושים ביים גאָנצן יידישן פֿאָלק, אויף אַלע דורות און פֿאָר אַלע צייטן. אָזאָ העלדישקייט האָבן געקענט אַרויסווייזן בלויז אַזעלכע מענטשן, וואָס האָבן געהאַט אָ טיפן גלויבן אין האַרצן און וואָס זיינען מיט דער גאַנצער נשמה געווען צוגעבונדן צום יידישן פֿאָלק און צו דער הויכער מאָראַל פון יידישקייט. און אַזעלכע יידן זיינען אין האָמעל געווען אָ סך

עס זיינען אָבער דאָן אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן ניט געהאַט אזויפיל מוט און ניט געקענט אַרויסווייזן אָזאָ העלדישקייט, און ווען זיי האָבן דער־הערט, אַז מיט שמד קען מען ראַטעוונען דאָס לעבן, האָבן זיי זיך אָפּגעזאָגט פון יידישקייט און אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן. אָבער מיט זיבעצן יאָר שפּעטער, ווען האָמעל איז, אין 1665, צוריק איבערגעגאַנגען צו פוילן, האָבן די מערסטע פון יענע משומדים צוריק אָנגענומען דעם יידישן גלויבן. בלויז געציילטע פון זיי זיינען געבליבן גויים.

נאָך ביז היינטיקן טאָג געפינט זיך אין האָמעל אָן אַלטער בית־עולם, און מ׳זאָגט, אַז דאָרטן ליגן אין זייער אייביקער רו די קדושים, וואָס זיינען

אומגעקומען אויף קידוש־השם אין יענער גרויסער שחיטה, אין די צייטן פון באָגדאַן כמעלניצקי.

אויף באַשטימט ווייסט מען אָבער ניט צי די ביינער פון יענע קדושים ליגן טאַקע אויף דעם אָלטן בית־עלמין. קיין מצבה איז אויף דעם ברודער־קבר ניטא. אויב ס׳איז אַמאָל דאָרט יאָ געשטאַנען אַ מצבה, איז פון איר מער גאָר ניט געבליבן. אָבער ערגעץ אין האָמעל געפינט זיך דאָך יענער גרויסער ברודער־קבר פון כמעלניצקיס צייטן. און דאָס איז ניט דער איינציקער יידישער ברודער־קבר אין דער שטאָט האָמעל, וואו עס איז אויפן גורל פון אונדזערע ברידער אויסגעפאַלן אַזוי פיל צו ליידן און אַזוי פיל אַריבערצוטראָגן אין פאַר־שיידענערליי צייטן און אונטער פאַרשיידענערליי בייזע הערשער.

*
**

אויך אין יאָר 1903, וועלן ניקאָלאַי דער צווייטער איז נאָך געזעסן אויפן טראָן, איז אין האָמעל צוגעקומען אַ ברודער־קבר מיט יידישע קדושים, וואָס זיינען געגאַנגען אויף קידוש־השם וועלן רוצחים זיינען אָנגעפאַלן אויף זיי. אָבער דאָס מאָל האָט מען שוין מער ניט אויסגעשטרעקט די העלדזער זיך צו לאָזן שעכטן פון דעם קוילער, נאָר מ׳האָט זיך געשטעלט אַנטקעגן. מיט געווער אין די הענט, און אַן מורא פאַרן טויט האָט מען געוויזן דעם שונא און אים געגעבן צו פילן, אַז דאָס לעבן פון יידן איז ניט הפקר.

דאָס איז געווען אַ קורצע צייט נאָך דעם גרויסן קישענעווער פאָגראָם, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע וועלט. אין אַ סך שטעט און אויך אין קליינע שטעטלעך האָבן יידן אָנגעהויבן זוכן וועגן און מיטלען ווי זיך צו באַשיצן, און ווייל ס׳איז דאָן שוין פאַר אַלעמען געווען קלאָר, אַז ביי דער פאָליציי וועט מען קיין שוץ ניט געפינען, ווייל שולדיק אין די אַלע פאָגראָם־העצעס אויף יידן איז די רעגירונג אַליין און די גאַנצע רעאַקציאָנערע פאָליטיק, וואָס דעם צאַרס מיניסטער פלעווע האָט דעמאָלט אָנגעפירט, איז ביי די יידן געבליבן, אַז זיי זאָלן אַליין ארויסווייזן אַ ווידערשטאַנד.

„זעלבסטשוץ!" — דאָס איז אומעטום געווארן דער לאָזונג, דאָס שלאָג־ווארט, וואָס איז ביי דער יידישער יונגווארג אין רוסלאַנד געגאַנגען פון מויל צו מויל. אַלע האָבן זיך געשטעלט אויף דעם שטאַנדפונקט, אַז די צייט פון פאַסיוון ווידערשטאַנד אין די לעצטער, וואו אַ יייד איז ניט זיכער מיטן לעבן, איז שוין לאַנג אַוועק און אַז איצט איז געקומען די צייט פון אַקטיוון ווידערשטאַנד קעגן די שונאים.

צווישן די שטעט, וואו מ׳האָט אין יענער צייט אַרגאַניזירט גוטע יידישע

זעלבסטשוץ־מחנות, וואָס האָבן זיך שטילערהייט געגרייט אַרויסצוואוייזן אַן אַקטיוון ווידערשטאַנד אין פאַל פון אַ פּאָגראָם, איז אויך געווען די שטאָט האָמעל.

די שטאָט, ווי אַלע וויסן, איז אַמאָל געווען אַ צענטער פון חסידות לויטן נוסח חב״ד, וואָס באַשטייט פון די ראשי־תיבות — חכמה, בינה, דעה, דאָס איז דאָרט געבליבן נאָך פון די צייטן ווען ס׳האָט זיך דאָרט שטאַרק געפילט דער איינפלוס פון דעם גרויסן רבי שניאור־זלמן, וועלכער האָט אין האָמעל געהאַט אַ סך תלמידים און ווען איינער פון זיי איז געווען דער באַוואוסטער יצחק־אייזיק האָמלער. די אַלע שולן און קלויזן, וואָס מ׳האָט אין שטאָט געקענט אַנציילן ביז עטלעכע און צוואַנציק, זיינען געווען חסידישע. דער מתנגדישער צד האָט זיך אינם יידישן לעבן ניט אַנגעזוען אין שטאָט אַזוי שטאַרק ווי דער חסידישער. אָבער ווי ס׳פירט זיך שוין געוויינלעך, זיינען אין אַ סך חסידישע הייזער און אין גלאָט פרומע יידישע פאָמיליעס, אויסגעוואָקסן קינדער, וואָס זיינען אויף גאַנץ אַנדערע וועגן אַוועק. און דאָן זיינען אין האָמעל אויסגעוואָקסן די אַלע פאַרטייען, וואָס האָבן אינם יידישן לעבן אַריינגעטראָגן דעם גייסט פון דער נייער צייט. עס האָט זיך געגרינדעט אַ ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט צו זיך צוגעציגן די, וואָס זיינען געווען נאָציאָנאַליסטיש געשטימט און עס זיינען אויך געווען סאָציאַליסטישע פאַרטייען פון אַלערליי גרופּירונגען — סאָציאַל־דעמאָקראַטן, סאָציאַליסטן־רעוואָלוציאָנערן און אויך בונדיסטן.

קיין שלום האָבן די אַלע פאַרטייען צווישן זיך ניט געהאַלטן ווי ס׳פירט זיך געווייניקלעך; די סאָציאַליסטן און ציוניסטן האָבן זיך שטענדיק אַרומגעקריגט צווישן זיך און אין די דעבאַטעס און דיסקוסיעס, וואָס מ׳האָט געפירט גאַנץ אָפט, האָט מען אַריינגעטראָגן אַזאַ חסידישן ברען און פלאַקער, אַז די מחיצה צווישן איינע און די אַנדערע האָט וואָס אַמאָל געמוזט ווערן גרעסער, און ס׳האָט זיך געדוכט, אַז קיין זאַך אין דער וועלט קען זיי גאָר קיינמאָל ניט פאַראייניקן און אַז זיי וועלן אין קיין שום פראָגע קיינמאָל ניט איינשטימען. אָבער ווען מ׳האָט אַנגעהויבן רעדן ווען דעם ווי נויטיק עס איז צו אַרגאַניזירן אַ יידישע זעלבסטשוץ אין האָמעל אַרויסצוואוייזן אַ ווידערשטאַנד אין פאַל פון אַ פּאָגראָם, האָבן אַלע איינגעשטימט דערויף. אי די סאָציאַליסטן, אי די ציוניסטן האָבן זיך פלייסיק געזומען צו דער אַרבעט, און אין אַ משך פון אַ קורצער צייט האָט זיך זיי איינגעגעבן שטילערהייט צו אַרגאַניזירן אַ יידישע זעלבסטשוץ, וואָס איז באַשטאַנען פון עטלעכע הונדערט יונגעלייט, וואָס זיינען געווען גרייט דאָס לעבן אַוועקצוגעבן צו באַשיצן די יידן אין האָמעל פון אַ פּאָגראָם.

פון דעם אַליין וואָס ס׳איז שוין דאָ אַ זעלבסטשוץ, וואָס באַשטייט פון אַזעלכע העלדישע יונגעלייט, וואָס זיינען גרייט דאָס לעבן איינצושטעלן און

אַרויסווייזן אַ ווידערשטאַנד, האָבן די יידן אין האָמעל זיך שוין געפילט זיכערער ביי זיך. אָפילו אַזוינע, וואָס האָבן פריער געטענהט, אַז „מ׳דאַרף דאָס ניט", זיינען אין גרונט אויך געווען צופריידן פון דעם, וואָס זיי האָבן שוין ווער ס׳זאָל זיי באַשיצן. דאָס האָט אַלעמען אונטערגעגעבן מוט, און ווען נאָר אַ ווילדער בויאַן האָט פאַרטשעפעט אַ יידן, האָט מען אים געוויזן, אַז מ׳האָט פאָר אים קיין מורא ניט.

אינם טאָג פון 29טן אויגוסט, איז מיטאָמאָל געוואָרן אַ טומל אין מאַרק, און אָנגעהויבן האָט זיך דער טומל פון דעם, וואָס אַ גוי האָט ביי אַ יידישן קרעמער געוואָלט צונעמען אַ פעסעלע הערינג. גלאָט אַזוי צונעמען און ניט באַצאָלן. דער יידישער האָט ניט געלאָזט און האָט דעם גוי אַרויסגעטריבן. האָט דער גוי געמאַכט אַ געוואָלד, אַז אַ יידישער האָט אים געשלאָגן „אומזיסט און אומ־נישט", און באַלד האָבן זיך געפונען אַזעלכע וואָס האָבן זיך פאָר אים אייניגע־שטעלט, און איידער מ׳האָט זיך געריכט, האָט אויסגעבראָכן אַ געשלעג צווישן יידן און גויים, און אינם געשלעג האָבן ביידע צדדים געכאַפט גוטע קלעפ, אָבער די יידן האָבן אַרויסגעוויזן מער גבורה און אויך מער מוט, און ווען די גויים זיינען זיך צעלאָפן, האָט מען דערזען ווי אייניער פון זיי ליגט אויף דער ערד אַ טויטער.

דאָן האָט מען עטלעכע יידן אַרעסטירט און זיי אַרייניגעזעצט אין גע־פענגעניש. מ׳האָט אָבער גלייך געקענט זען, אַז דערמיט וועט זיך דאָס ניט ענדיקן. עס איז געווען קלאָר, אַז ערגעץ בורעט מען דאָ, אַז ערגעץ גרייט מען זיך. אין דער לופט האָט זיך געקענט פילן, אַז דאָס ערגסטע קומט ערשט. און אַזוי איז טאַקע געווען: מיט צוויי טעג נאָכן געשלעג איבערן פעסעלע הערינג, אינם טאָג פונם ערשטן סעפטעמבער, 1903, האָט אין האָטעל אויסגעבראָכן אַ פּאָגראָם, וואָס האָט אין יענער צייט אויפגערודערט די גאַנצע וועלט, ניט נאָר מיט דעם וואָס ער איז געווען בלוטיק, נאָר אויך מיט דעם פראָצעס, וואָס איז געקומען שפּעטער — אַ פראָצעס, וואָס האָט צו זיך קיין גלייכן ניט אין דער גענצער היסטאָריע פון פּאָגראָמען אין רוסלאַנד אין די צייטן פון די צאַרן, ווייל עס האָט געוואָלט הייסן, אַז דאָ משפּט מען ניט קיין גויים פאָר מאָכן אַ פּאָגראָם אויף יידן, נאָר פאַרקערט, מען משפּט יידן פאָר מאָכן אַ פּאָגראָם אויף גויים.

*
**

אָנגעהויבן דעם פּאָגראָם אויף יידן אין האָמעל האָבן דעמאָלט אַרבעטער, רוסישע באַן־אַרבעטער. זיי זיינען געווען די ערשטע, וואָס האָבן זיך ווי אַן אַרגאַניזירטע באַנדע אַ לאָז געטאָן אין שטאָט אַריין מיט ווילדע געשרייען און

קולות: „בעי זשידאָוו"! זיי זיינען געווען די ערשטע, וואָס האָבן געגומען רא־בעווען יידישע הייזער און קראָמען און מאַכן אַ חורבן אין יידישע שולן און בתי־מדרשים. און נאָכדעם זיינען צו זיי שוין צוגעשטאָנען סתם לאַידאָקעס און ווילדע בויאַנעס, וואָס זיינען שטענדיק גרייט צו שלאָגן יידן און ראַבעווען פרעמדע פאַרמעגנס, וואָס ווערן מיטאָמאָל הפקר. צווישן די, וואָס זיינען צו־געשטאַנען צו די פאָגראָמשטשיקעס, זיינען אויך געווען פאַרשוינען פון דער אַזוי גערופענער „פיינער געזעלשאַפט" — רוסישע סוחרים, לערער, סטודענטן, און גלאַט אַזעלכע, וואָס מ׳האָט געווינלעך געהאַלטן פאַר סאַלידע און אינ־טעליגענטע לייט. און דאָס איז פאַרשריבן געווארן ביי אונדז אין דער גע־שיכטע *).

ווי נאָר די יונגעלייט פון דער יידישער זעלבסטשוץ האָבן דערהערט, אַז עס האָט אויסגעבראָכן אַ פּאָגראָם, איז גלייך געווארן אַ טרעוואָגע, און באַלד זיינען שוין עטלעכע הונדערט פון זיי געווען אויף דעם פּלאַץ, וואָס מ׳רופט אין האָמעל „קאָנאיא פּלאָשטשאָד". דאָרט האָבן זיי פאַר די פּאָגראָמשטשיקעס פאַרצאָמט דעם וועג און זיי ניט געלאָזט גיין ווייטער. און ווייל די כוליגאַנעס האָבן זיך אינגאַנצן ניט געריכט דערויף, אַז אַזויפיל יידן זאָלן זיך אַזוי מוטיק און העלדיש שטעלן אַנטקעגן, האָבן זיי זיך שטאַרק דערשראָקן און זיי זיינען שוין געווען גרייט זיך צוריקצוציען, ווייל, ווי די מערסטע הפקר־יונגען, זיינען זיי אין דער אמתן גאָר געווען שרעקעדיקע, אָבער באַלד זיינען אַנגעקומען סאָלדאָטן און האָבן אַנגעהויבן שיסן אויף די יידן, און דאָן זיינען דריי פון דער יידישער זעלבסטשוץ געפאַלן טויט און עטלעכע זיינען פאַרוואונדעט געווארן.

אומעטום, וואו נאָר די יונגעלייט פון דער יידישער זעלבסטשוץ האָבן גע־פרואווט צו צעטרייבן די באַנדעס, וואָס האָבן געראַבעווענט יידיש האָב און גוטס, האָבן סאָלדאָטן זיך אַרויפגעווארפן אויף זיי מיט די ביקסן און זיי גע־שלאָגן, און ווייל די כוליגאַנעס האָבן זיך געפילט אַזוי זיכער אונטערן שוץ פונם מיליטער, האָבן זיי וויטער גערראַבעווענט און געגזלט, וויטער געהרגעט און געשלאָגן, אָבער אויף אַ סך ערטער האָט זיך דער זעלבסטשוץ דאָך איינגע־געבן אַרויסצוווייזן אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד און נעמען אַ לעבן פאַר אַ לעבן, און נאָכדעם ווי דער פּאָגראָם איז פאַרנאָכט אָפּגעשטעלט געווארן, זיינען צוויי הונדערט און פופציק יידישע הייזער און קראָמען געווען צערראַבעווענט און צע־שטערט. דער שאָדן איז געווען זייער גרויס, און ווען מ׳האָט איבערגעציילט די טויטע און שווער־פאַרוואונדעטע, האָט מען געזען, אַז ניט קוקנדיק דערויף

*) זע וועגן דעם ש. דובנאָוום: Новейшая История Еврейского Народа, באַנד 3, ז׳ 377.

וואָס באָוואָפנטע סאָלדאַטן האָבן אַזוי באַשיצט די פּאַראַמשטשיקעס, האָבן די יידן דאָך אַרויסגעווויזן אַן אויסערגעווויינלעכע גבורה ביים פּאַרטיידיקן זיך. די צאָל פון טויטע און שווער־פּאַרוואונדעטע צווישן די יידן איז געווען צוועלף, און פון די פּאַראַמשטשיקעס זיינען געפאַלן אַכט.

נאָכדעם האָבן זיך אָנגעהויבן די אַרעסטן. און אַרעסטירט האָט מען ניט דווקא די, וואָס זיינען געווען שולדיק אינם פּראָגראַם, נאָר אויך די, וואָס האָבן זיך געשטעלט אַנטקעגן די פּאַראַמשטשיקעס, און די צאָל פון די אַרעסטירטע יידן איז געווען גרעסער ווי די צאָל פון די אַרעסטירטע גויים, און דאָס האָט מען געטאָן מיט אַ געוויסער כוונה. די צאַרישע רעגירונג איז ניט אויסן געווען צו באַשטראָפן די פּאַראַמשטשיקעס, נאָר געבן אַ וואַרנונג די יידן אין אַלע אַנדערע ערטער שטעט און שטעטלעך, אַז מ׳זאָל זיך אין ערגעץ ניט דערוועגן צו אַרגאַניזירן קיין זעלבסטשוץ, ווייל מ׳וועט דערפאַר ווערן באַשטראָפט זייער שטרענג.

*
**

די ביטערע איראָניע האָט זיך ערשט אָנגעהויבן נאָכן פּאָגראָם. אין אַלץ, וואָס ס׳איז פּאַרגעקומען נאָכדעם, האָט מען געקענט זען דעם בייזן חוזק אוז דעם גאַליקן ציניזם, וואָס איז געווען אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דער באַציאונג פון דער צאַרישער רעגירונג צו די יידן אין רוסלאַנד.

עטלעכע טעג נאָכן פּאָגראָם איז קיין האָמעל אָנגעקומען דער גובערנאַטאָר פון מאָהילעווער גובערניע און געהייסן, אַז מ׳זאָל צונויפרופן די עלטסטע פון דער יידישער קהילה, און ווען זיי זיינען צו אים געקומען, האָט ער זיי אָנגעהויבן זאָגן מוסר און געריידט צו זיי האַרבע רייד. ער האָט זיי געזאָגט, אַז זיי זיינען שולדיק אין דעם, וואָס יידיש קינדער זיינען טעטיק אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג; יידן אַליין, האָט ער געטענהט, זיינען שולדיק אין דעם, וואָס מען פאַרפאַלגט זיי; ווען זיי וואָלטן ניט דערלאָזט דערצו, אַז זייערע קינדער זאָלן זיין רעוואָלוציאָנערן, וואָלט קיינער צו זיי גאָרניט געהאָט און קיינער וואָלט זיי ניט געטשעפּעט, ווייל ווער וויסט דעָן ניט, אַז אין רוסלאַנד באַצויט זיך די רעגירונג טאָלעראַנט און איידל צו אַלע רעליגיעס? מ׳פאַרפאַלגט דאָרט ניט קיינעם דערפאַר, וואָס ער האָט אַן אַנדער גלויבן. קינד און קייט וויסן דאָס...

אַזוי האָט דער גובערנאַטאָר געערדט און זיך אַפילו ניט פאַרקרימט דערביי, און געענדיקט האָט ער גאָר „פיין און איידל". ער האָט געזאָגט, אַז דאָס בעסטע וואָס יידן קענען טאָן און וואָס זיי וואָלטן געדאַרפט טאָן, איז — אַרויסגעבן דער פאַליציי יענע זין און טעכטער זייערע, וועלכע זיינען אַקטיוו אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג.

מיט אַנדערע ווערטער האָט דאָס געמיינט, אַז יידן זאָלן ווערן שפּיאָנען, „פּרייוויליקע אַגענטן" פון דער געהיים־פּאָליציי און זיי זאָלן אַרויסגעבן זייערע אייגענע קינדער.

ניט מער און ניט וועניקער!

„אין דער אָפּיציעלער מעלדונג, וואָס די רעגירונג האָט אַרויסגעגעבן נאָכן פּאָגראָם, — שרייבט דער היסטאָריקער ש. דובנאָוו, — זיינען די געשעענישן אין האָמעל פּאַרגעשטעלט געווען ווי אַ רעזולטאַט פון אַן אָנפאָל, וואָס יידן האָבן געמאַכט אויף דער קריסטלעכער באָפעלקערונג פון דער שטאָט און אויך אויף די סאָלדאָטן". ס'האָט געהייסן, אַז די באָפאָלענע האָבן, נעבעך, קיין אָנדער ברירה ניט געהאַט און האָבן געמוזט שיסן, כדי „זיך צו פֿאַרטיידיקן". אין דער זעלבער אָפּיציעלער מעלדונג איז אויך געשטאַנען, אַז „די געשעענישן, וואָס האָבן צעשטערט די אָרדענונג, זיינען אַ רעזולטאַט פון דער פיינטלעכער און חוצפּהדיקער באָציאונג פון די האָמלער יידן צו די קריסטן".

אָרום און אָרום האָט מען דעמאָלט אין האָמעל אַרעסטירט 60 מענטשן, וואָס מ'האָט געהאַלטן פֿאַרשפּאַרט אין געפענגעניש. זיי האָט מען געדאַרפט משפּטן ווי די שולדיקע אינם פּאָגראָם, און צווישן די 60 אַרעסטירטע זיינען 36 געווען יידן, און די קלאָגע איז צונויפגעשטעלט געווארן אָזוי, אַז ס'זאָל הייסן, אַז דאָ משפּט מען ניט קיין גויים פֿאַר מאָכן אַ פּאָגראָם אויף יידן, נאָר פֿאַר־קערט, מ'משפּט דאָ יידן פֿאַר מאָכן אַ פּאָגראָם אויף גויים, און אַז געמאַכט דעם פּאָגראָם אויף די גויים האָבן די יידן אין האָמעל צו נעמען נקמה פֿאַר דעם פּאָגראָם אין קישענעוו.

אַלץ איז געווען אויסגערעכנט אָזוי, אַז מ'זאָל פֿאַר די אומווויסנדיקע רוסישע מאָסן אַרויסשטעלן די יידן ווי געפערלעכע מענטשן. פֿאַר וועלכע מ'דאַרף זיך איצט אומעטום שטאַרק היטן.

עס האָט געדויערט מער ווי אַ יאָר ביז מ'האָט די אָנקלאָגע צוגעגרייט. אָנגעהויבן צונויפשטעלן האָט מען זי נאָך איידער פֿלעווע איז דערהרגעט גע־ווארן, און מ'דענקט אָן די אַרבעט איז געשטאַנען אונטער זיין אויפזיכט און ער האָט געגעבן די אָנווייזונגען. אויך נאָכדעם ווי דער צורר פֿלעווע איז שוין געווען טויט, איז די אַרבעט פון צוגעגרייטן די אָנקלאָגע איבערגעגעבן געווארן אין די הענט פון אָזעלכע, וואָס זיינען געגאַנגען אין זייַנע וועגן. און ערשט אינם מאָנאַט אָקטאָבער פונם יאָר 1904, איז אַ באָזונדער קאָמיסיע פון קיעווער געריכט געקומען קיין האָמעל און דער פּראָצעס האָט זיך אָנגעהויבן.

דער וואונטש פון דער רעגירונג איז געווען, אַז פֿאַרקומען זאָל דער אַ־מעלער פּראָצעס הינטער פֿאַרמאַכטע טירן. אָבער דער דרוק פון דער עפֿנטלעכער מיינונג אין לאַנד איז געווען אָזוי שטאַרק, אַז מ'האָט דעם פּראָצעס געמוזט

פירן אָפן און מ׳האָט צו אים צוגעלאָזט די קאָרעספאָנדענטן פון די צייטונגען, און דאָס האָט געהאָלפן, אַז ניט נאָר אין רוסלאַנד, נאָר אויך אין אויסלאַנד זאָל דער האָמלער פּראָצעס ציען גרויס אויפמערקזאָמקייט און מ׳זאָל זיך מיט אים שטאַרק אינטערעסירן.

דער פּראָצעס האָט געמוזט זיין אַ גרויסע סענסאַציע שוין דערפאַר אַליין וואָס ס׳האָט פון אים ממש אַרויסגעשריען דער קוריאַז און די חוצפּה, וואָס אין דער צאַרישער רוסלאַנד, וועלכע האָט זיך געמאַכט באַרימט מיט אירע פּאַגראָמען אויף יידן, משפּט מען איצט גאָר יידן פאַר מאַכן אַ פּאָגראָם אויף גויים. אָלע האָבן געוואוסט און פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ פּאָליטישער מאַנעווער, און אַז אויף דעם פּראָצעס אין האָמעל וועט אַוודאי פאָרקומען אַזוינס, וואָס וועט זיין ניי און שפּאַנענד. דאָס איז געווען אייגע פון די אורזאַכן פאַרוואָס מ׳האָט זיך מיט יענעם פּראָצעס אומעטום אַזוי שטאַרק אינטערעסירט. און צו דעם איז נאָך צוגעקומען דער פּאַקט וואָס די גרעסטע און בעסטע אַדוואָקאַטן פון רוסלאַנד, יידן און אויך רוסן, האָבן אויף זיך גענומען די אויפגאַבע אַרויסצוטרעטן אויף דעם האָמלער פּראָצעס צו פאַרטיידיקן די יידישע אָנגעקלאָגטע און באַווייזן ווי לעכערלעך דאָס איז צו באַשולדיקן יידן אין דעם, אַז זיי האָבן געמאַכט אַ פּאָגראָם אויף גויים.

צווישן די אַדוואָקטן, וואָס האָבן אויף זיך גענומען צו פאַרטיידיקן די יידישע אָנגעקלאָגטע, זיינען געווען אַזעלכע באַרימטע ווי שליאָזבערג, ווינאַווער, זאָרודני, סאָקאָלאָוו, קאַלמאַנאָוויטש, ראָטנער, און אויך דער גאָר באַרימטער אַדוואָקאַט לעוו קופּערניק, וועגן וועלכן די יידן אין רוסלאַנד פלעגן דערציילן אַ סך וואונדערלעכע, כמעט לעגענדאַרישע געשיכטעס פון די קלוגע איינפאַלן, וואָס ער האָט געהאַט ביים פאַרטיידיקן אַן אָנגעקלאָגטן אין אַ געריכט און ביים נעמען אַן עדות אויף אַ קריין־פאַרהער.

קופּערניק אַליין איז געווען אַ געשמדטער ייד. אַ לאַנגע צייט האָט ער זיך מיט יידישע כלל־זאַכן אינגאַנצן ניט אינטערעסירט. אָבער נאָך דעם פּאָגראָם אין קישענעוו האָט ער זיך מיטן שיקזאָל פון יידן אָנגעהויבן אינטערעסירן זייער שטאַרק, און ער האָט דעריבער געזען געמוען אויף זיך צו זיין אייגער פון די אַדוואָקאַטן, וואָס וועלן אויפן האָמלער פּראָצעס פאַרטיידיקן די יידישע אָנגעקלאָגטע. און דאָס אַליין איז געווען אַ גרויסער געווינס, און יידן אין האָמעל האָבן וועגן דעם אַ סך געזעדט. מ׳האָט געזאָגט, אַז אויף קופּערניקן קען מען זיך שוין גוט פאַרלאָזן, ווייל ער איז אַ מייסטער אויסצוגראָבן דעם אמת אפילו פון אונטער אַ בארג מיט ליגנס.

אויך די אַנדערע אַדוואָקאַטן זיינען געווען גרויסע מייסטערס דערויף און מ׳האָט זיך געקענט ריכטן אויף אינטערעסאַנטע און שארפע וועדטער־

געפעכטן, וואָס וועלן אַוודאי פאַרקומען אויפן פראָצעס. און אַזוי איז טאַקע געווען.

דריי חדשים נאָכאַנאַנד האָט דער פראָצעס געדויערט. מ׳האָט אַרויסגעפרופן ניט וועניקער ווי טויזנט עדות. דער פאַרזיצער פון געריכט האָט די פאַרטיידיקער פון די יידישע אָנגעקלאָגטע געשטערט אויף טריט און שריט; ער האָט ניט געלאָזט אַרויסרעדן קיין וואָרט, וואָס קען דעם האָמלער פראָצעס געבן אַ פאַליטישן כאַראַקטער; ער האָט געטאָן אַלץ, וואָס ער האָט נאָר געקאָנט, אַז מ׳זאָל דעם אמת ניט קענען אַרויסקריגן. און אויף איינער פון די זיצונגען, וואָס איז שוין געווען די איין־און־פופציקסטע אין צאָל, האָט ער דעם אַדוואָקאַט סאַקאַלאָוו געהייסן פאַרלאָזן דעם געריכט־זאָל, און דאָן איז פאַרגעקומען אַזוינס, וואָס איז פריער נאָך קיינמאָל אין ערגעץ ניט פאַרגעקומען אין קיין געריכט: אַלע אַדוואָקאַטן, וואָס האָבן אויף זיך געזומען די אויפגאַבע צו פאַרטיידיקן די יידישע אָנגעקלאָגטע, האָבן זיך אויפגעהויבן פון זייערע ערטער און אויסדריקנדיק זייער פראָטעסט קעגן דעם אופן ווי דער פראָצעס ווערט גענפירט, האָבן זיי פאַרלאָזט דעם געריכט־זאָל מיט דער צושטימונג פון די יידישע אָנגעקלאָגטע.

דאָס איז געווען אַ דעמאָנסטראַציע, וועגן וועלכער מ׳האָט דאָן אַ סך גערעדט און געשריבן ניט נאָר אין רוסלאַנד, נאָר אויך אין אויסלאַנד. און גאָכט האָט די דעמאָנסטראַציע דעמאָלט אַזא שטאַרקן אייַנדרוק, אַז זי האָט אינגאַנצן צעטרייסלט די זיילן פון דער אָנקלאָגע, וואָס מ׳האָט צונויפגעשטעלט לויט די אָנווייזונגען פון די גאָר הויכע פענצטער אין פעטערבורג. פאָר דער צאַרישער ביוראָקראַטיע איז דאָס געווען זייער אַ שטאַרקער פאַטש אין פנים. מ׳האָט אין די הויכע פענצטער געזומען זוכן אַ וועג ווי זיך אַרויסצודרייען אויף אַזא שטייגער, אַז מ׳זאָל זיך ניט דאַרפן שעמען פאָר דער וועלט, און דאָן האָט מען זיך מיטאָמאָל געזומען איילן אין גרויס טומלעניש און אין דעם טאָג פון 26טן יאָנואַר, אינם יאָר 1905, איז אַרויסגעגאַנגען געווארן דער אורטייל, אויף וועלכן מ׳האָט אומעטום אַרויסגעקוקט אַזוי לאַנג:

13 פון די 36 אָנגעקלאָגטע יידן האָט מען אינגאַנצן באַפרייט; 13 זיינען פאַרמשפט געווארן צו זיצן אין געפענגעניש 5 חדשים מיט 10 טעג, און די אַנדערע 10 זיינען אָפגעקומען מיט נאָך אַ לייכטערער שטראָף.

אויך די גוויישע אָנגעקלאָגטע, וואָס זיינען אויפן האָמלער פראָצעס די גאַנצע צייט געזעסן אויף איין באַנק מיט די יידישע, האָבן געקראָגן אַ לייכטע שטראָף. און ביים אַרויסגאַנג דעם אורטייל איז געזאָגט געווארן, אַז אָלע, אי די יידן, אי די קריסטן, וואָס האָבן געקראָגן אַ שטראָף צו זיצן אין געפענגעניש

קורצע טערמינען פון עטלעכע חדשים, האָבן די רעכט זיך צו וועגדן צום קיסר מיט בקשות, אַז ער זאָל זיי אינגאַנצן באַגענעדיקן.

אַזוי האָט זיך געענדיקט דער באַרימטער האָמלער פּראָצעס, אויף וועלכן מ׳האָט געזאָלט משפטן יידן פֿאַר מאָכן אַ פּאָגראָם אויף גויים. און כאָטש מ׳איז מיטן צונויפמישן די גויישע און יידישע אָנגעקלאָגטע אינאיינעם אויסן געווען צו פֿאַרשטעלן דעם אמת אַזוי, אַז מ׳זאָל אים קיינמאָל ניט קענען דערביווען פון דעם באַרג ליגנס, וואָס מ׳האָט אויף אים אַרויפּגעשטעלט, האָט מען אין די ליבעראַלע רוסישע קרייזן דאָך געגעבן די ריכטיקע אויסטייטשונג דערויף, און די בעסטע אויסטייטשונג האָט דערויף געגעבן דער רוסישער זשורנאַל „פּראָוואָ״ (רעכט), וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן בלויז מיט יורידישע פראָגן. אין יענעם זשורנאַל, וואָס איז אין רוסלאַנד געלייענט געוואָרן פון אַלע, וואָס אינטערעסירן זיך נאָר מיט יורידישע פראָגן, האָט מען וועגן דעם אורטייל אויפן האָמלער פּראָצעס דאָן געשריבן אַזוי:

„פון דעם אורטייל אַליין קען מען דעם אמת זען גאָנץ קלאָר און דייטלעך. אויב די אָנגעקלאָגטע, סיי די יידן און סיי די קריסטן, וואָס מען האָט באַשולדיקט אין מאָרד, אין געוואַלט־מעשים און אין גזילה, זיינען אין דער אמתן גאָר אַזוי ווייניק שולדיק (און פון דעם אַליין, וואָס מ׳האָט זיי געגעבן אַ לייכטע שטראָף, איז דאָך קלאָר, אַז זיי זיינען וועניק שולדיק), דאָן מוז דאָך יעדער איינער שטעלן די פראָגע: אויב אַזוי, איז ווער־זשע איז פאָרט דער ריכטיקער שולדיקער אין דעם, וואָס אין האָמעל זיינען פאָרגעקומען אַזעלכע שרעקלעכע זאַכן? און אויף אָט דער פראָגע איז פאָראַן בלויז איין ענטפער: חוץ די קריסטן און די יידן, וואָס מ׳האָט אין האָמעל געשטעלט צום געריכט, איז פאָראַן נאָך אַ דריטער, וואָס איז שולדיק, און דאָס איז די ביוראָקראַטיע אונזערע, וואָס שפּילט פאָליטיק. דווקא אָט דער שולדיקער איז ניט אָנגעקלאָגט געוואָרן, אָבער פאַרמשפט האָט מען אים סיי־ווי־סיי. און דווקא ער, דער אמתער שולדיקער, וואָס האָט זיך אַזוי שטאַרק געשראָקן פאַרן אמת, האָט פאַרשטעלט זיין שולד מיט דעם, וואָס ער האָט אַלעמען באַגאַדיקט און באַפּרייט״.

דאָס זיינען געווען שטאַרקע ווערטער, געשליידערט ווי שטיינער דער רוסישער צאַרישער רעגירונג גלייך אין פּנים אַריין!

די רוסישע אינטעליגענץ האָט דאָן, פונקט ווי אין אַ סך אַנדערע פאַלן, געוויזן אַז זי האָט מוט זיך איינצושטעלן פאַר יושר און געראַטעוועט דעם כבוד פונם פאָלק און פונם לאַנד.

אין נאָך אַ סך אַנדערע שטעט פון רוסלאַנד זיינען פאָרגעקומען פּאָגראָמען אויף יידן אין די יאָרן פון 1903 און 1905. אָבער קיין פּאָגראָם האָט דאָן ניט

אויפגערודערט אַזוי שטאַרק די עפּנטלעכע מיינונג אויף דער גאַנצער וועלט ווי די פּאַגראָמען אין קישינעוו און אין האָמעל און ווי דער פּראָצעס, וואָס מ׳האָט דאָן געמאַכט, אָנקלאָגנדיק יידן פּאַר „מאָכן אַ פּאָגראָם אויף גויים״.

דאָס איז געווען אַ טרויעריק קאַפּיטל — ניט נאָר אין דער געשיכטע פון די יידן אין האָמעל, נאָר אויך אין דער געשיכטע פון די יידן אין רוסלאַנד בכלל. און אין יענער צייט האָבן פון רוסלאַנד אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע ניט ווייניקער ווי הונדערט און פינף און צוואַנציק טויזנט יידן.

מ׳איז געלאָפן ניט נאָר פון האָמעל, נאָר כּון אומעטום, ווואו די מורא פּאַר פּאָגראָמען איז געווען גרויס.

*
**

און וואוהין זיינען די יידן פון האָמעל געלאָפן וועז היטלערס באַוואָפנטע באַנדעס האָבן זיך אַריינגעריסן אַהין? וואוהין האָבן זיי געקענט לויפן? עפּעס איז דאָך האָמעל שטענדיק געווען אַ שטאָט מיט יידן! אויף וועמעס באַראָט זיינען זיי דאָרט דעמאָלט געבליבן?

די וואָס האָבן זיך דאָרט דעמאָלט נאָך געקענט ראַטעווען אין דער שעה פון גרויסן צאָרן, זיינען אַוועק אין די וועלדער מיט דער מורא אין האַרצן, מיטן פּחד פון טויט פּאַר די אויגן. און בעת זיי זיינען דאָרט געלאָפן און די לאַנג אויף דער גאַנצער וועלט איז געווען אַזאַ שרעקלעכע און מ׳איז אַריינגע־פּאַלן אין פּאַרצווייפלונג, וויל ס׳האָט זיך געדוכט, אַז היטלער וועט שוין אַודאי געווינען די מלחמה, האָבן יידן אין ערגעץ דאָך ניט אויפגעגעבן די האָפענונג, און זיי האָבן געגלויבט, אַז דער שונא וועט דאָך, סוף־כל־סוף, קריגן די שטראָף, וואָס ער פאַרדינט.

געגלויבט אין דעם, וויל אין דער דערפאַרונג פון דורות, האָבן זיי שוין ניט איין מאָל געזען וויי די געשיכטע האָט זיך איר וועג צו באַשטראָפן די שולדיקע.

אָבער ביז די שטראָף איז געקומען, האָבן מיר טייער באַצאָלט דערפאַר. און אין דעם גרויסן חורבן פון די שרעקלעכע צייטן וועז מיר האָבן פאַרלאָרן אַ דריטל פון אונדזער פּאָלק, איז האָמעל אויך אַריין אינם צעטל פון יענע שטעט, אויף וועלכע מ׳קען שוין מער ניט זאָגן, אַז דאָס איז „אַ שטאָט מיט יידן״...

בריסק

א.

בערסט־ליטאווסק — אַדער בריסק־דלית׳א, ווי יידן רופן די שטאָט — איז שוין אַ סך מאָל געווען אין צענטער פון וויכטיקע געשעענישן. דאָס איז אַ שטאָט, וואָס „ליגט אַזוי״, אַז ס׳איז פאַר איר אוממעגלעך צו בלייבן שטיין אין אַ זייט; וועג נאָר ס׳איז פאַרגעקומען עפּעס אַזוינס, וואָס האָט געהאַט אַ באַדייטונג אין דעם לעבן פון די לענדער און פעלקער, וואָס געפינען זיך דאָרט אין נאָענטער שכנות, איז זי געווען אין מיטן; עס האָט זעלטן געטראָפן, אַז אין אַ מהומה זאָל מען זי גראָד פאַרזען און זי לאָזן צורו.

עס איז שוין מער ווי ניין הונדערט יאָר זינט בערסט־ליטאָווסק עקזיס־טירט. זי ווערט דערמאָנט אין דער געשיכטע נאָך ביים אָנהויב פון דעם עלפטן יאָרהונדערט. אין די אַלטע כראָניקעס האָט זי געהייסן „בערעסטיע״ און אויך „בערעסטיעוו״; עס האָבן שוין איבער איר געווען אַלטיקט די הערשער פון פאָר־שיידענערליי פעלקער און נאַציאָנען; עס האָבן שוין אויף איר ערד געטראָטן די אַרמייען פון פאַרשיידענע לענדער, און נאָך אין יאָר 1241 האָבן די טאָטערן זי אינגאַנצן חרוב געמאַכט און עס איז פון איר גאָרניט געבליבן.

פיר און דרייסיק יאָר איז די שטאָט בערעסט־ליטאָווסק דעמאָלט געווען חרוב און מען האָט געמיינט, אַז זי וועט שוין אינגאַנצן פאַרגעסן ווערן און איר נאָמען וועט גאָר קיינמאָל אין ערגעץ שוין ניט דערמאָנט ווערן. אָבער אין יאָר 1275 האָט מען זי ווידער אויפגעבויט, און דאָן איז בערעסט־ליטאָווסק צוריק געוואָרן אַ שטאָט.

אויך אין יאָר 1379 איז בערעסט־ליטאָווסק חרוב געוואָרן, און דאָס מאָל האָבן דעם חורבן דאָרט געמאַכט שוין ניט די טאָטערישע האָרדעס, נאָר די מחנות פון די טיוטאָנישע ריטער, פון וועלכע עס שטאָמען, לויטן יחוס, די נאָצישע באַנדעס פון היטלערס צייטן. זיי האָבן דעמאָלט פאַרברענט די שטאָט. אָבער מען האָט זי ווידער צוריק אויפגעבויט. און ביים סוף פון פופצנטן יאָרהונדערט איז אויף איר ווידער אויסגעגאָסן געוואָרן אַ צאָרן: די מחנות

פון דעם טאָטערישן כאַן אין קרים האָבן זיך דעמאָלט אַהין אַרײַנגעריסן און זײ האָבן די שטאָט ווידער חרוב געמאַכט.

אַזוי איז דאָס אָנגעגאַנגען אין אַ משך פון עטלעכע הונדערט יאָר. פרעמדע אַרמייען האָבן די שטאָט ברעסט־ליטאָווסק חרוב געמאַכט אַלע מאָל ווען עס האָט נאָר אויסגעבראָכן אַ מלחמה, און נאָכדעם האָט מען די שטאָט ווידער צוריק אויפגעבויט. און אין יאָר 1657 און אויך אין יאָר 1706 איז ברעסט־ליטאָווסק אַרײַנגעפאַלן אין די הענט פון די שוועדן, און זײ האָבן זי אויך ניט געשאָנעוועט. אָבער נאָכדעם איז די שטאָט צוריק איבערגעגאַנגען אין די הענט פון דער פּוילישער מלוכה, וואָס האָט שוין געהאָט אָנגעהויבן פאַרלירן איר מאַכט פון אָמאָל. און אין 1794 האָט דער רוסישער פעלד־מאַרשאַל סואוואָראָוו דאָרט געהאָט זײַן גרויסן נצחון; ער האָט דאָן, בײַ די טויערן פון ברעסט־ליטאָווסק, אינגאַנצן צעקלאַפּט די אַרמיי פון דעם פּוילישן געניראַל סיעראָקאָווסקי, און מיט אײַן יאָר שפּעטער, בײַ דער צעטיילונג פון פּוילן, איז די שטאָט אַריין אין דער רוסישער אימפּעריע.

בריסק־דליטא איז געוואָרן אַ רוסישע שטאָט. און פונקט אָזוי ווי זי האָט אין 1794 מיט זיך פאַרגעשטעלט דעם סימבאָל פון אַ גרויסן רוסישן נצחון אויפן שלאַכטפעלד, אָזוי האָט זי מיט הונדערט און פיר און צוואַנציק יאָר שפּעטער פאַרגעשטעלט מיט זיך דעם סימבאָל פון אַ גרויסער רוסישער מפּלה. דאָס איז געווען אין 1918, אין דעם טאָג פון 3טן מאַרטש, ווען עס איז אין ברעסט־ליטאָווסק אונטערגעשריבן געוואָרן דער פרידנס־אַפּמאַך צווישן סאָוועט־רוסלאַנד און דייטשלאַנד. יענער אָפּמאַך, וואָס האָט פון דער גרויסער רוסלאַנד אָפּגעשניטן גאַנצע שטיקער און וואָס איז געווען אַ באַליידיקונג פאַר דעם גאַנצע רוסישן פאָלק און אויך אַ מוסטער פון טרעטן מיט די פיס יעדן חוש פון גערעכטיקייט, האָט באַוויזן דער גאַנצער וועלט ווי ברוטאַל עס קענען זײַן די דייטשע יונקערס ווען זיי געווינען אַ מלחמה...

ברעסט־ליטאָווסק איז דעריבער נאָך ביז היינטיקן טאָג געבליבן אַ וואָרנונג פאַר אַלע פעלקער און לענדער, אַז ווען נאָר דייטשלאַנד הויבט אָן אַ מלחמה, צו פאַרשפּרייטן איר מאַכט, דאָרף מען טאָן אַלץ אין דער וועלט, אַז זי זאָל פון דער מלחמה אַרויס אַ צעשלאָגענע; וואָרעם ווען דער נצחון איז אויף איר זייט, דאָן איז גאָרניט צו זעטיקן אירע ווילדע אַפּעטיטן און עס איז גאָר ניטאָ קיין גרענעץ צו איר נקמה...

*
**

מ׳קען ניט פעסטשטעלן ווען יידן האָבן זיך אָנגעהויבן באַזעצן אין ברעסט־ליטאָווסק. מען ווייסט אָבער, אַז נאָך ביים אָנהויב פון 14טן יאָרהונדערט, ווען ליטע איז געווען ניט קיין קליינע מלוכה, איז שוין בריסק־דליטא געווען

אַ גאַנץ וויכטיקער יידישער צענטער און יידן האָבן זיך דאָרט גאַנץ שטאַרק אָנגעזעצן. און ווי עס איז געווינלעך דער שטייגער אין די ערטער, וואו יידן זעצן זיך שטאַרק אָן, איז דאָרט אויך אויסגעוואַקסן די שנאה צו זיי, און אין יאָר 1495 האָט מען זיי פון דאָרט אַרויסגעטריבן.

דעם באַפּעל אַרויסצוטרייבן די יידן פון ברעסט־ליטאָווסק און אויך פון די אַנדערע שטעט אין ליטע האָט אַרויסגעגעבן דער ליטווישער גרויס־פירשט אַלעקסאַנדער יאַגעלאָ, וועלכער איז שפּעטער אויך געוואָרן דער קעניג פון פוילן. און דאָס איז אין יענער צייט געווען אַ גרויסע איבערראַשונג, ווייל פריער האָט דער זעלבער אַלעקסאַנדער יאַגעלאָ זיך באַצויגן צו יידן דווקא ניט שלעכט און ער האָט זיי באַהאַנדלט אַזוי, אַז מען האָט געקענט זאָגן, אַז ער איז אַ מענטש מיט חסד.

פּאַרשער פון יידישער געשיכטע האָבן געפֿרואווט דערגרונטעווען די סיבה דערפון וואָס אַלעקסאַנדער יאַגעלאָ האָט גאָר פלוצלונג אַרויסגעגעבן אַזאַ גזירה אויף יידן, און לויט דער מיינונג פון אייניקע היסטאָריקער האָט אין דעם אַ וויכטיקע ראָלע געשפּילט דער פאַקט, וואָס ער, דער גרויספירשט פון ליטע, וועלכער איז שפּעטער געוואָרן אויך דער קעניג פון פוילן, האָט אין יענער צייט געזומען פאָר אַ ווייב די רוסישע פּרינצעסין העלענאַ, די טאָכטער פון דעם מאָסקווער גרויספירשט איוואַן דעם דריטן...

לויט אַ לעגענדע, וואָס איז געווען פאַרשפּרייט צווישן יידן, האָט עס גע־דאָרפט הייסן, אַז אַלעקסאַנדער יאַגעלאָס כעס אויף יידן האָט זיך געזומען דערפון, וואָס ער האָט זיך אינגערעדט, אַז אַ יידישע פרוי האָט „אָפּגעטאָן כישוף“ זיין ווייב העלענאַ און זי געמאַכט פאָר אַן עקרה, אַז זי זאָל קיינמאָל קיין קינדער ניט קענען האָבן. אָבער לויט דער מיינונג פון דעם רוסישן היס־טאָריקער סערגעי בערשאַדסקי האָט די דאָזיקע לעגענדע ניט קיין גרונט, ווייל חתונה געהאָט מיט דער מאָסקווער פּרינצעסין העלענאַ האָט אַלעקסאַנדער יאַגעלאָן אין מאַנאַט פעברואַר, פון יאָר 1495, און די גזירה אַרויסצוטרייבן די יידן פון זיין קעניגרייך האָט ער אַרויסגעגעבן אַ צוויי־דריי חדשים נאָך דער חתונה און ער האָט נאָך דאָן ניט געקענט וויסן צי זיין ווייב וועט טאָקע בלייבן אָן אייביקע עקרה, צי ניין, און צי מ'האָט איר אין דעם „אָפּגעטאָן אַ כישוף“, צי ניין...

עס איז אָבער דאָך קלאָר, אַז די מאָסקווער פּרינצעסין העלענאַ האָט געהאָט אַ חלק אין דער גזירה אַרויסצוטרייבן די יידן פון דער ליטע. מען דאַרף ניט פאַרגעסן, אַז גראָד אין יענער צייט האָט זיך אין מאָסקווע אַ סך גע־טומלט מיט דער באַוועגונג, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן צווישן די פראַוואָסלאַווע גלחים אין נאָווגאָראָד זיך צו באַקערן צום יידנטום. דאָס איז דאָך אויסגעפאַלן

פונקט דאָן וועָן דער אַרכי־עפּיסקאָפּ געאַדי האָט אָנגעפּירט אָזא ביטערן קאָמף קעגן יענע גייסטלעכע פון דער פּראָוואָסלאָוונער רוסישער קירכע, ווייל ער האָט געזען אָן „אָפּיקורסישן אָפּנייג", וואָס שטעלט אין אַ סכנה דעם קריסטנטום; מיט זיינע וואָרנונגען האָט ער דעמאָלט אויף מאָסקווע אָנגעוואָרפן אָזא מורא, אַז מ׳האָט זיך פון די יידן דאָרט געהיט ווי פּאַר פּייער און עס איז געבליבן, אַז מען זאָל זיי קיינמאָל ניט אַרייַנלאָזן אין די גרענעצן פון דער מלוכה.

עס קען דעריבער זיין, אַז דער רוסישער שווער האָט דורך זיין טאָכטער געפּועלט ביים ליטווישן איידעם, אַז ער זאָל אויך גיין אין די זעלביקע דרכים און אָרויסטרייבן די יידן פון זיין מלוכה און דערמיט ראָטעווען דעם קריסטנטום.

דערבייַ זיינען אויך געווען פּאָליטישע מאָטיוון. דער הערשער פון ליטע האָט געוואָלט, אַז דער הערשער פון מאָסקווע זאָל פּועלן ביים כאַן פון קרים, אַז ער זאָל מיט אים ניט מלחמה האָלטן. כדי אויסצונעמען ביי אים, האָט ער געוויזן, אַז וואָס שייך באָציאונגען צו יידן, גייט ער אין זיינע וועגן, און דעהפּאָר דאַרף ער אים ניט אָפּזאָגן וועָן ער בעט ביי אים אַ טובה. און צו דעם זיינען נאָך צוגעקומען די וויכטיקסטע אורזאַכן — די עקאָנאָמישע: דער הערשער פון ליטע איז געווען פּאַרבאָדן אין חובות ביז איבערן קאָפּ; ער איז שולדיק געווען זייער אַ סך געלט די רייכע יידן, ביי וועמען ער האָט גאָנץ אָפּט געמאָכט גרויסע הלוואות, און ווי עס פירט זיך שוין פון תמיד אָן, האָט דער קריסטלעך־פרומער הערשער זיך דערטראָכט צום געדאַנק, אַז איידער אָפּגעבן די חובות, וואָס ער איז שולדיק די רייכע יידן, וועט ער בעסער אַלע יידן אַרויסטרייבן פון זיין קעניגרייך און וועט צונעמען ביי זיי אַלץ וואָס זיי פּאַרמאָגן...

אויך דער גירוש שפּאָניע פון 1492 האָט דערבייַ געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע. אַלעקסאַנדער יאַגעלאָן האָט זיך פּאַרקוקט אויפן שפּאָנישן קעניג פּער־דינאַנד. פונקט ווי פּערדינאַנד, האָט ער אויך געוואָלט וועָרן דער ריטער און רעטער פון קריסטנטום, און דערבייַ טאָקע פּאַר אייגנוועגס געווינען דערפון וואָס ער וועט צונעמען פּאַר זיך דעם פּאַרמעגן פון אַלע אַרויסגעטריבענע יידן.

אַזוי האָט מען פּאַראייניקט די „קעניגרייך פון הימל" מיט דער „קעניג־רייך פון דער ערד". און מען קען זאָגן, אַז אין אַ געוויסן זין האָט דאָס גע־קרוינטע פּאָרל אין דער ליטע, אַלעקסאַנדער יאַגעלאָן און העלענאַ, געשפּילט די זעלבע ראָלע וואָס דאָס געקרוינטע פּאָרל אין שפּאָניע, פּערדינאַנד און איזא־בעלאַ. קיין אינקווויזיציע אָבער האָבן זיי פּאָרן גירוש דאָך ניט איינגעפירט.

אין יענער צייט איז די יידישע קהילה אין ברעסט־ליטאָווסק אינגאַנצן חרוב געוואָרן. וועָן מען האָט די יידן פון דער שטאָט אַרויסגעטריבן, האָט מען ביי זיי צוגענומען אַלע הייזער, וואָס זיי האָבן געהאַט, און פון דער שול, וואו יידן האָבן געדאַוונט, האָט מען געמאַכט אַ קאַטויליש קלויסטער.

אכט יאָר צייט זיינען דעמאָלט קיין יידן אין ברעסט־ליטאָווסק אינגאַנצן ניט געווען. און אין יאָר 1503, ווען אָלעקסאַנדער יאַגעלאָן איז שוין געווען ניט נאָר דער גרויספירשט פון ליטע, נאָר אויך דער קעניג פון פוילן, האָט ער זיך אַרומגעזען, אַז אָן די יידן אין לאַנד איז אים דאָך שווער אויסצוקומען, און דאָן האָט ער די גזירה צוריקגערופן, און ווען די יידן האָבן זיך אומגעקערט צוריק קיין ברעסט־ליטאָווסק, האָט מען זיי אָפּגעגעבן די הייזער, וואָס מען האָט ביי זיי פריער צוגענומען. אויך די שול האָט מען זיי אָפּגעגעבן צוריק. זיי האָבן אָבער פאָר אַלץ געמוזט באַצאָלן דעם זעלבן פרייז, וואָס די מלוכה האָט געמוען ביי יענע, וועמען זי האָט דאָס פאַרקויפט נאָכדעם ווי מען האָט די יידן אַרויסגעטריבן.

דער פוילישער קעניג האָט אויף אַזאָ אופן ניט דערלאָגט — ניט נאָר צו דער גזירה, נאָר אויך צו דעם צוריקרופן פון דער גזירה. ער האָט געמאַכט געלט פון דעם וואָס ער האָט אַרויסגעווינען זיין רשעות, און ער האָט אויך ניט דערלאָגט ווען ער האָט אַרויסגעווינען זיין חסד...

*
**

א גאַנץ אָנגעזעען אָרט אין דער געשיכטע פון די יידן אין ברעסט־ליטאָווסק האָט פאַרנומען אייגנער א מיכל יאָזעפאָוויטש, וועלכער האָט דאָרט געלעבט נאָך אין 16טן יאָרהונדערט. ער איז געווען זייער א רייכער סוחר, געפירט גרויסע געשעפטן, און פון דעם וואָס עס ווערט וועגן אים דערציילט אין דער געשיכטע, שיינט עס, אַז צו זיינע אויסערגעווייניקע פעאיקייטן צו מסחר, איז ער אויך געווען א למדן און ער האָט זיך אָפּגעגעבן מיט יידישע כלל־זאַכן. און ער האָט געהאַט דעם גרעסטן חלק אין דעם וואָס ברעסט־ליטאָווסק איז געוואָרן א וויכטיקער יידישער צענטער.

מיכל יוזעפאָוויטש האָט זיך מיט זיינע פעאיקייטן און חכמה דערשלאָגן דערצו, אַז ער זאָל ווערן א קרוב למלכות אין הויף פון דעם פוילישן קעניג סיגיזמונד. דער קעניג האָט זייער הויך געשעצט זיינע אויסערגעווייניקע פעאיקייטן. ער האָט אויך שטאַרק געהאַלטן פון זיין קלוגשאַפט און וועלטלעכקייט און אין יאָר 1514 האָט ער אים געמאַכט פאַרן „עלטסטן" איבער אַלע יידן אין דער ליטע; ער איז לויט זיין ראַנג געווען זייער הויך דערהויבן און וויל זיין אייגפלוס אין קעניגלעכן הויף איז געווען גרויס, איז אים ניט שווער געווען צו פועלן ביים קעניג, ער זאָל אַמאָל טאָן טובות און פאַרבעסערן די לאָגע פון די יידן. ער איז אין פוילן געווען דער אינציקער יד, וועמען דער קעניג האָט געגעבן דעם ראַנג פון א נאָבלמאַן. און דאָס איז געווען אין יאָר 1525.

אויך מיכלס זון, אברהם, האָט שפּעטער געקראָגן דעם ראַנג פון אַ נאָבל־מאַן און געהאַט די אַלע פּריווילעגיעס פון די גרויסע פּוילישע פּריצים. אָבער ער איז דאָן שוין ניט געווען קיין יידּ, נאָר אַ געשמדטער.

אייגנהילט אין לעגענדעס איז דאָס געשטאַלט פון דעם ברעסט־ליטאָווסקער יידּן שאול וואהל, וועלכער איז דאָרט געשטאָרבן ביים אָנהויב פון 17טן יאָרהונדערט, און ווען ווענען וועמען עס ווערט דערציילט אַז ער איז אין פּוילן געווען אַ „קעניג אויף איין נאַכט".

געבאָרן געווארן איז שאול וואהל ניט אין ברעסט־ליטאָווסק, נאָר אין דער שטאָט פּאָדוואַ, אין איטאַליע. ער האָט דאָרט געקראָגן זייער אַ גוטע יידישע דערציאונג און אויך אַ גוטע וועלטלעכע בילדונג. וועג ער איז נאָך געווען אַ יונגער בחור, האָט זיין פּאָטער, אַ רב, אים אַוועקגעשיקט קיין ברעסט־ליטאָווסק לערנען אין דער ישיבה, ווייל אין יענער צייט איז די בריסקער ישיבה געווען באָרימט איבער דער גאַנצער וועלט.און ניט נאָר פון ליטע און פּוילן, נאָר אויך פון דייטשלאַנד און איטאַליע האָבן יידן געשיקט אַהין זייערע קינדער לערנען תורה.

דער יונגער שאול האָט אין ברעסט־ליטאָווסק חתונה געהאַט און נאָכדעם ווי ער האָט געענדיקט די ישיבה, איז ער געווארן אַ גמרא־מלמד און מ'האָט אים געהאַלטן פאַר אַ גרויסן קענער. אָבער ער האָט קיין גמרא־מלמד ניט געווען בלייבן, און ער האָט זיך ענינומען צו מסחר, און אַזוי ווי ער איז געווען זייער אַ פּאַזיקער און דערצו האָט ער נאָך געהאַט וועלטלעכע בילדונג אויך און ער האָט געקענט שפּראַכן, האָט ער אַנגעהויבן שטייגן אַלץ העכער און העכער; ער איז געווארן זייער רייך, געווארן אַ קרוב למלכות, און אין יאָר 1578 האָט אים דער פּוילישער קעניג סטעפאַן באַטאָרי איבערגעגעבן דעם גאַנצן פאָדריאָד ארויסצוגראָבן זאָלץ, און ער איז אין לאָנד געווען דער אייניציקער אין דעם. בלויז ביי אים האָט מען געקענט קויפן די גאַנצע זאָלץ, וואָס די באַפעלקערונג פון לאַנד האָט פאַרברויכט, און דאָס האָט אים אריינגעטראָגן גרויס עשירות.

ער האָט אויך געפירט נאָך אַנדערע גרויסע געשעפטן, און ער איז אין שטאַנד דערהויבן געווארן אַזוי הויך, אַז קיינער אין לאַנד האָט ניט געהאַט קיין רעכט אים צו שטערן אין עפּעס, און ער איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך בלויז צום קעניג פון דער מלוכה, און ניט צו קיין אַנדערן.

אין זיין הויכן שטאַנד, וואָס האָט אים ארויסגעטיילט פון אַלע אַנדערע יידן אין דער מלוכה, האָט ר' שאול וואַהל זיך דאָך ניט דערווייטערט פון דעם כלל, ווי עס איז געווייגלעך דער שטייגער פון די, וואָס ווערן זייער רייך און גאָר הויך דערהויבן. באַנוצנדיק זיך מיט דעם וואָס ער האָט אַן איינפלוס אין קעניגלעכן הויף, האָט ער געפּועלט, אַז דער בית־דין אין ברעסט־ליטאָווסק זאָל זיין

דער איינציקער וואָס האָט די רעכט צו משפטן און אַרויסגעבן אַ פסק ווען עס האָנדלט זיך וועגן אַ סכסוך, וואָס יידן פון דער שטאָט האָבן צווישן זיך. ער האָט אויך געפועלט, אַז מען זאָל לאָזן אויסבויען אינסטיטוציעס, וואָס זיינען נויטיק פאַר דעם וואוילזיין פון דער יידישער באָפעלקערונג אין שטאָט, און ביי אייניקע געלעגנהייטן האָט ער אויך געזען, אַז מען זאָל מאַכן קלענער די שטייערן, וואָס האָבן זיך אויף דער יידישער באָפעלקערונג פון דער שטאָט געלעגט זייער שווער.

דאָס זיינען די פאַקטן, וואָס מען ווייסט וועגן דעם ר׳ שאול וואהל, וועל־כער איז אַזוי ענג פאַרבונדן מיט דער געשיכטע פון די יידן אין ברעסט־ליטאָווסק, און איצט קומט דאָס לעגענדאַרישע וועגן אים.

און דערציילן דערציילט וועגן אים די לעגענדע אַזאַ געשיכטע:

ווען דער קעניג סטעפאַן באָטאָרי איז אין 1586 געשטאָרבן, האָבן די פוילישע פריצים זיך ניט געקענט אייניקן וועגן דעם, וועמען זיי זאָלן אויס־קלייבן פאַר אַ קעניג. און ווען עס איז געקומען דער לעצטער טאָג און מען האָט נאָך אַלץ קיין נייעם קעניג ניט אויסגעקליבן, האָבן די פריצים אַפּגעמאַכט צווישן זיך, אַז כדי ניט צו ברעכן דאָס געזעץ, זאָלן זיי דערווייל אויסקלייבן אַ קעניג בלויז אויף איבער נאַכט. דאָס וועט הייסן, אַז אין דעם באָשטימטן טאָג האָט מען טאָקע אויסגעקליבן אַ קעניג, אָבער מאָרגן וועט ער אַרונטער פון טראָן, וויל מער ווי אויף איין נאַכט האָט מען אים דאָך ניט אויסגעקליבן, און דאָן וועט מען ווידער אָפּהאַלטן באָראַטונגען וועגן דעם און מען וועט אַזוי לאַנג קלייבן ביז מען וועט זיך, סוף־כל־סוף, דאָך אייניקן און מען וועט אויסקלייבן פאַר אַ קעניג אַזאַ מענטשן, קעגן וועמען קיין איינער פון די פריצים וועט ניט האָבן וואָס אויסצוזעצן.

און דאָן איז געבליבן, אַז דער קעניג אויף איבער נאַכט זאָל זיין ניט קיין אַנדערער ווי דער ייד ר׳ שאול וואהל, וועמען אַלע פריצים האָבן זייער הויך געשעצט און געאַכט. און ווען ר׳ שאול וואהל איז געוואָרן דער קעניג פון פוילן אויף איבער נאַכט, האָט ער אויסגענוצט די גוטע און מזלדיקע שעה און ער האָט געהייסן אַריינשרייבן אין די ביכער אַזעלכע זאַכן, וואָס זאָלן זיין אַ גרויסע טובה פאַר די יידן אין דער מלוכה, און צווישן די זאַכן, וואָס ער האָט געהייסן אַריינשרייבן אין די ביכער אין דער אייניקער נאַכט ווען ער איז געזעסן אויפן פוילישן טראָן, איז אויך געווען אַ באָפעל, אַז ווער עס וועט דער־הרגענען אַ יידן אין די גרענעצן פון דער פוילישער מלוכה, זאָל ער דערפאַר באָשטראָפט ווערן אַזוי שטרענג ווי ער וואָלט דערהרגעט אַ פוילישן פּריץ...

דאָס איז אַין נוסח פון דער לעגענדע וועגן דעם ברעסט־ליטאָווסקער באָרימטן יידן ר׳ שאול וואהל, וועלכער איז אין זעכצנטן יאָרהונדערט געווען אַ גרויסער חשוב אין קעניגלעכן הויף אין פוילן.

אַ צווייטער נוסח פון דער לעגנדע פֿאַרבינדט די געשיכטע וועגן ר׳ שאול וואהל מיט דער געשיכטע פון דעם פּוילישן פּירשט ניקאָלאַי ראַדזיוויל, און עס ווערט דערציילט, אַז ער, דער פּרינץ ראַדזיוויל, האָט אין די יונגע יאָרן געפּירט זייער אַ צעלאָזן לעבן און ער איז געווען אַ גרויסער רשע און האָט אָנגעטאָן די יידן אַ סך שלעכטס. און ווען ער איז עלטער געוואָרן, האָט אים שטאַרק באַנג געטאָן פֿאַרוואָס ער איז אין די יונגע יאָרן געווען צעלאָזן; ער האָט געוואָלט אויסקויפן זיינע זינד פון אַמאָל און ער איז דעריבער אַוועקגעפֿאָרן צום פּויפּסט קיין רוים, ער זאָל אים געבן אַן עצה וואָס צו טאָן.

האָט דער פּויפּסט פון רוים אים אויסגעהערט און ער האָט אים געהייסן, אַז ער זאָל אָפּריכטן גלות; דריי יאָר נאָכאַנאַנד זאָל ער אַרומוואַנדערן איבער דער וועלט ווי אַן אָרעמער בעטלער און ער זאָל לעבן בלויז אויף ברויט און וואַסער.

און דער פּירשט ניקאָלאַי ראַדזיוויל האָט געטאָן אַזוי ווי דער פּויפּסט פון רוים האָט אים געהייסן. ער האָט אַרומגעוואַנדערט איבער דער וועלט ווי אַן אָרעמער בעטלער, און אומעטום האָבן שלעכטע מענטשן אים געטאָן רשעות און ער האָט דאָס אַריבערגעטראָגן און האָט זיך פֿאַר קיינעם ניט געקלאָגט. און איינמאָל, ווען ער איז אַנגעקומען אין דער שטאָט פּאַדוא, וואָס ס׳האָט געוואוינט דער רב ר׳ שמואל יהודה, דער פֿאָטער פון ר׳ שאול וואהל, וועלכער איז שוין דאָן געווען אין ברעסט־ליטאָווסק אוּן מ׳האָט אים דאָרט גערופן אויך ר׳ שאול יודיטש, טאָקע דערפֿאַר וואָס זיין טאָטע האָט געהייסן יהודה. דער רב האָט זיך צעריעדט מיט דעם אָרעמען בעטלער און ער האָט גלייך דערקענט, אַז דאָס איז ניט קיין פּראָסטער מענטש, און ער האָט צו אים זיין גוטסקייט אַרויס־געוויזן, אים געגעבן עסן און טרינקען און אויך געלט אויף הוצאות.

ביים רב אין שטוב האָט דער פּירשט ראַדזיוויל דערזען אַ בילד פון זייער אַ שיינעם יונגמאַן, האָט ער געפרעגט דעם רב ווער דאָס איז, און ווען דער רב האָט אים געזאָגט, אַז דאָס איז די בילד פון זיין זון, וועלכער געפינט זיך איצטער אין דער קעניגרייך פון פּוילן, האָט דער פּירשט אים צוגעזאָגט, אַז ווען ער וועט זיך אומקערן צוריק אַהיים, וועט ער אים דאָרט מקרב זיין צו זיך און וועט פֿאַר אים טאָן אַלץ וואָס ער וועט נאָר פֿאַרלאַנגען.

און ער האָט געהאַלטן וואָרט, דער פּירשט ראַדזיוויל. ווען ער איז געקומען צוריק קיין פּוילן, איז ער אַוועק קיין ברעסט־ליטאָווסק און האָט זיך דאָרט באַ־קענט מיט ר׳ שאול וואהל, וועמען מען האָט אויך גערופן ר׳ שאול יודיטש, און פון דאָן אַן איז צווישן די צוויי געוואָרן אַ נאָענטע פרייַנדשאַפֿט און זיי האָבן ביידע אייַנער דעם אַנדערן געשעצט און געאַכט.

אזוי איז זיך די צייט געגאַנגען און געגאַנגען און ר׳ שאול וואהל איז אין זיין שטאַנד געשטיגן אַלץ העכער און העכער, און אינם יאָר 1586, ווען דער פּוילישער קעניג סטעפאַן באַטאָרי איז געשטאָרבן, זיינען די פּוילישע מאַגנאַטן זיך צונויפגעפאָרן קיין ווארשע אויסצוקלייבן אַ נייעם קעניג, און צווישן יענע מאַגנאַטן איז אויך געווען דער פירשט ניקאָלאַי ראַדזיוויל.

אין יענע צייטן איז אין פּוילן געווען איינגעפירט, אַז איידער מ׳קלייבט אויס אַ נייעם קעניג, זאָל מען דערווייל באַשטימען איינעם פון די מאַגנאַטן און ער זאָל דערווייל פירן די מלוכה, און ווען אַ נייער קעניג וועט שוין אויסגעקליבן ווערן, זאָל ער, דער באַשטימטער מאַגנאַט, פאָרן מיט אים קיין קראַקע צו דער פייערלעכער קרוינונגס־צערעמאָניע, וואָס מ׳פירט געווייגלעך דורך אין אָזאַ פאַל, און ער זאָל אים אָנטאָן די קרוין אויפן קאָפּ.

האָבן די מאַגנאַטן באַשלאָסן צוצוטיילן דעם דאָזיקן גרויסן כבוד דעם אַלטן פירשט ראַדזיוויל, אָבער ער האָט זיך פון דעם אָפּגעזאָגט, און דערביי האָט ער אויסגעדריקט דעם וואונטש, אַז מ׳זאָל דעם דאָזיקן גרויסן כּבוד צוטיילן ניט קיין אָנדערן ווי דעם ברעסט־ליטאָווסקער יידן ר׳ שאול וואהל.

זיינען די פּוילישע מאַגנאַטן געווען צופרידן דערפון, ווייל זיי האָבן אַלע געהאַט גרויס אָפּשיי פאַר דעם יידן ר׳ שאול וואהל, וואָס איז געווען אַ קרוב למלכות און האָט געבראַכט גרויסע נוצן דער פּוילישער מלוכה. און ווי ס׳איז געווען אָנגענומען אין יענער צייט, האָבן זיי דאָס באַגריסט מיטן אויסרוף: „לעבן זאָל דער פרעזידענט שאול וואהל!״

זיי האָבן אים גערופן „פרעזידענט״, ווייל אָזוי האָט מען דאָן אין פּוילן גערופן דעם מענטשן, וואָס איז באַשטימט געווארן צו פירן די מלוכה ביז מ׳וועט אויסקלייבן אַ נייעם קעניג.

לויטן דאָזיקן נוסח פון דער לעגענדע איז ר׳ שאול וואהל ניט געווען קיין קעניג, אָפילו ניט אויף בלויז איבער נאַכט, נאָר בלויז אַ „פרעזידענט״, אַ צייטווייליקער פרעזידענט. און ווי ס׳האָבן מיט אַ סך יאָרן שפּעטער איבער־געגעבן אייניקע פון די, וואָס שטאַמען פון דער משפּחה, האָט ער אין דער קורצער צייט פון זיין צייטווייליקער „פרעזידענטשאַפט״ אויפגעטאָן אייניקע זאַכן, וואָס האָבן אַ סך פאַרבעסערט די לאָגע פון די יידן אין דער קעניגרייך פון פּוילן, און ער איז געווען דער וואָס האָט אין קראַקע, ביי דער פייערלעכער קרוינונגס־צערעמאָניע, אָנגעטאָן די קרוין דעם נייַ־אויסגעקליבענעם פּוילישן קעניג, סי־גיזמונד דעם דריטן.

עס איז, פאַרשטייט זיך, שווער צו ווייסן וויפל אמת ס׳איז פאַראַן אין דער לעגענדע און וויפל ס׳איז דאָ צוגעטראַכט. דער ענין שאול וואָהל האָט אַ סך אינטערעסירט די פאַרשער פון יידישער געשיכטע אין פּוילן. מ׳האָט וועגן

דעם אַ סך געשריבן. און אַ ספּעציעלע אויספֿאַרשונג וועגן דעם האָט געמאַכט דער יידישער היסטאָריקער, פּראָפעסאָר מאיר באַלאַבאַן*).

אָבער ווי די זאַך זאָל ניט זיין — צי ס׳איז אין די מעשיות וועגן ר׳ שאול וואהל פֿאַראַן מער דיכטונג ווי אמת, אָדער פֿאַרקערט — אַ וויכטיקע ראָלע אין דער געשיכטע פון די יידן אין פּוילן בכלל און אין דער געשיכטע פון די יידן אין ברעסט־ליטאָווסק בפרט, האָט ר׳ שאול וואהל זיכער געשפּילט.

אויך זיין זון, דער בריסקער רב, ר׳ מאיר וואהל, איז געווען זייער אַן אַנגעזעענער מענטש אין שטאָט. און די זעלבע משפחה האָט זיך שפּעטער אַזוי צעצווייגט און צעוואַקסן, אַז ס׳זיינען פון איר אַרויסגעקומען נאָך אַנגעזעענע יידישע משפחות. ס׳יחוסן זיך מיט איר די יודיטשעס, די קאַצענעלענבויגענס, די פֿאַדואים און אויך די מינצעס. פון די וואהלס איז שוין אַפֿגערעדט. זיי אַלע ציען זייער יחוס פון דעם ברעסט־ליטאָווסקער יידן ר׳ שאול וואהל וועגן וועמען די לעגענדע ביים פֿאָלק האָט דערציילט, אַז ווען מ׳האָט אים געמאַכט פֿאַרן קעניג פון פּוילן איבער באָכט, „איז אַזוי אַוועק די נאָכט, די פּריצים האָבן געגעסן און געטרונקען און ר׳ שאול האָט געשריבן און גערחתמעט. און אין צווייטן טאָג אין דער פרי זיינען די פּריצים דורכגעקומען און געווייזלט דעם ריכטיקן מלך און ר׳ שאול איז אַפּגעטראָטן און צוריק געווארן אַ שר בישראל“**).

עס איז ניט פעסטגעשטעלט ווען ר׳ שאול וואהל איז אין ברעסט־ליטאָווסק געשטאָרבן. לויטן חשבון פון אייניקע היסטאָריקער, איז ער דאָרט געשטאָרבן אינם יאָר 1617. אָבער לויט סערגעי בערשאַדסקי איז ער געשטאָרבן שפּעטער, ביים אַנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן פונם 17טן יאָרהונדערט. און אויב מ׳זאָל אַננעמען, אַז בערשאַדסקיס השערה איז די ריכטיקע, דאָן קומט אויס, אַז ווען ר׳ שאול וואָהל איז געשטאָרבן, איז ער שוין געווען אַ זקן פון עטלעכע און אַכציק יאָר, ווייל געבאָרן געווארן איז ער אינם יאָר 1541.

אונטערן אייגפלוס פון ר׳ שאול וואהל און פון אַנדערע יידישע פירער, וואָס האָבן זיך שטענדיק געהאַלטן זייער ווירדיק אין זייערע באציאונגען מיט קריסטן, האָבן די יידן אין ברעסט־ליטאָווסק זיך אויסגעלערנט צו זיין שטאַלץ ביי זיך און ניט פֿאַרשווייגן קיין קריוודעס קעגן זיך, און דאָס קען מען זען פון דעם וואָס נאָך אין דער ערשטער העלפט פונם 17טן יאָרהונדערט זיינען דאָרט אָפט פֿאָרגעקומען צוואַמענשטויסן צווישן יידישע יונגעלייט און יונגע קריסטן פון דער יעזואיטישער סעקטע. וועו נאָר די יונגע יעזואיטן זיינען אַנגעפאַלן אויף יידן, האָט מען זיי דאָס ניט פֿאַרשווייגן און מ׳האָט זיך געשטעלט אַקעגן

*) זע זיין בוך „יידן אין פּוילן“, פּאַרלאָג ב. קלעצקין, ווילנע, 1930.

**) דאָרט, ז׳ 22.

מיט גבורה און זיי פֿארטריבן פון די יידישע גאַסן. מ׳האָט זיי געוויזן, אַז ניט נאָר האָבן יידן קיין מורא ניט פֿאַר קיין קלעפֿ, נאָר זיי קענען אויך געבן גוטע קלעפֿ, און דאָס איז געווען דער בעסטער מיטל קעגן די אַנטיסעמיטן פון דער פֿאַנאַטיש־יעזואיטישער סעקטע. דער בעסטער מיטל קעגן אַנטיסעמיטן בכלל...

*
**

אין די יאָרן פון ת״ח ות״ט (1648 און 1649) ווען ס׳זיינען פֿארגעקומען די שרעקלעכע כמעלניצקי־שחיטות, איז אויף דער שטאָט ברעסט־ליטאָווסק אויך אויסגעגאָסן געוואָרן דער צאָרן; די קאָזאַקן פון דעם אוקראַינישן העטמאַן האָבן דאָרט אויסגעשאָכטן צווישן טויזנט מענטשן, און די איבעריקע זיינען אַנט־לאָפן וואוהין זיי האָבן נאָר געקענט. אייניקע זיינען דעמאָלט אַוועק קיין דאַנציג און אַנדערע זיינען אַנטלאָפן טיפער קיין פוילן צו ראַטעוועט דאָס לעבן.

ווען נאָר ס׳האָט זיך ערגעץ אַנגעהויבן אַן אומגליק, האָט עס די יידן פון ברעסט־ליטאָווסק ניט אויסגעלאָזן. צו דעם זיינען דאָרט אינם יידישן קוואַרטאַל נאָך פֿאַרגעקומען גרויסע שרפות אויך. די בריסקער שרפות האָבן געהאַט אַ נאָמען איבערן גאַנצן לאַנד. אָבער ניט קוקנדיק אויף די אַלע צרות און אומגליקן און ניט קוקנדיק אויף די רדיפות, וואָס מ׳איז דאָרט אויסגעשטאַנען שוין נאָכדעם ווי די שטאָט איז געוואָרן אַ רוסישע, איז די צאָל פון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין ברעסט־ליטאָווסק דאָך געוואָרן וואָס אַמאָל אַלץ גרעסער און גרעסער, און אין 1897 האָבן שוין דאָרט געוואוינט אַן ערך פון איין און דרייסיק טויזנט יידן, און זיי האָבן צונויפגעשטעלט מער ווי פינף און זעכציק פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג.

אונטער דער הערשאַפט פון די רוסישע צאָרן איז ברעסט־ליטאָווסק געוואָרן אַ וויכטיקער מיליטערישער צענטר. אויפן באַפֿעל פון ניקאָלאַי דעם ערשטן האָט מען דאָרט אין יאָר 1832 אויסגעבויט אַ פעסטונג, און דעמאָלט האָט מען אינגאַנצן צעוואָרפן אייניקע פון די אַלטע היסטאָרישע געביידעס אינם יידישן קוואַרטאַל, און צווישן יענע אַלטע היסטאָרישע געביידעס, וואָס מ׳האָט צעוואָרפן אויפן באַפֿעל פונם רוסישן צאָר, איז אויך געווען ר׳ שאול וואהלס שול. און ס׳וועט דערציילט, אַז איידער מ׳האָט יענע אַלטע שול צע־וואָרפן, האָט דער רב ר׳ יעקב מאיר פֿאַדואי, וועלכער האָט געשטאַמט פון ר׳ שאול וואהלס משפחה, אַראָפּגענומען אַ פּלאַן פון איר און אים אַוועקגעשיקט קיין לאָנדאָן צו דענים סעמיועלס, וועלכער האָט אויך געצויגן זיין יחוס פון ר׳ שאול וואָהלס משפחה.

די פעסטונג פון ברעסט־ליטאָווסק האָט מען אין די צייטן פון די רוסישע צאָרן זייער שטאַרק געהיט. און ווער ס׳איז דאָרט נאָר געווען קאָמענדאַנט,

האָט שוין געווּאוסט, אַז ער דאַרף פון פּעטערבורג אַלע מאָל באַקומען געהיימע באַפעלן און וואַרנונגען, אַז ער זאָל האַלטן אַן אויג אויף אַלץ און אויף אַלעמען, און דער עיקר — אַכטונג געבן, אַז קיין יידן זאָלן זיך בשום אופן ניט געפינען נאָענט צו דער פעסטונג.

אויך אויף פאָליאַקן, לעטן און אַנדערע „פרעמדע", וואָס זיינען דעמאָלט, אין דער אַלטער רוסלאַנד, אַרײַנגעגאַנגען אין דער קאַטעגאָריע פון „אינערלעכע שונאים", האָט דער קאָמענדאַנט געדאַרפט אַכטונג געבן און זיך היטן פאַר זיי. אָבער מער ווי פאַר אַלע אַנדערע האָט ער זיך געדאַרפט היטן פאַר יידן און זיי ניט צולאָזן נאָענט צו דער פעסטונג. מיט דעם האָט מען אויף זיי גע־דאַרפט לעגן דעם שטעמפּל, אַז מ׳האָט צו זיי קיין צוטרוי ניט און מ׳קוקט אויף זיי ווי אויף פרעמדע.

און אין יאָר 1910 איז דער קאָמענדאַנט פון דער ברעסט־ליטאָווסקער פעסטונג געווען אַ געוויסער גענעראַל גרוליעוו. פונקט ווי די אַנדערע קאָמענ־דאַנטן האָט דער גענעראַל גרוליעוו אויך געהאַלטן אין איין קריגן „קאָנפידענ־ציעלע" באַפעלן און וואַרנונגען פון פּעטערבורג, אַז ער זאָל האַלטן אַן אויג אויף די „פרעמדע" און זאָל זיך דער עיקר היטן פאַר די יידן און זיי ניט צולאָזן נאָענט צו דער מיליטערישער פעסטונג. און אין די מעמואָרן, וואָס דער גענעראַל האָט מיט יאָרן שפּעטער אָנגעשריבן האָט ער געמאַכט חוזק פון די אַלע געהיימע באַפעלן און וואַרנונגען, וואָס מ׳האָט אים פון פּעטערבורג צוגעשיקט. ער שרייבט דאָרט, אַז ווען ער האָט נאָר געלייענט אָזא באַפעל, האָט ער געטראַכט, אַז דעם ערשטן, וועמען ער וואָלט, אַלס דער קאָמענדאַנט פון דער ברעסט־ליטאָווס־קער פעסטונג, געדאַרפט אַרויסשיקן וואָס ווייטער, איז ניט קיין אַנדערער ווי ער אַליין...

דאָס וואָלט געווען לאָגיש און ס׳וואָלט געשטימט מיטן באַפעל, ווייל ער, דער קאָמענדאַנט אַליין, דער גענעראַל גרוליעוו, איז גאָר אויך געווען אַ ייד...

אַ געשמדטער ייד...

ער האָט זיך געשמדט נאָר אין די יונגע יאָרן, ווען ער איז ווי אַ פרייוויליקער אַריין אין דער אַרמיי. און אַדאַנק זיינע אויסערגעווײַנלעכע פּעאיקייטן איז ער אין דער אַרמיי געשטיגן אַלץ העכער און העכער ביז ער האָט זיך דערדינט צום ראַנג פון אַ גענעראַל, און ס׳האָט שוין געהאַלטן דערביי, אַז ער זאָל ווערן דעם צאַרס קריגס־מיניסטער...*).

עס האָט דעם גענעראַל גרוליעוו אָבער דאָך געצויגן צוריק צו יידישקייט, און נאָכדעם ווי ער איז צוויי יאָר געווען דער קאָמענדאַנט פון דער ברעסט־

*) זע זיין בוך: Записки Генерала-Еврея. Париж, 1930

ליטאָווסקער פעסטונג, איז ער אָוועק קיין אויסלאַנד, זיך באַזעצט אין פראַנק־רייך און דאָרט איז ער צוריק געוואָרן אַ ייד. און ווען ער האָט אין 1930 אָפּגעדרוקט זיינע מעמוארן האָט ער דעם בוך געווידמעט דעם אַנדענק פון זיינע יידישע עלטערן און דעם „פיל ליידנדן יידישן פֿאָלק", און דאָס געלט, וואָס דער בוך אים אַרייַנגעבראַכט, האָט ער אָוועקגעגעבן פֿאַר יידישער אויפבוי־אַרבעט אין ארץ־ישראל.

יענער בוך פונם געזעראָל גרוליעוו האָט געצויגן אויפמערקזאַמקייט. מ׳האָט וועגן אים געשריבן אין דער רוסישער פרעסע און אויך אין דער יידישער. איך האָב דאָן אויך וועגן יענעם בוך געשריבן, און דער געזעראָל האָט מיר פון פראַנקרייך צוגעשיקט אַ בריוו מיט אַ גרויסן דאַנק דערפאַר וואָס איך האָב די יידישע לעזער באַקענט מיט זיין אויטאָביאָגראַפיש ווערק. ער האָט אין יענעם בריוו צו מיר געשריבן, אַז ס׳וואָלט אים שטאַרק הנאה געטאָן ווען מ׳וואָלט זיינע זכרונות איבערזעצט פון רוסיש אויף יידיש.

אַזוי איז געווען דער וואונטש פון דעם קאָמענדאַנט פון דער ברעסט־ליטאָווסקער פעסטונג. ער האָט געוואָלט, אַז יידן זאָלן זיין באַקענט מיט זיין לעבנסגעשיכטע, און זיי זאָלן וויסן, אַז ער, דער רוסישער גענעראַל גרוליעוו, איז צוריק געוואָרן אַ ייד און אַז ער געדענקט נאָך אַלץ אַ ביסל פון דעם וואָס ער האָט אַמאָל געלערנט אין חדר...

אויך אין די ציטן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז די פעסטונגס־שטאָט ברעסט־ליטאָווסק געווען פאַרבונדן מיטן נאָמען פון אַ יידישן גענעראַל. דאָס איז געווען דער יונגער סאָוועטישער גענעראַל טשערניאַכאָווסקי; ער האָט פון דאָרט געטריבן די נאַצישע אַרמייען אין דעם מאַרש, וואָס האָט אַרויפגעווארפן אַ מורא אויף היטלערס גאַנצן גענעראַל־שטאַב. און מ׳האָט געזען אַ סימבאָלישן צייכן אין דעם, וואָס אייגער פון די סאָוועטישע קאָמאַנדירן, וואָס שפּאַרן זיך מיט זייערע אַרמייען אַלץ נעענטער און נעענטער צו די גרענעצן פון נאַצי־דייטשלאַנד, איז אַ ייד. עס איז אָבער דעם העלדישן גענעראַל טשערניאַכאָווסקי גראָד ניט באַשערט געווען אַריינצומאַרשירן מיט זיין אַרמיי קיין דייטשלאַנד; אַ קורצע צייט אַיידער די נאַציס זיינען געווען געצוואונגען זיך אונטערצוגעבן, איז ער געפֿאַלן אין שלאַכט *).

*) די ידיעה, אַז גענעראַל טשערניאַכאָווסקי איז אַ ייד, איז אין יענער צייט געקומען דירעקט פון מאָסקווע, אין אַ דעפּעשע צו דער ניו־יאָרקער ענגלישער צייטונג „העראַלד־טריבון". שפּעטער, נאָכדעם ווי די צייטונגען פון דער גאַנצער וועלט האָבן אַ לענגערע צייט וועגן דעם אַ סך געשריבן, האָט מען פון מאָסקווע געלייקנט די פריער־דיקע מעלדונג, אַז גענעראַל טשערניאַכאָווסקי איז אַ ייד. עס זיינען אָבער פאַרן באַגלויבטע עדות דערויף, אַז ער איז יאָ געווען אַ ייד. אָפּגעלייקנט האָט מען דאָס צוליב פאַרשיידענע טעמים, וועגן וועלכע ס׳איז דאָ ניט דאָס פלאַץ צו רעידן.

ב.

אין די צייטן וועז די שיינע מידה פון דרך־ארץ פאר אַ תלמיד־חכם איז געווען צווישן די מעלות, מיט וועלכע אפילו דער פשוטסטער ייד האט זיך איבערגענומען, האבן אין ברעסט־ליטאווסק געלעבט גרויסע יידן, וועלכע האבן געהאט אן איינפלוס אויפן יידישן לעבן און מ׳האט זיך צו זייער ווארט צוגעהערט אומעטום.

און צווישן די גרויסע יידן, מיט וועלכע מען האט זיך אין ברעסט־ליטאווסק אמאל זייער שטארק איבערגענומען, האבן גאר אן אנגעזעענעם ארט פארנומען די צוויי באַרימטע רבנים, ר׳ יוסי־בער סאלאוויטשיק און זיין זון, ר׳ חיים סאלאוויטשיק. ביידע האבן געשפילט זייער אַ וויכטיקע ראלע אין דעם לעבן פון די יידן אין דער שטאט וואס מ׳האט געוופן ברויסק־דליטא. ביידע זיינען ביי די יידישע איינוואוינער פון דער שטאט געווען זייער שטארק באליבט און זייער איינפלוס איז געווען זייער גרויס.

עס איז ניט געווען קיין וואונדער, וואס ר׳ יוסי־בער סאלאוויטשיק איז געווען אזוי באליבט ביי די יידן פון דער שטאט, וואו ער איז געווען רב. עס איז ניט געווען קיין חידוש, וואס זיין איינפלוס איז געווען אזוי גרויס און וואס מען האט פאר אים אזוי פיל דרך־ארץ געהאט. ער האט דאס פארדינט ניט נאר דערמיט וואס ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, איינער פון די גרעסטע לומדים פון זיין צייט, נאר אויך דערמיט וואס אין זיין גרויסער לומדות און חריפות, מיט וואס ער האט זיך געמאכט אַ שם ביי יידן אומעטום, איז ער ניט אוועק ווייט פון פאלק, פון דעם פשוטן ארעמען פאלק, און ער האט אויף דער רבנות ביי יידן געקוקט ניט בלויז ווי אויף אַ מין מלאכת־הקודש, וואו מען דארף זיך באנוגענען מיט פסקענען שאלות וועגן כשר און טריפה, נאר אויך ווי אויף אַ גרויסער געזעלשאפטלעכער שליחות, וואס לעגט ארויף דעם חוב צו פירן דאס פאלק אויף די גוטע וועגן פון יושר און גערעכטיקייט און זיך אנגענעמען פאר די באלידיקטע און געקריוודעטע.

ר׳ יוסי־בער סאלאוויטשיק האט געהאלטן פון דעם, וואס רבן שמעון בן גמליאל האט אווועקגעשטעלט ווי אַ כלל, אז „לא המדרש הוא העיקר, אלא המעשה״, אז ניט דאס פרעדיקן איז דאס וויכטיקסטע, נאר די מעשים־טובים, וואס מ׳טוט. דאס איז דער עיקר! אזוי האט זיך ר׳ יוסף־בער סאלאוויטשיק אליין געפירט, און ער האט געפאדערט, אז אויך אנדערע לומדים און תלמידי־חכמים ביי יידן זאלן זיך אזוי פירן.

וועז ער איז איינמאל געקומען קיין מינסק און די אנגעזעענסטע בעלי־בתים פון שטאט זיינען געקומען אים מקבל־פנים זיין, און איינער פון זיי, אַ גרויסער

גביר, וועלכער איז אַמאָל געווען זיינער אַ תלמיד אין דער ישיבה פון וואָלאָזשין, איז אויך געווען צווישן די, וואָס זיינען געקומען אים אַפּגעבן „שלום־עליכם", און פאַר איין וועגס טאַקע רעדן אַ ביסל דברי־תורה, האָט ר' יוסי־בער, אין מיטן רעדן, גאָר פלוצלונג אים געגעבן אַ פרעג:

— איז וואָס־זשע טוסטו עפּעס?

— דאַנקען גאָט, רבי, — האָט דער גביר געענטפערט. — איך בין גענוג און שטאַרק, און פרנסה, ברוך־השם, האָב איך אויך גענוג...

נאָכדעם האָט מען וויייטער געערעדט דברי־תורה, און דאָן האָט ר' יוסי־בער, אין מיטן רעדן, ווידער געשטעלט די זעלבע פראָגע דעם גביר:

— איז וואָס־זשע טוסטו עפּעס?

און דער גביר האָט ווידער געגעבן דעם זעלבן ענטפער:

— איך בין געזונט און שטאַרק, און פרנסה, ברוך־השם, האָב איך אויך גענוג...

און ווען ר' יוסי־בער האָט מיט עטלעכע מינוטן שפּעטער ווידער געשטעלט די זעלבע פראָגע דעם גביר, האָט יענער ניט פאַרשטאַנען וואָס דאָ איז, און ער האָט געגעבן אַ זאָג:

— האָט קיין פאַראיבל ניט, רבי, שוין דאָס דריטע מאָל פרעגט איר מיך וואָס איך טו... און איך האָב איך שוין צוויי מאָל געענטפערט, אַז איך בין, דאַנקען השם יתברך, געזונט און אַז אויף דער פרנסה האָב איך זיך אויך ניט וואָס צו באַקלאָגן... איר האָט, אַפּנים, ניט געהערט וואָס איך האָב איך פריער געזאָגט...

— ניין, איך האָב דווקא יאָ געהערט, — האָט ר' יוסי־בער געשמייכלט. — אָבער דאָס וואָס דו האָסט מיר געזאָגט, איז ניט געווען קיין ענטפער אויף מיין פראָגע. איך האָב דיר געפרעגט וואָס דו טוסט, האָסטו מיר געענטפערט, אַז דו ביסט געזונט און אַז דו האָסט אַ גוטע פרנסה. נו, פאַרשטייסטו דען אַליין ניט, אַז ניט דו טוסט דאָס, נאָר דער רבונו של עולם, ער האָט דיר געגעבן געזונט און פרנסה. אָבער וואָס איך וויל ויסן איז: וואָס טוסטו אַליין? לערנסטו אַמאָל? גיסטו צדקה פאַר אַרעמע לייט? העלפסטו אַמאָל אַרויס אַ מענטשן, וואָס בויטיקט זיך אין הילף? פאַרשטייסט? איך וויל ויסן צי דו טוסט דאָס, וואָס אַ ייד אין דיין שטאַנד דאַרף טאָן! איך וויל ויסן צי דו גיסט זיך אָפּ מיט מעשים טובים!...

וואו נאָר ר' יוסי־בער סאַלאָוויייטשיק איז געווען רב, האָט ער געהאַלטן אַן אויג אויף די קאַרגע גבירים, וואָס גיבן ניט קיין צדקה און ווילן ניט אַרויס־העלפן די אָרעמע לייט פון שטאָט. ער האָט זיי געזאָגט מוסר, ער האָט זיי געשטראָפט. און אין יאָר 1865, ווען ער איז געווען רב אין סלוצק, און ער האָט זיך דערוואוסט, אַז איינער פון די גאָר גרויסע גבירים, אַ געוויסער פּאָד־

ריאַטשיק, וואָס שטעלט צו פּראָוויאַנט פּאַרן מיליטער, איז זייער אַ קאַרגער און ער העלפט קיינמאָל ניט אַרויס די אַרעמע לייט פון שטאָט, איז ער געווען זייער בייז אויף אים, און ווען ער האָט נאָר געהאַט אַ געלעגנהייט, האָט ער אים געזאָגט מוסר.

אויפן קאַרגן פּאָדריאַטשיק, וועלכער איז דווקא געווען זייער אַ פרומער יid, האָט ר׳ יוסי־בערס מוסר ניט געווירקט. אין יאָרן איז ער געווען עלטער פונם רב, וועלכער איז דאָך נאָך געווען אַ יונגערמאַן פון פינף און פערציק יאָר. עס איז ביי אים אויסגעקומען, אַז אין אַזעלכע זאַכן, ווען עס האַנדלט זיך וועגן געלט, איז ער ניט מחויב זיך צוצוהערן צו איינעם, וואָס איז יינגער פון אים, אַפילו ווען יענער איז אַ רב מיט אַ גרויסן נאָמען. וואַרעם וואָס ווייסט דען אַ רב וועגן געלט־זאַכן? און אַלע מאָל, ווען עס איז אים אויסגעקומען זיך צו טרעפן מיט ר׳ יוסי־בער סאַלאָוויטשיק, האָט ער מיט אים געוואָלט רעדן דווקא וועגן תורה, דווקא וועגן פרומקייט, נאָר ניט וועגן צדקה און די אַלע אַנדערע זאַכן, וואָס גייען אַריין אין דעם ענין פון מעשים־טובים.

— דאָס, — האָט ער געזאָגט, — לאָזט איבער צו מיר...

איינמאָל — דאָס איז געווען אין דער נאָכט פון „כל־נדרי״ — איז דער קאַרגער גביר, דער גרויסער פּאָדריאַטשיק, נאָכן דאָווענען צוגעגאַנגען צו ר׳ יוסי־בערן אין שול און ער האָט צו אים אַנגעהויבן רעדן וועגן פרומקייט און דערביי האָט ער דערמאָנט ווי ער האָט הייַנט געדאָווענט מיט אַ געבראָכן האַרץ.

ער איז געווען זיכער, דער גרויסער גביר, אַז ר׳ יוסי־בער וועט אים אַוודאי זאָגן אַ גוט וואָרט דערפאָר וואָס ער דאָווענט מיט אַזאַ כוונה און וואָס ער שטייט אַזוי לאַנג שמונה־עשרה און מאַכט געוואָלדן און ווייַנט אויפן קול. אָבער ר׳ יוסי־בער האָט אים אָפּגעשטעלט.

— דווקא הייַנט, — האָט ער געזאָגט צום קאַרגן גביר, — וויל איך מיט אייך רעדן וועגן וועלט־זאַכן.

— דהיינו? — האָט דער קאַרגער גביר געפרעגט.

— וועגן סאָלדאָטן...

— וועגן סאָלדאָטן גאָר ?!

— יאָ, וועגן סאָלדאָטן, — האָט ר׳ יוסי־בער געענטפערט. — איר זענט דאָך אַוודאי אַ בקי אין אַזעלכע ענינים, איר שטעלט דאָך צו עסנווארג פאַר די סאָלדאָטן, און איר ווייסט דאָך אַוודאי, אַז ביי זיי, ביי די סאָלדאָטן, הייסט עס, איז אַיינגעפירט אַזוי ווי אין פּסוק שטייט — „איש על מחנהו ואיש על דגלו״: עס זיינען דאָרט פאַראַן כיתות און מחנות, און יעדער מחנה באַשטייט פון באַזונדערע חיילות: איין מחנה באַשטייט פון פוסגייער, און אַן אַנדער מחנה באַשטייט פון רייטער; עס זיינען אויך פאַראַן אַזעלכע חיילות, וואָס זיינען גאָר

שטענדיק אויפן ים, ניט אויף דער יבשה. איז זאָגט־זשע מיר, איך בעט אייך, ווי איז דער דין און ווי איז מען זיך נוהג ווען אין דער צייט פון אַ מלחמה נעמט אַ זעלנער, אַ סאָלדאַט, און לאָזט איבער זיין מחנה; ער אַנטלויפט, און אויפן וועג שלאָגט ער זיך צו צו גאָר אַן אַנדער מחנה און שלעפט זיך נאָך זיי נאָך? לאָמיר זאָגן: אַ זעלנער, וואָס דאַרף מלחמה האַלטן צווישן די חיילות, וואָס דאַרפן זיך שלאָגן מיטן שונא אויפן ים, — טשעפעט זיך גאָר צו צו די מחנות, וואָס שלאָגן זיך אויף דער יבשה? אָדער אייגער, וואָס איז אין אַ מחנה פון פוסגייער, אַנטלויפט פון דאַרט און ער מישט זיך אויס אין אַ מחנה פון רייטער?... איר זענט דאָך עפעס אַ גרויסער בקי אין אַזעלכע זאַכן, איז זאָגט מיר, איך בעט אייך, וואָס קומט אַזאַ זעלנער?...

דער קאַרגער גביר האָט ניט פאַרשטאַנען וואוהין דער קלוגער ר׳ יוסי־בער וויל טרעפן, און ער האָט געענטפערט:

— לויט די מיליטעריש געזעצן קומט אַזאַ זעלנער אַ שווערע שטראָף.

— פאַרוואָס? — האָט דער רב געפרעגט.

— ווייל אַזאַ זעלנער הייסט אַ דעזערטיר, אַן אַנטלאָפענער... אַבער אַקעגן וואָס איז דאָס געקומען צו רייד? — האָט דער גביר געוואָלט וויסן.

און ר׳ יוסי־בער סאָלאָוויטשיק האָט אים געגעבן צו פאַרשטיין אַקעגן וואָס דאָס איז געקומען צו רייד:

— עס איז אַקעגן דעם וואָס איך האָב מיט אייך שוין ניט איין מאָל געערעדט; די גמרא זאָגט, אַז „מלכותא דרקיעא כעין מלכותא דארעא", די קעניגרייך אויפן הימל איז פונקט אַזוי ווי די קעניגרייך אויף דער ערד. מאַי־דאַך ביי אַ קעניג אויף דער ערד, ביי אַ בשר ודם, איז איינגעפירט צו צעטיילן זיינע חיילות אין מחנות און אין כיתות, איז שוין אַ כל־שכן ביים מלך מלכי המלכים, ביי גאָט אַליין. ער האָט אויך איינגעטיילט זיינע חיילות אין מחנות און אין כיתות: פאַראַן אַ מחנה, וואָס באַשטייט פון אַזעלכע, וואָס גיבן זיך אַפּ מיט לערנען תורה; אַן אַנדער מחנה גיט זיך אַפּ מיט דעם וואָס זי טוט תפילה, און עס איז אויך פאַראַן אַ מחנה וואָס גיט זיך אַפּ מיט מעשים־טובים. די וואָס זיינען געבענטשט מיט חכמה, גייען אַריין אין דער מחנה פון די, וואָס גיבן זיך אַפּ מיט לערנען תורה; די וואָס זיינען געבענטשט מיט הייליקייט, נעמט מען אַריין אין דער מחנה, וואָס טוט תפילה, און די וואָס זיינען געבענטשט מיט עשירות, ווערן אַריינגענומען אין דער מחנה, וואָס גיט צדקה און העלפט אַרויס אַרעמע לייט. עס איז „איש על מחנהו ואיש על דגלו". יעדער זעלנער דאַרף וויסן אַז אין וואָס פאַר אַ מחנה ער דאַרף זיין, דאַרט דאַרף ער זיך האַלטן. היינט אַז איר, אַ ייד אַ גביר, וואָס דאַרף זיין אין דער מחנה פון די, וואָס גיבן זיך אַפּ מיט צדקה און מעשים־טובים, זענט איר אַריין אין דער מחנה פון די,

וואָס גיבן זיך אָפּ מיט תפילה, זענט איר אַ דעזערטיר, אַן אָנטלאָפענער, און, ווי איר אַליין זאָגט, קומט אייך אַ שוועריקייט דערפאָר...

אַליין דווקא ניט קיין חסיד, נאָר אַ מתנגד, האָט דער בריסקער רב ר׳ יוסי־בער סאָלאָוויטשיק דאָך ליב געהאָט זיך צו באָנוצן מיט אַ מעשה און מיט אַ משל, וועגן ער האָט עפּעס געוואָלט אויסברייען און געבן צו פֿאַרשטיין קלאָר, ווי עס איז געווען דער שטייגער פון די חסידישע רביים. ער האָט דאָס געטאָן אַלע מאָל, וועגן ער האָט נאָר געוואָלטווירקן אויף מענטשן אַזוי, אַ זיי זאָלן פֿאַרשטיין ווי גוט עס איז צו גיין אויפן גלייכן וועג און זיין געריכט ניט נאָר צו זיך, נאָר אויך צו אַנדערע. און ער אַליין האָט זיך שטענדיק געפּירט אַזוי, אַז מען האָט אים געדאַרפט נעמען ווי אַ מוסטער פֿאַר אַנדערע.

וועגן אַן אַרעמער בעל־עגלה איז איינמאָל אַ פֿאַר וואָכן פֿאַר פּסח אַרײַיגעקומען צו אים מיט אַ געוויין און זיך געקלאָגט דערויף, וואָס דווקא איצט, נאָכדעם ווי ער האָט געהאָט אַזאַ שווערן ווינטער, האָט זיך אַ פּערד ביי אים אַוועקגעלייגט און איז געפֿגרט, האָט ער קיין סך ניט געטראָכט און געזאָגט צו אים:

— דו דאַרפֿסט ניט ווײַנען און דו דאַרפֿסט ניט קלאָגן. גיי אַריין צו מיר אין שטאַל, נעם מיין קו און פיר זי אַרויס אויפן מאַרק און פֿאַרקויף זי און קויף זיך אַ פּערד.

און שפּעטער, ווען זיין ווייב, די רביצין, האָט זיך דערוואוסט וועגן דעם און זי איז געווען בייז אויף אים פֿאַרוואָס ער האָט דעם אַרעמען בעל־עגלה אַוועקגעגעבן די קו, האָט ער צו איר געהאָט אַ טענה:

— אדרבא, — האָט ער איר געשטעלט אַ פֿראָגע, — זאָג דו אַליין, טרינקען מילך, און אַן אַרעמער ייד זאָל ניט האָבן אַפֿילו קיין שטיקל ברויט?...

ער האָט ניט נאָר מיטגעפֿילט יעדן אַרעמאַן און אים געהאָלפֿן מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט, נאָר ער האָט אויך פֿאַרשטאַנען יעדן אַרעמען מענטשן, אַפֿילו דאָן ווען יענער האָט זיך פֿאַר אים ניט געקלאָגט.

וועגן אַן אַרעמער ייד איז איינמאָל אין אַן ערב פּסח אַרײַנגעקומען צו אים און געפֿרעגט צי עס איז ניט קיין עבֿירה זיך צו באַגיין מיט מילך, אַנשטאָט וויין, אויף אַרבע כוסות, האָט ער אַרײַנגערופן די רביצין און געזאָגט צו איר:

— גיב דעם יידן פּינף און צוואַנציק קערבלעך...

דער אַרעמער ייד איז געבליבן שטיין אַ צעטומלטער.

— רבי, — האָט ער געזאָגט, — איך בין ניט געקומען נאָך קיין נדבה און ניט נאָך קיין הלוואה; איך בין נאָר געקומען פֿרעגן צי על־פּי־דין קען מען זיך באַגיין מיט מילך אויפן אַרט פון וויין, אויף אַרבע כוסות...

ר׳ יוסי־בער האָט דאָס אַוועקגעמאַכט מיט דער האַנט:

— נעמט די פּינף און צוואַנציק קערבלעך, — האָט ער געזאָגט, — און

גייט געזונטערהייט און האָט אַ כשרן פסח, און ווען גאָט וועט אייך העלפן, וועט איר מיר אָפגעבן...

די רביצין האָט דאָס ניט פֿאַרשטאַנען, און ווען דער אַרעמער ייד איז אַוועק, האָט זי צו ר׳ יוסי־בערן געהאָט אַ טענה:

— ווי גיט מען דאָס אַ יידן פינף און צוואַנציק קערבלעך אויף מילך? עס וואָלגערט זיך עפּעס געלט ביי אונדז?

און דערויף האָט איר ר׳ יוסי־בער געענטפערט:

— אַז דו פֿאַרשטייסט ניט, — האָט ער צו איר געזאָגט. — פון דעם אַליין וואָס ער איז געקומען פרעגן ביי מיר צי מ׳מעג על־פּי־דין טרינקען מילך אויף ארבע כוסות, איז דאָך קלאָר ווי דער טאָג, אַז ער האָט בכלל ניט אויף פּסח; וואַרעם ווען ער וואָלט געהאָט אויף פיש און פלייש צום סדר, וואָלט ער דאָך קיין מילך שוין במילא ניט געטאָרט טרינקען...

עס איז אין ברעסט־ליטאָווסק אין יענע יאָרן געווען איינגעפירט, אַז פורים זאָל מען ביים שיקן שלח־מנות צום רב, שיקן אַ ביסל געלט אויך, ניט נאָר לעקער און פלאָדן. דאָס האָט ביי ר׳ יוסי־בערן געהייסן „פורים־געלט״ און ער פלעגט דאָס אַוועקלייגן אויפן טיש און ניט אַרייַנלייגן אין שופלאָד, און אַזוי ווי זיין טיר איז שטענדיק געווען אָפן פאַר אַרעמע לייט, האָט ער דאָס „פורים־געלט״ אינגאַנצן אַוועקגעגעבן דעם זעלבן טאָג ווען ער האָט דאָס געקראָגן. ער האָט דערפון קיינמאָל גאָר ניט איבערגעלאָזט אויף מאָרגן. און ווען נאָר די רביצין האָט ביי אים געפרעגט, וואָס ער האָט געטאָן מיטן „פורים־געלט״, האָט ער איר געענטפערט, אַז ער האָט עס צעטיילט צווישן אַזעלכע יידן, וואָס קריגן פורים ניט קיין שלח־מנות פון קיינעם...

עס איז אין ברעסט־ליטאָווסק גאָר קיין גלייכן ניט געווען צו ר׳ יוסי־בער סאָלאָוויטשיקס גוטהאַרציקייט, פונקט ווי עס איז דאָרט קיין גלייכן ניט געווען צו זיין לומדות. ער האָט געהאָט זייער אַ שארפן קאָפּ. ער איז געווען ניט נאָר אַ בקי, נאָר אויך אַ חריף, און אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך געהאָט אַ גוטן חוש פאַר הומאָר.

ווען מען האָט אים אַמאָל אָנגעוויזן אויף אַ נייעם ספר, וואו דער מחבר האָט זיך אויף אַ סך ערטער פאַררופן אויף אַנדערע מחברים און אָנגעוויזן וואו נאָכצוקוקן, האָט ער געזאָגט, אַז ער האָט שוין דעם ספר איבערגעלייענט, אָבער ער איז פון די אַלע חידושים דאָרט ניט נתפּעל געווארן.

בכלל האָט ער ניט געהאַלטן פון יענעם מין מחברים, וועלכע פאַררופן זיך צופיל אויף די ספרים, וואָס אַנדערע האָבן געשריבן, אַנווייזנדיק דערביי אויף יעדן שריט און טריט מיט שטערנדלעך און אויך אין קלאַמערן וואו נאָכ־צוזוכן.

— מיט אזעלכע אנווייזונגען, — האָט ער געזאָגט, — איז דאָס זעלבע ווי מיט אַ וועקסל. וועַן איינער שרייבט אַן אַ וועקסל, קען מען דאָס אין באַנק אויסבייטן אויף מזומן בלויז דאָן, וועַן ער האָט געלט און איז אַ בטוח; אָבער וועַן איינער האָט ניט קיין פרוטה ביי דער נשמה, איז וואָס איז די פּעולה וועַן ער גיט אַ וועקסל?...

און וועַן מ׳האָט אים אָמאָל געזאָגט, אַז אין זיין ספר „בית הלוי״, איז ניטאָ קיין נייס, וואָס אַנדערע לומדים האָבן שוין ניט געשריבן פריער, האָט ער זיך דערפון ניט געפונען באַלייַדיקט, און אַוועקמאַכנדיק אונטער דער האַנט די אַלע, וואָס מיינען, אַז זיי טראָגן אַריין גאָר גוואַלדאַוונע „חידושי־תורה״ אין זייערע ספרים, האָט ער געזאָגט:

— ווייסט איר וואָס איך וועל אייך גאָר זאָגן? איך נעם זיך גאָר איבער דערמיט וואָס אין מיין ספר „בית הלוי״ געפינט מען אַ סך אַזוינע זאַכן, וואָס אַנדערע פאָר מיר האָבן נאָך פריער געזאָגט; דער שכל איז דאָ אַ גאַנץ פּשוטער: וועַן איינער גייט אויף אַ גלייכן וועג, טרעפט ער זיך דאָרט מיט נאָך מענטשן, וואָס גייען געווײַנלעך אויפן גלייכן וועג, פונקט אַזוי ווי ער. גאָר אַנדערש אַבער איז מיט אַזאַ מענטשן, וואָס קלייבט פאָר זיך אויס דווקא אַ קרומען וועג און דווקא אין אַ וויסטענישׂ; ער גייט און גייט און טרעפט ניט קיינעם אויפן וועג, וואָרעם וואָס פאָר אַ משוגענעם וועט גאָר אַיינפאַלן דאָרט צו גיין?...

פון פרומע לייט וואָס כאַפּן אַריבער די מאָס אין זייער פרומקייט, האָט ר׳ יוסי־בער סאַלאָוויטשיק ניט געהאַלטן, און וועַן ער האָט איינמאָל אין בריסקער בית־מדרש געזען ווי איינער וואַשט זיך די הענט ביים האַנט־פאַס, אויסגיסנדיק איין קוואַרט וואַסער און אַ צווייטע, האָט ער מיט אַ שמייכל געזאָגט:

— אויף אַזאַ יידן א״ז, נעבעך, אַ גרויסער רחמנות; די גאַנצע פרומקייט זיינע גיסט ער אַריין אין צעבער...

ער האָט אויך ניט געהאַלטן פון די וואָס באַרימען זיך מיט לומדות, בעת אין דער אמתן זיינען זיי דווקא ניט פון די גאָר גרויסע קענער. זיין מיינונג איז געווען, אַז קענען לערנען האָט גאָר קיין שיעור און קיין ערך ניט, און אַז וויפל מ׳קען, איז נאָך אַלץ ניט גענוג. האָט ער איינמאָל, אין אַ שמועס מיט אַ געוויסן רב, וועלכער איז דווקא ניט געווען פון די גאָר גרויסע לומדים, געגעבן אַ זאָג, אַז וואָס מער ער לערנט, אַלץ מער קומט ער צום אויספּיר, אַז ער קען נאָך אַלץ ניט גענוג, און וועַן יענער האָט זיך אַנגערופן, אַז ער קען וועגן זיך אויך זאָגן דאָס זעלבע, האָט ר׳ יוסי־בער סאַלאָוויטשיק, מיט אַ שמייכל אויפן פּנים, צו אים געזאָגט:

— פונדעסטוועגן וואָלט איך אייך געראָטן, אַז איר זאָלט דאָס מער

קיינעם ניט זאָגן. זאָל דאָס בעסער בלייבן צווישן אונדז, ווּאַרעם ווען איך וועל זאָגן, אַז איך קען ניט געגוג לערנען, וועט מיר קיינער ניט גלויבן. אייך אָבער, האָב איך מורא, וועט מען דאָס יאָ גלויבן...

מיט דעם באַרימטן וואָלאָזשינער ראש־ישיבה ר׳ נפתלי צבי־יהודה בערלין, וועמען מען האָט געוראפן פֿאַרקירצט „נצי״ב״, האָט ר׳ יוסי־בער סאָלאָוויטשיק אַ לאַנגע צייט קיין שלום ניט געהאַלטן. נאָך ווען זיי זיינען דאָרט ביידע געווען די עלטסטע איבער דער ישיבה האָבן זיי זיך ניט געקענט אייניקן אויף דעם אופן ווי אַזוי מ׳דאַרף לערנען מיט די תלמידים, ווייל זיי האָבן ביידע געהאַט צוויי באַזונדערע שטייגערס אין לערנען; די ישיבה איז דעמאָלט צעטיילט געוואָרן אויף צוויי צדדים, איין צד האָט געהאַלטן, אַז דער „נצי״ב״ איז געראַטן, און דער צווייטער צד האָט געהאַלטן, אַז ר׳ יוסי־בער איז געראַטן, און דאָס האָט מען איינגעלאָדן די גרעסטע רבנים פון יענער צייט, אַז זיי זאָלן צווישן די צוויי גרויסע קעפּ מאַכן שלום. צווישן די וואָס האָבן זיך אַריינגעלייגט אין שלום, איז אויך געווען דער באַרימטער קאָוונער רב ר׳ יצחק אלחנן. אָבער מ׳האָט צווישן די ביידע קיין שלום ניט געקענט מאַכן און ס׳איז געבליבן, אַז ר׳ יוסי־בער סאָלאָוויטשיק דאַרף אָפּטרעטן דאָס פּלאַץ, און דער ראש־ישיבה אין וואָלאָזשין דאַרף בלייבן דער נצי״ב.

דאָס איז געווען נאָך אין 1858. אָבער מיט יאָרן שפּעטער האָבן זיך די צוויי ברוגזע רבנים איבערגעבעטן, און ר׳ יוסי־בערס זון, דער באַרימטער ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק, וועלכער איז שפּעטער אויך געוואָרן רב אין ברעסט־ליטאָווסק, האָט חתונה געהאַט מיט ר׳ נפתלי־צבי בערלינס אָן אייניקל.

וועדט דערציילט, אַז אויף דער חתונה, וועו די מחותנים פון חתנס צד און פון כלהס צד זיינען געוואָרן זייער פּריילעך, האָט ר׳ נפתלי־צבי בערליז געגעבן אַ זאָג צו ר׳ יוסי־בער סאָלאָוויטשיק:

— ווייסט איר גאָר וואָס, מחותן, לאָמיר ביידע טאָנצן אַ „קאָזאַצקע״; אַט אָזוי־אַ — אייגער אָנטקעגן אָנדערן, ווי מ׳טאָנצט געווייגלעך אַ „קאָזאַצקע״.

און וועו ר׳ יוסי־בער סאָלאָוויטשיק האָט דאָס דערהערט, האָט ער מיט אַ שמייכל זיך אָפּגעזאָגט דערפון:

— דאָס ניט, — האָט ער געענטפערט דעם מחותן, — איך האָב שוין איינמאָל געפּראָוועט טאָנצן אייך אָנטקעגן, און איך האָב זיך גוט אָפּגעבריט דערביי...

ביי יעדער געלעגנהייט האָט ר׳ יוסי־בער געקענט זאָגן אַ וואָרט, אָדער אַ ווערטל, וואָס האָט אין זיך געהאַט אַן אָנדייטונג אויף עפּעס. ער האָט אַרויס־געוויזן שאַרפקייט ניט נאָר אין לערנען, נאָר אין אַלץ, — אין פּערזענלעכע

שמועסן, אין זיין געזעלשאפטלעכער טעטיקייט, אין באציאונגען מיט מענטשן. ס׳איז שטענדיק געווען וואס צו הערן וועגן ער האט עפעס געזאגט, און אין די יאָרן וואס ער איז געווען רב אין ביאליסטאק — פון 1878 ביז 1892 — האבן יידן דארט געקליבן זיינע ווערטער און ווערטלעך פינקט ווי מ׳קלייבט פערל, מ׳האט זיי איבערגעגעבן איינער דעם אנדערן, זיי זיינען געגאנגען פון מויל צו מויל און זיי זיינען אריין אינם יידישן פאלקלאר, וואו זיי שיינען נאך איצט ארויס מיט זייער קלוגשאפט און שארפקייט.

דאס זעלבע איז אויך געווען מיט זיין זון, ר׳ חיים סאלאוויטשיק, וועלכער איז אין 1892, נאכן טויט פון זיין פאטער, געווארן רב אין ברעסט־ליטאווסק.

וועג חיים איז נאך א קליין יינגל געווען האט ער שוין געשמט מיט זיין אויסערגעווײנלעך שארפן קעפל, און אלע מאל, וועג מ׳האט וועגן אים דערציילט חידושים, האט מען געזאגט, אז „דאס עפעלע פאלט ניט וויט פונם בוימעלע".

געלערנט האט חיים סאלאוויטשיק ביים טאטן, ביי ר׳ יוסי־בערן, און אינאיינעם מיט אים האט ביי ר׳ יוסי־בערן אויך געלערנט נאך א יינגעלע, איינער א זלמן־סענדער, וועלכער איז געווען מיט צווי יאר עלטער פון חיימלען און וועלכער איז שפעטער אויך געווארן א רב.

דערציילט מען, אז וועג ביידע יינגלעך, וועלכע האבן געשמט מיט זייערע שארפע קעפלעך, זיינען געזעסן און האבן געלערנט, איז צו זיי אריינגעקומען ר׳ יוסי־בער, און וועגדעמדיק זיך צו חיימלען, האט ער אים, אין גוטן מוט, געשטעלט א פראגע:

— זאג מיר, חיימל, ווער פון אייך ביידע, דענקסטו, קען בעסער לערנען, דו אדער זלמן־סענדערל?

האט אים חיימל דערויף געגעבן אזא ענטפער:

— עס איז מיר שווער, טאטע, — האט ער געזאגט, — דיך דערויף צו געבן א קלארן ענטפער, וואס זאל איך זאגן, אז איך קען בעסער פון אים, האב איך מורא מ׳זאל ניט מיינען, אז איך בין א בארימער, און זאל איך זאגן, אז ער קען בעסער פון מיר, האב איך מורא, מ׳זאל ניט זאגן, אז איך בין א ליגנער...

ר׳ יוסי־בערן איז דער ענטפער שטארק געפעלן און דאן האט דאס אנדערע יינגעלע, דער קליינער זלמן־סענדער, געגעבן א שפרונג ארויס:

— און איך זאג אייך, רבי, — האט ער זיך אנגערופן, — אז טאקע ווייל חיימל האט אייך אזוי געענטפערט, האט ער באוויזן, אז ער איז ביידע — אי א בארימער, אי א ליגנער...

צווייי שארפע קעפלעך. צווייי געשליפענע מוחות, זיי האבן ניט געדארפט טראכטן לאנג צו געבן אן ענטפער.

ג.

פונקט ווי זיין פאַטער, איז ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק אויך געווען זייער באַליבט ביים פֿאָלק, און אין די יאָרן ווען ער איז געווען רב אין ברעסט־ליטאָווסק האָט ער זיך אַפֿגעגעבן ניט נאָר מיט לערנען תורה און שרייבן ספֿרים, נאָך אויך מיט געזעלשאַפֿטלעכער טעטיקייט און ער האָט שטענדיק אין זינען געהאַט טובת־הכלל.

אין אַלץ איז ר׳ חיים בריסקער געגאַנגען אין די וועגן פון זיין פאָטער, און ער איז געשטאַנען נאָענט צום פֿאָלק.

נאָך דער גרויסער שרפה, וואָס איז פֿאָרגעקומען אין בריסק אינם יאָר 1895, האָט ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק ניט געוואָלט און ער האָט געטאָן אַלץ, וואָס ס׳איז נאָר געווען אין זיינע כוחות, אַז די אַפֿגעברענטע זאָלן זיך צוריק קענען שטעלן אויף די פֿיס און ווידער אויפֿבויען די אַפֿגעברענטע הייזער און קלייטן. ער האָט געזאָמלט געלט פֿאָר די נשרפים, ער האָט געוואָלט די גבירים צו געבן וואָס מער פֿאָר די אָרעמעלייט. און ווען מ׳האָט אים אייגנטלעך פֿאָרגעלייגט פֿאָרוואָס ער האָט זיך אַליין אויך ניט אין זינען און דערמאָנט גאָרניט, אַז זיין שטוב איז אויך פֿאַרברענט געוואָרן, האָט ער דערויף געענטפֿערט:

— זאָרגן דאָרף איך ניט פֿאָר זיך, נאָר פֿאָר אַנדערע. אויף זיי, אויף די אַנדערע, איז אַ גרויסער רחמנות, ווייל זיי זיינען פון דער שרפה אָרויס נאַקעט און באָרוועס און זיי זיינען געבליבן אָן אַ דאָך איבערן קאָפּ און אָן פֿרנסה. אויף מיר איז אָבער קיין רחמנות ניט; איך בין געווען אַ רב און איך בין געבליבן אַ רב. די שרפה אין בריסק האָט מיך ניט געמאַכט פֿאָר אויס רב אין שטאָט. אַי, וועט איר דאָך זאָגן — די שטוב! וועל איך איך דערויף ענטפֿערן: די שטוב איז דען געווען מיינע? ס׳איז געווען קהלס שטוב, איז זאָל זיך קהל זאָרגן. אלא וואָס־זשע דען — די קאַפּאָטע! מיין זיידענע קאַפּאָטע איז פֿאָר־ברענט געוואָרן. נו, איז דאָס אויך ניט קיין אומגליק, ווייל דאָס איז גראָד געווען די שבתדיקע קאַפּאָטע, ניט די וואָכעדיקע, וואָס איך טראָג אַלע טאָג. און דאָס אַליין איז שוין גוט. נו, זעט איר שוין, אַז פֿאָר זיך האָב איך ניט וואָס צו זאָרגן, און איך זאָרג דעריבער בלויז פֿאָר אַנדערע...

צום גוטן קאַפּ, מיט וועלכן ער האָט זיך אַזוי שטאַרק אויסגעצייכנט צווישן די רבנים און גרויסע לומדים פון זיין דור, האָט ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק אויך געהאַט אַ גוט האַרץ, און ער איז שטענדיק געווען גרייט צו העלפֿן יעדן איינעם, וואָס האָט זיך נאָר ענוויטיקט אין הילף.

אין דער אַרבעט פֿאַרן כלל, האָט ער קיינמאָל ניט פֿאַרזען דעם פּרט, און אין זיין הויכן שטאַנד האָט ער אויפֿן פֿאָלק קיינמאָל ניט געקוקט פון

אויבן אַראָפּ, און ער האָט זיך אַלע מאָל אָפּגערופן זייער ווארעם ניט נאָר אויף די צרות פון כלל־ישראל, נאָר אויך אויף די צרות פון יעדן יידן באַזונדער.

עס איז אין ברעסט־ליטאָווסק שוין געווען אַ גאַנץ געווײנלעכע זאַך צו זען ווי דער גרויסער למדן, דער רב, צו וועמען די גרעסטע רבנים פון דער וועלט וועגדן זיך מיט האַרבע שאלות וועגן דינים און הלכות, זעצט זיך אַוועק אין אַ ווינקל פונם בית־המדרש מיט אַ פשוטן פון די פשוטסטע יידן אין בריסק, און ער רעדט מיט אים לאַנג ווי מיט אַן אייגענעם מענטשן פון זיין שטאַנד און ער הערט זיך אויך צו צו אַלץ, וואָס יענער האָט אים צו זאָגן.

אײנמאָל, ווען ער איז לאַנג געזעסן מיט איינעם אַזאַ יידן, האָט אים אַ גע־וויסער בריסקער גביר נאָכדעם געפרעגט ווי אַזוי ער קען גאָר פועלן ביי זיך אַזאַ זאַך ווי זיצן און רעדן אַזוי לאַנג מיט אַזאַ עם־הארץ.

— עס דאַרף אייך גאָרניט אַנשטיין צו רעדן מיט אַזאַ יידן. — האָט דער גביר געזאָגט צום רב. — עס איז פשוט אַ פחיתת־הכבוד פאָר אייך אים אַוועקצוגעבן אַזוי פיל צייט. איר דאַרפט מער אָפּהיטן אייער כבוד.

האָט ר׳ חיים אַ שאָקל געטאָן מיטן קאָפּ, און קוקנדיק אויף דעם גביר האָט ער געזאָגט:

— אייך און די אַנדערע פון אייער גלייכן שטייט ניט אָן צו רעדן צו אַזאַ יידן, ווייל איר האָלט זיך גרויס ביי זיך און איר קוקט אויף אים פון אויבן אַראָפּ. איר האָט זיך איינגעשמועסט, אַז ווען איך רעד מיט אימיצן, דאַרף דאָס זיין דווקא נאָר דברי־תורה, ניט אַנדערש, און ס׳פאַלט אייך גאָרניט איין אַ טראַכט צו טאָן וועגן דעם וואָס אָט דער פשוטער אַרעמער מענטש וואָס קען, נעבעך, ניט לערנען, איז נעבעך אויף גרויסע צרות, ס׳איז אים ביטער און פינצטער אויף דער וועלט, און ער מוז זיך פשוט כאָטש אַ ביסל אויסרעדן דאָס האַרץ...

מבייש זיין אַ יידן האָט ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק קיינמאָל ניט געקענט. ער האָט דאָס געהאַלטן פאָר אַ גרויסער עבירה. אַפילו דעם ערגסטן פון די ערגסטע האָט ער ניט געוואָלט פאַרשעמען. דאָס האַרץ האָט אים ניט דערלאָזט דערצו. אין בריסק האָט מען דאָס שוין גוט געוואוסט, און אײנמאָל, ווען אַ גע־וויסער גנב האָט צו דער חתונה פון זיינער אַ טאָכטער אייגעלאַדן געפט און זיי האָבן מורא געהאַט, אַז ביי אים אין שטוב איז דאָס עסן ניט כשר, איז מען געקומען צו ר׳ חיימען פרעגן ווי מ׳זאָל זיך דאָ נוהג זיין, צי מ׳זאָל גיין צו דער חתונה, צי ניין.

זאָגן, אַז מ׳זאָל צו דער חתונה ניט גיין, האָט דער בריסקער רב ניט גע־וואָלט, ווייל דאָס וואָלט דאָך געהייסן פאַרשעמען אַ יידן. ער האָט אויך ניט

געקענט זאָגן, אַז מ׳זאָל צו דער חתונה יאָ גיין נאָר ניט עסן דאָרטן; דאָס וואָלט דאָך אויך געהייסן מבייש זיין אַ יידן. דערציילט מען, אַז ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק האָט געזופן דעם גנב צו זיך און ער האָט צו אים געזאָגט:

— הער זיך איין, איך וויל, אַז אויף אַלץ, וואָס איך וועל ביי דיר פרעגן, זאָלסטו מיר געבן אַ קלאָרן ענטפער, און — נאָר דעם אמת. דעם רייגעם אמת!

דער גנב האָט צוגעזאָגט און דאָן האָט ר׳ חיים ביי אים געפרעגט:

—ווי זייגען זיך אייערע לייט נוהג ווען ס׳מאַכט זיך עפּעס אַ גנבה דווקא אום שבת?

— גנבעט מען. — האָט דער גנב געענטפערט.

— און וואָס טוט מען ווען מ׳דאַרף דערביי אָנצינדן אַ ליכט?

— צינדט מען אָן.

— און וואָס טוט מען ווען מ׳דאַרף צעברעכן אַ שלאָס?

— צעברעכט מען.

— אַזוי־אַזוי. — האָט ר׳ חיים געשאָקלט מיטן קאָפּ. — און ווי איז מען זיך נוהג ווען ס׳קומט אויס צו גנבענען ביי אַ גוי?

— גנבעט מען ביי אַ גוי.

— און ווי איז מען זיך נוהג ווען מ׳געפינט ביי דעם גוי גראָד טריפה פלייש? נעמט מען דאָס אויך צו?

— אַוודאי נעמט מען דאָס צו.

—חזיר־פלייש אויך?

— יאָ, חזיר־פלייש אויך.

— און וואָס טוען אייערע לייט מיט דעם טריפענעם פלייש?

— מ׳פאַרקויפט עס צו אַ גוי.

— צו אַ גוי? — האָט דער רב איבערגעפרעגט. — פאַרוואָס עסט איר דאָס אַליין ניט?

און דאָ האָט זיך דער גנב געגעבן אַ כאַפּ:

— רבי, גאָט איז מיט אייך, וואָס רעדט איר? עסן טריפה פלייש? חזיר?!...

— אָבער איך פאַרשטיי ניט, — האָט ר׳ חיים זיך עוואונדערט. — גנבענען — יאָ, אָנצינדן אַ ליכט אום שבת — יאָ, איז פאַרוואָס־זשע שוין ניט עסן קיין טריפות אויך? אדרבה, גיב דאָס מיר צו פאַרשטיין.

און דער גנב האָט געצויגן מיט די אַקסלען:

— רבי, — האָט ער געזאָגט, — אויף אייך איז מיר אַ חידוש; וואָס קערן זיך אַן אָט די אַלע זאַכן מיט עסן טריפות? גנבענען איז ביי מיר און

ביי די אַנדערע פון מיין חברה אַ פּרנסה. נו, איז וועג מ׳דאַרף אַמאָל גנבענען אום שבת, קען מען זיך ניט העלפן. אָזאַ ביטערע פּרנסה איז דאָס שוין. אָבער עסן טריפות?! וואָס מיינט איר, מיר זיינען קיין יידן ניט?...

מער קיין פּראָגן האָט ר׳ חיים סאָלאָווייטשיק דעם גנב ניט געשטעלט. ער האָט אים געהייסן גיין אַהיים, און נאָכדעם האָט ער געלאָזט וויסן די איינגע־לאָדענע בעלי־בתים, אַז זיי מעגן גיין צו אים אויף דער חתונה און עסן פון זיין טיש.

— ער איז טאָקע אַ גנב, — האָט ער געזאָגט, — אָבער מ׳דאַרף דעם יידן ביי אָזאַ שמחה, וועג ער מאָכט חתונה אַ טאָכטער, דאָך ניט פאַרשעמען...

מ׳האָט ביי ר׳ חיים סאָלאָווייטשיק איינמאָל צוגעגנבעט די זילבערנע טאַבאַק־פּושקע, און די מענטשן אין שטוב האָבן געזען וועג ס׳האָט דאָס געגנבעט. אָבער וועג מ׳האָט זיך אָנגעהויבן שושקען וועגן דעם און ס׳זיינען געווען אָזעלכע, וואָס האָבן געזאָגט, אַז מ׳דאַרף דעם גנב פאַרהאַלטן און זוכן ביי אים אין די קעשענעס, האָט ר׳ חיים געזאָגט, אַז מ׳דאַרף ניט.

— מ׳טאָר קיינעם ניט מבייש זיין!

און נאָכדעם ווי יענער איז אַוועק און די מענטשן פון שטוב האָבן זיך געמומען קאָכן פאַרוואָס מ׳האָט אים אַרויסגעלאָזט, האָט ר׳ חיים זיי איינ־געשטילט:

— וואָס קאָכט איר זיך אָזוי? — האָט ער צו זיי געזאָגט. — פריער, וועג ס׳איז בלויז געווען אַ ספק צי ער איז טאָקע דער גנב, צי ניין, האָט דאָך ניט געהאָט קיין זין צו זוכן ביי אים אין די קעשענעס, ווייל אויפן סמך פון אַ ספק, טאָר מען אַ מענטשן ניט פאַרשעמען. און איצט, וועג ס׳איז שוין ביי אייך מער קיין ספק ניט, אַז ער איז דער גנב, איז וואָס וועט העלפן דאָס זוכן? מילא, זאָל שוין זיין אָזוי, אָבי מ׳האָט ביי מיר אין שטוב קיין מענטשן ניט פאַר־שעמט...

ער האָט ניט ליב געהאָט יענעם טיפּ למדן, וואָס איז אָזוי פאַרליבט אין זיך, אַז אין אַ שמועס מיט אַנדערע, לאָזט ער קיינעם אַ וואָרט ניט אַרויסרעדן און ער אַליין רעדט די גאַנצע צייט. האָט ער זיך איינמאָל גראָד געטראָפן מיט אַ געוויסן רב, און יענער האָט די גאַנצע צייט געריידט אָזוי פיל, אַז ר׳ חיים האָט אָפילו קיין איין וואָרט ניט געקענט אַרויסרעדן. און וועג מ׳האָט אים שפּעטער געפרעגט פאַרוואָס ער האָט יענעם געלאָזט רעדן אָזויפיל און אים דערמיט געגעבן אַ געלעגנהייט צו דענקען, אַז ער, דער בריסקער רב, האָט גאָרניט וואָס צו זאָגן, האָט ר׳ חיים סאָלאָווייטשיק זיי געענטפערט:

— וואָס ער וועט דענקען, אָרט מיך ניט. דער עיקר איז נאָר דער חילוק צווישן מיר און אים: ער פאַרטראָכט זיך אויף איין שעה אין טאָג און נאָכדעם

רעדט ער אַפּ דריי און צוואַנציק שעה; איך ווידער טו אַנדערש, איך טראַכט דריי און צוואַנציק שעה אין טאָג און נאַכדעם קען איך רעדן בלויז איין שעה...

אויף אַסיפות פון רבנים און אַנגעזעענע כלל־טוער האָט ער ניט איין מאָל איבערראַשט די גרעסטע מיט זיין אויסערגעווייניגלעכער בקיאות, מיט זיין זכרון און אויך מיט זיין שאַרפן שכל. אָבער ער האָט דאָך קיינמאָל ניט גע־וואָלט, אַז מ׳זאָל מאַכן אַ וועזן דערפון און אים באַוואונדערן. ער פלעגט זיך פילן אין אַ פאַרלעגנהייט ווען מ׳האָט אים באַוואונדערט. און איינמאָל, ווען ער האָט אין אַ געזעלשאַפט פון תלמידי־חכמים גערעדט דברי־תורה און אַלע האָבן זיך צוגעהערט צו זיינע רייד, האָט איינער פון דער געזעלשאַפט געוואָלט וויסן, אַז ער איז ניט קיין קלענערער בקי פון ר׳ חיימען, און אַריינפאַלנדיק אים אין די רייד האָט ער געזאָגט, אַז דאָרט און דאָרט שטייט אין תוספות אַזוי און אַזוי.

געזאָגט האָט דאָס יענער מיט גרויס זיכערקייט, אָבער ר׳ חיים איז דער־פון ניט נתפעל געווארן:

— אין תוספות, — האָט ער געזאָגט, — שטייט ניט אַזוי.

האָט מען זיך אַנגעהויבן שפאַרן, און ווען מ׳האָט אויפגעמישט אַ גמרא און אַ קוק געטאָן אויף דעם אַנגעגעבענעם אָרט, האָט מען געזען, אַז ער־עכט איז געווען ר׳ חיים; ס׳איז דאָרט אין תוספות ניט געשטאַנען דאָס וואָס יענער רב האָט געזאָגט...

און ווען אַלע האָבן ר׳ חיימען געגומען לויבן שטאַרק פאַר זיין אויסער־געווייניגלעכן זכרון, האָט ער דאָס אַוועקגעמאַכט מיט דער האַנט.

— פונדעסטוועגן, — האָט ער געזאָגט, — זאָל אייך ניט איינפאַלן, אַז אייך בין אַזאַ בקי אין גאַנץ תוספות און אַז אייך געדענק אויף אויסוועניק אַלץ, וואָס שטייט דאָרט יאָ און אַלץ וואָס ס׳שטייט דאָרט ניט; אייך האָב בלויז פאַרשטאַנען מיטן שכל, אַז אין תוספות קען אַזאַ זאַך ניט שטיין...

*
**

מ׳האָט אויף ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק ווירקלעך געקענט זאָגן, אַז ניט נאָר קען ער גוט לערנען, נאָר ער קען אויך גוט מענטשן. פאַר אים איז אַ מענטש ניט געווען קיין פאַרבאַרגעניש. ער האָט יעדן אייגעם געקענט זען דורך און דורך און מיט זיין שאַרפן שכל אויפגעכאַפט אַזעלכע שטריכן, וואָס אַנדערע האָבן ניט געקענט באַמערקן.

ווען אייגער פון זיינע נאָענטע האָט זיך אַמאָל צעריידט מיט אים וועגן

אַ געוויסן בריסקער גביר, וואָס העלפט אַרויס אַרעמע לייט און גיט געלט מיט אַ ברייטער האַנט אַלע מאָל וען מ׳וועגדט זיך נאָר צו אים, ער זאָל עפּעס געבן פאַר די נויטבאַדערפטיקע, האָט ר׳ חיים אויסגעהערט אַלץ און נאָכדעם האָט ער געזאָגט:

— יאָ, דאָס איז אמת, אָבער...

— אָבער וואָס? — האָט מען ביי אים געפרעגט.

— עס איז אין זיין געבן צדקה פאַראַן אַ גרויסער חסרון, — האָט ר׳ חיים געענטפערט. — און דאָס איז מחמת דעם וואָס ער האָט צופיל הנאה פון דעם וואָס ער גיט... מ׳קען ממש זען וויי ער וויל פּשוט, אַז ס׳זאָלן זיין אַרעמע לייט, וועלכע מוזן אָנקומען צו אים; ער האָט פאַרגעניגן פון דעם וואָס אַנדערע דאַרפן, נעבעך, און וואָס ער קען געבן. און דאָס איז אַ חסרון אין אַ מענטשן. אַ גרויסער חסרון...

אין זיין גוטסקייט האָט ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק, ביים אַרויסהעלפן אַרעמע לייט, געפונען אַזעלכע וועגן, אַז די אַרעמע זאָלן ניט זיין געפאָלן ביי זיך, און ער האָט איינגעפירט, אַז ווינטער זאָל די טיר פון דעם הינטער־שטיבל, וואו ער האָלט דאָס געהילץ, זיין אָפן און אַרעמע שכנים זאָלן פון דאָרט קענען אַרויסנעמען האָלץ וועו זיי דאַרפן נאָר.

אַ לענגערע צייט איז דאָס אַזוי אָנגעגאַנגען; די אַרעמע שכנים האָבן שוין געוואוסט, אַז וועו זיי דאַרפן עטלעכע שייטלעך האָלץ, מעגן זיי דאָס אַרויסנעמען ביים רב פון הינטער־שטיבל, וואו די טיר איז שטענדיק אָפן. אָבער ס׳איז אין בריסק געווען איינגעפירט, אַז פאַר האָלץ צו באַהייצן ר׳ חיים סאָלאָוויטשיקס שטוב דאַרף באַצאָלן קהל, און וועו מ׳האָט זיך געכאַפּט, אַז דאָס קאָסט אָפּ ניט וועניקער וויי פינף הונדערט קערבלעך אַ ווינטער, וויל דער רב האָלט אָפן די טיר פּונם הינטער־שטיבל, האָט מען אויף דער טיר אויפ־געהאַנגען אַ שלאָס און געגעבן דעם שליסל דעם שמש און אים אָנגעזאָגט מיטן האַרבן וואָרט, אַז ס׳זאָל מער ניט אָנגיין אַזוי וויי ביז איצט.

און וועו ר׳ חיים האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט, האָט ער געהייסן דעם שמש גלייך אַראָפּנעמען דעם שלאָס.

— די טיר זאָל זיין אָפן בייטאָג און ביינאַכט, — האָט ער געזאָגט, — און זאָלן די אַרעמע שכנים אַרויסנעמען פון דאָרט האָלץ וועו זיי דאַרפן און וויפל זיי דאַרפן!

דאָן זיינען די עלטסטע פון קהל געקומען צו ר׳ חיימען מיט אַ טענה:

— רבי, — האָבן זיי געזאָגט, — ס׳מוז הענגען אַ שלאָס. נאָר אַלעמען זיינען מיר ניט מחויב צו פאַרזאָרגן יעדן ווינטער מיט האָלץ די אַלע אַרעמע שכנים אין גאַס. דאָס קאָסט דאָך אָפּ אַן אוצר מיט געלט.

אבער ר׳ חיים האָט זייערע טענות ניט געוואָלט הערן.

— אויב, — האָט ער געזאָגט, — מ׳וועט וויידער אויפהענגען אַ שלאָס אויפן הינטער־שטיבל און די אַרעמע שכנים וועלן פון דאָרט ניט קענען נעמען קיין האָלץ, וועל איך אָנזאָגן מיטן האָרבן וואָרט, אַז אויף צו באַהייצן מיין שטוב זאָל מען דאָרט אויך קיין האָלץ ניט נעמען. און אויב אייך דערלאָזט דאָס האָרץ, אַז אין די קאָלטעווינטערדיקע טעג זאָלן אַרעמע יידן, מיט זייערע ווייבער און קינדער, דערפראָרן ווערן אין די שטיבלעך, מעג מען בייַ מיר אין שטוב אויך פרירן. איך וויל ניט, אַז בייַ מיר אין שטוב זאָל ווינטער זיין וואָרעם ווען בייַ זיי אין שטוב איז קאָלט!...

און דער בריסקער רב האָט אויסגעפירט זיינס; מ׳האָט קיין שלאָס מער ניט אויפגעהאָנגען, און די אַרעמע שכנים האָבן געקענט נעמען האָלץ ווען זיי האָבן נאָר געדאַרפט.

זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק איז דער שטייגער ווי ער האָט זיך געהאַלטן ווען מען האָט איינמאָל, אויף אַן אַסיפה פון רבנים, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין בריסק, געמאַכט אַ פאַרשלאָג צוצושיקן אַ באַגריסונג צום קיסר, צו ניקאָלאַי דעם צווייטן.

— צו וואָס דאַרף מען דאָס? — האָט ר׳ חיים געפרעגט. — פאַרוואָס זאָלן מיר, רבנים בייַ יידן, צושיקן אַ באַגריסונג צו אַזאַ צורר היהודים, אַזאַ רשע־מרושע? פאַר וועלכע „מעשים־טובים" זיינע זאָלן מיר אים בענטשן? פאָלגט מיך, יידן, מען דאַרף דאָס ניט. קיינער צווינגט אונדז ניט דערצו, און עס איז ניט נויטיק...

וועגן אַנדערע האָט ר׳ חיים שטענדיק געזאָרגט מער ווי וועגן זיך, און צו בריסק איז ער געווען אַזוי צוגעבונדן, אַז עס האָט אים גאָרניט געאָרט וואָס מען צאָלט אים ניט געגנז פאַר זיין רבנות. בכלל האָט ער זיך וויניק געקיצ־מערט וועגן דעם, צי ער קריגט פאַר זיין רבנות גוטע שכירות, צי ניין. און וועגן מען האָט אים אַמאָל געפרעגט, צי ער פילט זיך ניט באַליידיקט פון דעם, וואָס זיין ברודער אברהם־ברוך, וועלכער איז ניט אַזאַ גרויסער למדן ווי ער, קריגט אין דער שטאָט סמאָלענסק פאַר זיין רבנות אַ סך מער שכירות ווי ער קריגט אין בריסק, האָט ר׳ חיים דערויף געגעבן זייער אַן אייגנאַרטיקן ענטפער:

— באַליידיקט דערפון דאַרף איך זיך ניט פילן, וויל דער שכל איז דאָ אַ גאַנץ פשוטער: דער שטייגער פון דער וועלט איז, אַז אויף זאָכן, וואָס מען מוז האָבן צום לעבן, ווי למשל, אויף ברויט און אויף אַ בגד פאַרן לייב, גיט מען ניט אויס קיין סך. און דווקא אויף זאָכן, וואָס מען מוז ניט האָבן, ווי למשל, אויף וויין, אויף צירונג און אויף די אַלע אַנדערע זאָכן, וואָס מען קען זיך באַגיין אַן זיי, גיט מען אויס אַ סך. אַזוי איז דאָ אויך: סמאָלענסק איז אַ שטאָט, וואו

עס זיינען ניטאָ קיין סך פרומע יידן, גייט דאָס רבנות ביי זיי אַריין צווישן די זאַכן, וואָס מען מוז ניט האָבן, ווי למשל צירונג, און דערפאַר צאָלן זיי דאָרט דעם רב אַ סך געלט. עס איז, פאַרשטייט איר מיך, אַ לוקסוס, און לוקסוס קאָסט טייער. בריסק, אָבער, איז אַ שטאָט, וואָס איז פול מיט כשרע פרומע יידן, פול מיט לומדים און תלמידי־חכמים; ביי זיי איז דאָס רבנות ניט קיין איבעריקע זאַך, ניט קיין לוקסוס; זיי דאַרפן אַ רב, זיי מוזן האָבן אַ רב, און דערפאַר גיבן זיי דערויף אויס ווייניק...

וועגן דעם וואָס ער האָט די ווערט מער, האָט ער אַפילו קיין ווערט ניט דערמאָנט.

אַן אַ מינדסטער איבערטרייבונג קען מען זאָגן, אַז אין זיין דור איז ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק געווען ניט נאָר אייגנער פון די גאָר גרויסע יידן, נאָר אויך אייגנער פון די בעסטע און גוט־האָרציקסטע מענטשן אין דער וועלט. זייער ווייניק מענטשן האָבן זיך געקענט דערהויבן צו דער הויכקייט פון די מענטשלעך־מאָראַלע כללים, לויט וועלכע ער האָט זיך געפירט אין די אַלע יאָרן פון זיין לעבן. אין זיין גרויסער ליבשאַפט צום פאָלק, האָט ער דערצו נאָך ליב געהאָט יעדן יידישן מענטשן באַזונדער, און דער כלל האָט ביי אים ניט פאַרטונקלט דעם פּרט, פונקט ווי דער פּרט האָט ביי אים ניט פאַרטונקלט דעם כלל...

ניט ליב געהאָט האָט ער בלויז רשעים און משומדים. און זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר אים איז געווען זיין באַציאונג צו דעם בארימטן פּראָפעסאָר דניאל כוואָלסאָן. וען בריסקער יידישע כלל־טוער האָבן אין 1899 באַשלאָסן צו באַגריסן כוואָלסאָנען צו זיין אַכציק־יאָריקן יובילעאום און דערמיט אויסדריקן זייער דאַנקבאַרקייט דערפאַר וואָס ער האָט זיך אייגנגעשטעלט פאַר יידן אין די צייטן פון דעם קוטאַאיסער בלוט־בלבול אין יאָר 1879, האָט ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק זיין נאָמען אויף דער באַגריסונג ניט געוואָלט אונטערשרייבן.

„מיר דאַרפן אים ניט, — האָט ער געזאָגט, — און מיר זיינען אים מוחל די טובות זיינע.״

מיט אַ משומד, וואָס איז אַוועק פון יידישן פאָלק, האָט ער קיין שום מגע־ומשא ניט געוואָלט האָבן, און ער האָט געהאַלטן, אַז עס איז אַ פחיתת־הכבוד פאַר יידן זיך צו בויגן פאַר אים אוז אים דאַנקען פאַר טובות.

און ער האָט אויף דער באַגריסונג צו כוואָלסאָנען זיין נאָמען ניט אונטערגעשריבן.

וועג נאָר עס איז געשען עפעס אַן אומגליק אויף יידן, האָט שוין ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק ניט געקענט רוען. און דאָ איז כדאי צו דערמאָנען דעם פאַקט, וואָס איז ווייניק באַקאַנט, אַז דעם גרעסטן טייל פון די מאָטעריאַלן, וואָס דער מאָסקווער ראָבינער ר׳ יעקב מזאה האָט געדאַרפט האָבן פאַר דער גרויסער

רעדע, וואָס ער האָט געהאַלטן אויף דעם ביילים־פּראָצעס אין קיעוו, האָט אים צוגעשטעלט ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק. דער בריסקער רב איז געווען אַזוי פּאָרטאָן אין דעם, אַז עס זאָל קלאָר באַווייזן וווּרן דער גאַנצער אומזין פון דעם בלבול, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט אויף פּסח, אַז ער האָט ניט געוואָלט ביז ער האָט צונויפגעזאַמלט אַלץ וואָס עס איז נאָר פאָראַן וועגן דעם אין די אַלטע יידישע קוואַלן. און מען קען זאָגן, אַז אין יענער רעדע פון מאָסקווער ראָבינער, וואָס האָט געמאַכט זייער אַ שטאַרקן איינדרוק אין געריכט, האָט ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק געהאַט אַ גרויסן חלק.

ד.

אין די צייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וואָס האָט אויסגעבראָכן אין 1914, איז אויפן גורל פון דעם גרויסן בריסקער רב ר׳ חיים אויסגעפאַלן אַריבערצוטראָגן די אַלע שרעקלעכע צרות, וואָס יידן האָבן דאָן אַריבערגעטראָגן. די יידישע קהילה אין בריסק איז אינגאַנצן חרוב געוואָרן, און ר׳ חיים האָט געמוזט נעמען דעם וואָנדער־שטעקן אין האַנט און איינעם מיט זיין פאַמיליע און מיט זיינע אייניקלעך האָט ער זיך קוים דערשלאָגן קיין מינסק, וואו עס זיינען געווען אַ סך אַנגעלאָפענע יידן פון אַנדערע שטעט, און אויך דאָרט, איז די שוועריסטע צייטן פון הונגער און נויט, האָט ער פריער פון אַלץ אין זיינען געהאַט ניט זיך, נאָר אַנדערע.

עס איז דאָן זעלטן אַוועק אַ וואָך, ער זאָל ניט קומען אין הילפס־קאָמיטעט פאַרלאַנגען, אַז מען זאָל געבן מער דעם און יענעם; ער האָט אַלץ אָנגעוויזן, אַז די און יענע פאַרדינען מען זאָל זיי מער שטיצן, און קיינער האָט ניט געוואוסט, אַז אין דער צייט ווען ער בעט אַלץ פאַר אַנדערע, הונגערט ער אַליין אינאיינעם מיט זיין גאַנצער פאַמיליע.

ער האָט אַלץ מורא געהאַט, אַז אויב מען וועט אים אַ ביסל מער אַרויסהעלפן, וועט מען אַן אַנדערן געבן וועניקער, און אַלע מאָל, ווען מען האָט אים געוואָלט אַרויסהעלפן, האָט ר זיך דערפון אָפּגעזאָגט.

„איך האָב גענוג. מיר פעלט קיין זאַך ניט". אַזוי האָט ער פאַרזיכערט דעם סעקרעטאַר פון הילפס־קאָמיטעט אין מינסק. און דער אמת איז געווען, אַז אַליין האָט ער פשוט געהונגערט, און עס זיינען געווען צייטן ווען עס איז ביי אים אין שטוב פשוט קיין שטיקל ברויט ניט געווען.

וואָס לענגער די מלחמה האָט זיך געצויגן, אַלץ ערגער איז געוואָרן די לאָגע פון דעם גרויסן בריסקער רב ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק. אָבער ער האָט זיך קיינמאָל פאַר קיינעם ניט געקלאָגט. ער האָט געהאַלטן, אַז אַ רב, וואָס איז

אַ פּירער ביי יידן, דאַרף אין אַן עת־צרה אַריבערטראָגן אַלץ אינאיינעם מיט אַלע יידן, און ער דאַרף זאָרגן פאַרן פאָלק מער ווי ער זאָרגט פאַר זיך.

אַזוי האָט ער זיך געפירט די אַלע יאָרן וואָס ער איז געווען רב אין בריסק. אַזוי האָט ער זיך געפירט, ווען ער האָט זיך אין די שווערע יאָרן פון דער מלחמה קוים דערשלאָגן קיין מינסק, און אַזוי האָט ער זיך אויך געפירט שפּעטער, ווען ער איז פאַרוואַרפן געווארן קיין וואַרשע.

דאָס הונגערן אין די שווערע צייטן ווען ער האָט געמוזט וואַנדערן מיט דער גאַנצער פאַמיליע פון איין שטאָט אין דער אַנדערער, האָט אונטערגעגראָבן זיין געזונט; די גרויסע צרות, וואָס יידן האָבן אין יענע פינצטערע צייטן אַריבערגעטראָגן, האָבן געבראָכן זיין געמיט, און אין דעם יאָר 1918 איז ער געשטאָרבן אין אָטוואָצק. ער איז דעמאָלט אַלט געווען פינף און זעכציק יאָר.

געשטאָרבן אין דער פרעמד, ווייט פון דער שטאָט בריסק, וואו ער איז אַזוי פיל יאָרן געווען רב, און וואו אַלע האָבן אים הויך געשעצט און זייער ליב געהאַט.

אַזעלכע יידן האָבן געלעבט אין דער שטאָט ברעסט־ליטאָווסק. אַזעלכע יידן האָבן געהאַט אַן איינפלוס אויפן יידישן לעבן פון ברעסט־ליטאָווסק, און אונטער זייער איינפלוס זיינען אויסגעוואַקסן דורות.

עס איז דאָרט געווען וועמען צו נעמען פאַר אַ מוסטער פון הויכער מענטשלעכער מאָראַל. עס איז דאָרט געווען פון וועמען זיך אַראָפצונעמען אַ מוסר. עס זיינען דאָרט געווען ליכטיקע געשטאַלטן, וואָס האָבן באַלויכטן דעם וועג אין פינצטערע צייטן.

*
**

און וואָס איז געווארן פון די יידן אין בריסק אין די צייטן פון דער צוויי־טער וועלט־מלחמה?

גלייך נאָכדעם ווי היטלער האָט געבראָכן דעם אָפמאַך, וואָס ער האָט גע־שלאָסן מיט דער סאָוועטישער רעגירונג, און זיינע אַרמייען האָבן אַריינגע־מאַרשירט קיין רוסלאַנד, זיינען די נאַצישע חיילות אַריין קיין בריסק און באַלד האָט מען דאָרט די יידן פאַרשפּאַרט אין אַ געטא.

וואָס די נאַצישע רוצחים האָבן דאָן געטאָן צו די יידן אין בריסק, האָט מען ניט געוואוסט. די טרויעריקע פאַקטן זיינען באַקאַנט געווארן ערשט שפּעטער, אין 1944, און דאָן האָט אַ סאָוועטיש־יידישע וואָכנשריפט וועגן דעם געשריבן:

„אין האַרבסט, 1941, האָט מען די גאַנצע בריסקער יידישע באַפעלקע־

רונג פֿאַרטריבן אין דער געטאָ, וואָס האָט זיך געפונען אין עק שטאָט, אויפן וועג קיין קאָבערין. די געטאָ איז באַשטאַנען פון עטלעכע קלייניע גאַסן. אין בריסק האָבן דעמאָלט זיך געפונען אַרום צוואַנציק טויזנט יידן. פון ענגשאַפט, הונגער, שמוץ און אַרעמקייט זיינען צווישן זיי אויסגעבראָכן פאַרשיידענע קראַנקהייטן און טאָג־טעגלעך זיינען מענטשן געפאַלן ווי פליגן" *).

אַזוי ווערט דאָרט דערציילט, און איבערגעגעבן האָט דאָס אַ פרוי, וועלכע איז פון בריסק קוים מיטן לעבן אַנטלאָפן. און ווייטער ווערט דאָרט דערציילט, אַז „דעם 15טן אָקטאָבער 1942, פינף אַזייגער פאַרטאָג האָט מען אַלע יידן פון דער געטאָ געזומען אַרויסטרייבן פון די הייזער, אין גרופּעסווייז, אונטער דער וואַך פון דייטשע זעלנער, געטריבן אויסער דער שטאָט.

„פרויען וואָס האָבן ערשט געבוירן קינדער און בכלל שוואַכע און קראַנקע האָט מען דערשאָסן גלייך אויפן גלעלגער. אַלע איבעריקע האָט מען צונויפגע־טריבן אויפן עק פון דער יאַגעלאַנער גאַס, וואָס איז לעבן דער עלעקטראַ־סטאַנציע. דאָרט, אויסער דער שטאָט, זיינען שוין געווען צוגעגרייט גרויסע גריבער. אַלע האָבן זיך געמוזט אויסטאָן נאַקעט. פרויען האָט מען עצטוואונגען, זיי זאָלן צעלאָזן די האָר (טאָמער האָבן זיי דאָרט באַהאַלטן גאָלד). און אָט אַזוי — נאַקעט, מיט צעלאָזענע האָר — זיינען זיי צעשאָסן געוואָרן.

„פאַר קינדער האָבן די די דייטשע קאַניבאַלן געזשאַלעוועט קוילן — לע־בעדיקערהייט זיי געוואָרפן אין קבר און לעבעדיקערהייט זיי פאַרשאָטן מיט ערד.

„צוויי טעג האָט געדויערט די שוידערלעכע שחיטה, — לייענען מיר דאָרט וויייטער אין דער מאַסקווער „אייניקייט".—פינקטלעך וויפל יידן עס זיינען דער־מאָרדעט געוואָרן איז שווער צו זאָגן. פון זיכערע קוואַלן אָבער וויייסט מען, אַז אין בריסק זיינען אומגעקומען אַ צוואַנציק טויזנט יידישע נפשות"...

און דער שרייבער פון דעם אַרטיקל אין דער סאָוועטיש־יידישער וואָכן־שריפט ענדיקט:

„דער גרויסער יידישער קיבוץ פון דער שטאָט ברעסט־ליטאָווסק, אַ קיבוץ, וואָס האָט אַמאָל געלעבט אַ פול־בלוטיק לעבן, איז אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער ערד, און דער אָנפירער פון אָט דער גרויסער שחיטה איז געווען דער גע־סטאַפּאָוועץ, דער מאָיאָר דאָדע."

דאָס זיינען געווען די לעצטע ידיעות, וואָס מען האָט באַקומען פון ברעסט־ליטאָווסק איידער די רויטע אַרמיי האָט פון דאָרט אַרויסגעטריבן די נאַצישע באַנדיטן, וואָס האָבן זיך געבאָדן אין יידיש בלוט.

*) „אייניקייט" פון 13־טן אַפּריל, 1944.

און אין יענע טרויעריקע ידיעות איז אויך דערציילט געווארן א זאך, וואס דארף דא דערמאנט ווערן:

נאך איידער דער בלוטיקער נאצישער מאיאר ראדע האט די שרעקלעכע שחיטה געמאכט, האט מען עטלעכע בריסקער יידישע דאקטוירים געגעבן די פריווילעגיע זיי זאלן בלייבן אויסער דער גטא. מען האט זיי געדארפט האבן, די יידישע דאקטוירים. מען האט געוואלט, זיי זאלן היילן די פארוואונדעטע דייטשע סאלדאטן, האט מען זיי געגעבן די פריווילעגיע צו וואוינען אויסער דער גטא. די זעלבע פריווילעגיע האט מען אויך געגעבן דעם באוואוסטן יידישן דאקטאר יאפע, אבער ער האט די נאציס דערויף געענטפערט:

„מיין ארט איז דארט, וואו מען האלט פארשפארט אלע יידן. איך וועל אינ־איינעם מיט זיי וואוינען אין דער גטא!"

וועט אויף די חורבות פון דעם יידישן לעבן אין דער שטאט בריסק־דליטא נאך אמאל אויסוואקסן א ניי יידיש לעבן?

אויב יא — ווי וועט דאס נייע יידישע לעבן דארט אויסזען? און צו וועלן דארט ווידער זיין ליכטיקע יידישע געשטאלטן, וואס וועלן באלייכטן דעם וועג?...

עס איז שווער זיך דאס פארצושטעלן...

מאָהילעוו ביים דניעפּר

נאָך מיט אַן ערך זיבן הונדערט יאָר צוריק האָט אַ גאַליציש־
פּרינץ מיטן נאָמען לעוו דאָניל־אָוויטש פּאָרטראַכט אויסצובויען פּאָר זיך אַ שלאָס
אויף אַזאַ שיינעם פּלאַץ, וואָס אַלע זאָלן באָוואונדערן. האָט ער לאַנג געזוכט
און געזוכט ביז זיין אויג האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף אַ הויכן באַרג, וואָס איז
געשטאַנען ביים ברעג פון דעם שיינעם טייך דניעפּר. דאָרט האָט ער פּאָר זיך
זיין גרויסן שלאָס אויסגעבויט, און שפּעטער האָט מען דאָרט אָוועקגעשטעלט
נאָך און נאָך געביידעס, קלענערע און גרעסערע, און אַזוי איז ביסלעכווייז,
אין פּאָרלויף פון יאָרן און יאָרן, אויסגעוואַקסן אַ שטאָט, וואָס האָט זיך אויף
דעם באַרגיקן געגנט צעשפּרייט איבער ביידע ברעגן פונם דניעפּר, און דאָס
איז די שטאָט, וואָס הייסט איצט מאָהיליעוו. און מ׳רופט זי געווייניקער ניט
גלאַט מאָהיליעוו, נאָר „מאָהיליעוו ביים דניעפּר״, כדי צו באַצייכענען, אַז דאָס
איז ניט יענע שטאָט מאָהיליעוו, וואָס געפינט זיך אין אוקראַינע און וואָס
שטייט ביים ברעג פונם טייך דניעסטר.

אין די צייטן פון דעם ליטווישן גרויספירשט גערימען, וואָס האָט געהערשט
אין די יאָרן פון 1316 ביז 1340, און וואָס האָט זיך גערופן „דער קעניג פון
ליטע און פון רוסי״, איז די שטאָט מאָהיליעוו, וואָס ביים דניעפּר, געווען אַ טייל
פון דער ליטווישער מלוכה, און דאָן זייגען קיין יידן דאָרט נאָך ניט געווען.
ערשט שפּעטער, וועו די שטאָט מאָהיליעוו איז איבערגעגאַנגען צו פוילן, האָבן
זיך דאָרט אָנגעהויבן באַווייזן יידן, און אינם זעכצנטן יאָרהונדערט האָבן שוין
יידישע סוחרים דאָרטן אַ גאַנץ באַדייטנדיקע ראָל געשפּילט, און דער גרעסטער
סוחר, וואָס האָט דאָרט געפּירט גאָר גרויסע געשעפטן און וואָס איז געשטאַנען
נאָענט צו דער מלוכה, איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען אַפּראַש רחמיל־אָוויטש (בן
ירחמיאל). ער האָט געהאַנדלט מיט געוואַנט, מיט געהילץ, מיט לעדער; ער
האָט געהאַלטן גרויסע אַרענדעס און איז אָפט אַרומגעפּאָרן איבער אַ סך שטעט
און אומעטום האָט ער געהאַט אַ נאָמען און מ׳האָט זיך מיט אים שטאַרק גע־
רעכנט.

קיין גאָר גרויסע ליבשאַפט צו יידן האָבן די פּוילישע אינווואוינער פון
דער שטאָט מאָהיליעוו ניט אַרויסגעוויזן דעמאָלט. די פּוילישע סוחרים, וואָס

האָבן געהאַט די טבע צו באַרייסן זייערע קונים, האָבן אויף די יידישע סוחרים געקוקט ווי אויף קאָנקורענטן; די באַוועגלעכקייט פון די יידישע געשעפטסלייט, וואָס קויפן שנעל און פֿאַרקויפן נאָך שנעלער, איז זיי ניט געווען גאָר שטאַרק צום האַרצן, און נאָך אינם יאָר 1585 האָבן זיי זיך געוועגדט מיט אַ בקשה צום קעניג, אַז ער זאָל קיין מאָהיליעוו קיין יידן מער ניט אַריינלאָזן, ווייל סיי־ווי־סיי „האָט מען פון זיי גאָרניט". עס איז אין יענער בקשה געשטאַנען, אַז פון די יידן האָט מען ניט קיין „פאָושיטקעס", מ׳קען ביי זיי גאָרניט פאַר־דינען, און צו דעם ברענגען זיי נאָך שאָדן אויך, און מען דאַרף זיי דעריבער אין מאָהיליעוו אינגאַנצן ניט האָבן.

דער קעניג פון פוילן איז דאָן געווען סטעפאַן באַטאָרי. און כאָטש זיין באַציאונג צו יידן איז געווען דווקא ניט קיין שלעכטע און ער האָט שטרענג פֿאַרבאָטן צו מאַכן בלוט־בלבולים אויף יידן און אין זיין צייט איז צונויפגערופן געוואָרן דער „וועד ארבע הארצות", וואָס האָט געשפילט אַזאַ וויכטיקע ראָלע אין דער געשיכטע פון יידישן פֿאָלק, האָט ער דאָך נאָכגעגעבן די בקשה פון די מאָהיליעווער פוילישע סוחרים, און אַ באָפעל איז אַרויסגעגעבן געוואָרן, אַז מ׳זאָל קיין מאָהיליעוו קיין יידן ניט אַריינלאָזן.

דער באָפעל איז אָבער, ווי עס שיינט, געבליבן בלויז אויפן פאַפּיר; די רעגירונג האָט ניט שטאַרק מקפּיד געווען אויף דעם באָפעל, און יידן האָבן געהאַט די מעגלעכקייט זיך ווייטער צו באַזעצן אין דער שטאָט מאָהיליעוו, וואָס ביים דניעפּר, און ביים אָנהויב פונם זיבעצנטן יאָרהונדערט איז שוין דאָרט געווען אַ גאַנץ היפּשע יידישע קהילה, וואָס האָט געשפילט אַ גאַנץ וויכטיקע ראָלע ניט נאָר אינם יידישן לעבן פון דער שטאָט, נאָר אין דער אָנטוויקלונג און אין דעם וואָקסן פון מאָהיליעוו אין אַלגעמיין.

וואָס גרעסער ס׳איז אין מאָהיליעוו געוואָרן די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג און וואָס מער זיי האָבן זיך דאָרט אָנגעזעסן, אַלץ גרעסער איז געוואָקסן די שנאה פון דער פוילישער „שליאַכטע" צו זיי. אָפילו דאָן וועט אַ פוילישער קעניג האָט אַרויסגעווינען אַ גוטע באַציאונג צו יידן, האָבן די פוילישע שליאַכטיטשעס דאָך געזוכט וועגן און מיטלען ווי זיי אָנצוטאָן נגישות און זיי לעגן שטערונגען אין וועג. און אינם יאָר 1626, ווען סיגיזמונד דער דריטער איז געזעסן אויפן פוילישן טראָן, האָבן די פוילישע שליאַכטיטשעס אין דער שטאָט מאָהיליעוו זיך געוועגדעט צו אים מיט אַ בקשה, וואָס האָט געקענט אויסגעטייטשט ווערן אָזוי, אַז זיי ווילן מען זאָל די יידן פון שטאָט אַריינ־טרייבן אין אַ באָזונדער געטאָ און זיי אינגאַנצן אָפּטיילן פון דער קריסטלעכער באָפעלקערונג.

עס איז אין יענער בקשה געשטאַנען, אַז כדי אויסצומיידן די מעגלעכ־

קייט פון קריגערייען צווישן דער יידישער באפעלקערונג און דער קריסטלעכער, זאל מען אינפירן, אז יידן זאלן מעגן וואוינען בלויז אין א באשטימטן געגנט — דארט, וואו עס געפינט זיך זייער שול. אין קיין אנדערע געגנטן פון שטאט זאלן זיי ניט טארן וואוינען, און אין צענטער פון דער שטאט זאלן זיי קיין געשעפטן ניט טארן פירן.

עס האט דאן שוין געהאלטן דערביי, אז ס׳זאל אין מאהיליעוו ווירקלעך איינגעפירט ווערן א גטא פאר יידן, און מ׳האט שוין געריידט וועגן דעם, אז די, וואס וועלן זיך אהין מוזן אריבערקלייבן, וועלן דארפן פארזיכערן, אז די נייע געביידעס, וואס זיי וועלן דארט אוועקשטעלן, וועלן זיין ניט גרעסער אוו וועלן ניט פארנעמען מער פלאץ ווי די געביידעס, וואס זיי האבן פריער פאר־נומען אינם צענטער פון דער שטאט. אבער נאך א סך מי, וואס מ׳האט אריינגע־לייגט אין שתדלנות ביי פארשיידענערליי פוילישע שררות, האט מען די גזירה דאך אפגעשריען און ס׳איז דאן אין מאהיליעוו קיין געטא פאר יידן ניט איינ־געפירט געווארן.

די גאנצע געשיכטע פון דער יידישער קהילה אין דער שטאט מאהיליעוו, וואס ביים דניעפר, איז געווען איין גרויסער און לאנגער קאמף קעגן די, וועמען יידן זיינען שטענדיק געווען גרויס אין די אויגן; אלע מאל האט מען געדארפט „אפשרייען" אן אנדער גזירה, און אלע מאל האט מען געדארפט זוכן מיטלען קעגן אן אנדער צרה, וואס שונאים האבן פארטראכט כדי זיי צו פארואמערן דאס לעבן.

נאך אין 1645, ווען וולאדיסלאוו דער פערטער איז געזעסן אויפן טראן פון פוילן, האבן שוין די יידן אין מאהיליעוו פארזוכט דעם טעם פון א פאגראם, און געמאכט דעם פאגראם האט דער פוילישער בירגעמייסטער רעבראוויטש, וועלכער האט געדארפט אכטונג געבן אויף דער ארדענונג פון שטאט.

פונקט ראש־השנה, ווען די יידן האבן זיך נאכן דאוונען געלאזט גיין צום דניעפר צו תשליך, האט רעבראוויטש צונויפגעזומען א באוואפנטע באנדע און איז אנגעפאלן אויף זיי. מ׳האט די יידן דאן געהרגעט־געשלאגן, און זיי זיינען קוים מיטן לעבן אנטלאפן. אלטע און יונגע, מענער און פרויען, אלע אויסגעפוצטע לכבוד דעם גרויסן יום־טוב, זיינען אין שרעק געלאפן זיך באר־האלטן וואו זיי האבן נאר געקענט; קיין „תשליך" ביים דניעפר האט מען שוין דאן ניט געזאגט; די בהלה אין שטאט איז געווען גרויס, און נאך גרעסער איז די בהלה געווארן אין אוונט, ווען רעבראוויטש און זיינע לייט זיינען אנגעפאלן אויף דער שול, וואו ס׳איז גראד קיינער ניט געווען, ווייל מ׳האט מורא געהאט צו גיין דאוונען. די באוואפנטע לייט האבן מיט ווילדע געשרייען אין דער שול זיך אריינגעריסן און זיי האבן דארט אלע שויבן פון די פענצטער אויסגעזעצט אין א גאנצן חורבן דארט געמאכט.

יאָרן און יאָרן האָבן די יידן אין מאָהיליעוו געהאַט אויסצושטיין זייער אַ סך פון די פּוילישע שטאָטישע שליאַכטיטשעס און זיי האָבן געמוזט פירן אַ קאַמף מיט זיי. עס איז שווער געווען צו באַקעמפן דעם האָס און די שנאה, וואָס די יעזואיטישע פאַנאַטיקער האָבן פאַרשפּרייט צווישן דער פּוילישער קריסטלעכער באַפעלקערונג, אויף וועלכער זיי האָבן געהאַט אַ גרויסן איינפלוס. און דאָס קען מען זען פון דעם, וואָס אינם יאָר 1654, וועו די אַרמייען פון דעם רוסישן צאַר אַלעקסעי מיכאַילאָוויטש זיינען שוין געשטאַנען ביי די טויערן פון מאָהיליעוו און געפאָדערט, אַז די שטאָט זאָל זיך אונטערגעבן, האָבן די פּוילישע איינוואוי־ נער געענטפערט, אַז זיי זיינען גרייט דערויף, אָבער זיי האָבן באַדינגונגען אַרויסצושטעלן. און צווישן די באַדינגונגען, וואָס זיי האָבן דאָן אַרויסגעשטעלט, איז אויך געווען די פאָדערונג, אַז דער רוסישער צאַר זאָל צוזאָגן, אַז ווי נאָר די שטאָט וועט זיך אונטערגעבן, וועט מען פון דאָרט אַלע יידן אַרויסטרייבן.

האָט דער רוסישער צאַר אַלעקסעי, דער פאָטער פון פּיאָטר דעם גרויסן, זיך לאַנג ניט געדונגען וועגן דעם. ער האָט צוגעזאָגט, אַז ער וועט פון מאָהיליעוו אַרויסטרייבן אַלע יידן. און ער וואָלט דאָס אַוודאי געווען דורכגעפירט אויך. נאָר אַזוי ווי די צייט איז דאָן געווען זייער אַן אומריאיקע און די מלחמה מיט פוילן איז נאָך געווען אין סאָמע ברען, און מען האָט ניט געקענט וויסן וואו מען וועט קענען בלייבן און פון וואַנען מען וועט זיך דאַרפן צוריקציען, האָט ער די גזירה אָפּגעלעגט אויף שפּעטער, און דערווייל זיינען די יידן ווייטער געבליבן אין מאָהיליעוו און האָבן דאָרט ווייטער געלעבט מיט ניסים און ניט געקענט וויסן וואָס דער מאָרגנדיקער טאָג וועט פאָר זיי ברענגען.

אין אַלגעמיין זיינען שוין די יידן אין מאָהיליעוו געווען צוגעוואוינט צו לעבן מיט ניסים. זיי האָבן זיך דאָס גוט אויסגעלערנט אין די אַלע יאָרן, וואָס זיי האָבן געהאַט אַזוי פיל אויסצושטיין פון די פאַרשיידענערליי פּוילישע שררות און אויך פון די שטאָטישע פּוילישע שליאַכטיטשעס, וועמען זיי זיינען שטענדיק געווען גרויס אין די אויגן. אָבער דערביי איז וויכטיק צו דערמאָנען דעם פאַקט, וואָס ניט קוקנדיק אויף די אַלע נגישות, ניט קוקנדיק אויף די אַלע ביטערע דערפאַרונגען, זיינען די יידן דאָך געבליבן פּוילישע פאַטריאָטן, און אין דעם קאַמף צווישן פּוילן און רוסלאַנד, זיינען זיי געשטאַנען אויף דער זייט פון דער פּוילישער מלוכה. זיי האָבן ליב געהאַט דאָס לאַנד, וואו זיי האָבן געוואוינט, זיי זיינען געווען געטריי דער מלוכה, אונטער וועמען שוץ זיי זיינען געשטאַנען, און זיי האָבן געהאָפט צו גאָט, אַז ניט אייביק וועט זיין אַזוי שלעכט ווי איצט, און אַז עס וועלן אַוודאי נאָך קומען אַזעלכע צייטן, וועו מען וועט אין לאַנד מער ניט רודפן קיין יידן.

יידן גיבן קיינמאָל ניט אויף די האָפנונג אויף בעסערע צייטן. ווי שלעכט

עס זאל ניט זיין אין אַ לאַנד, פאַרלירן זיי דאָך ניט דעם בטחון און זיי גלזיבן, אַז מענטשן וועלן סוף־כל־סוף ווערן בעסער, און אַז ווען זיי וועלן ווערן בעסער, וועלן זיי אויך זיין גוט צו יידן...

אויך די יידן אין דער שטאָט מאָהיליעוו, וואָס ביים דניעפר, האָבן גע־האָפט, אַז מיט דער צייט וועט די פּוילישע באַפעלקערונג זיך אַנהויבן באַציען צו זיי בעסער. אַפילו ווען די אַרמייען פון דעם רוסישן צאַר זיינען שוין געווען אין שטאָט, האָבן די יידן ניט אויפגעגעבן די האָפענונג אויף אַ נצחון פון דער פּוילישער אַרמיי און זיי האָבן שטילערהייט אַרויסגעקוקט אויף דער צייט, ווען מען וועט די פּרעמדע אַרייַנדרינגער פון דאָרט אַרויסטרייבן. יידן האָבן ניט געקענט פאַרגעסן די כמעלניצקי־שחיטות און זיי האָבן נאָך געדענקט די צייט, ווען דער אוקראַינישער העטמאַן האָט געשלאָסן אַ בונד מיטן צאַר פון רוסלאַנד. און ווען די יידן אין מאָהיליעוו האָבן דערהערט, אַז אַ פּוילישע אַרמיי, וואָס שטייט אונטער דער קאָמאַנדע פון דעם פּירשט ראַדזיוויל, גייט אויף מאָהיליעוו, זיינען זיי שטילערהייט געווען צופרידן דערפון און זיי האָבן אַרויסגעקוקט אויף דעם טאָג, ווען די פּוילישע אַרמיי וועט די שטאָט צוריק פאַרנעמען.

דער קאָמאַנדיר פון דעם רוסישן צאַרס אַרמיי אין מאָהיליעוו איז דאָן געווען אייגנער מיטן נאָמען פּאָקלאָנסקי, אַן אויסגעשפּראָכענער שונא־ישראל. און ווען ער האָט דערהערט, אַז די אַרמיי פון דעם פּירשט ראַדזיוויל שפּאַרט זיך אַלץ נעענטער און נעענטער קיין מאָהיליעוו, און אַז אויפן וועג העלפן יידן דער פּוילישער אַרמיי מיט וואָס זיי קענען נאָר, האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון מאָהיליעוו זאָל זיך צונויפקלייבן אויסער דער שטאָט ביים טויער, און ער האָט זיי פאַרזיכערט, אַז פון דאָרט וועט מען זיי לאָזן גיין וואוהין זיי וועלן נאָר וועלן. די רוסישע רעגירונג, האָט ער געזאָגט, לאָזט זיי אַרויס, ווייל זיי זיינען דאָך פּוילישע אונטערטאַנען, און זיי קענען זיך דעריבער גיין צוריק אין די שטעט, וואָס געהערן צו פּוילן.

די מאָהיליעווער יידן האָבן אים געגלויבט. זיי זיינען געווען זיכער, אַז אַ קאָמאַנדיר פון דעם רוסישן צאַרס אַרמיי וועט זיי אַוודאי ניט אָפּנאַרן, האָבן זיי אויסגעפּאַלגט זיין באַפעל, און ווען זיי זיינען שוין אַלע, מיט די ווייבער און קינדער, געשטאַנען ביי די טויערן פון דער שטאָט גרייט צו גיין אין וועג אַריין, האָט דער רוסישער קאָמאַנדיר פּאָקלאָנסקי געלאָזט אויסרופן אין שטאָט, אַז אַלע מאָהיליעווער יידן זיינען פאַררעטער; אַז זיי האָבן דאָס באַווייזן דערמיט, וואָס זיי זיינען שוין גרייט אַריבערצוגיין צום שונא. און ער האָט געהייסן די קאָזאַקן, אַז זיי זאָלן זיי אַלע אויסהרגענען. אַפילו אויף פרויען און קליינע קינדער זאָל מען זיך ניט דערבאַרעמען.

דאָס איז געווען ביים סוף פונם זומער, אין יאָר 1655. און לויט אַן אַלטער

לעגענדע, וואס איז געשאפן געוואָרן אין מאהיליעוו, איז דאָן פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט געבליבן ניט מער ווי איין פּאָר פּאַלק, אַ מאַן און אַ פרוי, און פון זיי איז שפּעטער אַרויסגעקומען אַ נייע יידישע קהילה.

מאַהיליעוו איז אָלץ געבליבן אַ יידישע שטאָט. און ווי אין אַ יידישער שטאָט, האָבן דאָרט, ווי געווײנלעך, ווייטער ניט אויסגעפעלט קיין יידישע צרות.

*
**

אַ קורצע צייט נאָכדעם ווי די פּאָליאַקן האָבן צוריק פאַרנומען די שטאָט, אַרזיסטרייבנדיק פון דאָרט די רוסן, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ניט קיין אַנדערער ווי פּאָלקאָנסקי אַליין, דער זעלבער וואָס האָט באַשולדיקט די יידן אין פּאַר־ראָט און געהייסן זיי אויסהרגענען דערפאַר, איז גאָר אַליין געווען אַ פּאַררעטער. ער האָט מיט די רציחות אויף יידן געוואָלט צודעקן זיין פּאָלשקייט. אַליין אַ פּויליש־ער פּריץ, איז ער שטילערהייט גאָר געשטאַנען אין פּאַרבינדונג מיט פּירשט ראַדזיוויל און אים געהאָלפן מיט אָלץ וואָס ער האָט נאָר געקענט אַרויס־צוטרייבן די רוסן פון מאַהיליעוו. און ווען די שטאָט איז שוין ווידער געווען בײַ די פּאָליאַקן אין די הענט, האָט מען דאָרט ווידער גענומען אָנטאָן יידן כלערליי צרות און נגישות. אין אייניקע טיילן פון שטאָט האָט מען זיי אינגאַנצן פאַרוואָרט צו בויען הייזער. אויך האָגדלען האָבן זיי ניט געקענט אומעטום וואו זיי האָבן געוואָלט. אויף שריט און טריט האָט מען זיי געלעגט שטערונגען אין וועג. אפילו אָזאַ זאַך ווי פּאַרקויפן כשר פלייש, האָבן יידן געמעגט בלויז לעבן דער שול, אָבער ניט אויף קיין אַנדער אָרט. אַלעמאָל האָט מען צוגעטראָכט עפּעס אַ נייס צו דערגיין יידן די יאָרן און זיי פאַראומערן דאָס לעבן. און אין יאָר 1692 האָט מען אויף זיי געמאַכט אַ בלבול, אַז זיי דערהרגענען קריסטלעכע קינדער, כדי צו באַנוצן זייער בלוט אויף פּסח.

שטענדיק איז דער בלוט־בלבול געווען דאָס אויסגעפּרואווטע מיטל אַנצו־קלאָגן איין יידן און דערמיט באַשולדיקן דאָס גאַנצע יידישע פּאָלק.

דער אַנגעקלאָגטער אין דעם בלבול איז געווען דער חזן פון שטאָט, ר׳ לייב אוריאַשעוויטש. לויט דער קלאָגע, וואָס מען האָט צונויפגעשטעלט, האָט עס געזאָלט הייסן, אַז אַ פּויער מיטן נאָמען גאַוורילאַ לאָפּאַ איז מיט ווייב און קינדער אַוועק קיין מאַהיליעוו זוכן אַרבעט, און דאָרט האָט ער אין קינד, אַ מיידעלע מיטן נאָמען מאַרינע, אַוועקגענעבן דעם חזן ר׳ לייב אוראַשעוויטש פאַר אַ דינסט; מאַרינע האָט ביים חזן אין שטוב אָפּגעאַרבעט צוויי וואָכן, און אייניקאָל, אינם טאָג פון דעם 27טן מאַרטש, האָט מען געבראַכט אין שטוב אַריין עטלעכע רבנים מיט בערד, און ווען זיי האָבן זיך אָלע אויסגעשטעלט אין אַ רייע, איז דער חזן אַנגעפאַלן אויף דער מאַרינע און האָט זי אַזוי לאַנג געשלאָגן

ביז עס האָט איר אָנגעהויבן גיין בלוט פון דער נאָז; דאָס בלוט האָט מען אַריינ־
געגאָסן אין אַ פלעשל, כדי מען זאָל עס באַנוצן אין די מצות, וואָס מען וועט
באַקן אויף פּסח, און נאָכדעם האָט מען די מאַרינע אַזוי געפּיניקט און גע־
מוטשעט, אַז זי האָט דאָס שוין מער ניט געקענט אַריבערטראָגן, און מיט פּיר
טעג שפּעטער איז זי געשטאָרבן.

אַזאַ ווילדן אומזין האָט מען דאָן, אינם יאָר 1692, צונויפגעטשאָבעט אויף
שנעל און לויט אַן אָלטן פּזמון, כדי צו ברענגען נייַע צרות אויף די יידן אין
דער שטאָט מאַהיליעוו, וואָס ביים דניעפּר. מען האָט זיך אינגאַנצן ניט גע־
רעכנט דערמיט, וואָס נאָך פריער, אינם 16טן יאָרהונדערט האָט דער פּוילישער
קעניג סטעפאַן באַטאָרי בפירוש אָנגעזאָגט, אַז ווער עס וועט נאָר פאָרשפּרייטן
קלאָנגען, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט אויף פּסח, זאָל באַשטראָפט ווערן
מיטן טויט, וועָן ער וועט ברענגען אַזאַ קלאָגע. ביי די מענטשן, וואָס האָבן דאָס
אין מאַהיליעוו דעם בלוט־בלבול געמאַכט, איז דער עיקר געווען צו מאַכן יידן
אַ שלעכטן נאָמען און געפינען אַן אויסרייד זיי נאָך מער צו פאַרפאָלגן. און
דאָס האָבן זיי דערגרייכט.

עס איז ניט אויסצורעכענען און ניט איבערצוגעבן די אַלע צרות, וואָס די
יידן אין מאַהיליעוו זיינען זיך אויסגעשטאַנען אין די אַלע יאָרן, וואָס זיי
האָבן דאָרט געלעבט. און צו די שטענדיקע און געווויינלעכע צרות איז נאָך
צוגעקומען דאָס, וואָס די שטאָט איז אין די צייטן פון מלחמות איבערגעגאַנגען
פון האַנט צו האַנט; די פאַליאַקן און די רוסן האָבן זיך געריסן איבער איר.
אויך אַנדערע פעלקער האָבן זיך איבער איר געריסן. אַלע האָבן געוואָלט
איינשליסן אין די גרענעצן פון זייער מלוכה די שטאָט, וואָס שטייט ביים ברעג
פון דעם דניעפּר. און אין יאָר 1708, וועָן פּיאָטר דער גרויסער האָט זיך דאָרט
געשלאָגן מיטן שוועדישן קעניג קאַרל, וועלכער האָט זייער שטאַרק חשק געהאַט
צו פאַרכאַפּן גאַנץ אוקראַינע, וויל „ער האָט ניט געהאַט וואָס צו עסן און אויך
ניט מיט וואָס צו שיסן", ווי דער רוסישער היסטאָריקער קליוטשעווסקי דריקט
זיך אויס, האָט פּיאָטר אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז מען זאָל די גאַנצע שטאָט
מאַהיליעוו פאַרברענען אויפן פייער. דער באַפעל פון דעם שטרענגן צאָר איז
פינקטלעך דורכגעפירט געוואָרן. מען האָט די שטאָט מאַהיליעוו אָנגעצונדן
פון אַלע פיר זייטן און אַלץ איז דאָרט אַוועק מיטן רויך. דאָן האָט מען עמיינט,
אַז עס איז שוין אויס מאַהיליעוו; אַז די שטאָט איז שוין אינגאַנצן אָפּגעווישט
פון דעם פּנים פון דער ערד, און מער ווי אַן אָנדענק פאָר די דורות, וואָס
וועלן קומען שפּעטער, וועט שוין פון איר אַוודאי ניט פאַרבלייבן. אָבער מען
האָט מאַהיליעוו צוריק אויפגעבויט. מאַהיליעוו איז ווידער געוואָרן אַ שטאָט
און עס האָבן דאָרט ווידער געוואוינט יידן, וואָס האָבן ווייטער געפירט אַ יידיש
לעבן.

*
**

אַ רוסישע שטאָט איז מאָהיליעוו געוואָרן ערשט אינם יאָר 1772, אין די צייטן פון יעקאַטערינע דער צווייטער. פון דאַן אָן איז שוין די שטאָט אויף שטענדיק געבליבן אין די הענט פון די רוסן, און אַזוי ווי זי איז שטענדיק געווען אַ טייל פון דער „טשערטאַ", וואו יידן אין רוסלאַנד האָבן געמעגט וואוינען, איז די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג דאָרט וואָס אַמאָל געוואָרן אַלץ גרעסער און גרעסער, און עס זיינען געווען צייטן, ווען די יידישע באָפעלקערונג איז דאָרט געווען גרעסער פון דער קריסטלעכער.

די ערשטע צייט האָבן זיך די יידן ניט וויניק געשראָקן. ווען מאָהיליעוו איז געוואָרן אַ רוסישע שטאָט, האָבן די יידן מורא געהאַט, אַז מיט די רוסן וועט זיי זיין נאָך שווערער אויסצוקומען ווי מיט די פּאָליאַקן. זיי האָבן ניט געקענט די רוסישע שפּראַך און געהאַט אַ שוואַכן באַגריף וועגן דעם, וואָס פּאָר אַ מענטשן די רוסן זיינען און מיט וואָס מ'קען ביי זיי געפינען חן אין דיר אויגן. בכלל, האָבן זיי זיך פּאָר דער נייער אָרדענונג געשראָקן, ווי מען שרעקט זיך געווייגלעך פּאָר אַ נייער זאַך, וואָס ווערט אַרויפגעצוואונגען מיט גוואַלד. די נייע הערשער, מיט וועלכע זיי האָבן זיך אָפּילו צונויפּגעדרעדט ניט געקענט, זיינען זיי געווען פרעמד. זיי האָבן ניט געוואוסט מיט וואָס מען קען זיי „אייבייסן" און ווי אַזוי מען קען געוינען זייער גוטן ווילן. און ווען יענער צייט ווערט דערציילט אַן אינטערעסאַנטע געשיכטע, וואָס איז ווירקלעך זייער כאַראַקטעריסטיש:

ווען די יידן אין מאָהיליעוו,—דערציילט מען,—האָבן דעמאָלט דערהערט, אַז מען האָט שוין פון פּעטערבורג אַריינגעשיקט אין שטאָט אַ רוסישן נאַטשאַלניק, און אַז רופן רופט מען דעם דאָזיקן נאַטשאַלניק „קאַפּיטאַן־איספּראַוניק", האָבן זיי זיך שטאַרק דערשראָקן און זיך ניט געקענט געבן קיין עצה וואָס צו טאָן מיט אים.

ווי געווייגלעך, האָבן זיי זייער שטאַרק געוואָלט, אַז דער נאַטשאַלניק זאָל זיין גוט צו זיי, איז דעריבער געבליבן, אַז מען זאָל אים צושיקן אַ מתנה, כדי אויף אַזאַ אופן זיך אינצוקויפן ביי אים. זיי זיינען געווען זיכער, אַז קיין בעסערע זאַכן ווי שיקן אַ מתנה קען געוויס ניט זיין. זיי האָבן דאָס געוואוסט פון דער לאַנגער דערפאַרונג, וואָס זיי האָבן געהאַט מיט די פּוילישע שרערות פון כל־המינים. אָבער פונקט דאָן, ווען זיי זיינען שוין געווען גרייט צו שיקן דעם רוסישן נאַטשאַלניק אַ מתנה, האָט איינער זיך אָנגערופן, אַז דאָס איז פּשוט סכנות־נפשות.

— פּאַרוואָס איז דאָס סכנות־נפשות?

— ווייל איך האָב געהערט, — האָט ער געזאָגט, — אַז די רוסישע נאַטשאַל־ניקעס זיינען ניט אַזוי ווי די פּוילישע. זיי נעמען ניט קיין מתנות, ווייל דאָס, זאָגן זיי, איז כאַבאַר; עס איז געגנוג, אַז מ׳זאָל אַ רוסישן נאַטשאַלניק בלויז אָנ־באָטן כאָבאַר, כדי זיך איינצוקויפן ביי אים, ווערט ער גלייך אַן אָנגעזונדענער און ער העגנט־אויף דעם שולדיקן אויף אַ תליה, און בשעת יענער העגנט, שטופּט ער אים אַריין דאָס געלט אין מויל אַריין, ער זאָל זיך דערמיט דערוואַרגן, און ווען דער אויפגעהאָנגענער איז שוין טויט, וואַרפט ער אים אַרויס פאַר די הינט...

אַזוי האָט דער ייד דערציילט. ער האָט דאָס, האָט ער געזאָגט, אַליין געהערט פון אַ סך מענטשן, וועלכע ווייסן וואָס זיי רעדן. עס איז ניט קיין אויס־געטראַכטע זאַך, האָט ער געזאָגט, נאָר דער ריינער אמת.

דאָס האָט די מאָהיליעווער יידן גאָר שטאַרק צעטומלט. אויף אַזאַ „גזירה" האָבן זיי זיך ניט געריכט. האָט מען גוזר תענית געווען, געזרופן אַ גרויסע אַסיפה אין „קאָלטן" בית־המדרש, געדאָוונט גרויס־מנחה, געלייענט „ויחל", און נאָכדעם איז דער רב אַרויף אויפֿן באַלעמער, און אין דער דרשה וואָס ער האָט געהאַלטן וועגן דער נייער לאָגע, אין וועלכער די מאָהיליעווער יידן גע־פינען זיך איצט, האָט ער געזאָגט, אַז פונדעסטוועגן דאַרף מען דעם בטחון ניט פאַרלירן, און מען דאַרף דאָך פֿרוואָון; אפשר איז דאָס גאָר ניט אַזוי ווי מען זאָגט? עס געשיקט זיך דאָך ניט, אַז די רוסן זיינען טאַקע אַזעלכע רוצחים!... וואָס הייסט עפּעס אַ נאַטשאַלניק נעמט ניט, ווען מען שיקט אים צו אַ מתנה, כדי דערמיט צו פּועלן ביי אים, אַז ער זאָל האָבן גאָט אין האַרצן און זיין גוט צו יידן? אויב אַפילו מען זאָל זאָגן, אַז דאָס איז כאָבאַר, דאַרף מען דערפאַר נעמען אַ מענטשן און אים אויפהענגען און אים דערנאָך אַרויסוואַרפן פאַר די הינט? עס קען ניט זיין! עפּעס לעגט זיך דאָס ניט אויפן שכל!...

אָבער ווי אַזוי געפינט מען פאַרט אויס דעם אמת?

איז געבליבן, אַז איינער זאָל זיך פשוט מוסר־נפש זיין און אַוועקטראָגן צום רוסישן „קאָפּיטאַן איספּראָוויניק" אַ צוויי הונדערט קערבלעך, וואָס קהל ווערט געבן. און גאָר גוט וואָלט געווען, ווען דער איינער, וואָס ווערט זיין גרייט זיך מוסר־נפש צו זיין, זאָל זיין אַזאַ ייד, וואָס קען כאָטש אַ ביסל רעדן רוסיש...

און טאַקע באַלד האָט זיך אין דעם מאָהיליעווער „קאָלטן" בית־המדרש געפונען אַזאַ ייד. דאָס איז געווען דער אַלטער ר׳ עזריאל הכהן, וואָס איז אַמאָל געווען אַ סוחר און וועלכער פלעגט אין די יינגערע יאָרן אָפט פאָרן קיין פֿאַלטאָווע צוליב די געשעפטן, וואָס ער האָט געפירט. „איך קען אַ ביסל רוסיש, האָט ר׳ עזריאל געזאָגט, און אַזוי ווי איך בין שוין סיי־ווי־סיי אַ זקן און איך האָב שוין מיין לעבן אָפּגעלעבט, בין איך גרייט זיך מוסר־נפש צו זיין פאַרן

כלל, און איך וועל דעם „קאָפּיטאַן־איספראָוויניק" אַוועקטראָגן די צוויי הונדערט קערבלעך, און זאָל ער מיט מיר טאָן וואָס ער ווייל! אויב עס איז מיר באַשערט צו בלייבן לעבן, איז אַוודאי גוט. און אויב, חלילה, ניט, וועל איך שטאַרבן מיטן געדאַנק, אַז פּאַרן טויט האָב איך זיך מוסר־נפש געווען פּאַרן כלל."

פּאַרן אַוועקגיין צום „קאָפּיטאַן־איספראָוויניק", וואָס האָט מיט זיין קומען קיין מאָהיליעוו אַזוי צעראָדערט די גאַנצע שטאָט, האָט ר' עזריאל אַנגעטאָן תכריכים, מחמת ער האָט דאָך מורא געהאַט אַז עס קען זיין, אַז מען וועט אים אויפהענגען, ווען ער וועט ברענגען די צוויי הונדערט קערבלעך. ער האָט אויך אָפּגעזאָגט ווידוי און זיך געזעגנט מיט אַלעמען. און ווען ער איז אַוועק דורכפירן די שליחות, וואָס ער האָט אויף זיך געטומען, האָבן אַלע יידן אין „קאָלטן" בית־המדרש געזאָגט תהילים און געבעטן גאָט פּאַר אים. און ווען ס'איז אַוועק אַן ערך אַ שעה און מען האָט אים ניט געזען קומען צוריק, איז מען געוואָרן זייער אומרואיק, און אַלע מאָל איז אַן אַנדער ייד צוגעגאַנגען צום פענצטער און האָט אַרויסגעקוקט אין דרויסן.

מיטאַמאָל האָט איינער פון די, וואָס האָבן געקוקט אין פענצטער, אויסגעשריגן אויפן קול:

— יידן, ר' עזריאל גייט!

און ווען דער אַלטער ר' עזריאל איז אַריינגעקומען אין בית־המדרש, זיינען אַלע גלייך צוגעלאָפן צו אים. אַלע האָבן געוואָלט וויסן וואָס עס איז געשען, און ר' עזריאל האָט צופריד געשמייכלט און ער האָט דערציילט:

— עס איז געשען אַ נס, — האָט ער געזאָגט. — ווען איך בין אַריינגעקומען צו אים, צום אַדון־הגדול אַליין, האָב איך זיך לכתחילה שטאַרק דערשראָקן. ער איז געווען מלא רציחה, אָבער ניט אויף מיר, נאָר גאָר אויף דער מלוכה, פּאַרוואָס מען האָט אים געשיקט אַהער קיין מאָהיליעוו, וואו ער איז אינגאַנצן אַ פרעמדער. ער האָט זיך געבייזערט אויף דעם „דיענשטשיק" זיינעם און געשריגן אויפן קול, אַז מאָהיליעוו איז פּאַר אים קיין שטאָט ניט, און ער קען זיך מיט קיינעם ניט צוגויפרעדן מחמת דעם, וואָס דאָ רעדן אַלע אַדער פּויליש, אַדער יידיש. קיין רוסיש קען דאָ קיינער ניט רעדן, און ס'איז פּאַר אים אַן אַפּקומעניש דאָ צו זיין. און פונקט דאָן, ווען ער האָט אַזוי געגוואָלדעוועט און געשריגן, בין איך מיר אַריינגעקומען, זיך פאַרנויגט פּאַר אים און האָב צו אים געזאָגט אויף רוסיש:

„וואָשע וויסאָקאָבלאָגאָראָדיע, איך בין געקומען אייך באַגריסן אינם נאָמען פון דער יידישער קהילה אין מאָהיליעוו."

— און ווען ער האָט דערהערט ווי איך רעד צו אים רוסיש, איז ער ממש נשתומם געוואָרן:

„זע נאָר — האָט ער זיך געחידושט — אַ זשיד אין מאָהיליעוו רעדט רוסיש! ווי קומט דאָס צו דיר, אַלטיטשקערל?"

— נו, האָב איך אים געענטפערט — און טאָקע ווידער אויף רוסיש — אַז אין די יונגע יאָרן פלעג איך אָפט פאָרן קיין פּאָלטאָווע אויף די יאָרידן און דאָרט האָב איך זיך אויסגעלערנט רעדן רוסיש. איך האָב אים אויך דערציילט — און אַלץ אויף רוסיש — אַז מיר האָבן אָפּגעהאַלטן אַן אסיפה און אַז מיך האָט מען אויסגעקליבן פאָרן שליח צו גיין צו אים און באָגריסן. און ווען ער האָט דאָס דערהערט, האָט ער קודם־כל געהייסן דעם „דיענשטשיק" זיינעם אַרויסגיין, און ווען מיר זיינען געבליבן אַליין, און ער האָט מיך געגעבן אַ פּרעג צי איך האָב עפּעס אַ בקשה צו אים, האָב איך אַרויסגענומען דאָס חומשל, וואָס איך האָב מיטגענומען מיט זיך, מחמת דעם וואָס דאָרט האָב איך נאָך פריער אָוועקגעלייגט די צוויי הונדערט קערבלעך, וואָס מ'האָט מיר מיטגעגעבן, און אָוועקגעלייגט האָב איך זיי אויפן בלאַט, וואו ס'זיינען פאָרשריבן די „עשרת הדברות"; געעפנט דאָס חומשל, האָב איך אַרויסגענומען דאָס געלט, און אָוועקלעגנדיק דאָס אויפן טיש, האָב איך געזאָגט, אַז דאָס איז אַ מתנה פאַר אים פון דער יידישער קהילה אין מאָהיליעוו.

— הענט און פיס האָבן מיר געציטערט, ווען איך האָב פאָר אים אויפן טיש דאָס געלט אָוועקגעלייגט — האָט דער אַלטער ר' עזריאל ווייטער דער־ציילט. — אָבער איך בין געווען גרייט אויף אַלץ. אָפילו אויפן טויט. און וואָס, מיינט איר, האָט ער געטאָן, דער אַדון הגדול אַלייך? ער האָט דאָס געלט פינקטלעך איבערגעציילט און האָט עס אַרײַנגעלעגט אין קעשענע, און נאָכדעם מאָכט ער צו מיר אָזוי:

„גוט! אַ דאַנק דיר, אַלטיטשקער, און איך דאַנק אויך די, וואָס האָבן דיך צו מיר געשיקט."

— פון דעם אופן ווי ער האָט דאָס געזאָגט, האָב איך ניט געקענט וויסן, צי ער מיינט דאָס טאָקע, אָדער ס'איז בלויז אַן אָנשטעל אָזאָ. איך האָב זיך נאָך אַלץ געריכט אויפן ערגסטן. איך האָב זיך דאָך שטאַרק געשראָקן. און נאָך מער האָב איך זיך אָנגעהויבן שרעקן, ווען איך האָב דערזען ווי מיטאָמאָל שטעלט ער אַן די אויגן אויף מיר און ער מעסט מיך אַפּ מיט די בליקן פון אויבן ביז אַראָפּ.

„און וואָס איז דאָס?" — האָט ער ביי מיר געפרעגט, און אָנגעוויזן אויף די ווייסע תכריכים, וואָס ער האָט ביי מיר דערזען אונטער דער שוואַרצער קאַפּאָטע. — „וואָס איז דאָס?"

— דאָס זיינען תכריכים — האָב איך אים געענטפערט. — ביי אונדז יידן איז איינגעפירט, אַז ווען אייגער שטאַרבט, טוט מען אים אַן ווייסע תכריכים...

און איך, וואָשע וויסאָקאָבלאָגאָראָדיע, בין, ווי איר זעט, שוין אַ זקן, און איך ריכט זיך יעדן טאָג אויפן טויט. אַ מענטש איז דאָך ניט ביי זיך אין די הענט. נו, איז פאַרשטייט איר מיך, בין איך גרייט און איך האָב דעריבער אַנגעטאָן די תכריכים איידער איך בין געגאַנגען צו אייך... איך בין גרייט. טוט מיט מיר, וואָס איר ווילט!...

— נו, ווייטער, ווייטער! — זיינען אַלע יידן אין „קאָלטן" בית־המדרש געוואָרן זייער נייגעריק — דערציילט, ר' עזריאל, וואָס איז געווען ווייטער?

און דער אַלטער ר' עזריאל האָט דערציילט:

— וועז איך האָב דערזען ווי ער, דער אדון־הגדול, הויבט אַן ציען מיט די אַקסלען און נעמט אַלץ ניט אַראָפּ די אויגן פון מיר, האָב איך געמיינט, אַז אָט קומט עס שוין, און ער וועט מיך שוין אַוודאי קיין לעבעדיקן ניט אַרויסלאָזן, האָב איך געגומען דאָס חומשל אין די הענט אַריין און האָב צו אים געזאָגט — און אַלץ אויף רוסיש, עס פאַרשטייט זיך — וואָשע וויסאָקאָבלאָגאָראָדיע, — האָב איך צו אים געזאָגט, — איר זעט, דאָס איז אַ חומשל, אונזער תורה, וואָס גאָט האָט אונדז געגעבן אויפן בארג סיני, און דאָס זיינען די עשרת הדיברות, די צען געבאָט, וואָס אַלע פעלקער פון דער גאַנצער וועלט דאַרפן אָפּהיטן. איז ביי אָט דעם חומשל, ביי אונדזער הייליקער תורה, בין איך גרייט צו שווערן פאַר אייך, וואָשע וויסאָקאָבלאָגאָראָדיע, אַז איך וועל קיינעם ניט דערציילן וואָס עס איז דאָ פאַרגעקומען צווישן אונדז ביידן. יאָ, איך בין גרייט אייך צו געבן אַ שבועה, אַ הייליקע שבועה, אַז קיינער וועט ניט וויסן, אַז איר האָט ביי מיר גענומען געלט!... אָט אַזוי האָב איך צו אים געזאָגט. טאָקע מיט די ווערטער. און ווייסט אירּ, וואָס ער האָט מיר דערויף געענטפערט? ער האָט זיך שטאַרק צעלאַכט, דער אַדון־הגדול; ער האָט זיך ממש געהאַלטן ביי די זייטן פון געלעכטער, און, לאַכנדיק, האָט ער צו מיר געזאָגט:

„גאָר איינער! פאַרקערט. איך ווייל, אַז דו זאָלסט דאָס יאָ דערציילן. דערצייל דאָס אַלעמען, און זאָלן אַלע וויסן, אַז איך נעם"...

די דאָזיקע געשיכטע, וואָס קלינגט אַנעקדאָטיש, ווערט אַנגעגעבן ווי אַ היסטאָרישער פאַקט אין די זכרונית פון דעם מאָסקווער רב ר' יעקב מזאה, וועלכער איז געווען אַ מאָהיליעווער. ער שטעלט זיך דאָרט אָפּ דערויף גאַנץ אויספירלעך אין אַ באַזונדער קאַפּיטל, און ער פאַרזיכערט, אַז וועז ער איז נאָך געווען אַ קליין יינגל, האָט ער דאָס ניט איין מאָל געהערט פון זיין זיידן אוך אויך פון אַנדערע אַלטע מאָהיליעווער יידן, וואָס פלעגן אַריינקומען צו זיין זיידן אין שטוב*).

*) הרב יעקב בן ישעיהו מזא"ה: זכרונות, כרך ד, אינעם קאַפּיטל „השוחד הראשון".

כאראקטעריסטיש איז אבער די געשיכטע סיי־ווי־סיי. כאראקטעריסטיש פאר דעם רעזשים, וואס האט אין רוסלאנד געהערשט אונטער די צארן, און כאראקטעריסטיש אויך פאר דער טרויעריקער לאגע, אין וועלכער עס האבן זיך אין יענע צייטן געפונען די יידן.

*
**

עס איז די מאהיליעווער יידן א לאנגע צייט געווען שווער צו פועלן ביי זיך, אז זיי זיינען שוין רוסישע אונטערטאנען. דער רעזשים פון די צארן האט זיך שווער געלעגט אויף זיי אפילו דאן, ווען עס איז אין שטאט געווען א „גובערניע" איספראוניק, אדער אן אנדער נאטשאלניק, וואס האט אמאל געקענט טאן יידן א טובה, ווען מען האט אים גוט באלוינט דערפאר. און אפילו נאכדעם ווי עס זיינען שוין אוועק עטלעכע צענדליק יאר, האבן מאהיליעווער יידן, אפילו גאר פרומע, נאך אלץ ניט געקענט פועלן ביי זיך, אז דער רוסישער צאר איז זייער מלך און אז זיי דארפן אים בענטשן און לויבן.

דאס קען מען זען פון דעם, וואס נאכדעם ווי מוראוויאוו האט אינם יאר 1830 אונטערדריקט דעם פויליש־אויפשטאנד און ארויסגעגעבן א באפעל, אז אין אלע שולן און בתי־מדרשים זאל מען שבת און יום־טוב זאגן א תפילה פאר קיסר, האבן די יידן אין מאהיליעוו קיין חשק ניט געהאט דאס צו טאן: זיי האבן דאס געהאלטן פאר א גזירה, און שטארקער ווי אלע אנדערע, האט קעגן דעם אויסגעדריקט א פראטעסט דער חזן ר' מרדכי, וועלכער איז געווען זייער א פרומער.

וען מ'האט ר' מרדכי דעם חזן געלאזט וויסן, אז פון איצט אן און ווייטער וועט ער שבת און יום־טוב דארפן בעטן גאט פאר רוסישן קיסר און זאגן ביים עמוד „הנותן תשועה למלכים הוא יברך את אדונינו הקיסר", איז ער געקומען צום רב און האט צו אים געזאגט:

— רבי, איך קען דאס ניט! אויף דער עלטער זאל איך מטמא זיין מיינע ליפן און אין א מקום־קודש בעטן גאט פאר אזא רשע, פאר אזא אויסוואורף?! אויב דאס איז א גזירה, איז זאל מען אנשטעלן אן אנדער חזן און זאל ער דאס טאן. איך קען ניט, און איך זאג זיך דעריבער אפ פון חזנות!

און וען מ'האט ר' מרדכין געגעבן צו פארשטיין, אז ער טאר זיך פון דעם ניט אפזאגן, וויל ס'איז פשוט א סכנה פאר אים, איז ער געפאלן אויף א שכל: ער האט אפגעמאכט מיט די משוררים, אז אלע מאל, ווען ער וועט אין דער תפילה „הנותן תשועה למלכים" קומען צו די ברכות, וואס מ'דארף געבן דעם רוסישן קיסר, זאלן זיי אלע, אן ווערטער, אנהויבן זינגען אין דער הויך אויפן

קול. און פונקט דאָן וועז ז׳י משוררים האָבן געמאַכט אַזעלכע קולות, אַז מ׳האָט ניט געקענט הערן אַ וואָרט, האָט דער אַלטער מאַהיליעווער חזן ר׳ מרדכי געגעבן דעם רוסישן קיסר די אמתע „ברכות". אַנשטאָט „יברך וישמור ויצור", האָט ער גאָר געזאָגט „תעקר ותשבר ותמגר". און וועז די משוררים האָבן אויפ־געהערט שרייען, האָט ער געענדיקט מיט די וועדטער פון דער תפילה, אַז „אין זיין צייט און אין אונדזער צייט זאָל קומען אַ ישועה אויף יידן."

און ער האָט געהאָט וועמען צו שילטן און פאַרוואָס צו שילטן, דער פרומער מאַהיליעווער חזן ר׳ מרדכי. דער קיסר פון רוסלאַנד אין יענער צייט איז געווען ניקאָלאַי דער ערשטער.

עס זיינען אין מאַהיליעוו געווען אַנגעזעענע רבנים און לומדים, מיט וועלכע מ׳האָט זיך אומעטום שטאַרק געריכטן. צווישן זיי האָט מען געקענט גע־פינען אַזעלכע, וואָס זיינען זייער שאַרף ביים געבן אַזאַ ענטפער ווי מ׳פאַרדינט. און איינער פון זיי איז געווען דער מאַהיליעווער רב ר׳ שמחה, וואָס האָט זיך שטאַרק אויסגעצייכנט אין שאַרפקייט.

דערציילט מען וועגן ר׳ שמחהן, אַז ער איז איינמאָל געפאָרן אין באַן קיין דרוזגעניק אויף אַן אַסיפה פון רבנים. וועז מען איז אַריינגעפאָרן טיף אין דער ליטע און עס האָבן אין וואַגאָן אָנגעהויבן אַריינקומען ליטווישע לומדים, וואָס האָבן זיך צערעדט מיט אים, האָבן זיי אין זיין אויסשפראַך דערקענט, אַז ער איז ניט קיין ליטוואַק, און אַז ער קומט אַוודאי פון רייסען. און אַזוי ווי זיי, די ליטווישע לומדים, זיינען געווען זיכער, אַז אַ ייד, וואָס קומט ניט פון דער ליטע, מוז אַוודאי זיין אַן עם־הארץ, האָט אים איינער פון זיי געשטעלט אַ פראַגע:

— זאָגט מיר, איך בעט אייך, ר׳ ייד, וואָס פאַר אַ סדרה גייט היינטיקע וואָך?

דאָס האָט ר׳ שמחהן שטאַרק פאַרדראָסן, ווייל ער האָט דאָך גלייך געכאַפט די כוונה דערביי. איז אַנשטאָט צו ענטפערן דעם עזות־פנים וואָס פאַר אַ סדרה עס גייט היינטיקע וואָך, האָט ער אים אויך געשטעלט אַ פראַגע:

— זאָגט מיר, איך בעט אייך, ר׳ ייד, וויפל מאָל ווערט דערמאָנט דער נאָמען פון דעם אמוראי רב פפא אין דער גמרא?

דערהערט אַזאַ פראַגע, איז דער ייד געבליבן זיצן אַ צעטומלטער:

— איך פאַרשטיי ניט, — האָט ער געזאָגט. — איך פרעג ביי אייך וואָס פאַר אַ סדרה עס גייט היינטיקע וואָך, ענטפערט איר מיר ניט דערויף און איר פרעגט גאָר ביי מיר וויפל מאָל עס ווערט דערמאָנט דער נאָמען רב פפא אין דער גמרא!...

— וואָס איז דאָ ניט צו פאַרשטיין? — האָט ר׳ שמחה אים געענטפערט

מיט אַ שמייכל. — דער שטייגער איז צו פרעגן ביי יענעם אַזוינס, אויף וואָס מען קען אַליין גלייך געבן דעם ענטפער. נו, האָט איר מיר געשטעלט אַ פראַגע, אויף וועלכער איר קענט גלייך געבן דעם ענטפער, און איך האָב אייך געשטעלט אַ פראַגע, אויף וועלכער איך קען גלייך געבן דעם ענטפער. איצט פאַרשטייט איר שוין?

און דער ליטוואַק האָט פאַרשטאַנען, און ער האָט שוין דעם מאהיליעווער רב ר׳ שמחהן מער קיין קשיות ניט געשטעלט.

***

צווישן די גאָר גרויסע רבנים אין דער שטאָט מאָהיליעוו וואָס ביים דניעפר, איז געווען דער באָרימטער מלבי״ם, (ר׳ מאיר־לייבוש קעמפנער), וואָס האָט אָנגעשריבן אַ פירוש אויף דער תורה און זיך געמאַכט אַ גרויסן נאָמען ביי יידן מיט נאָך אַנדערע וויכטיקע ספרים.

דער מלבי״ם אַליין איז ניט געווען קיין וויס־רוסישער, נאָר אַן אוקראַינער ייד. ער איז געבאָרן געווארן אין דעם שטעטל וואָלאָטשיסק, וואָלינער גובערניע. אין דער עלטער פון ניין און צוואַנציק יאָר איז ער שוין געווען אַ רב אין פּויזן און ער האָט מיט זיין לומדות געשמט אומעטום, וואו עס זיינען נאָר געווען יידן, וואָס האָבן געלערנט. אויך אין בוקאַרעשט, אין דער הויפּט־שטאָט פון רומעניע, איז ער שפּעטער געווען אַ רב, און וויל ער איז דאָרט אַרויס־געטראָטן קעגן די, וואָס האָבן געפּרעדיקט רעפאָרמען אין יידישקייט, האָט מען אים אזוי לאַנג פאַרפאָלגט און אַזוי לאַנג געגראָבן אויף אים ביז מען האָט אים, אויפן באָפעל פון דער רעגירונג, אַרײַנגעזעצט אין געפענגעניש, און וועגן משה מאַנטעפיאָרע איז געקומען קיין בוקאַרעשט זיך משתדל צו זיין פאָר די יידן אין רומעניע, האָט ער זיך אויך פאַראינטערעסירט אין דעם סכסוך, וואָס דער מלבי״ם האָט געהאַט מיט די רעפאָרמער, און ער האָט ניט געוואָלט ביז מען האָט דעם גרויסן יידישן למדן פון אוקראַינע אַרויסגעלאָזט פון געפענגעניש, אַבער פאַרבלייבן אין בוקאַרעסט האָט דער מלבי״ם שוין ניט געקענט; דער באַדינג איז געווען, אַז גלייך נאָכדעם ווי מען לאָזט אים אַרויס פריי, מוז ער פאָרלאָזן רומעניע און מער קיינמאָל ניט קומען אַהין.

וועגן מען האָט דעם מלבי״ם, אינם יאָר 1870, געבראַכט קיין מאָהיליעוו, ער זאָל דאָרט זיין דער רב, איז ער שוין ניט געווען קיין יונגערמאַן; ער איז דאָן אַלט געווען אַיין און זעכציק יאָר. אָבער די ענערגיע און דעם מוט, וואָס ער האָט אַרויסגעוויזן אין די צייטן וועגן ער איז געווען רב אין מאָהיליעוו, איז ממש געווען צו באַוואונדערן; אין זיין קאַמף פאָר דעם וואָס ער האָט געהאַלטן

פּאַרן עיקר פון יידישקייט, און יידישער מאָראַל, האָט ער זיך ניט געשראָקן פאַר קיינעם — ניט פאַר די רייכע, וואָס האָבן געקוקט קרום דערויף וואָס אין זיינע דרשות זאָגט ער מוסר פאַרוואָס מען העלפט ניט ענוג די אָרעמעלייט, און אויך ניט פאַר די משכילים, וועלכע האָבן אים געהאַלטן פאַר אַ פרומען פאַנאַטיקער, וואָס פאַרשטייט ניט דעם גייסט פון דער נייער צייט.

ווען מען האָט אים נאָר געזאָגט אַזוינס, מיט וואָס מען איז אויסן געווען אים צו טרעפן, האָט ער גלייך דערויף אָפּגעענטפערט אַזוי, אַז יענער זאָל זיך פילן נאָך מער געטראָפן.

דערציילט מען ווי איינער, וואָס האָט זיך אין מאָהיליעוו געהאַלטן פאַר אַ גאָנצן חכם און אויך פאַר גאָר אַ וואָשנעם משכיל, האָט אים אמאָל געשטעלט אַ קלאַץ־קשיא.

— זאָגט מיר, רבי, — מאָכט אַזוי יענער צו אים. — איר האָט דאָך אַוודאי געהערט וואָס מען זאָגט, אַז וועלן מען דערזעט אַ רב, דאַרף מען זיך אויפשטעלן, און וועלן מען דערזעט אַ הונט, איז בעסער וועלן מען אַנטלויפט. איר האָט דאָך אַוודאי געהערט דערפון? נו, איז ווי איז דער דין, וועלן מען דערזעט מיטאמאָל אי אַ רב, אי אַ הונט?

האָט דער מלבי״ם געענטפערט:

— קיין דין איז דאָס ניט. דאָס איז בלויז אַ מנהג, און ניט אין יעדער שטאָט איז דער מנהג דער זעלביקער. ווי מען איז זיך נוהג אין מאָהיליעוו אין אַזאַ פאַל ווייס איך ניט. אָבער דאָס קענען מיר גלייך אויסגעפינען: לאָמיר ביידע אַרויסגיין אין גאַס, וועלן מיר זען...

בכלל האָט דער מלבי״ם אין מאָהיליעוו זיך שטענדיק אַרומגעריסן מיט יענעם מין ניט דערבאַקענע משכילים, וואָס האָבן זיך פון ערגעץ אָפּגעריסן און זיינען אין ערגעץ ניט דערגאַנגען. און איינמאָל, וועלן ער האָט אין בית־מדרש געזען ווי מען רופט אויף צו דער תורה אַ משכיל פון יענעם טיפּ, און ער מאָכט די ברכה מיט אַ ניגון און זאָגט אַרויס אַזוי געשמאַק די ווערטער „אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו״, האָט ער, דער מאָהיליעווער רב, וואָס האָט געהאַט אַ גוטן הוש פאַר הומאָר, געגעבן אַ זאָג מיט אַ שמייכל:

— אויב אימיצער דאַרף באמת דאַנקען גאָט דערפאַר וואָס ער האָט די תורה געגעבן צו די יידן און ניט צו די גויים, איז דאָס ער, וואָס האָלט ניט פון יידישקייט. וואָרעם ווען גאָט וואָלט געגעבן די תורה צו די גויים, וואָלטן זיי אים דאָך געצוואונגען, ער זאָל אָפּהיטן אַלע געזעצן. די מלוכה וואָלט אים געצוואונגען דערצו און ער וואָלט געמוזט זיין אַ גוי צווישן גויים. אַזוי אָבער, וויל גאָט האָט געגעבן די תורה צו די יידן, הערט ער אַלעמען ווי דעם פאַראַיאַריקן שניי און ער איז זיך אַ פרייער פויגל און ער טוט וואָס ער ווייל און

ער האט פאר קיינעם קיין מורא ניט וועז ער היט ניט אפ די מצוות פון דער תורה. וואס האט ער מורא צו האבן, אז די מלוכה וועט אים סיי־ווי־סיי ניט צווינגען דערצו?...

עס איז צום מלבי״ם קיין מאהיליעוו איינמאל געקומען א ייד, בעטן א הסכמה אויף א חיבור, וואס ער האט פארפאסט. דער נאמען פונם מחבר איז געווען יעקב, און ער האט דעם חיבור זיינעם א נאמען געגעבן „ויאמר יעקב״. האט דער מלבי״ם אים געהייסן איבערלאזן דעם חיבור און קומען נאך דער הסכמה אין א פאר טעג ארום. אין די פאר טעג האט דער מלבי״ם באוויזן איבערצו־לייענען דעם חיבור און ער האט געזען, אז מער ווי פלוידעריי איז דארט גאר ניטא. און וועז דער מחבר איז אין דער באשטימטער צייט געקומען נאך דער הסכמה, האט דער מלבי״ם צו אים געזאגט:

— מיר געפעלט זייער דער נאמען פון אייער חיבור, און איך מוז אייך זאגן, אז פאר אזא חיבור ווי איר האט אנגעשריבן פאסט זיך דער נאמען „ויאמר יעקב״ זייער גוט.

— הייסט עס, אז ס׳געפעלט אייך? — איז דער מחבר געווען צופריידן.

— יא, עס געפעלט מיר, — האט דער מלבי״ם אים געענטפערט. — און ווייסט איר פארוואס? מחמת עס איז פונקט ווי אין דער תורה, אין דער פרשה וישלח; דארטן שטייט אויך „ויאמר יעקב״, און יעקב, הייסט עס, האט גע־זאגט, אבער ווייטער שטייט ניט וואס ער האט געזאגט. עס איז גלאט ויאמר יעקב — און געזאגט האט ער גארניט...

צווישן די זאכן, וואס זיינען ביי דעם מלבי״ם געווען זייער וויכטיק און וואס ער האט זייער הויך געשעצט, איז געווען — א גוט הארץ. ער האט געהאלטן, אז די גרעסטע מעלה וואס א מענטש קען האבן, איז — א גוט הארץ. און אין די דרשות, צו וועלכע מען האט זיך אין מאהיליעוו געווויינלעך גוט צוגעהערט, האט ער א סך מאל ארויסגעבראכט ווי שיין עס איז צו האבן א גוט הארץ און העלפן ארעמע און קראנקע מענטשן מיט וואס מען קען נאר.

איינמאל, וועז מען האט אים דערציילט, אז אין א שטעטל לעבן מאהיליעוו האבן די גבירים פארשטיינערטע הערצער און אז אלע מאל, וועז מען קומט צו זיי מאנען אויף צדקה, ענטפערן זיי, אז זיי גיבן שוין אזוי אויך געגוג, איז ער אוועקגעפארן אהין, און ווי געווויינלעך איז ער דארט געגאנגען אין בית־מדרש דאוונען, און דארט האט ער געזען ווי ביים ארויסגעמען א ספר־תורה פון ארון, קומען צו די שיינע בעלי־בתים, די גבירים, און זיי קושן דאס ספר־תורה מיט דער האנט, ווי דער שטייגער איז.

נאכן דאוונען האט דער מלבי״ם דארט אין בית־המדרש געהאלטן א דרשה, און דערביי האט ער געזאגט:

— אַלץ איז דאָ ביי אייך אין שטאָט קאָפויער; די תורה קושט איר דאָ מיט די הענט, און צדקה גיט איר מיטן מויל... דאַרפן דאַרף אַבער זיין אַנדערש: קושן די תורה דאַרף מען מיטן מויל. צדקה אַבער דאַרף מען געבן מיט די הענט...

אָפילו זיך אַליין האָט דער מלבי״ם אויך געקענט אַרײַנזאָגן. מיט זיין שאַרפן חוש פאַר הומאָר האָט ער פֿשוט ניט געקענט ביישטיין דעם נסיון וועג עס האָט זיך געמאַכט אַ געלעגנהייט צו זאָגן אַ גלייך־וועדטל אויפן אייגענעם חשבון. און וועג ער האָט אַנגעשריבן זיין פֿירוש אויף דעם ספר דניאל און אויסגערעכנט, אַז אין דעם יאָר תרפ״ח (1928) וועט געשען דער גרויסער נס און משיח וועט קומען און יידן וועלן געהאָלפן ווערן, האָט אים אין מאַהיליעוו אײַנער געפרעגט:

— רבי, פאַרוואָס האָט איר דוחה געווען דעם קץ? פאַרוואָס האָט איר ניט אויסגערעכנט אַזוי, אַז עס זאָל אויסקומען, אַז משיח זאָל קומען פריער?...

— וואָס מיינט איר, — האָט דער מלבי״ם דערויף געענטפערט מיט אַ קלוגן שמייכל. — איך בין אַ נאַר? איך האָב דאָס מיט אַ כיוון אויסגערעכנט אַזוי, כדי מען זאָל מיך ביים לעבן ניט האַלטן פאַר קיין ליגנער...

ביי די אַרימע לייט אין מאַהיליעוו איז דער מלבי״ם געווען זייער באַליבט און זיי האָבן ממש געלעקט די פינגער פון זיינע דרשות, אין וועלכע ער האָט אפט געזאָגט מוסר די גבירים און גערעדט צו זיי האַרבע ריידן. די משכילים אַבער האָבן פון אים ניט געהאַלטן; זיי האָבן אויף אים געקוקט ווי אויף אַ פרומען פאַנאַטיקער, וואָס איז קעגן דער השכלה, דער „היממלישער טאַכטער״, און אין זייער פאַרביטערטקייט קעגן אים זיינען זיי געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז זיי האָבן זיך אפילו ניט אַפגעשטעלט פאַר אַזאַ זאַך ווי צו שיקן צום גובערנאַטאָר אַ מסירה אויף אים, אַז ער איז אַ פאָליטישער פאַרברעכער, און דאָס האָט זיך דער מלבי״ם דערשראָקן און ער איז פון מאַהיליעוו אַנטלאָפן קיין אויסלאַנד, און דאָרט איז ער געוואָרן רב אין קעניגסבערג. אומגעקערט צוריק קיין רוסלאַנד האָט ער זיך ערשט מיט אַ פאָר יאָר שפּעטער. דאָן האָט מען אים אין ווילנע אויסגעקליבן פאַרן שטאָטישן מגיד, אַבער דער ווילנער גובערנאַטאָר האָט די וואַלן ניט געוואָלט גוטהייסן, און וועג דער מלבי״ם איז ווידער געבליבן אַן פרנסה, האָט אים די ייִדישע קהילה אין קרעמענטשוג אַנגעבאָטן אַנצונעמען די שטעלע פון אַ רב ביי זיי, אַבער אויפן וועג קיין קרעמענטשוג איז ער געשטאָרבן, און באַערדיקט האָט מען אים אין קיעוו.

דאָס איז געווען אינם יאָר 1879. דער מלבי״ם איז דעמאָלט אַלט געווען זיבעציק יאָר.

*
**

מיט דער שטאָט מאָהיליעוו איז אויך פֿאַרבונדן אַן אויסערגעווײנלעך אינ־טערעסאַנטער קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער רוסישער רעוואָלוציע.

וועז עס האָט זיך אין רוסלאַנד אָנגעהויבן די רעוואָלוציע פון 1917, איז דער צאַר פון רוסלאַנד, ניקאָלאַי דער צווייטער, דאַן געווען אין דער שטאָט מאָהיליעוו, וואָס ביים דניעפּר, וויייל דאָרט איז דעמאָלט געווען די מיליטעררישע הויפּט־קוואַרטיר, די „סטאַווקא", וווּ מען האָט דאָס געראָפֿן. און אַלע אָנגע־זעענע געזעלשאַפֿטלעכע און אויך די אָפּיציעלע מעלדונגען וועגן דעם גאַנג פון דער מלחמה.

אָנגעקומען קיין מאָהיליעוו איז דער קיסר אין דעם טאָג פון ניינטן מאַרטש, און מיט אַ טאָג שפּעטער האָט אים שוין דער דעמאָלטיקער קריגס־מיניסטער ביעלי־אַיעוו געלאָזט וויסן טעלעגראַפֿיש, אַז אין פּעטראָגראַד האָבן זיך אָנגעהויבן גאַנץ ערנסטע אומרועז.

צוויי טעלעגראַמעס אין איין טאָג האָט דער קריגס־מיניסטער דאַן צוגע־שיקט צום צאַר. אין דער ערשטער טעלעגראַמע האָט ער אים געמעלדעט, אַז די אַרבעטער פון אַלע פּעטראָגראַדער פאַבריקן זיינען אַרויס אין סטרייק, און אַז עס הויבן זיך אַן אומרועז איבער דעם וואָס אין שטאָט פעלט אויס עסנוואַרג. אין דער צווייטער טעלעגראַמע האָט ער אים געמעלדעט, אַז די אַרבעטער בא־וועגונג איז שוין אַרויס אין גאַס און די אומרועז ווערן אַלץ גרעסער און גרעסער.

דער קריגס־מיניסטער האָט אָבער, ווי עס שיינט, ניט געוואָלט אַז דער צאַר זאָל זיך שטאַרק דערשרעקן. דערצו נאָך האָט ער אַוודאי געוואָלט ווייזן ווי געטריי ער דינט אים, האָט ער אין די זעלבע טעלעגראַמעס אים געשריבן, אַז בכלל איז די לאָגע ניט געפערלעך און אַז עס וועט ניט אָנקומען שווער די בונטן איינצושטילן.

און דער צאַר האָט אים געגלויבט, אין זיין פאַרבלענדעניש האָט ער נאָך אַלץ געמיינט, אַז דאָס פאַלק איז מיט אים און אַז די אַרמיי איז אַוודאי אינגאַנצן אויף זיין זייט, און אַז ער דאַרף זיך דעריבער ניט שרעקן פאַר קיין בונטן; מען וועט אַרויסשיקן סאָלדאַטן מיט ביקסן, וועלן זיי זיך שוין מיט די בונטאָר־שטשיקעס אָפּרעכענען און עס וועט ווידער זיין שטיל.

אָפּילו נאָכדעם וועז מען האָט אים אין אַ טעלעגראַמע געמעלדעט, אַז די סאָלדאַטן אין פּעטראָגראַד האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו שיסן אויף דער מאַסע אין גאַס און אַז עס איז קלאָר, אַז מען קען זיך מער אויפן מיליטער אין דער קרוינ־

שטאָט ניט פֿאַרלאָזן, האָט דער צאָר נאָך אַלץ געגלויבט, אַז די לאָגע איז ניט אַזוי ערנסט ווי מען מיינט, און ער האָט זיך צוגעהערט צו דער עצה פון די וואָס האָבן אים געזאָגט, אַז דאָס בעסטע וואָס מען קען איצטער טאָן איז — ברענגען קיין פּעטראָגראַד סאָלדאָטן פונם פראָנט, און זיי וועלן שוין געוויס איינשטילן די בונטן אַזוי, אַז קיינער וועט זיך שוין מער ניט דערוועגן אַרויסצורופן אַ נייעם בונט.

אויך צו דער עצה פון מיכאַיל ראָדזיאַנקאָ האָט זיך דער לעצטער רוסישער צאָר ניט צוגעהערט. וועג ער האָט אין מאָהיליעוו באַקומען אַ טעלעגראַמע פון ראָדזיאַנקאָ, וועלכער איז דאָן געווען דער פאָרזיצער פון דער דומע, אַז מען זאָל אויפלייזן דעם אַלטן מיניסטאָרן־קאַבינעט און שאַפן אַ נייעם מיניסטאָרן־קאַבינעט, וואָס זאָל זיין פאָראַנטוואָרטלעך צו די פאָרטרעטער פון פאָלק אין דער דומע, האָט דער צאָר דאָס געהאַלטן פאַר אַן אומזין און גאָרניט געוואָלט קלערן אָפילו דערפון.

עטלעכע טעג נאָכאַנאַנד זיינען געפלויגן טעלעגראַמעס פון פּעטראָגראַד קיין מאָהיליעוו. אין יעדער טעלעגראַמע האָט מען דעם צאָר פון רוסלאַנד געגעבן עצות, אַז ער זאָל איינפירן רעפאָרמען און אייניגיין אויף פּשרות, וויל אַנדערש וועט מען דעם צאָרן פון די מאַסן ניט קענען איינשטילן. אָבער ניקאָלאַי דער צווייטער האָט זיך צו די אַלע עצות ניט צוגעהערט. זיצנדיק אין דער מיליטערישער הויפּט־קוואָרטיר אין דער שטאָט מאָהיליעוו ביים דניעפּר, אַרומגערינגלט מיט גענעראָלן, וואָס האָבן זיך פאָר אים געצויגן און געבויגן, האָט ער געמיינט, אַז קיינער אין דער וועלט קען ניט ברעכן זיין מאַכט; ער איז דער געקרוינטער הערשער, ער איז דער גרויסער פירער, וועמען אַלע מוזן פאָלגן און וועלן פאָלגן, און אַלע מאָל, וועג מען האָט אים געבראַכט אַ נייע טעלעגראַמע מיט אַן עצה וועגן נויטיקע רעפאָרמען אין דער פאָליטיק פון לאַנד, האָט ער געענטפערט, אַז ער דאַרף ניט קיין עצות — ער וויסט אַליין וואָס ער האָט איצט צו טאָן.

וועג די לאָגע איז שוין געווען אַזאַ, אַז יעדער איינער האָט שוין געקענט זען וואוהין דער רעוואָלוציאָנערער שטראָם גייט, האָט דער צאָר אין מאָהיליעוו נאָך אַלץ געמאַכט פלענער ווי אַריבערצוברענגען מיליטער פונם פראָנט איינצושטילן און אונטערדריקן די אומרוען אין פּעטראָגראַד. ער האָט שוין אָפילו געהאַט באַשטימט אַ גענעראַל, וואָס זאָל אויף זיך נעמען די גרויסע אויפגאַבע צו אונטערדריקן דעם רעוואָלוציאָנערן אויסברוך אָן רחמנות און אים דערטרינקען אין בלוט. דאָס איז געווען דער גענעראַל איוואָנאָוו. און וועג דער צאָר איז שוין געווען פאַרטיק מיטן פלאָן, האָט ער זיך פון מאָהיליעוו געלאָזט פאָרן קיין צאַרסקאָיע סעלאָ און ער האָט שוין אַוודאי געטרוימט וועגן דער

פריילעכער בשורה, וואס ער וועט געוויס הערן אין גיכן, אז זיין געבוירן האט דעם רעוואלוציאנערן אויסברוך אין דער קרוינשטאט אונטערדריקט. אבער אויפן וועג האט ער באקומען ידיעות, וואס האבן אים שטארק צעטומלט; ער האט זיך מיטאמאל דערוואוסט, אז ער קען גאר מער ניט פארן וואהין ער וויל, ווייל ווייטער, אויפן וועג קיין צארסקאיע סעלא, געפינט זיך שוין גאר די אייזנבאן־ליניע אין די הענט פון די רעוואלוציאנערן. און וועז ער האט זיך אפגעשטעלט אין דער שטאט פסקאוו, איז ער שוין געווען אזוי געפאלן ביי זיך, אז ער האט שוין מער גארניט געקענט טראכטן וועגן אזא זאך ווי געבן באפעלן, אז מען זאל אונטערדריקן דעם רעוואלוציאנערן אויסברוך; ער האט זיך דאז מיט אמאל עפעס ווי אויסגעניכטערט פון א שיכרות, וואס האט אים די גאנצע צייט געהאלטן אין אזא צושטאנד, אז ער האט ניט געקענט זען קיין זאכן אין זייער ריכטיקן געשטאלט. און ווי ער האט זיך נאר פון דער דאזיקער שיכרות אויסגעניכטערט, איז שוין פאר אים געוואקן קלאר, אז ער איז א פארלארענער. און דאן האט ער, אין פסקאוו, אנגעשריבן א פאפיר, אז ער זאגט זיך אפ פונם טראן.

דאס איז געווען אין דעם טאג פונם 15טן מארטש, אינם יאר 1917. אין יענעם טאג איז אין רוסלאנד אפגעשאפט געווארן א קייזערלעכע דינאסטיע, וואס האט געהערשט איבערן לאנד מער ווי דריי הונדערט יאר — די דינאסטיע פון די ראמאנאוס!

פארן ווייטער האט ניקאלאי ראמאנאוו דעמאלט שוין מורא געהאט, און ער האט זיך דעריבער אומגעקערט צוריק קיין מאהיליעוו. און מיט עטלעכע טעג שפעטער זיינען צו אים געקומען פיר דעפוטאטן פון דער דומע—גריבונין, קאלינין, בובליקאוו און ווערשינין; נאך איידער זיי זיינען צו אים קיין מאהיליעוו געקומען, האט ער שוין ארויסגעקוקט אויף זיי, ווייל א קלאנג האט זיך צו אים דערטראגן, אז די נייע צייטוויליקע רעגירונג, וואס האט איבערגענומען די מאכט, וועט אים לאזן ארויספארן קיין אויסלאנד; ער האט געמיינט, אז דאס זיינען די פיר דעפוטאטן פון דער דומע צוליב דעם געקומען צו אים, האט ער זיי אויפגענומען ווי א געפאלענער און מיט געמאכטער העפלעכקייט. דער זעלבער מענטש, וואס איז שטענדיק געווען געווארענט צו געבן באפעלן, האט איצט שוין גענומען באפעלן. וועז מ׳האט אים גהייסן אריינגיין אין דעם באן, וואס איז שוין געשטאנען גרייט, האט ער געפאלגט און איז אריינגעגאנגען, כאטש ער איז ניט געווען זיכער וואהין מ׳וועט אים פירן און צו וועמען מען וועט אים ברענגען. און וועז דער באן האט שוין געהאלטן אין גיין, האבן די פיר דעפוטאטן פון דער דומע אים געלאזט וויסן, אז ער איז ארעסטירט...

דאס איז געשען אין דעם טאג פון 21טן מערץ, אינם יאר 1917; און

פֿאַרגעקומען איז דאָס אין דער שטאָט מאַהיליעוו, וואָס ביים דניעפּר. דאָרט איז אַרויפגעשאָטן געוואָרן די גרעסטע לאָפּעטע ערד אויפן קבר פון דער גאַנצער ראַמאַנאָוו־דינאַסטיע. דאָרט האָט מען דעם לעצטן געקרוינטן הערשער פון רוסלאַנד געזען אין זיין גאַנצער געפּאַלנקייט.

איבערן גאַנצן לאַנד איז די פרייד דאָן געווען גרויס. און אומעטום האָבן יידן געערעדט וועגן דעם וואָס ס׳איז אַוודאי געווען אַזוי באַשערט, אַז דווקא פון אַזאַ עכט־יידישער שטאָט ווי מאַהיליעוו, זאָל מען דעם לעצטן צאַר אַוועק־פירן אַ געפאַנגענעם אונטער אַ שטרענגער וואַך.

סמאלענסק

וועגן דעם באַרימטן רוסישן רעאַקציאָנער און שונא־ישראל פּאָבעדאָנאָסצעוו וועלט דערצייל, אַז וועך ער האָט אויסגעמאַל אין אַ געזעלשאַפט געהערט מיט גאָל און גיפט וועגן יידן און געשאָטן פּעך און שוועבל אויף זיי, און מען האָט אים געפרעגט פאַרוואָס ער האָט זיי אַזוי פיינט און פון וואַנען ער האָט דאָס גענומען די איבערצייגונג זיינע, אַז אַלע יידן אין רוסלאַנד זיינען שווינדלער, האָט ער דערויף געענטפערט מיט אַ צינישן שמייכעלע:

„דער בעסטער באַוויזיי דערויף, — האָט ער געזאָגט, — איז דער פאַקט וואָס זיי לעבן דאָ בייַ אונדז אין לאַנד און גייען ניט אונטער... קיין אַנדער פאָלק אין דער וועלט וואָלט ניט געקענט לעבן אונטער אַזעלכע שווערע געזעצן, קיין אַנדער פאָלק וואָלט לאַנג ניט געקענט עקזיסטירן אין אַ לאַנד, וואו מ׳באַגרענעצט אַזוי זייערע רעכט. און אויב זיי עקזיסטירן דאָך, איז אַ סימן, אַז זיי געפינען שוין וועגן וויי אַזוי זיך אַרויסצודרייען פון געזעץ, און דאָס מיינט אַז זיי זיינען שווינדלער...“

אַזוי האָט בייַ פּאָבעדאָנאָסצעוון געאַרבעט די לאָגיק וועך עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן יידן, און דאָס איז פאַר אים געווען זייער כאַראַקטעריסטיש. אין זיין בלינדער און פאַרביסענער שנאה צום יידישן פּאָלק האָט ער די עטישע און מאָראַלישע זייט איגנאָרירט; ער האָט זיך גלאַט בשום אופן ניט געקענט פאָרשטעלן וויי אַזוי ס׳איז גאָר מעגלעך, אַז די יידן אין רוסלאַנד זאָלן גאָר קענען לעבן אונטער אַזעלכע שווערע באַדינגונגען, וועך זיי האָבן ניט די זעלבע רעכט וואָס אַנדערע בירגער; ס׳איז אים געווען שווער צו באַגרייפן וויי אַזוי זיי קענען גאָר אָטעמען אין דעם לאַנד, וואו מ׳האָט בייַ זיי צוגענומען די סאַמע נויטיקסטע רעכט, וואָס מענטשן מוזן האָבן. און וועך ער האָט געזען, אַז זיי אָטעמען דאָך, אַז זיי לעבן פונדעסטוועגן יאָ. האָט ער ניט געטראַכט פון דעם וואָס דאָס לעבן זייערס איז אַן אָפּקומעניש און אַ גיהנום, נאָר פון דעם וואָס זיי נעמען אַוודאי אַן מיטלען זיך אַרויסצודרייען פון די שטרענגע געזעצן. און דאָס איז פאַר אים געווען גענוג צו מאַכן די צינישע באַמערקונג, אַז אַלע יידן אין רוסלאַנד זיינען שווינדלער...

אַז דאָס באַגרענעצן די רעכט פון יידן אין רוסלאַנד איז ניט מענטשלעך

און טאָקע פֿאַרברעכעריש און געמיין — וועגן דעם האָבן די פּאָבעדאָנאָסצעווס אין רוסלאַנד ניט געטראַכט. זיי האָבן געקוקט אויף די יידן ווי אויף שונאים פון לאַנד, כאָטש זיי האָבן געווואוסט, אַז דאָס איז ניט אמת, און זיי זיינען קיינמאָל ניט מיד געוואָרן צו זוכן מיטלען, וואָס זאָלן נאָך מער פֿאַראומערן און פֿאַרפינצטערן דאָס לעבן פון די יידן.

באַגרענעצנדיק די רעכט פון יידן, האָבן די רעגירונגען פון די רוסישע צאַרן פֿאַרשלאָסן פֿאַר זיי אַ סך שטעט, וואו זיי וואָלטן געקענט האָבן בעסערע מעגלעכקייטן זיך איינצוואַרדענען און האָבן פרנסה. און צווישן די שטעט, וואָס מ׳האָט פֿאַר זיי פֿאַרשלאָסן, איז אויך געווען די שטאָט סמאָלענסק. דאָרט האָבן געקענט וואוינען בלויז אַזעלכע יידן, וואָס האָבן געהאָט באַזונדערע פּריווילעגיעס דערויף, און עס האָבן זיך דעריבער דאָרט אָפּגעשפּילט אַ היפּש ביסל טראַגעדיעס אַרום דער טריעריקער פּראָגע פון „פּראָוואָזשיטעלסטוואָ״.

צווישן די דאָזיקע טראַגעדיעס און אויך קאָמעדיעס אַרום דער פּראָגע פון „פּראָוואָזשיטעלסטוואָ״, איז אין סמאָלענסק אָפֿאַל פֿאַרגעקומען אייניע, וואָס האָט אַריינגעצויגן עטלעכע הונדערט מענטשן און געמאַכט אָזאַ סענסאַציע, אַז די רעגירונג אַליין איז געווען פֿאַראינטערעסירט אין דעם, אַז מ׳זאָל דאָס וואָס שנעלער דערשטיקן און זען, אַז ס׳זאָל ניט אָנקומען קיין אויסלאַנד, וויל דאָרט וועט מען אָוודאי דעם גאַנצן ענין אויסטייטשן אָזוי, אַז אין דער זעלבער צייט וואָס מ׳וועט שאַרף קריטיקירן די פֿאַראָנדקעס אין רוסלאַנד, וועט מען אויך לאָכן אין הויפּנס.

דאָס איז געווען די געשיכטע מיט די אָזוי גערופענע „סמאָלענסקער דענ־טיסטן״, וואָס האָבן געקראָגן אַ שם איבער גאַנץ רוסלאַנד, כאָטש זיי זיינען גאָר קיינמאָל קיין דענטיסטן ניט געווען און זיי האָבן ביי קיינעם קיין צייַן ניט גערימן פון מויל...

אין אַ סך שטעט, וואו יידן האָבן קיין וואוינרעכט ניט געהאָט, זיינען אָזעלכע „דענטיסטן״ געווען, און געקראָגן זייערע דיפּלאָמען האָבן זיי אין סמאָלענסק, וויל דאָרט איז דאָס געווען לייכט צו קריגן; די פּירער פון דער מעדיצינישער פֿאַרוואַלטונג אין שטאָט האָבן דערפון אַ גוט געשעפט געמאַכט, און זיי האָבן פֿאַר געלט אָזעלכע דיפּלאָמען אַרויסגעגעבן. און די וואָס האָבן געהאָט אָזאַ דיפּלאָם, האָבן געקראָגן די רעכט צו וואוינען אין אָזעלכע שטעט, וואו ס׳איז יידן פֿאַרבאָטן געווען צו וואוינען. און ס׳איז ניט געווען קיין חיוב, אַז דער וואָס האָט אַ דיפּלאָם פון אַ דענטיסט, זאָל זיך דווקא אָפּגעבן מיט דעם פאַך; ער האָט געקענט זיין אַ סוחר, אַ שאָדריאָטשיק, אַדער גלאָט טאָן וואָס ער וויל, און די פּאָליציי האָט אים ניט געטשעפּעט וועג ער האָט געוויזן די פּאָפּירן, אָז ער איז ביים פאַך אַ דענטיסט. אַ סמאָלענסקער דענטיסט...

אַ לאַנגע צייט איז דאָס אַזוי אָנגעגאַנגען, אוּן קיינער האָט דערפון ניט געוואוסט. די רוסישע פירער פון דער מעדיצינישער פאַרוואַלטונג אין סמאָלענסק האָבן געמאַכט אַ סך געלט, אוּן יידן, וואָס האָבן זיך פריער געשטיקט אין די קליינע שטעטלעך פון דער „טשערטאָ", האָבן זיך צעוואַרפן איבער די שטעט וואו זיי האָבן פריער ניט געטאָרט וואוינען, אוּן דאָרט האָבן זיי זיך אייגנע־אַרדנט ביי פאַרשיידענערליי געשעפטן אוּן פאַכן, אוּן זיך געפילט זיכער מיט די סמאָלענסקער דענטיסטן־דיפּלאָמען אין קעשענע. אָבער מ׳האָט דאָס דאָך אויס־געפונען, אוּן דאָן האָט זיך איבער גאַנץ רוסלאַנד אָנגעהויבן אַ געיאָג אויף יידישע דענטיסטן מיט סמאָלענסקער דיפּלאָמען. עטלעכע הונדערט אָזעלכע זיינען געשטעלט געוואָרן אונטער קלאָגעס, אוּן פון דאָן אָן איז געוואָרן אַ וועלט: „ער רייסט ציין ווי אַ סמאָלענסקער דענטיסט"...

*
**

סמאָלענסק איז זייער אָן אָלטע שטאָט. איינע פון די עלטסטע שטעט אין רוסלאַנד, אוּן זי ווערט דערמאָנט אין דער רוסישער געשיכטע נאָך אין פאַר־בינדונג מיט יענע אָלטע צייטן, ווען די רוסן זיינען נאָך געווען געצנדינער.

אויף דעם אָרט, וואו סמאָלענסק שטייט איצט, האָט אַמאָל געוואוינט אַ ווילדער סלאַווישער שבט, וואָס מ׳האָט געפונען קריוויטשי, אוּן קיינער ווייסט ניט ביז היינטיקן טאָג פון וואַנען דער נאָמען האָט זיך געגומען אוּן וואָס זיין באַדייטונג איז געווען. אוּן מיט אַ סך יאָרן שפּעטער, ווען רוסלאַנד איז נאָך געווען צעטיילט אין קליינע פירשטנטומס, וואָס האָבן זיך ניט ווייניק אָרומ־געריסן צווישן זיך, האָט איבער סמאָלענסק, ביים אָנפאַנג פון צוועלפטן יאָר־הונדערט, געהערשט דער רוסישער גרויספירשט וולאַדימיר מאָנאָמאַך.

די שטאָט געפינט זיך ביי ביידע ברעגן פונם טייך דנעפּר, ביים אויס־בערשטן אוּן ביים אונטערשטן ברעג, אוּן ס׳זיינען דאָרט פאַראַן אַ סך בערג אוּן אויך חורבות פון אַלטע געביידעס, וואָס מ׳האָט דאָרט געבויט נאָך אינם זעכצנטן יאָרהונדערט, אין די צייטן פון באָריס גאָדונאָוו. ס׳זיינען דאָרט אויך פאַראַן מאָנומענטן, וואָס זיינען אויפגעשטעלט געוואָרן צום אָנדענק פון די צייטן וועו מ׳האָט פון דאָרט אין 1812 אַרויסגעטריבן נאַפּאָלעאָנען אוּן זיין אַרמיי. אוּן ס׳גפּעפינט זיך דאָרט אויך אַ מאָנומענט פון דעם באַרימטן רוסישן קאָמפּאָזיטאָר גלינקאָ, וועלכער איז געבאָרן געוואָרן אין אַ קליין דערפל ניט ווייט פון סמאָלענסק.

נאָך אינם יאָר 1440 האָט שוין די שטאָט געהאַט אַ באַפעלקערונג פון קנאַפּע הונדערט טויזנט מענטשן, אוּן דאָס מיינט, אַז זי איז דאָן געווען גרעסער

ווי מיט אַ סך יאָרן און יאָרן שפּעטער. און איבער דעם האָבן זיך די הערשער פון סמאָלענסק שטענדיק אַרומגעריסן איבער איר מיט די הערשער פון ליטע, וואָס איז דאָן געווען אַ גרויסע מלוכה, און ערשט אינם יאָר 1514 האָבן די רוסן זי איינגענומען. אָבער מיט קנאַפּע הונדערט יאָר שפּעטער, אין 1611, האָבן זיי פון דאָרט געמוזט אַוועק, ווייל זיי האָבן פאָרלאָרן די מלחמה מיטן פּוילישן קעניג סיגיזמונד דעם דריטן.

צו יידן האָט סיגיזמונד דער דריטער קיין ליבע ניט אַרויסגעוויזן. ער איז די גאַנצע צייט געשטאַנען אונטערן אינפלוס פון די יעזואיטן, וועלכע האָבן קיינמאָל ניט געוואָלט וויסן פון אַזאַ זאַך ווי טאָלעראַנץ צו אַן אַנדער גלויבן; אין די יאָרן וואָס ער איז געזעסן אויפן טראָן, האָט מען אין דער מדינה פון פוילן ניט וויניקער ווי אַכט מאָל אָפּגעפרישט דעם בלבול, אַז יידן שעכטן קריסטלעכע קינדער צו באַנוצן זייער בלוט אויף פּסח. און ס׳איז דעריבער קיין וואונדער ניט געווען וואָס אַזוי שנעל ווי ער איז אַריין קיין סמאָלענסק מיט זייַנע חיילות און די שטאָט איז שוין געווען אין זייַנע הענט, האָט ער גלייך אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז יידן טאָרן דאָרט ניט וואוינען. בלויז אויף די יאָרידן מעגן זיי קומען אַהין. אָבער זיך באַזעצט דאָרט אויף שטענדיק טאָרן זיי ניט.

עס שיינט אָבער, אַז פונקט ווי שטענדיק אין אַזאַ פאַל, האָבן יידן דאָך געפונען וועגן ווי אַזוי זיך צו באַזעצן אין סמאָלענסק. דאָס קען מען זען פון דעם, וואָס ס׳איז פעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז אינם יאָר 1616, פינף יאָר נאָכ־דעם ווי סיגיזמונד האָט אַרויסגעגעבן דעם באַפעל, האָבן אין סמאָלענסק שוין געוואוינט אַכטציק יידן, און ס׳איז דאָרט געווען אַ יידישע קהילה.

יידן אין סמאָלענסק האָבן ביים אַנפאַנג פונם זיבעצנטן יאָרהונדערט, אונ־טער סיגיזמונד דעם דריטן, זיך שוין ווי ס׳איז געגעבן אַן עצה, פונקט אַזוי ווי ביים אַנפאַנג פון דעם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, אונטער ניקאָלאַי דעם צווייטן. און ווען עס וואָלט אין יענער צייט געלעבט אַ פאָעדאָאַסצעוו, וואָלט ער אַוודאי אויך ניט באַשולדיקט די רשעות פון דעם רעזשים, נאָר ער וואָלט פון דעם אַליין, וואָס יידן לעבן אוןווילן ניט שטאַרבן, געדרונגען אַז זיי זיינען ניט קיין פיינע לייט, נאָר שווינדלער, וואָס היטן ניט אַפ דאָס געזעץ...

דער ערשטער ייד, וואָס איז געשטאַרבן אין סמאָלענסק, איז געווען אייּ־נער מיטן נאָמען מיכל, וואָס איז געקומען אַהין פון דער שטאָט קראָקע, פון גאַליציע. דאָס איז געווען אינם יאָר 1616. און מ׳האָט געמוזט האָבן אַ באַזונדער דערלויבניש דעם ערשטן יידישן בר־מנין מקבר צו זיין. די יידישע קהילה האָט די דערלויבעניש געקראָגן, און שפּעטער זיינען צו דעם ערשטן יידישן קבר אין סמאָלענסק צוגעקומען נאָך און נאָך קברים; און אַזוי איז

דאָרט געוואָרן אַ יידישער בית־עלמין, און אינאיינעם מיט דעם איז אויך גע־וואָקסן אַ יידיש לעבן, וואָס האָט אין זיך געהאַט אַלץ מיט וואָס דאָס יידישע לעבן פון יענער צייט האָט זיך נאָר אויסגעצייכנט.

עס זיינען ניטאָ קיין סך מאַטעריאַלן וועגן דעם לעבן פון די יידן אין סמאָלענסק אין יענע צייטן וועז די שטאָט איז געשטאַנען אונטער דער הער־שאַפט פון די פּוילישע קעניגן. מ׳קען אָבער דאָך מיט זיכערקייט אַרויסזאָגן די השערה, אַז נאָכן טויט פון סיגיזמונד דעם דריטן, אינם יאָר 1632, איז זייער לאָגע אַוודאי געוואָרן בעסער, ווייל דער נייער קעניג פון פּוילן וולאַדיסלאָוו דער פערטער, האָט זיך דווקא גוט באַצויגן צו יידן, און ער איז געווען אַ „מלך חסד" און אַ „אוהב ישראל", ווי נתן נטע האַנאָווער רופט אים אָן אין זיין ספרל „יון מצולה". אויך דער קעניג יאַן קאַזימיר, וואָס איז אַרויף אויפן טראָן אינם יאָר 1648, וועז ס׳האָבן זיך אין אוקראַינע אָנגעהויבן די בלוטיקע כמעלניצקי־שחיטות, איז געווען ניט שלעכט צו יידן, און מ׳קען דרינגען, אַז ער האָט זיי אין סמאָלענסק אַוודאי באַהאַנדלט גוט.

און די יידן האָבן געוואוסט ווי אָפּצודאַנקען דערפאַר וואָס מ׳באַהאַנדלט זיי גוט. זיי זיינען געווען געטרייע און איבערגעבענע פאַטריאָטן, און אינם יאָר 1654, וועז דער רוסישער צאַר אַלעקסיי מיכאַילאָוויטש האָט אַרויסגע־שיקט אַ גרויסע אַרמיי צו באַלאַגערן סמאָלענסק, האָבן זיך אין דער פּוילישער אַרמיי שטאַרק אויסגעצייכנט צוויי יידישע קאַמאַנדירן, בעריל ראַיגאָרדסקי און בעריל דזשעזיצקי. זיי האָבן זיך העלדיש געשלאָגן צו באַשיצן די שטאָט און ניט אַרייגעלאָזן אַהין דעם שונא.

אָבער דער קאַמף איז געווען אומזיסט. אינם טאָג פון 22טן סעפּטעמבער, האָט זיך די שטאָט געמוזט אונטערגעבן. און פון דאַן אָן איז זי שוין געבליבן אין רוסישע הענט, און זי האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין די וויכטיקסטע מלחמות וואָס זיינען פאָרגעקומען צווישן רוסלאַנד און אָנדערע לענדער, ווייל זי איז אויפן וועג וואָס פירט קיין מאָסקווע. און אויף דעם וועג זיינען אין 1812 געגאַנגען די אַרמייען פון נאַפּאָלעאָנען, און אין 1941 זיינען אויף דעם זעלבן וועג אויך געגאַנגען די אַרמייען פון היטלערן. די פראַנצויזן זיינען קיין מאָסקווע דערגאַנצען און געמוזט לויפן צוריק, און די נאַציס האָבן געמוזט לויפן צוריק נאָך איידער זיי זיינען אַהין דערגאַנגען. און אַזוי מוז דאָס זיין, ווייל ווי ס׳האָט זיך אַמאָל אויסגעדריקט אַ באַרימטער פראַנצויזישער געזעלשאַפט, פילט זיך אַ פרעמדע אַרמיי אויף יענעם וועג פונקט ווי אַ שיף, וואָס האָט אין מיטן ים פאַרלאָרן דעם קאָמפּאַס, און מ׳קען ניט וויסן אין וועלכער ריכטונג מ׳זאָל זיך לאָזן ווייטער, און עס פאַלט אָן אַ פּחד וועז מען דערזעט די שטורעמדיקע כוואַ־ליעס אַרום און אַרום...

*
**

נאָכדעם ווי סמאָלענסק איז ווידער געשטעלט געוואָרן אונטער דער הער־שאַפט פון די רוסישע צאַרן, איז די לאַגע פון דעם ביסל יידן דאָרט ווידער געוואָרן זייער שלעכט. דאָס קען מען זען פון אַ קלאָגע, וואָס די דאָרטיקע קריסטלעכע אייגנוואוינער האָבן צוגעשיקט צום הייליקן סינאָד אינם יאָר 1722, וועגן פּיאָטר דער גרויסער איז נאָך געזעסן אויפן טראָן פון רוסלאַנד. אין יענער קלאָגע ווערט געזאָגט, אַז זינט די שטאָט אין דער גאַנצער געגנט אַרום אין אָרום איז באַפרייט געוואָרן פונם פוילישן יאָך און איז צוריק געוואָרן אַ טייל פון רוסלאַנד, האָט דאָרט די גאַנצע צייט געהערשט אין גלויבן, דער פּראָוואָס־לאָוונער, און דער „שעדלעכער זשידאָווסקער גלויבן איז אינגאַנצן פאַר־שוואונדן"; אָבער די לעצטע צייט, זאָגן זיי וויטער, איז די לאַגע געוואָרן אַנ־דערש; דער סמאָלענסקער גובערנאַטאָר, פירשט נאַגאָרין, האָט אָנגעהויבן דערלויבן די יידן פון ליטע אַריבערצוגיין די גרענעץ און ער גיט זיי דעם רעכט צו פירן האַנדל און זיך באַזעצן אין סמאָלענסק און אין די אָרומיקע שטעטלעך און דאָס שטעלט אין אַ גרויסער סכנה דעם קריסטלעכן גלויבן און מ׳מוז דע־ריבער גלייך אָננעמען מיטלען קעגן דעם.

וויטער ווערט אין דער קלאָגע געמאַכט אַ בלבול אויף אַ יידן מיטן נאָמען ברוך לייבאָוו, וועלכער האָט אינם דערפל זועראָוויטשי, וואָס לעבן סמאָלענסק, אויסגעבויט אַ שול; אין דער קלאָגע ווערט געזאָגט, אַז ווען דער גלח פונם דאָרף האָט געפרואווט ניט דערלאָזן דערצו, אַז מ׳זאָל אויסבויען אַ „זשידאָווסקע סינאָגאָגע", האָט דער ייד ברוך לייבאָוו אים אַזוי צעהרגעט דערפאַר, אַז ער איז נאָכדעם געשטאָרבן פון די קלעפ.

דאָס איז געווען ניט אמת. דער ייד האָט קיינעם ניט געשלאָגן ווען ער האָט געבויט די שול, און דער גלח איז געשטאָרבן ניט פון קלעפ, נאָר פון שיכרות, ווי שאול גינזבורג באַווייזט דאָס אויפן גרונט פון דאָקומענטן, וואָס ער האָט געשטודירט אין די רוסישע אַרכיוון *). אָבער דאָס האָט דאָך ניט געשטערט דעם הייליקן סינאָד אַרויסצוגעבן אַ באַפעל, אַז מ׳זאָל די יידישע שול גלייך צעוואָרפן „ביזן גרונט" און פאַרברענען אַלע ספרי־תורות, וואָס גע־פינען זיך דאָרט. און דער באַפעל איז דורכגעפירט געוואָרן; פון סמאָלענסק האָט מען דאָן קיין זועראָוויטשי געשיקט סאָלדאָטן און זיי האָבן די שול צעוואָרפן און די ספרי־תורות פאַרברענט. און צו דעם איז נאָך אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ פּאַראַרדנונג צו שטעלן דעם סמאָלענסקער גובערנאַטאָר אונטער אַ קלאָגע.

---

*) היסטאָרישע ווערק, באַנד 3, ז׳ 143.

פאַרוואָס ער איז געווען אַזוי גוט צו די יידן, און דאָז זאָל מען פון סמאָלענסק און פון דעם גאַנצן אַרומיקן געגנט די יידן אַרויסטרייבן.

אָבער דורכגעפירט דעם גירוש האָט מען ערשט מיט פינף יאָר שפּעטער, וועז יעקאָטעריגע די ערשטע איז שוין געזעסן אויפן טראָן, און נאָכדעם האָט מען זיך געכאַפּט, אַז דאָס האָט גאָר געבראַכט שאָדן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג פון שטאָט; מ׳האָט איינגעזען, אַז אָן יידן קען מען אין סמאָלענסק ניט אויסקומען, און מען האָט זיי דעריבער ווידער געגעבן די רעכט צו קומען אַהין אויף די יאָרידן, אָדער גלאַט קויפן סחורה. און ס׳זיינען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך דאָרט באַזעצט, כאָטש זיי האָבן געהאָט אַ סך אויסצושטיין פון די געזעצן, וואָס מ׳האָט געמאַכט קעגן זיי, און פון די טשינאָווניקעס, וואָס האָבן זיי פאַרפאַלגט. און צווישן די וואָס זיינען אָפט געקומען אַהין צוליב געשעפּט, איז אויך געווען דער ייד ברוך לייבאָוו. אויף אים דאָרף מען זיך דאָ אָפּשטעלן באַזונדער.

ס׳איז פשוט אוממעגלעך צו שרייבן וועגן דער שטאָט סמאָלענסק און זיך דערביי ניט אָפּשטעלן אויף ברוך לייבאָוון אַ ביסל מער אויספירלעך. פשוט דערפאַר וואָס אויף זיין גורל איז אויסגעפאַלן צו זיין פאַרבונדן מיט זייער אַ טרויעריקן קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון די יידן אין רוסלאַנד. נאָר אַזוי ווי מיר קענען זיך דאָ ניט אַרײַנלאָזן אין די אַלע אינצלהייטן, וועלן מיר אָפּשיקן דעם לעזער צום קאַפּיטל „צוויי רעליגיעזע מאַרטירער" אינם דריטן באַנד פון שאול גינזבורגס „היסטאָרישע ווערק", און דאָ וועלן מיר איבערגעבן בלויז די וויכטיקסטע פונקטן, וואָס האָבן אַ שייכות מיט דעם ענין.

ברוך לייבאָוו איז געווען אַ ייד אַ למדן, און צו דעם איז ער אויך געווען זייער פעאיק אין פּראַקטישע זאַכן און ער האָט געפירט גרויסע געשעפטן. וועז מ׳האָט אים אַרויסגעטריבן פונם סמאָלענסקער געגנט, נאָכדעם ווי מ׳האָט אינם דאָרף זועראָוויטשי צעווראָרפן די שול, וואָס ער האָט אויסגעבויט, האָט ער זיך באַזעצט אין דעם שטעטל דובראָווקע, וואָס האָט דאָן געהערט צו פּוילן, אָבער פון צייט צו צייט פלעגט ער דאָך ווידער קומען קיין סמאָלענסק צוליב געשעפטס־זאַכן, און פון דאָרט פלעגט ער זיך אויך אַראָפּכאַפּן קיין מאָסקווע, און אַלע מאָל, וועז ער איז קיין מאָסקווע געקומען, האָט ער זיך אָפּגעשטעלט אויף דער „דייטשער סלאָבאָדע", וואו עס האָבן געוואוינט די דייטשע מייסטערס און טעכניקער, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין רוסלאַנד אין די צייטן פון פּיאָטר דעם גרויסן.

אין מאָסקווע האָט אים אַ צופאַל צונויפגעפירט מיט דעם געווען זעזענעם רוסישן פּלאָטן־אָפּיצער אַלעקסאַנדער וואָזניצין, וועלכער האָט זיך מיטאַמאָל זייער שטאַרק פאַראינטערעסירט אין דער יידישער רעליגיע, און ביידע, דער ייד און דער רוסישער פּלאָטן־אָפּיצער, האָבן אָפט ערנסטע געשפּרעכן געפירט

וועגן דעם און אין די געשפרעכן האָט מען פֿאַרגליכן דעם סלאָווישן טעקסט פון דער ביבל מיט דעם העברעאישן אָריגינאַל.

נאָך איידער וואָזניצין האָט זיך מיט ברוך לייבאָון באַקענט, האָט ער שוין געהאַט אַרויסגעווינען נייגונגען אָנצונעמען דעם יידישן גלויבן און געקומען צו אַזאַ שלוס איז ער נאָכדעם ווי ער האָט אַ סך געשטודירט די געשיכטע און די מאָראַל פון ביידע רעליגיעס, אי פון קריסטנטום, אי פון יידנטום. אָבער ער האָט דאָס געהאַלטן בסוד, ווייל ער איז געווען זייער אַ רייכער פּריץ, געהאַט עטלעכע מאָאָנטקעס און אַ סך פּויערים־שקלאַפֿן; ער האָט געשטאַמט פון זייער אַן אָנגעזעענער רוסישער משפּחה, און ער האָט געוואוסט, אַז אויב ער וועט זיך אָפֿן אָפּקערן פון קריסטנטום און אָננעמען דעם יידישן גלויבן, וועט מען אים זייער שווער באַשטראָפֿן דערפֿאַר, ווייל אין יענע צייטן איז דאָס געווען אַ גרויסער פֿאַרברעכן און מ׳האָט פֿאַר דעם געגעבן די העכסטע שטראָף.

אָבער דער רייכער רוסישער פּלאַנטן־אָפּיצער איז ניט געווען פון די מענטשן, וואָס קענען זיין פּאַלש; ווען ער איז געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז דער יידישער גלויבן איז דער אייניציקער, וואָס איז אים צום האַרצן און אַז די יידישע מאָראַל איז די העכסטע, וואָס אַ מענטש מיט אַ ריינעם געוויסן דאַרף אָננעמען, האָט ער באַשלאָסן צו האַנדלען אַזוי ווי זיין געוויסן הייסט אים, און דאָס איז ער פון מאָסקווע אַוועקגעפֿאָרן קיין סמאָלענסק, און דאָרט האָט ער ביים גובערנאַטאָר געקראָגן אַ דערלויבענישׂ אָריבערצופֿאָרן די גרענעץ, און ס׳האָט געהייסן, אַז ער פֿאָרט קיין פּוילן צוליב זיין שוואָכן געזונט און ער דאַרף זיך דאָרט קורירן ביי די פּוילישע דאָקטוירים.

נאָכדעם ווי ער איז אָריבער די גרענעץ, איז ער אָנגעקומען אין דעם שטעטל דוברָוונע, וואָס איז ניט וויים פון סמאָלענסק, און דאָרט האָט ער זיך געלאָזט מל זיין, און מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט ער זיך אומגעקערט צוריק קיין מאָסקווע.

ס׳איז ניט באַקאַנט וואָס פֿאַר אַ פֿלענער וואָזניצין האָט געהאַט ווען ער האָט זיך צוריק קיין מאָסקווע אומגעקערט נאָכדעם ווי ער האָט שטילערהייט דעם יידישן גלויבן אָנגענומען. ס׳קען זיין, אַז ער האָט געהאַט בדעה צו פֿאַרקויפן זיינע מאָאָנטקעס און נאָכדעם אַוועקפֿאָרן ערגעץ אין אַ ווייט לאַנד, וואו ער וועט קענען לעבן פריי ווי אַ ייד צווישן יידן. ס׳איז אויך ניט באַקאַנט ווי אַזוי ברוך לייבאָוו האָט זיך באַצויגן צו דעם; ס׳איז מער ווי זיכער, אַז אין אָנפֿאַנג האָט ער געפֿרואוט אים אָפּרעדן דערפון, ווייל ווי אַ פּרומער ייד, וואָס האָט געקענט לערנען, האָט ער אוודאי געוואוסט וואָס ס׳שטייט געשריבן אין דער גמרא (מסכת גרים, פּרק ראשון), אַז ווען אייניער וויל זיך מגייר זיין, טאָר מען אים ניט אַריינענעמען גלייך, נאָר פֿאַרקערט, מ׳דאַרף אים אָפּשלאָגן דערפון און זאָגן

צו אים: צו וואס זאלסטו זיך מגייר זיין? זעסט דען ניט ווי יידן ווערן געטראטן מיט די פיס און גערודפט? זעסט דען ניט די צרות און ליידן וואס זיי טראגן אריבער דערפאר וואס זיי זיינען יידן און היטן אפ די מצוות פון דער תורה?

ברוך האט דאס געוואוסט און ער האט דאס וואזניצינען אוודאי געזאגט. אבער דער געבילדעטער רוסישער פלאטן־אפיציר, וואס האט געקענט עטלעכע שפראכן און איז געווען גוט באהאוונט אין דער געשיכטע פון לעגדער און פעלקער, האט געוואוסט וואס ער נעמט אויף זיך און קיינער האט אים ניט געקענט אפריידן דערפון. ער האט אוודאי געהאט פלענער ווי אזוי זיך צו באוואלענען מיט מיטלען צום לעבן און אוועקפארן ערגעץ ווייט אין אן אנדער לאגד. אבער זיין ווייב, וועלכע איז געווען א פרומע קריסטין, האט אריינגע־שיקט א מסירה אויף אים אין דער מאסקווער „סינאדאלער קאנצעלאריע". זי האט אין דער מסירה דערציילט, אז איר מאן האט זיך אפגעקערט פון דעם קריסטלעכן גלויבן, אז ער טראגט מער ניט קיין צלם אויפן האלדז, אז ער האט פון די הייליקע קריסטלעכע שריפטן ארויסגעריסן די בילדער פון כריסטוס, און אז שולדיק אין דעם אז א יידענע מיטן נאמען ברוך לייבאוו, וועלכער קומט צו אים אפט קיין מאסקווע פון סמאלענסק.

דאס איז געווען אינם יאר 1737, ווען אויפן טראן פון רוסלאנד איז געזעסן די נארישע און צעלאזענע צאריצע אנא יאהאנאוונא, וועלכע האט פארדעקט אלע אירע שווערע זינד דערמיט וואס זי האט מיט ווילדן פאנאטיזם „באשיצט דעם פראוואסלאווענעם גלויבן", ווי זי האט צוגעזאגט וען מ׳האט איר אנגעטאן די קרוין.

אזוי שנעל ווי די „סינאדאלע קאנצעלאריע" האט געקראגן די מסירה, האט מען דעם געוועזענעם פלאטן־אפיציר וואזניצינען גלייך ארעסטירט, אים געשמידט אין קייטן און אים פארשפארט אין געפענגעניש. און באלד נאכדעם האט מען אין מאסקווע אנגעהויבן זוכן דעם יידן ברוך לייבאוו, אבער מ׳האט אים דארט אין ערגעץ ניט געקאנט געפינען. ערשט שפעטער האט זיך איינגעגעבן אים צו כאפן אין סמאלענסק. און פון דארט האט מען אים געבראכט קיין מאסקווע און אים אויך ארייניגעזעצט אין דער זעלבער טורמע, וואו אלעקסאנדער וואזניצין איז געווען פארשפארט. און צו דער קלאגע, וואס מען האט קיגן אים געמאכט, האט מען שוין אויך צוגעשטעלט, אז ער האט צווישן דער קריסט־לעכער באפעלקערונג אין סמאלענסק געפרעדיקט דעם יידישן גלויבן.

מ׳האט די צוויי ארעסטירטע שרעקלעך געפיניקט אין דער מאסקווער טורמע. און שפעטער האט מען זיי אריבערגעפירט קיין פעטערבורג און דארט האט מען זיי אין געפענגעניש די מוראדיקסטע ענויים קשים אנגעטאן. מ׳האט זיי מיט די גרויזאמסטע מיטלען געצוואונגען זיך מודה צו זיין אין פארברעכנס,

וואס זיי זיינען גאר ניט באַגאַנגען. און כאטש דאס געריכט האט אויסגעדריקט די מיינונג, אַז די מאַטעריאַלן, וואס מ׳האט צוגעשטעלט, גיבן ניט קיין גרונט צו פארמשפטן די אַנגעקלאַגטע, האט מען זיי דאך ביידן פארמשפט צום טויט, וויל אַזוי איז געווען דער באַפעל פון דער צאַריצע אַנא יאַהאַנאַוונא.

„פאַר זייערע פארברעכנס קעגן גאט, — האָט די צעלאַזענע און גרויזאַמע רוסישע צאַריצע געזאגט מיט אַ פרומער מינע, — זאל מען זיי ביידן באַשטראַפן מיטן טויט און פארברענען, כדי קוקנדיק אויף זיי, זאלן אַנדערע אומוויסנדע מענטשן און גאט-לעסטערער זיך ניט אָפקערן פונם קריסטלעכן גלויבן און אַזעלכע פארפירער ווי דער זשיד ברוך זאלן זיך מער ניט דערוועגן אָפצוריידן מענטשן פונם קריסטנטום און זיי אַריינציען אינם יידישן גלויבן.“

דער אורטייל איז דורכגעפירט געוואָרן אַזוי ווי די קייסערינע האָט געוואלט. אינם טאָג פונם 15טן יולי, פונם יאָר 1738, האָט מען די צוויי מארטירער, דעם יידן ברוך לייבאָוו און דעם רוסישן פלאָטן-אָפיציר אַלעקסאַנדער וואָזניצין, פארברענט לעבעדיקערהייט אויף אַ שייטערהויפן, וואס מ׳האָט צעלייגט אין גאס. און אַרום און אַרום זיינען געשטאַנען מענטשן און האבן געקוקט. אַזוי האָט די צאַריצא אַנא געהייסן. זי האָט געוואָלט, אַז מ׳זאל זען ווי זי „באַשיצט“ דעם קריסטלעכן גלויבן...

אַזוי האָט זיך געענדיקט דאס טרויעריקע קאַפּיטל, וואס איז פארבונדן מיט דער געשיכטע פון די יידן אין סמאָלענסק און אויך מיט דער געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד בכלל. און ס׳איז שוין מער ווי צוויי הונדערט יאָר זינט דאס איז געשען, אָבער ס׳האָט אַוועקגעלייגט אַ שטעמפּל אויף דער פּאָליטיק און דער שטעלונג צו יידן ביי די צאַרן, וואס זיינען געקומען נאָך אַנא יאַהאַנאַוונא. און געצויגן האָט זיך דאס ביז דער רעוואָלוציע פונם יאָר 1917, ווען דער לעצטער פון די ראַמאַנאָוס איז געפאַלן...

ס׳איז איבערגעגאַנגען פון דור צו דור. און ביים אַרויסגעבן גזירות אויף יידן, האָט יעדער צאַר געמאַכט אַ פרום פנים און ס׳האָט געהייסן, אַז ער טוט דאס ווי „דער היטער און באַשיצער פון דעם קריסטלעכן, פראַוואָסלאַווענעם גלויבן.“

*
**

נאָכן ברוך-לייבאָוו-אַלעקסאַנדער-וואָזניצין-פראָצעס האָט מען שוין אויף דער שטאָט סמאָלענסק געהאָט אַן אויג און מ׳האָט אַהין קיין יידן מער ניט אַרייגעלאָזט. די שטאָט איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אין דער רייַ פון יענע עכט-רוסישע שטעט, וואו מ׳דאַרף זוכן אַ יידן מיט ליכט אייַדער מ׳געפינט אים. און אַזוי איז דאס געגאַנגען יאָרן און יאָרן, און מ׳האָט אַלץ אַנגענומען אַלערליי

מיטלען, אז ס׳זאל ווייטער אזוי גיין. אבער אין די צייטן פון ניקאלאי דעם ערשטן און אלעקסאנדער דעם צווייטן, וועו די אויסגעדינטע יידישע ניקאלאיעוו־סקע סאלדאטן האבן געקראגן די רעכט זיך צו באזעצן אין אזעלכע שטעט, וואו יידן האבן ניט קיין וואוינרעכט, האבן זיך א סך פון זיי אויך באזעצט אין סמאלענסק, און נאכדעם זיינען צוגעקומען אנדערע יידן אויך, וואס האבן געהאט פריווילעגיעס, ווער אלס א סוחר פון דער ערשטער גילדע און ווער אלס א פאכמאן, וואס שטעלט אים אווענ אין א פריוויליגירטער קאטעגאריע, און אזוי איז די יידישע באפעלקערונג אין סמאלענסק וואס אמאל געווארן אלץ גרעסער און גרעסער, און אינם יאר 1904, ווען די אלגעמיינע באפעלקערונג פון דער שטאט איז באשטאנען פון דריי און זעכציק טויזנט מענטשן, זיינען שוין דארט געווען קנאפע דריי טויזנט יידן, און שפעטער איז זייער צאל געווארן נאך גרעסער און זיי האבן אנגעהויבן שפילן א וויכטיקע ראלע אין דעם עקא־נאמישן און אויך אין דעם קולטורעלן לעבן פון שטאט. אין אלע פאכן און אין אלע מלאכות האט מען געפונען יידן, וואס האבן פלייסיק געארבעט צו פארדינען זייער שטיקל ברויט און א סך פון זיי האבן געשמט פאר ספעציאליסטן אין זייער פאך. אויף די שענסטע גאסן האבן זיך באווייזן גרויסע יידישע געשעפטן. אויך א יידישע באנק האט מען געהאט. אפילו א יידישער נאטאריוס איז געווען אין שטאט, און דאס איז גאר געווען א נייס, ווייל אין יענע צייטן האט א נאטא־ריוס אין רוסלאנד גאר א גרויסע ראלע געשפילט; מ׳האט אויף אים געקוקט ווי אויף א הויכגעשטעלטן רעגירונגס־באאמטן. און דער נאטאריוס אין סמא־לענסק איז געווען זייער א בכבודיקער ייד און ער האט געשטאמט פון גאר א געהויבענעם יחוס. אומעטום האבן זיך יידן אין שטאט אנגעזעו מיט זייער פעאיקייט, מיט זייער ענערגיע, און די יידישע וואלד־העגדלער אין סמאלענסק האבן געהאט א נאמען איבער גאנץ רוסלאנד; זיי האבן געפירט געשעפטן אויף גאר א בריטן שטייגער, זיי זיינען געווען אזעלכע מבינים אויף אלערליי ביימער אין וואלד, פונקט ווי זיי וואלטן פון דור דורות געוואקסן אינאיינעם מיט זיי; זיי האבן אין די וועלדער געקענט יעדן שפאן ערד און יעדן בוים, און מ׳האט געווואוסט, אז מער ווי דריי הונדערט טויזנט דעסיאטינעס וואלד אינם געגנט איז אין די הענט פון די סמאלענסקער יידישע וואלד־העגדלער.

ס׳האבן ניט געהאלפן די אלע באגרענעצונגען, וואס די צארישע רעגירונג האט געמאכט — אין סמאלענסק איז אויסגעוואקסן א יידיש לעבן, וואס האט אין זיך געהאט די טראדיציעס פון די אלטע צייטן און אויך דעם גייסט פון די נייע, און יידן האבן געגעבן זייערע קינדער א יידישע דערציאונג און אויך א וועלטלעכע. און מ׳האט אויסגעבויט שולן און תלמוד־תורות, און מען האט אויך אין זינען געהאט צו מאכן א גמילת־חסדים־פאנד צו העלפן די ארעמע אין

אַ נויט. און וועג עס האָט זיך אָנגעהויבן די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג, איז די יידישע יוגנט אין סמאָלענסק געווען טעטיק אין אַלע סאָציאָליסטישע גרופּעס און קרייזן. אויך דער ציוניסטישער באַוועגונג האָט די סמאָלענסקער יידישע יוגנט געגעבן אַקטיווע טוער; ס׳איז דאָרט געווען אַ יידישע אינטעלי־גענץ, וואָס איז געשטאַנען נאָענט צו אַלץ וואָס זאָגט נאָר אַן דאָס אָנקומען פון בעסערע צייטן פאַר אַלע פעלקער פון דער וועלט, און צו אַלץ, וואָס האָט נאָר אין זיך שיינקייט און עדלקייט. און אין די פרייַע אָוונטן האָט מען מיט ליכטיקע האָפענונגען און מיט יוגנטלעכער פרייד, געשפּאַצירט צום וואָקזאַל און מ׳איז שטונדן און שטונדן געגאַנגען „מיט די רעלסן״, און דאָרט האָט מען געערעדט וועגן ליטעראַטור, וועגן פּאָליטיק, און מ׳האָט זיך געשפּאַרט און געאַמפּערט, רעדנדיק רוסיש און יידיש, און מ׳האָט געפירט ליבעס, און מ׳האָט געטרוימט, און יעדער באַן וואָס איז אָנגעקומען פון ערגעץ־וויַיט און אָנטלאָפן ערגעץ־וויַיט, האָט נאָך מער טרוימען אַרויסגערופן, און מ׳האָט זיך אין געדאַנק און אין האַרצן ערגעץ געריסן, און ניט אַלע מאָל האָט מען געוואוסט וואוהין...

אויך אינם „בלאָניע״־פּאַרק איז מען אפט געגאַנגען שפּאַצירן, יידן און קריסטן אינאיינעם. אין גאַנצע גרופּעס און אין פּאָרלעך; און זיי האָבן זיך איינע מיט די אַנדערע געחברט, און האָבן די זעלבע שפּראַך געערעדט, די זעלבע ביכער געלייענט און די זעלבע לידער געזונגען. און אין דעם לאָפּאַטינסקי גאָרטן, וואו עס האָט געשפּילט אַן אָרקעסטער, וואָס גאָנץ סמאָלענסק איז געגאַנגען הערן, איז דער קאָפּעלמייסטער געווען אַ יוד, וואָס איז ביי אַלעמען געווען באַליבט, אומעטום אין שטאָט האָבן יידן און קריסטן געלעבט צווישן זיך בשלום, און ס׳האָט קיין איין מאָל ניט געטראָפן, אַז מ׳זאָל דאָרט דאָרפן מורא האָבן פאַר אַ פּאָגראָם, און ס׳איז אויך ניט געווען נויטיק, אַז די יורשים פון אַנאַ יאָהאַנאָוונאַ זאָלן דאָרט מיט אַ פרומער מינע אויפן פּנים אָרויסגעבן גזירות אויף יידן, כדי צו „באַהיטן און באַשיצן דעם קריסטלעכן גלויבן״...

אַזוי איז דאָס לעבן געגאַנגען אין סמאָלענסק, ביז עס זיינען אָנגעקומען די אומרואיקע צייטן. פריער — די מלחמה פון 1914, און נאָכדעם — די רעוואָלוציע און דער בירגער־קריג. און שפּעטער — ווידער אַ מלחמה, די צווייטע וועלט־מלחמה אינם לעבן פון אַ דור; די היטלערס באַנדעס זיינען אַריין קיין סמאָלענסק און האָבן חרוב געמאַכט די שטאָט, וואָס מ׳האָט שוין ניט איין מאָל חרוב געמאַכט און ווידער צוריק אויפגעבויט. ווי אומעטום אין יענע פינצטערע צייטן פון היטלערס ממשלה, זיינען אין סמאָלענסק אויך די יידן געווען די ערשטע קרבנות. אָבער דער וועג קיין מאָסקווע דורך סמאָלענסק פירט יעדן פרעמדן אַרייַנדרינגער צו אונטערגאַנג. מ׳וועט דאָרט פאַרפאַלן אין די וועלדער, וואו די אַמאָליקע סמאָלענסקער יידישע וואָלד־סוחרים זיינען

געווען באַקאַנט מיט יעדן שפּאַן ערד און מיט יעדן ווינקל; מ׳דערפילט זיך דאָרט ווי אַ שיף, וואָס האָט אין מיטן ים פאַרלאָרן דעם קאָמפּאַס; דאָרט ווערן באַגראָבן די טרוימען און אַמביציעס פון יענע, וואָס ווילן באַהערשן די וועלט; פון דאָרט פאַלט מען אַריין אינם טיפן תהום פון געשיכטע. פונם לעבן אַבער ווערט מען אָפגעמעקט. אַזאַ סוף איז דאָרט פון אַנהויב אַן געווען צוגעגרייט פאַר היטלערן, דעם פאַרביסנסטן שונא, וואָס יידן האָבן ווען געהאַט...

סאמארא־קויבישעוו

אין דער שטאָט סאַמאַראַ, וואָס הייסט איצטער קויבישעוו, בין איך קיינמאָל ניט געווען, אָבער דאָך איז זי פאַרבונדן מיט מיינע קינדער־יאָרן און איך האָב פון איר זייער אַ סך געהערט נאָך איידער איך האָב געהאָט אַ באַגריף וועגן דעם ווי אַזוי אַ גרויסע שטאָט אין „טיף־רוסלאַנד" זעט אויס.

געהערט אַ סך פון סאַמאַראַ נאָך אין מיינע קינדער־יאָרן האָב איך אי־בער דעם, וואָס מיין טאַטע, עליו־השלום, האָט דאָרט „געדינט דעם קיסר"; ער איז אין יענער אַלטער רוסישער שטאָט, וואו יידן האָבן ניט געטאָרט וואוינען, געווען אַ סאָלדאָט אין דער אַרמיי אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם דריטן, און ער האָט וועגן דעם געהאָט צו דערציילן און צו דערציילן אַן אַ שיעור מעשיות; דאָס דינען אין סאַמאַראַ האָט זיך אין זיין זכרון אַזוי אייגנגעקריצט און אויף אים אַזאַ שטאַרקן שטעמפל אַוועקגעלייגט, אַז אַפילו נאָכדעם ווי עס זיינען שוין אַוועק אַ היפש ביסל יאָרן, האָט זיך דאָס אים געהלומט ביינאַכט, און ביי אונדז אין שטוב האָט מען שוין געוואוסט, אַז ווען דער טאַטע ווייניט פון שלאָף, אַדער ער כאַפּט זיך אויף ביינאַכט מיט אַ געשריי, איז אַ סימן, אַז עס האָט זיך אים שוין ווידער געהלומט, אַז ער איז אין סאַמאַראַ און אַז ער דינט דאָרט אינם קיסרס אַרמיי...

ביי אונדז אַלע, ביי די קינדער אין שטוב, האָט זיך געשאָפן אַ באַגריף, אַז סאַמאַראַ, אַדער סאַמאַריע, ווי דער טאַטע פלעגט דאָס אַרויסרעדן, איז אַ גיהנום, וואו מ׳האָט געפייניקט און געמוטשעט דעם טאַטן; מיר זיינען געווען זיכער, אַז ווען ניט סאַמאַריע וואָלט דער טאַטע אַוודאי ניט געהאָט אַזאַ שווערן הוסט, וואָס ווערט נאָך שטאַרקער ווען עס קומט אַן דער ווינטער מיט די גרויסע קעלטן. און מיר האָבן די שטאָט פיינט געהאַט; מיר האָבן מורא געהאָט פאַר איר, און אַלע מאָל ווען דער טאַטע איז אין אַ קאַלטן ווינטער־טאָג געקומען פונם יאָריד און האָט זיך נאָך מער ווי אַלע מאָל צעהוסט ביים אַראָפוואַרפן פון זיך די בורקע, דעם טולופ און דעם באַשליק, האָבן מיר, אַלע קינדער אין שטוב, און אויך די מאַמע, געקוקט אויף אים מיט רחמנות און אין געדאַנק האָבן מיר זיין הוסטן פאַרבונדן מיט סאַמאַריע און מיט די קאַלטע ווינטער־נעכט, וועו

ער איז דאָרט ערגעץ געשטאַנען אויף אַ פּאָסט מיט אַ ביקס אויף די פּלייצעס און דערווינט האָט אים אויף אַן אָרט ניט געלאָזט איינשטיין.

אַז אין סאַמאַראַ איז אויך פאַראַן אַ זומער, וועַן עס איז וואַרעם און שיין אין דרויסן — דאָס איז אונדז קיינמאָל ניט איינגעפאַלן; מיר האָבן די שטאָט שטענדיק פאַרבונדן מיט רוישיע פרעסט און קעלטן, מיט רוסיש־סאָלדאָטסקער שטרענגקייט און מיט די טרויעריקע לידלעך, וואָס יידישע סאָלדאָטן זינגען דאָרט:

אויף דער אייזערנער קאָיקע,
מיט דעם ראַניעץ צוקאָפּנס;
די פּיס אויסגעשטרעקט,
מיט דעם שינעל צוגעדעקט.
קומט אַריין דער דניוואַלני
און גיט אַ געשריי:
„וווסטאָוואי, זשידאָווסקאַיאַ מאָרדאַ!"
מ׳דאַרף ריניקן דעם שניי."

אָבער כאָטש מיר האָבן די שטאָט סאַמאַראַ ניט ליב געהאַט, און כאָטש די מעשיות, וואָס דער טאַטע פלעגט דערציילן פון די צייטן וועַן ער האָט געדינט דעם קיסר אין סאַמאַריע, זייַנען געווען טרויעריקע, האָבן מיר דאָך ליב געהאַט צו הערן די אַלע מעשיות, און איך בין נאָך איצט חושד, אַז אויך דער טאַטע האָט ליב געהאַט זיי צו דערציילן...

און וואָס האָט ער דען ניט דערציילט וועגן יענע צייטן וועַן ער איז אין סאַמאַראַ געווען אַ סאָלדאַט!

אַ מעשה מיט אַ פּאָסט אויסער דער שטאָט, וואו ער איז בייגאַנג געשטאַנען אייַנער אַליין אין האָט פּלוצלונג דערהערט טריט פון דערווייטנס און זיך שטאַרק דערשראָקן; ווי ציטערנדיק פאַר שרעק האָט ער אויסגעשריען „קטאָ טאַם" איין מאָל און צוויי מאָל און דריי מאָל, און קיינער האָט ניט געענטפערט; ווי אַפילו נאָכדעם ווי ער האָט — ניט מיט זיין קול — אויס־געשריען „סטאָי", האָבן די טריט ניט אויפגעהערט זיך צו טראָגן פון ווייטנס, און דאָס האָט אויף אים נאָך אַ גרעסערע מורא אַרויפגעוואָרפן און ער האָט אויס־געשאָסן אין דער ריכטונג פון וואָנען די טריט האָבן זיך געהערט, און שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט אין דער פינצטער געשאָסן אַ קו...

אַ מעשה מיט אַן אונטער־אָפיציר, וואָס איז געווען דער קאָמאַנדיר פון אַ „ווזוואָד" (אַ קלייַנער מיליטערישער טייל) און וואָס האָט ליב געהאַט צו הערן

זיין אייגן קול ביים קאַמאַנדעוון, און מער פון אַלץ — דאָס אויסשרייען מיט אַ ספּעציעלן סאָלדאַטסקן שלשלת די קאַמאַנדע:

— „נאַקראַ־אול!"

וואָס דאָס איז אַזוינס, דער „נאַקראַ־אול", האָבן מיר, די קינדער אין שטוב, ניט געוואוסט; ביי אונדז אין די אויערן האָט דאָס גאָר געקלונגען עפּעס ווי „עקרעאו", און מיר האָבן ניט פאַרשטאַנען צו וואָס אַ דערוואַקסענער מענטש דאַרף גאָר אַזוינס אַרויסשרייען אויפן קול. אָבער מיר האָבן ליב געהאַט צו הערן און זען ווי דער טאַטע מאַכט נאָך יענעם רוסישן אונטער־אָפּיציר פון סאַמאַראַ, און ווען מיר האָבן זיך אַליין געשפּילט אין סאָלדאַטן און געטראָגן דעם בעזעם אויפן אַקסל ווי אַ ביקס, האָבן מיר אויך געשריען „עקרעאו", און מיר זיינען געווען זיכער, אַז מיר שרייען פונקט אַזוי ווי דעם טאַטנס אונטער־אָפּיציר אין סאַמאַריע...

היינט די אַנדערע סאָלדאַטסקע קאַמאַנדעס, וואָס מיר האָבן פונם טאַטן געהערט אין די מעשיות, וואָס ער האָט דערציילט וועגן דער שטאָט סאַמאַרא: „נאָ פּליעטשאָ", „ק'נאָגיע", און „סטראָיסיא", און „דוואָיסיא", און „שאָגאָם־מאָרש", און „ביעגאָם־מאָרש", און נאָך אַזעלכע ווערטער, וואָס האָבן געקלונגען ווילד, און וואָס מיר, די קינדער אין שטוב, האָבן איבערגעדרייט אויף אונדזער אייגענעם שטייגער. און ווינטער, ווען מיר זיינען ביינאַכט געגאַנגען פונם חדר, האָבן מיר געמאַרשירט ווי סאָלדאַטן זינגענדיק דערביי „אַכטי־דעבאַכטי", און איך האָב זיך פאַרגעשטעלט, אַז פונקט אַזוי האָט דער טאַטע אַוודאי געמאַרשירט אינאיינעם מיט אַנדערע סאָלדאַטן ווען ער האָט געדינט אין סאַמאַריע...

זינגענדיק דאָס לידל „אַכטי־דעבאַכטי" אינאיינעם מיט די אַנדערע יינגלעך, וואָס זיינען מיט מיר בייאַכט געגאַנגען פונם חדר, האָב איך געהאַקט וועטער, וואָס איך האָב ניט פאַרשטאַנען, און דאָס לידל, געדענק איך, איז געגאַנגען אַזוי:

„אַכטי־דעבאַכטי דעפּאַנישקאַ,
טרי קאַפּעיקי דאַנישקאַ,
וואָסיעם דעניעג ניע כאַטשו,
זאָ סאָלדאַטאַ ניע פּאַידו."

דאָס איז געווען דער אַריינפּאַר, וואָס אַלע יינגלעך האָבן אונטערגעכאַפּט, און ווייטער איז געגאַנגען אַזוי:

„פּאַידו, פּאַידו זאָ קאַזאַק,
אַ פּולע שיסל מיט קאַבאַק."

אַזוי איז דאָס געגאַנגען. דאָס איבעריקע געדענק איך שוין ניט. דער עיקר איז נאָר, וואָס דאָס קינדערשע לידל וואָס מיר האָבן געזונגען, גייענדיק פונם חדר אין אַ קליין יידיש שטעטל אין אוקראַינע, האָט זיך ביי מיר אוך אויך ביי מיינע קלענערע ברידערלעך צונויפגעבונדן מיט דער ווייטער שטאָט סאָמאַראַ, וואו מיר זיינען קיינמאָל ניט געווען אוך וואָס מיר האָבן ניט ליב געהאַט דערפאַר וואָס מ׳האָט דעם טאָטן דאָרט געמוטשעט מיט „עקראַו״ אוך מיט „נאַפליע־טשאַ״ אוך מיט „סטראַיסיא״, אוך מיט „דוואַיסיא״ אוך מיט גרויסע פרעסט אוך שטאַרקע קעלטן. אוך וועמען האָט דאָס דעמאָלט געקענט אייגפאַלן, אַז מיט יאָרן שפעטער וועט אייגער פון מיינע צוויי יינגערע ברידער אויך זיין אַ סאָלדאָט אין דער שטאָט סאָמאַראַ, אָבער שוין ניט אינם צאָרס אַרמיי, נאָר אין דער סאָוועטישער, אוך אַז ער וועט זיך דאָרט שלאָגן מיט זיין אייגענעם ווילן אין דעם גרויסן בירגער־קריג, נאָך דער רעוואָלוציע פון 1917!

קיינעם האָט דאָס ניט געקענט אייגפאַלן. אוך וועָן איך האָב זיך אין 1932 געטראָפן אין סאָוועט־רוסלאַנד מיט מיין ברודער, וועלכער האָט גאָנצע זעקס יאָר געדינט אין דער רויטער אַרמיי אוך זיך געשלאָגן אויף אַלע פראָנטן פאָר דער נייער רוסלאַנד, האָט ער מיר וועגן דער שטאָט סאָמאַראַ גאָר אַנדערע זאָכן דערציילט; קיין באַקלאָגן זיך אויף קיינעם, קיין טענות צו קיינעם, נאָר — אַ געשיכטע וועגן אַ שווערן אוך ביטערן קאַמף וואָס מ׳האָט געפירט קעגן די פרעמדע אוך אייגענע שונאים, וואָס האָבן די רוסישע רעוואָלוציע געוואָלט דערטרינקען אין בלוט.

*
**

סאָמאַראַ איז אַן אַלטע שטאָט. זי איז געגרינדעט געווארן נאָך אין די צייטן וועָן די מאָסקווער צאַרן האָבן געגומען פאַרשפרייטן זייער הערשאַפט וויטער צו מזרח, אוך דאָס האָט זיך אַנגעהויבן נאָך אין די צייטן פון איוואַן גראָזני. דער ערשטער שריט אין דעם איז געמאַכט געווארן וועָן מען האָט פאַרנומען די שטאָט קאַזאַן, אוך דאָס איז געווען אינם יאָר 1552. מיט פיר יאָר שפעטער האָט מען פאַרנומען די שטאָט אַסטראַכאַן; דער ציל איז געווען, צו געווינען וואָס מער לאַנד ביי די ברעגן פון דער וואָלגע אוך זיך שפאַרן אַלץ וויטער אוך וויטער צום מזרח, אוך צוויי יאָר נאָכן טויט פון איוואַן גראָזני, אין 1586, וועָן אויפן טראָן פון רוסלאַנד איז געזעסן דער שוואַכזיניקער צאַר פיאָדאָר איוואַנאָוויטש, אוך באָריס גאָדונאָוו האָט געפירט די מלוכה, האָט מען ביים אויסגוס פונם טייך סאָמאַרקע אויסגעבויט אַ קליינע שטאָט אוך איר אַ נאָמען געגעבן סאָמאַראַ.

אין אַנפאַנג האָט די קליינע שטאָט געדאַרפט דינען ווי אַ מין סטראַטע־
גישער צענטער אינם קאַמף, וואָס מ׳האָט אין יענע צייטן אַנגעפירט קעגן די
פּויערים, וואָס פלעגן אַנטלויפן פון רייכע פּריצים. אָבער אַ דאַנק דעם וואָס
סאַמאַראַ שטייט ביי דער וואָלגע און זי האָט געהאָט האַנדלס־וועגן, וואָס האָבן
געאַגראַפיש פאַרבונדן דעם צענטראַלן טייל פון רוסלאַנד מיטן אוראַל, מיט
סיביר, מיט מיטל־אַזיע און אויך מיט פּערסיע, איז זי נאָך אינם זיבעצנטן
יאָרהונדערט געוואָרן איינע פון די וויכטיקסטע רוסישע האַנדלס־שטעט און
די צאָל פון איר באַפעלקערונג איז וואָס אמאל געוואָרן אַלץ גרעסער און
גרעסער.

אינאיינעם מיט דעם וואָקסן פון דער שטאָט איז אויך געוואָקסן די אַרעמ־
קייט פון דער פּשוטער באַפעלקערונג, וואָס האָט זיך ניט אָפּגעגעבן מיט
האַנדל, און מער ווי אַלע האָבן געליטן די אַרעמע פּויערים, וואָס מ׳האָט גע־
האַלטן אין שקלאַפערייַ. און שפּעטער, וועו עס האָבן זיך אַנגעהויבן די גרויסע
פּויערים־בונטן, האָט די שטאָט סאַמאַראַ געשפּילט זייער אַ וויכטיקע ראָלע אין
דעם, און דער גרעסטער בונט פון דעם מין איז דאָרט פאָרגעקומען אינם יאָר
1670. אין דער רוסישער געשיכטע ווערט דערציילט, אַז די אַרעמע פּויערים
אין סאַמאַראַ האָבן זיך געמאַכט אַ בונט קעגן דעם דאָרטיקן וואָיעוואָדע אַל־
פימאָוו און זיי האָבן דערטרונקען אין די וואַסערן פון דער וואָלגע אַלע פּריצים
און גייסטלעכע און אויך די, וואָס האָבן גלאָט געהאָט עפּעס אַ „לייטישן" טיטול.

אין יענער צייט איז אין רוסלאַנד פאָרגעקומען דער גרויסער אויפשטאַנד
פון דעם דאָנער קאָזאַק סטענקאַ ראַזין, וועלכער האָט אַרויפגעוואָרפן אַ מורא
אויפן צאָר אַלעקסיי מיכאַילאָוויטש; דער קאָזאַקער אַטאַמאַן, וועמעס נאָמען
ס׳איז נאָך ביז היינטיקן טאָג אייניגעהילט אין לעגענדעס, האָט מיט זיינע באַ־
וואָפנטע חיילות געמאַרשירט פון שטאָט צו שטאָט און אומעטום זיינען צו אים
צוגעשטאַנען די אַרעמע, די אונטערדריקטע און די געקריוודעטע, און וועו ער
איז מיט זיינע מחנות קיין סאַמאַראַ אַנגעקומען, האָט מען פאָר אים די טויערן
פון דער שטאָט געעפנט, אָבער דאָס איז געווען דער לעצטער זיג, וואָס ער האָט
געהאָט אין דעם אויפשטאַנד וואָס ער האָט אויפגעהויבן קעגן דער רעגירונג,
קעגן די רייכע און קעגן דער גאַנצער אַרדענונג, וואָס ס׳האָט דעמאָלט גע־
הערשט אין רוסלאַנד. די צאַרישע רעגירונג האָט דעם אויפשטאַנד אונטערדריקט
און סטענקאַ ראַזין איז אַ געפאַנגענער אַוועקגעפירט געוואָרן קיין מאָסקווע און
דאָרטן האָט מען אים אויף אַ שרעקלעכן און גרויזאַמען אופן פאַרפיניקט צום
טויט.

סאַמאַראַ איז געווען די לעצטע שטאָט, וואו סטענקאַ ראַזין האָט נאָך
געאָטעמט פריי און וואו ער האָט נאָך געהאָפט, אַז ס׳וועט זיך אים דאָך אייג־

געבן צו צעברעכן די מאכט פון דער ראמאנאוו־דינאסטיע און אויך די הער־שאפט פון די גייסטלעכע פון דער קירכע. סאמארא איז געווען דער לעצטער עטאפ אין דער שטורמדיקער קאריערע פון דעם דאנער קאזאק, וואס האט זיך ווי א לעגענדע ארייגעשריבן אין דער געשיכטע פון רוסלאנד. און נאך ביז היינטיקן טאג איז ער ביים רוסישן פאלק געבליבן דער גרויסער נאציאנאלער העלד, וואס איז געקומען באפרייען די ארעמע און אונטערדריקטע; אין יעדן מוזעאום פון דער רעוואלוציע — אין מאסקווע און אין אנדערע גרויסע שטעט פון רוסלאנד — שטייט זיינע א סטאטוע אין פולן וואוקס. און די נייע רוסישע היסטאריקער האלטן, אז די געשיכטע פון דער רוסישער רעוואלוציע הויבט זיך אן מיט אים. ער איז געווען דער ערשטער, וואס האט אין 1670 אוועקגעלעגט דעם באדן פאר דעם וואס ס׳איז געשען אין 1917. אויך דער אלטער רוסישער היסטאריקער פלאטאנאוו האלט, אז אין דער צייט ווען די פריערדיקע בונטן האבן געטראגן בלויז א לאקאלן כאראקטער און זיינען דער עיקר געווען א רע־זולטאט פון עקאנאמישע אורזאכן, האט דער אויפשטאנד פון סטענקא ראזין געטראגן אן אלגעמיין־נאציאנאלן כאראקטער און איז געווען געווענדט קעגן דער גאנצער געזעלשאפטלעכער ארדענונג, וואס האט דאן געהערשט אין לאנד*). און א סוף צו יענעם גרויסן אויפשטאנד, וואס איז נאך אינם זיבעצנטן יארהונדערט געווען דער אנפאנג פון דער רעוואלוציע אין דער געשיכטע פון רוסלאנד, איז געקומען אין דער שטאט סאמארא, וואס הייסט איצטער קויבישעוו און וואוהין די סאוועטישע רעגירונג איז אוועק אין די צייטן ווען היטלערס מחנות זיינען שוין געשטאנען ביי די טויערן פון מאסקווע.

*
**

ביז דער רעוואלוציע פון 1917 האבן יידן אין סאמארא ניט געטארט וואוינען. בלויז אזעלכע, וואס האבן געהאט „פראוואשיטעלסטווא", האבן זיך דארט געמעגט באזעצן; אבער ווי ס׳האט זיך געווינלעך געפירט אין יענע צייטן, האבן זיך יידן שוין ווי ס׳איז אן עצה געגעבן, און ס׳האבן זיך אין סאמארא באזעצט אויך אזעלכע יידן, וואס האבן דארט לויטן געזעץ קיין וואוינרעכט ניט געהאט...

ביזן יאר 1875, איידער מ׳האט דארט אויסגעבויט די סאמארא־אריענ־בורגער אייזנבאן־ליניע, וואס האט אזוי פיל געהאלפן אין דעם, אז די שטאט זאל זיך אזוי צעוואקסן אוז ווערן א וויכטיקער צענטער, האבן אין סאמארא גע־

*) זע זיין ווערק: Лекции по Русской Истории ז׳ 365.

וואוינט ניט מער ווי פינף און צוואַנציק־דרייסיק יידישע פאַמיליעס. אַזאַ צאָל ווערט אָנגענעבן אויפן גרונט פון געזאַמלטע מאַטעריאַלן. און מיט צוויי און צוואַנציק יאָר שפּעטער, אין 1897, האָט שוין די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג דאָרט דערגרייכט ביז טויזנט מיט דריי הונדערט און זיבן און צוואַנציק נפשות *).

דאָס שענסטע דערביי איז וואָס געבויט די אייזנבאַן־ליניע, וואָס האָט געשפּילט אַזאַ גרויסע ראָלע אין דער אָנטוויקלונג פון דער עכט־רוסישער שטאָט, וואו די צאָרישע רעגירונג האָט יידן ניט געגעבן קיין רעכט צו וואוינען, האָבן דווקא יידן. און וועגן דעם ווערן איבערגעגעבן אייניקע גאַנץ אינטערעסאַנטע איינצלהייטן אין די רוסישע מעמואָרן, וואָס זיינען געבליבן פון דעם באַוואוסטן אויספֿאָרשונגס־ריכטער יאָקאָב טעיטעל.

טעיטעל אַליין איז אַ באַזונדער קאַפּיטל פאַר זיך אין דער געשיכטע פון די יידן אין סאַמאַראַ. געבאָרן אין דעם קליינעם יידישן שטעטל טשאָרנאָאָסטראָוו, וואָס אין דער אוקראַינע, האָט ער, ווי אַ סך אַנדערע יידישע יינגלעך, געלערנט אין חדר, נאָכדעם האָט מען אים געוואָלט אָוועקשיקן אין דער וואָלאָזשינער ישיבה צו קריגן סמיכה אויף רבנות, אָבער ס'איז געבליבן, אַז מ'זאָל אים בעסער אַרײַנגעבן אין גימנאַזיע, און וועג ער האָט געענדיקט די גימנאַזיע, איז ער אַריין אין מאָסקווער אוניווערסיטעט, און נאָכדעם ווי ער האָט געענדיקט דעם יורידישן פאַקולטעט, איז ער דערהויבן געוואָרן צום אָמט פון אַן אויס־פאָרשונגס־ריכטער. ער איז אין דער אָלטער רוסלאַנד געווען דער אייניציקער ניט־געשמדטער ייד, וואָס האָט אַזאַ אָמט פאַרנומען, און פון 1877 ביז 1904 איז ער געווען אַן אויספאָרשונגס־ריכטער אין סאַמאַראַ און אין דעם אַרומיקן געגנט, און ער האָט גוט געקענט דאָס רוסישע און אויך דאָס יידישע לעבן דאָרט.

דערציילט ער אין זיינע מעמואָרן, וואָס זיינען אין 1925 אַרויס אויף רוסיש אין פאַריז, אַז געבויט די סאַמאַראַ־אָריענבורגער אייזנבאַן־ליניע האָבן צוויי יידן — הורוויץ און וואָרשאָווסקי; זיי זיינען אַ סך יאָרן געווען די בעלי־בתים פון דער אייזנבאַן־ליניע און זיי האָבן אויף די וויכטיקסטע שטעלעס געמומען זייערע אייגענע; דער הויפּט פונם גאַנצן פאַרקער אויף דער ליניע איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען זעלכמאַן; דער גלאָוונער בוכהאַלטער איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען אייזענשטאָט. אויך די קלענערע שטעלעס האָבן פאַרנומען יידן, און די אַלע יידישע אָנגעשטעלטע האָבן פון די יידישע שטעטלעך אַריבערגעבראַכט קיין סאַמאַראַ זייערע קרובים און פריינד, און אַזוי איז ביסלעכווייז גע־

*) זע: Еврейская Энциклопедия, באַנד 13, ז' 848.

וואָרן אַ גאַנץ היפּשע יידישע קאָלאָניע אין סאַמאַראַ, און ווי ס׳פירט זיך געווײַנלעך, האָט מען פריער אויסגעבויט איין שול און נאָכדעם אַ צווייטע שול. די ערשטע האָט מען אויסגעבויט אינם יאָר 1880, נאָר אין די צייטן פון אַלעק־סאַנדער דעם צווייטן; די צווייטע האָט מען אויסגעבויט אינם יאָר 1887, אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם דריטן. און ווען די צאָל פון דער יידישער באַ־פעלקערונג איז געוואָרן נאָך גרעסער האָט מען אין 1908, שוין אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם צווייטן, אויסגעבויט אַ דריטע שול, אַ גרויסע און אַ שיינע און ס׳האָבן אַהין געקענט אַריין ניט וועניקער ווי אַ טויזנט מענטשן.

יידן וועלן דאָך ניט דאָונען אין דרויסן...

דאָס כאַראַקטעריסטישסטע דערביי איז וואָס ווען מ׳האָט די יידישע גע־מיינדע אין סאַמאַראַ, אינם יאָר 1895, געמאַכט אַפּיציעל געזעצלעך און זיי געגעבן די רעכט אויסצובויען אַ שול, אַז זיי זאָלן האָבן וואו צו דאָונען, האָבן זיי שוין געהאַט צוויי שולן, און שפּעטער האָבן זיי דאָרט שוין אויך געגרינדעט אַ תלמוד־תורה, און ס׳איז דאָרט אויך געווען אַן אָפּטיילונג פון דער חברה מפּיצי השכלה, וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן מיט פּאַרשפּרייטן בילדונג צווישן יידן.

יידן, — דערציילט טעיטעל אין זיינע מעמואַרן — האָבן אַריינגעטראָגן אַ סך לעבן אינם גאַנצן געגנט פון סאַמאַראַ. די ערשטע צוקער־פאַבריק, די ערשטע ביר־ברויערייַ און אויך די ערשטע פאַבריק פון מאַקאַראָנעס אין סאַמאַראַ האָבן אויסגעבויט יידן. זיי זיינען אויך געווען די, וואָס האָבן דאָרט גוט אײַנגע־אָרדנט דעם עקספּאָרט פון ווייץ קיין אויסלאַנד און „עס איז אינטערעסאַנט — שרייבט ער — וואָס אויך דאָס אַרויספירן אייער פון רוסלאַנד קיין מערב־אייראָפּע האָבן אויף זיך געמומען די יידן אין סאַמאַראַ", און זיי האָבן אין דעם אַריינגעטראָגן אַ טאָלק אוֹן אַ אָרדענונג.

מיט זייערע פּאַאיקייטן, מיט זייער אויסערגעווײַנלעכער ענערגיע, האָבן יידן אַריינגעטראָגן אַ וועלט מיט לעבן קיין סאַמאַראַ און אין דעם גאַנצן געגנט אָרום און אָרום. אין דעם האַנדל, וואָס האָט זיך דאָרט אַנטוויקלט מיט אַזאַ אימפּעט, זיינען זיי געווען דער דופק, וואָס האָט געקלאַפּט. און צווישן די וואָס האָבן געהאַלפן בויען די שטאָט, צווישן די, וואָס האָבן די שטאָט געמאַכט פאָר אַ וויכטיקן האַנדלס־צענטער און זי פאַרבונדן מיט די גרעסטע האַנדלס־שטעט אין דער וועלט, זיינען געווען אַ סך אַזעלכע יידן, וואָס האָבן לויט די געזעצן פון דער צאַרישער רעגירונג גאָר ניט געטאָרט וואוינען אין סאַמאַראַ, און זיי האָבן זיך געמוזט „געבן אַן עצה" און אַרויסקריגן צייגנישן, וואָס האָבן געזאָלט „באַשטעטיקן אָפּיציעל", אַז דער און דער איז אַזאַ און אַזאַ „בעל־מלאכה", און דאָס, הייסט עס, גיט אים אַ רעכט צו וואוינען אין סאַמאַראַ...

ניט איין מאָל זיינען צוליב דעם פֿאַרגעקומען קוריאָזן, וואָס זיינען, אין גרונט גענומען, געווען גאַנץ טרויעריק. וועגן איינעם אַזאַ קוריאָז דערציילט דער יידישער אויספֿאָרשונגס־ריכטער אין זיינע זכרונות, און ער גיט דאָס איבער מיט אינצלהייטן, ווייל ער איז גראָד אַליין געווען דערבייַ.

אַפּגעשפּילט האָט זיך דאָס אין אַ סאַמאַרער פֿאַליצייסקער קאַנצעלאַריע. אַ יידישע פֿאַמיליע, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ מאַן, אַ ווייב און דריי קליינע קינדער, איז אַריינגעקומען זיך פֿאַרשרייבן. דערבייַ האָבן זיי, ווי געווויינלעך, געווויזן די פֿאַספֿאָרטן און אויך די ספּעציעלע צייגנישן, לויט וועלכע זיי דאַרפֿן האָבן די רעכט צו וואוינען אין דער שטאָט סאַמאַרע, וואו יידן טאָרן ניט וואוינען. די פֿאַמיליע איז געקומען פון דעם שטעטל קרינקי, גראָדנער גו־בערניע. דאָרט האָבן זיי געקראָגן די פּאַספֿאָרטן און אויך די ספּעציעלע צייַ־גענישן, אָבער עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער סטאָראָסטע אין דעם שטעטל קרינקי האָט געמאַכט אַ „קליינעם טעות" אין די פּאַפּירן און עס איז אויסגע־קומען, אַז דער מאַן אין אַ „נייטאָרין" און די ווייב זיינע איז אַ „בלעכער"...

דער סטאָראָסטע האָט, אַפּנים, גלאָט פֿאַרביטן די יוצרות; אָנשטאָט צו פֿאַרשרייבן, אַז דער מאַן איז אַ בלעכער און די ווייב איז אַ נייטאָרין, האָט ער פֿאַרשריבן פונקט פֿאַרקערט, און אַזוי ווי אין יענע צייטן האָט אַ סעקרעטאָר פון אַ פּאָליציייסקער קאַנצעלאַריע אין אַזאַ פאַל געהאַט אַ רעכט צו פֿאַרלאָנגען, אַז יעדער יידּ, וואָס וויזט אַ צייגענישׂ, אַז ער איז אַזאַ און אַזאַ בעל־מלאכה, זאָל באַווייזן, אַז ער קען טאָקע ווירקלעך די מלאכה, האָט ער פֿאַרלאָנגט, אַז די ווייב פון דעם קרינקער יידן זאָל אַרויפקריכן אויף אַ דאַך און וווייזן, אַז זי איז ווירקלעך אַ „בלעכער", ווי עס איז פֿאַרשריבן אין די פּאַפּירן.

ער האָט געוואָלט זיין אַ חכם, דער סעקרעטאָר פון דער פּאָליציייסקער קאַנצעלאַריע אין סאַמאַרע. אַ חכם און אַ רשע. וואָרעם די פּרוי איז גראָד געווען אין די „הויכע מאַנאַטן", און דער סעקרעטאָר האָט דערזען ווי זי האָט זיך דערשראָקן, ווען ער האָט איר געזאָגט, אַז זי זאָל אַרויפקריכן אויפן דאַך און וווייזן, אַז זי איז אַ „בלעכער". ער האָט זייער שטאַרק געוואָלט האָבן אַ ביסל „שפּאַס" און פֿאַרצאַפּן אַ יידּ בלוט, און טעיטעל האָט לאַנג געדאַרפט איינטענהן מיט אים און בעטן ביז ער האָט ביי אים דאָך געפֿועלט, אַז ער זאָל די צעשראָקענע יידישע פֿאַמיליע אַפּלאָזן און ניט פֿאַדערן, אַז אַ פּרוי, וואָס איז אין די „הויכע מא־נאַטן", זאָל אַרויפקריכן אויף אַ דאַך און וווייזן, אַז זי איז אַ „בלעכער". זאָל ער איר גלויבן אויפן וואָרט אוֹן זאָל ער אָננעמען, אַז אַזוי ווי עס איז פֿאַרשריבן אין די פּאַפּירן, אַזוי איז דאָס...

*
**

איבער דעם וואָס סאָמאַראַ איז געוואָקסן מיט אַזאַ אימפּעט, האָט זי נאָך אין יענע יאָרן געקראָגן דעם נאָמען פון אַן אָמעריקאַנער שטאָט. אַזוי האָט מען זי גערופן, און יידן האָבן געהאָט אַ גרויסן חלק אין דעם, וואָס די שטאָט האָט אַזאַ נאָמען געקראָגן. זיי האָבן בייגעטראָגן צו איר אַנטוויקלונג. זיי האָבן זי געמאַכט פאַר איינעם פון די וויכטיקסטע האַנדלס־צענטערן אין רוסלאַנד; זיי האָבן איר געהאָלפן שאַפן אַ וועלט־נאָמען פאַר זיך. און די צאָרישע רעגירונג האָט זיי „באַלוינט" דערמיט, וואָס זי האָט זיי ניט געגעבן קיין רעכט דאָרט צו וואוינען און פאַרפאָלגט אָפילו די, וועמען זי האָט יאָ אַזעלכע רעכט געגעבן.

אויך אין דעם קולטורעלן לעבן פון סאָמאַראַ האָבן יידן זיך באַטייליקט. דער צענטער פון דער סאָמאַרער רוסישער אינטעליגענץ, וואָס האָט געגעבן דעם טאָן און געהאַט אַ גרויסע ווירקונג אויף דעם גייסטיקן לעבן פון דער שטאָט, איז געווען ביי אַ יידן אין הויז. טאָקע ביי דעם זעלבן אויספאָרשונגס־ריכטער, יאָקאָב טעיטעל, צו וועמען אָלע האָבן זיך באַצויגן מיט גרויס רעס־פעקט!

ווער איז דען ביי דעם יידישן אויספאָרשונגס־ריכטער אין הויז ניט געווען אין די אָוונטן, ווען מען איז זיך צונויפגעקומען פאַרברענגען און אַרומרעדן די וויכטיקסטע פאָליטישע, געזעלשאַפטלעכע און ליטעראַרישע פראַגן! די סמעטענע פון דער רוסישער אינטעליגענץ איז אויף יענע אָוונטן געווען. פון די שרייבער האָט מען דאָרט אפט געקענט זען גאָרקין, טשירikאָוו, סקיטאַלעצן און אויך אַנדערע, וואָס האָבן געהאַט גרויסע נעמען אין דער רוסישער ליטעראַטור. גאָרקיס ערשטע שריט אין דער ליטעראַטור זיינען געמאַכט געווארן אין סאָמאַראַ; ער האָט דאָרט נאָך געשריבן אונטערן פאַרשטעלטן נאָמען „יעגודיל כלאָמידאַ"; די קריטיקער אין מאָסקווע און אין פעטערבורג האָבן אים דאָן נאָך קיין אויפמערקזאָמקייט ניט געשענקט, און דער ערשטער, וואָס האָט פאַרנדיק קיין פעטערבורג מיטגענומען גאָרקיס אַ דערציילונג און עס אַוועקגעטראָגן אין דער רעדאַקציע פון דעם באַרימטן זשורנאַל „מיר באַזשי", וואו מען האָט עס גלייך אָפּגעדרוקט, איז געווען דער סאָמאַרער יידישער אויספאָרשונגס־ריכטער; ער האָט די דערציילונג אָפּגענומען ביי דעם סאָמאַרער רעדאַקטאָר גאַידעבוראָוו, וועלכער האָט קיין חשק ניט געהאַט זי צו דרוקן אין זיין זשורנאַל „ניעדיעליא", און האָט זי אָפּגעפירט קיין פעטערבורג צו דעם רעדאַקטאָר פון „מיר באַזשי", און גלייך נאָכדעם ווי די דערציילונג איז אָפּגעדרוקט געווארן, האָבן די גרעסטע קריטיקער פון דער רוסישער ליטעראַטור ענגומען שענקען אויפמערקזאָמקייט גאָרקין, און פון דאָן אַן האָט ער אָנגעהויבן ווערן באַרימט.

אויך לענין איז אין סאָמאַראַ געווען אַן אָפטער גאַסט אויף די אַוונטן ביי יאָקאָב טעיטעל אין הויז. „ער איז דאָך געווען נאָך זייער יונג — שרייבט וועגן אים דער יידישער אויספאָרשונגס־ריכטער אין זיינע מעמוארן. — אין די געשפּרעכן האָט ער זיך ניט אַריינגעמישט. אַ פּאָרשלאָסענער מענטש געווען. ער האָט ליב געהאַט זיך צוצוהערן צו די היציקע געשפּרעכן, וואָס מען האָט געפירט“ *).

דאָס איז געווען נאָך ביים סוף פון די נייַנציקער יאָרן פונם נייַנצנטן יאָרהונדערט. טעיטעל אַליין האָט זיך דעמאָלט אין סאָמאַראַ זיכער ניט פאַרגעשטעלט, אַז דער „פּאָרשלאָסענער מענטש“, וואָס זיצט און שווייגט, וועט מיט יאָרן שפּעטער מאַכן אַ רעוואָלוציע און וועט ווערן דער קאָפּ פון אַ נייַער רעגירונג אין רוסלאַנד, און אַז די רעוואָלוציע, וואָס דער „פּאָרשלאָסענער מענטש“ וועט מאַכן אין לאַנד, וועט אים, דעם גאַסטפריינדלעכן בעל־הבית אין סאָמאַראַ, פאַרוואַרפן קיין אויסלאַנד, און ער וועט אויף דער עלטער שטאַרבן אין דער פרעמד...

דער שיקזאַל האָט זיך זייַנע וועגן און ער מאַכט אַמאָל דאָס לעבן פון אַ מענטשן אי אינטערעסאַנט, אי טראַגיש — אין איין און דער זעלבער צייט...

*
**

סאָמאַראַ איז אין יענער צייט געווען אַ מיטלפונקט, וואו עס פלעגן זיך אָפט אָפּשטעלן רעוואָלוציאָנערע טוער, וואָס האָבן זיך אומגעקערט צוריק אַהיים פון סיביר, וואו זיי זיינען געווען פאָרשיקט. צווישן זיי זיינען אויך געווען אַזעלכע, וואָס זיינען געווען באַוואוסט אַלס שריפטשטעלער, פובליציסטן און ווייסנשאָפטסלייט, און ווי נאָר אַזאַ מענטש איז געקומען קיין סאָמאַראַ, האָט מען אים געבראַכט צו די אָוונטן ביי טעיטעלן אין הויז, וואו די גאַנצע רוסישע אינטעליגענץ פון שטאָט איז זיך צונויפגעקומען. און עס זיינען געווען צייטן, ווען אויף אַזעלכע אָוונטן זיינען געווען ניט וועניקער ווי הונדערט און פופציק און צווישן הונדערט מענטשן. די שטוב איז געווען פול מיט געסט. אומעטום זיינען געשטאַנען און געזעסן מענטשן, און אומעטום האָט מען אַרומגערעדט די וויכטיקסטע געשעענישן פון טאָג און געפירט היציקע דעבאַטעס וועגן געזעלשאַפטלעכע און ליטעראַרישע פראַגן. און צווישן די גאַסט זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן פאַרטראָטן פאַרשיידענע פאַליטישע און ליטעראַרישע ריכטונגען. אָבער זיי האָבן זיך דאָך פאַראַלטן ווי אייגענע, פון איין גרויסער משפּחה, און זיך

*) זע זייַנע מעמואַרן: Из моей жизни, т. 42.

געפילט גוט אין דער אטמאספערע פון ווארעמער גאסט־פריינדשאפט, וואס האט געהערשט אין דער הויז פון דעם יידישן אויספארשונגס־ריכטער אין סאמארא.

אבער נאך דער רעוואלוציע פון 1917 איז אלץ געווארן אנדערש, און א סך פון די פריינד, וואס האבן זיך אין סאמארא אזוי אפט געטראפן ביי יאקאב טעיטעל אין הויז, זיינען זיך מיטאמאל געווארן שונאים, און ווען די באלשע־ויקעס זיינען געקומען צו דער מאכט, האבן זיי א סך פון זייערע פריערדיקע פריינד געשטעמפלט אלס »קאנטר־רעוואלוציאנערן«. און נאך שטארקער איז דער ריס צווישן זיי געווארן, ווען עס האט זיך אנגעהויבן דער בירגער־קריג. דאן איז סאמארא איבערגעגאנגען פון האנט צו האנט, און אין דעם זומער פון 1918, ווען די טשעכא־סלאוואקן האבן פארנומען סיזראן און פענזע און זיך געלאזט מארשירן קיין סאמארא, האבן די באלשעוויקעס זיך פון דארט צוריקגעצויגן. פיר מאנאטן איז די שטאט דאן געווען אין די הענט פון די סאציאליסטן־רעווא־לוציאנערן, און די רעגירונג דארט איז באשטאנען פון געווענע מיטגלידער אין דער גרינדונגס־פארזאמלונג, וואס לענין האט צעטריבן. אבער די באלשע־ויקעס האבן אנגעפירט אן אונטערערדישע ארבעט די גאנצע צייט, און אין דעם מאנאט אקטאבער, 1918, האט זיך זיי איינגעגעבן איבערצונעמען די שטאט מיט דער הילף פון דער רויטער ארמיי, וואס איז אנגעקומען אין צייט. די וויכטיקסטע ראלע דערביי האט דאן געשפילט וואלעריאן קויבישעוו, וועלכער איז געווען דער פארזיצער פון דעם »רעווקאם« (רעוואלוציאנערן קאמיטעט) אין סאמארא נאך פריער, איידער די שטאט איז איבערגעגאנגען אין די הענט פון די סאציאליסטן־רעוואלוציאנערן. ער איז געווען דער אנפירער פון דעם קאמף צו באפעסטיקן די סאוועטן־מאכט אין סאמארא, און ווען ער איז אין יאר 1935 געשטארבן, אין דער עלטער פון זיבן און פערציק יאר, האט די סאוועטן־רעגירונג אים אנגעטאן דעם כבוד און פראייביקט זיין אנדענק דערמיט, וואס זי האט דער אלטער שטאט סאמארא א נאמען געגעבן קויבישעוו.

פון די גרויסע שטעט אין דעם וואלגע־געגנט, איז סאמארא־קויבישעוו די פערטע אויפן צעטל לויט דער צאל איינוואוינער. און, ווי ס'ווערט אנגעגעבן, איז די באפעלקערונג דארט, אינם יאר 1936, באשטאנען פון צווי הונדערט מיט 95 טויזנט נפשות *). די ערשטע דריי שטעט אויפן צעטל אינם וואלגע־געגנט זיינען: ניזשני־נאווגאראד, סאראטאוו און צאריצין. און פון די דריי איז בלויז די שטאט סאראטאוו געבליבן ביי דעם זעלבן נאמען, וואס זי האט געהאט נאך פאר דער רעוואלוציע; די אנדערע צווי האבן שוין איצט אנדערע נעמען: פון

*) זע: Большая Советская Энциклопедия, באנד 35, ז' 402.

צאַריצין איז געווארן סטאַלינגראַד און פון ניזשני־נאָווגאָראָד איז געווארן גאָרקי — אַ נאָמען נאָך דעם באַרימטן שריפטשטעלער מאַקסים גאָרקי, וועלכער איז אין דער אַלטער סאָמאַראַ געווען איינער פון די אָפּטע געסט אויף די אָונטן ביי דעם יידישן אויספּארשונגס־ריכטער אין הויז, וואו ס׳איז זיך צונויפגעקומען די סמעטענע פון דער רוסישער אינטעליגענץ.

פון יענע געסט ביי דעם יידישן אויספּארשונגס־ריכטער אין הויז, איז מאַקסים גאָרקי ניט געווען דער איינציקער, וואָס האָט זוכה געווען, אַז אין דער נייער רוסלאַנד זאָל מען אַנרופן אַ שטאָט אויף זיין נאָמען; לענינען, דעם „פאָרשלאָסענעם מענטשן" אויף די אָונטן ביי יאָקאָב טעיטעל אין הויז, וואָס אין דער אַלטער סאָמאַראַ, האָט מען נאָך פריער אַנגעטאָן אַזאַ כבוד אין דער נייער רוסלאַנד און אויף זיין נאָמען אַנגערופן די שטאָט, יוואָס פיאָטר דער גרויסער האָט געבויט „דורכצושלאָגן אַ פענצטער קיין אייראָפּע". פון פעטערבורג איז געווארן לענינגראַד.

און דאָס זיינען בלויז צווויי פאַלן, וואָס פאַרבינדן זיך אין דער געשיכטע פון נייעם רוסלאַנד, מיטן לעבן פון דעם יידן יאָקאָב טעיטעל, וואָס איז געקומען פון אַ קליין שטעטל אין אוקראַינע און איז עטלעכע און צוואַנציק יאָר געווען אַ רוסישער אויספּארשונגס־ריכטער אין סאָמאַראַ און דאָרט געמאַכט זיין שטוב פאַר אַ צענטער פון דער בעסטער רוסישער אינטעליגענץ, פאַר אַ רוסישן בית ועד לחכמים.

דאָרט, ביי יאָקאָב טעיטעל אין שטוב, אין דער אַלטער סאָמאַראַ, וואָס הייסט איצט קויבישעוו, האָט מען, אין דער וואַרעמער אַטמאָספערע פון עכטער גאַסטפריינדשאַפט, אַזוי היציק גערעדט און אַזוי שיין געטרוימט וועגן אַ נייער רוסלאַנד. ווען דער טרוים איז פאַרווירקלעכט געווארן, זיינען אַ סך פון יענע געסט דערהויבן געווארן און אייניקע פון זיי זיינען געווארן פירער אין דער נייער רעגירונג.

און וואָס איז געווארן מיט דעם גרויסן יידישן מכניס אורח, וואָס האָט אין סאָמאַראַ ביי זיך אין שטוב אויפגענומען די אַלע געסט?

ער האָט נאָך דער רעוואָלוציע, אין קיעוו, איבערגעלעבט עטלעכע פאַ־גראָמען און מיט זיינע אויגן געזען ווי „דער מענטש איז געווארן א חיה", ווי ער דריקט זיך אויס אין דער הקדמה צו זיינע מעמוארן, און נאָכדעם איז ער פאַרוואַרפן געווארן קיין אויסלאַנד...

געווארן אַ מענטש אַן אַ היים.

און אויף די עלטערע יאָרן האָט ער גלעבט עלנט, איינזאַם, אין גרויס אַרעמקייט, און ער איז געשטאַרבן אין דער פרעמד...

וואַראַניעזש

וואַראַניעזש איז אַן עכט־רוסישע שטאָט און ס׳איז אַנגענומען, אַז אין דער פּראָווינץ איז זי איינע פון די שענסטע שטעט אין רוסלאַנד.

זי שטייט ביים ברעג פונם טייך וואַראַניעזש, וואָס פאַלט אַריין אין דאָן; די גאַסן זיינען דאַרט ברייטע, געראַמע, און זומער איז די גאַנצע שטאָט אויסגעטונקען אין גרינס, און פון די ברייטע פעלדער אַרום און אַרום טראָגט זיך דער געזונטער ריח פון דער שוואַרצער ערד, וואָס האָט דעם גאַנצן געגענט געמאַכט אַ שם פאַר אויגעם פון די פרוכטבאַרסטע אין לאַנד.

ס׳איז אַ שטאָט פון וויץ און קאָרן.

אַ שטאָט פון ברויט.

און דאָס אַליין איז אויך עכט־רוסיש, ווייל אין ערגעץ רעדט מען ניט וועגן ברויט מיט אַזאַ ליבשאַפט ווי אין רוסלאַנד. אַפילו וען די תבואה איז נאָך אויף די פעלדער און מען וויזט אַן מיט פרייד אויף די זאַנגען, וואָס הענגען שוואַר אַרונטער, רופט מען זיי שוין ניט אַנדערש ווי נאָר — ברויט.

אַזוי אין רוסלאַנד און אַזוי אויך אין אוקראַינע.

און אויף אייגער פון די ברייטע גאַסן פון דער שטאָט וואַראַניעזש שטייט אַ גרויסער קלויסטער און אַהין פלעגן אַמאָל אַרעמע פויערים פון ווייטע דערפער גיין צופוס מיילן און מיילן, זיך בוקן פאַר די הייליקע בילדער, וואָס זיינען דאַרט אויסגעמאָלן. און אַלע מאָל, וען מען האָט דערהערט דאָס קלינגען פון די גלעקער אין יענעם קלויסטער, האָבן נאָענטע און ווייטע זיך פרום געצלמט. און זעלטן וען האָט מען דאָרט געזען אייגעם, וואָס זאָל ניט האָבן קיין עכט־רוסיש פּנים און ניט טראָגן קיין עכט־רוסישע קליידער. אַפילו די, וואָס זיינען שוין געווען אַנגעטאָן הייבטוועלטיק, האָבן אויף זיך געהאָט דעם שטעמפּל פון טיפּישער רוסישקייט.

קיין יידן האָבן אין וואַראַניעזש ניט געטאָרט וואוינען. מען האָט זיי פאַרבאָטן זיך דאָרט צו באַזעצן נאָך אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם ערשטן, און אַרויסגעגעבן די גזירה קעגן זיי האָט מען וועג מ׳האָט זיך געכאַפּט, אַז אין דער עכט־רוסישער שטאָט און אויך אין דעם גאַנצן אַרומיקן געגנט צעווואַקסט

זיך אלץ גרעסער די קריסטלעך־רעליגיעזע סעקטע, וואס היט אפ שבת און וואס איז בכלל געניגט צום יידישן גלויבן.

„סובאטניקעס" האט מען די אנהענגער פון יענער רעליגיעזער סעקטע געפונען, און פון דעם וואט מען וויסט וועגן זיי פון דער רוסישער געשיכטע איז קלאר, אז נאך ביים סוף פון זיבעצנטן יארהונדערט און ביים אנהויב פונם אכצנטן זיינען זיי שוין געווען זייער טעטיק. ניט קיין אנדערער ווי דער הייליקער דמיטרי ראסטאווסקי, וועלכער האט געלעבט אין די צייטן פון די כמעלניצקי־שחיטות אויף יידן און איז געשטארבן אינם יאר 1709, האט וועגן די „סובאטניקעס" געשריבן, אז „זיי היטן אפ שבת אויף א יידישן שטייגער", און שפעטער האט זיך זייער אינפלוס שטארק פארשפרייט ניט נאר אין די געגנטן, וואו די צאל פון דער יידישער באפעלקערונג איז געווען גרויס, נאר אויך אין אזעלכע געגנטן וואו עס זיינען געווען זייער וויניק יידן, און מער ווי אומעטום איז זייער אינפלוס געווען גרויס אין וואראניזשער גובערניע.

דער פירער פון דער באוועגונג, וואס האט ארויסגעווינען א נייגונג צו דער יידישער תורה, איז געווען איינער מיטן נאמען סעמיאן מאטוועיעוו אוקלעין, און וועגן אים ווערט דערציילט, אז ער איז געווען א גרויסער בקי אין תורת משה, און צו דעם איז ער נאך געווען א גלענצנדער רעדנער אויך, און דערפאר האט זיין פרעדיקן געבראכט גוטע רעזולטאטן און די צאל פון זיינע תלמידים איז וואס אמאל געווארן אלץ גרעסער און גרעסער.

צווישן זיינע תלמידים איז געווען איינער מיטן נאמען סונדוקאוו, און ער האט די אנהענגער פון דער סעקטע געפירט נאך וויטער און זיי געבראכט צו דער יידישער תורה נאך נעענטער, און דער סוף איז געווען, אז א סך פון די „סובאטניקעס" האבן זיך טאקע מגייר געווען און זיינען אינגאנצן איבערגעגאנגען צום יידישן גלויבן.

צווישן די, וואס האבן זיך מגייר געווען, איז געווען איינער א דאנער קאזאק מיטן נאמען קאסיאקאוו; ער האט נאך אינם יאר 1797 שטילערהייט אנ־געזומען דעם יידישן גלויבן בעת ער האט געדינט אין דער ארמיי, און שפעטער, ווען ער האט זיך אומגעקערט צוריק אהיים, אויפן דאן, האט ער אינאיינעם מיט זיין ברודער שטילערהייט געפרעדיקט דעם יידישן גלויבן צווישן די דאנער קאזאקן, און אין א בקשה, וואס ער האט צוגעשיקט צום אטאמאן פון די דאנער קאזאקן, האט ער געבעטן, אז מ׳זאל אים געבן די דערלויבעניש צו פרעדיקן יידישקייט אפן, און ער האט באויזן וויי גוט דאס וואלט געווען ווען די דאנער קאזאקן וואלטן אלע געווארן יידן...

וואס פאר אן ענטפער דער אטאמאן האט דעמאלט געגעבן דערויף וועיסט מען ניט. אין דער רוסישער געשיכטע ווערט וועגן דעם אין ערגעץ ניט דער־

מאַנט. וואָס מען וויסט אַבער יאָ איז, אַז אין אַ קורצער צייט נאָכדעם האָט אַ היפשער טייל פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג אין דער שטאָט אַלעקסאַנדראָוו אָנגעהויבן אָפּהיטן שבת און נאָך אַנדערע יידישע דינים און מנהגים, און אַזוי ווי זייער צאָל איז געווען זייער גרויס און עס האָבן זיך צווישן זיי געפונען אַ סך זייער איינפלוסרייכע מענטשן, האָט די רעגירונג אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל זיי ניט שטערן און מען זאָל אויף זיי שבת ניט אַרויפלעגן קיין שום פליכטן.

מ׳האָט דאָן, ווי ס׳שיינט, געדענקט, אַז מיט גוטן וועט מען זיי מיט דער צייט צוריק אַרויפפירן אויף אַ וועג. אָבער ניט אומעטום האָט די רעגירונג דע־מאָלט אַרויסגעווויזן אַזוי פיל טאָלעראַנץ צו די, וואָס האָבן זיך אָפּגעקערט פון דער פּראָוואָסלאַווונער קירכע און זיך דערנענטערט צו דער יידישער תורה. און שטרענגער ווי אומעטום איז מען צו זיי געווען אין וואַראַניעזש און אין דעם גאַנצן געגנט, וואָס אַרום און אַרום. ווען מען האָט, אינם יאָר 1806, זיך דער־וואוסט ווי גרויס עס איז דאָרט די צאָל פון די, וואָס האָבן זיך שטילערהייט דערנענטערט צו יידישקייט, האָט מען זיי גלייך אָנגעהויבן פּאַרפאָלגן און דאָן האָבן אַ סך פון זיי צוריק אָנגענומען דעם פּראָוואָסלאַווונעם גלויבן, און די, וואָס האָבן דאָס ניט געוואָלט טאָן, האָט מען אָפּגעגעבן פּאַר סאָלדאַטן אין דער אַרמיי, און די עלטערע לייט, וואָס האָבן שוין ניט געטויגט צו מיליטעריישער דינסט, האָט מען פאַרשיקט קיין סיביר.

מ׳האָט זיך פאַר קיין זאָך ניט אָפּגעשטעלט אין די מיטלען, וואָס מ׳האָט אָנגענומען זיי צו רודפן.

מיט דעם האָט מען אָבער אין וואַראַניעזשער געגענט ניט אויסגעוואַרצלט די סעקטע, וואָס האָט אַרויסגעווויזן אַזאַ שטאַרקע נייגונג צום יידישן גלויבן, וויל צווישן די, וואָס מ׳האָט גראָד ניט פאַרשיקט, איז געווען איינער אַ דאָנער קאָזאַק מיטן נאָמען ראָגאָוו, און ער האָט שטילערהייט וויטער אָנגעפירט אַ פּראָ־פּאַגאַנדע צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג אָפּצוהיטן שבת און אַנדערע יידישע דינים און מנהגים, און ער האָט אין דעם געהאָט גרויס דערפאָלג, און ס׳איז באַוואוסט פון היסטאָרישע דאָקומענטן, אַז אינם יאָר 1823 האָט שוין די צאָל פון אָזעלכע באַקערטע דערגרייכט אין די טויזנטער אינם וואַראַניעזשער געגענט אַליין, און דאָס איז געווען אייגע פון די אורזאַכן פאַרוואָס מ׳האָט דאָן אַרויסגעגעבן דעם באַפעל, אַז אין וואַראַניעזש און אין דער גאַנצער גובערניע טאָרן יידן מער ניט וואוינען.

מען האָט מיט דעם פשוט געוואָלט אָפּשוואַכן דעם יידישן איינפלוס אויף דער קריסטלעכער רעליגיע, און דאָס האָט זיך טאַקע איינגעגעבן אויך. ווער עס איז נאָר באַקאַנט מיט דער געשיכטע פון די פּאַרשיידענערליי פאַריידישטע סעקטעס, וואָס האָבן זיך באַווויזן אין רוסלאַנד אין פּאַרשיידענע צייטן, דער

ווייסט, אז איבער דעם וואס מ׳האט זיי אלע מאל אפגעריסן פון יידן און ניט צוגעלאזט צו זיי קיין יידישע געלערנטע, וואס זאלן פאר זיי מאכן קלאר דאס, אין וואס זיי אליין קענען זיך ניט פאנאנאדערקלייבן, האבן זיי אפט גלאט גע־בלאנדזשעט אויף דעם נייעם וועג וואס זיי האבן אויסגעקליבן, און איבער דעם זיינען אפט פארגעקומען שפאלטונגען צווישן זיי, און פון איין סעקטע איז ארויס־געקומען א נייע סעקטע, וואס האט זיך שפעטער צעשפאלטן אויף נאך סעקטעס.

עס איז שוין אין דער געשיכטע פונם יידישן פאלק קיין נייס ניט געווען, אז דווקא דאן, וועז מען פארפאלגט און מען רודפט יידן, זאל זיך ביי אן אנדער פאלק ערגעץ אנהויבן א באווגונג אנצונעמען דעם יידישן גלויבן, אדער גלאט צוקומען נעענטער צו אים. אפילו אין די צייטן, וואס פארן חורבן פונם צווייטן בית־המקדש, האבן א סך רוימער דעם יידישן גלויבן אנגענומען, ווי מיר זעען דאס אין די ווערק פון יוסיפוס פלאוויוס און אויך אין די ווערק פון די אלטע רוימישע היסטאריקער. און אייניקע פארשער דערקלערן דאס דערמיט וואס די יידן האבן אין יענער צייט ארויסגעווויזן אזוי פיל מסירת־נפש, באשיצנדיק זייער גלויבן, אז די רוימער האבן דאס געמוזט באוואונדערן און ס׳האט אויף זיי אזוי געווירקט, אז זיי האבן אנגענומען די רעליגיע פון דעם פאלק, וואס זייערע הער־שער און קריגס־פירער האבן געוואלט אויסראטן און פארטיליקן.

אין אלגעמיין האט מען צווישן די געצענדינערישע פעלקער פון אמאל, און שפעטער אויך צווישן די קריסטלעכע פעלקער, אפט געזען אזעלכע, וואס האבן אין דער הויכער מאראל פון דער יידישער רעליגיע געפונען אזוינס, וואס זיי האבן לאנג געזוכט; עס איז געווען נאטירלעך אז די, וואס זוכן דאס, זאלן עס דארט געפינען, און ס׳איז דעריבער קיין וואונדער ניט געווען וואס אלעמאל זיינען דא און דארט אויסגעוואקסן באווגונגען, וואס האבן ארויס־געווויזן א שטארקע נייגונג זיך מער צו דערנענטערן צום יידישן גלויבן.

אויך די באווגונג פון די רוסישע „סובאטניקעס" און גרים, וואס האט געהאט ניט קיין קליינעם חלק אין דעם, אז די פראוואסלאווע קירכע זאל זיך דערשרעקן און די רעגירונג זאל איבער דעם פארוורן די יידן זיך צו באזעצן אין דער שטאט וואראניעזש און אין דעם גאנצן ארומיקן געגנט, איז געווען פון דעם זעלבן מין. אויפריכטיק־פרומע רוסישע מענטשן האבן אין דער הויכער מאראל פון דער יידישער רעליגיע געפונען אזוינס, נאך וואס זיי האבן לאנג געגארט. און אנגעהויבן האט זיך די באווגונג נאך ביים סוף פונם פערצנטן יארהונדערט.

דער גרינדער פון דער באווגונג איז געווען אייניר מיטן נאמען קארפ סטריגאלניק, א רוסישער מענטש פון דער שטאט פסקאוו, און דערפאר האט מען די אנהענגער פון יענער ערשטער סעקטע גערופן „סטריגאלניקעס". אבער קיין

קלאָר אויסגעשפראָכענע נייגונג צום יידישן גלויבן האָבן זיי דאָן נאָך ניט אַרויסגעוויזן; דער עיקר איז ביי זיי געווען דער פּראָצעסט קעגן דער ביורא־קראַטיע פון דער קירכע; זיי האָבן צווישן פּאָלק אָנגעפירט אַן אַגיטאַציע קעגן די גלחים; זיי פלעגן זאָגן, אַז „די גלחים זיינען שיכורים און זיי רייסן פון טויט און פון לעבעדיק", ווי עס דערציילט דער רוסישער היסטאָריקער קאַס־טאָמאַראָוו, און זיי האָבן אויך געהאַלטן, אַז דער צלם און די איקאָנעס אין די קלויסטערס זיינען געצנדינעריי. און וואָס שייך דעם גלויבן, אַז יעזוס איז געטלעך, האָבן זיי אין דעם ניט געגלויבט.

ערשט מיט קנאַפּע הונדערט יאָר שפּעטער, אינם יאָר 1470, האָט די בא־ווענונג פון די „סטריגאָלניקעס" אָנגעהויבן צוקומען נעענטער צום יידישן גלויבן, און אַ גרויסן חלק אין דעם האָט געהאָט דער קיעווער גלעלערנטער ייד זכריהו, ווועלכער איז פון קיעוו אָנגעקומען קיין נאָווגאָראָד אינאיינעם מיט דעם רוסישן פּירשט מיכאַיל אָלעקסאָוויטש, און פון דעם קען מען דרינגען אַז ער איז געווען אַ גרויסער חשוב אין די גאָר הויכע פענצטער און אַז ער האָט גוט געקענט די רוסישע שפּראַך.

„אין נאָווגאָראָד — דערציילט דער רוסישער היסטאָריקער קאַסטאָמאַראָוו — האָט מען אין יענער צייט אַ סך געשפּרעכן געפּירט וועגן רעליגיעזע פראַגן; מענטשן פון אַלערליי שטאָנדן, מאָנספּאַרשוינען און ווייבער, זיינען זיך צו־נויפגעקומען ניט נאָר אין די הייזער, נאָר אויך אויף די מאַרקן, און זיי האָבן געריידט וועגן גייסטיקע ענינים און אָפט אַרויסגעווייזן אַ פאַרלאַנג צו קריטיקירן די אָנגענומענע טראַדיציעס פון דער קירכע, און אין דער אַלגעמיינער מהומה איז דעם גלעלערנטן יידן געווען באַקוועם צו לאָזן אין גאַנג נאָך איין אַפּיקורסישע לערע, מיט וואָס ער איז אויסן געווען צו פּאַרשפּרייטן די יסודות פון דעם יידישן גלויבן" *).

ווייטער דערציילט דער רוסישער היסטאָריקער ווי ס׳האָט זיך זכריהון איינגעגעבן איבערצורעדן דעם גלח דענים און אויך דעם גלח אַלעקסיאַ אָנצונע־מען דעם יידישן גלויבן שטילערהייט, און ווי ער האָט שפּעטער קיין נאָווגאָראָד געבראַכט נאָך צווי גלעלערנטע יידן, איינעם אַ שמואל סקאָריאָוא און אַ צווייטן מיט דעם נאָמען משה חאָנוש (חנהס), און אָלע דריי האָבן באַקערט צו יידישקייט נאָך אָנדערע אָנגעזעענע און איינפלוסרייכע רוסישע מענטשן, צווישן וועלכע עס זיינען געווען עטלעכע גלעלערנטע גלחים.

וועגן דעם האָבן מיר שוין געריעדט אין איינעם פון די פריערדיקע קא־פּיטלען, און ווי ס׳איז דאָרט אָנגעוויזן געוואָרן, האָט דאָן קיין אינקווויזיטאָר

*) Н. Костомаров, Русская История, том первый, стр. 191.

אויך ניט אויסגעפעלט אין רוסלאַנד. דאָס איז געווען דער נאַווגאָראָדער אַרכי־עפּיסקאָפּ געוואָדי; ער האָט עטלעכע יאָר נאָכאַנאַנד ניט געוואָלט ביז ער האָט געבראַכט דערצו, אַז אויפן באַפעל פון איוואַן דעם דריטן זאָל מען די פירער פון דער סעקטע פֿאַרשפּאַרן אין הילצערנע שטייגן און זיי פֿאַרברענען לעבעדיקערהייט.

דאָס איז געשען נאָך אינם יאָר 1504. אָבער די שווערע שטראָף האָט אין רוסלאַנד דאָך ניט אָפּגעשראָקן די, וואָס האָבן אין דער מאָראַל פון דער יידישער תורה געפונען דאָס, וואָס זיי האָבן געזוכט בענקענדיק נאָך עפּעס וואָס זאָל זיי אויפהויבן העכער און וואָס זאָל מער אויסלייטערן זייערע נשמות; און עס איז ניט אַוועק קיין איין דור ווען עס זאָלן דאָ און דאָרט ניט אויסוואַקסן קיין סעקטעס, וואָס וויזן אַרויס אַ נייגונג צום יידישן גלויבן און צו דער מאָראַל, וואָס מען געפינט אין דער יידישער תורה און ביי די יידישע נביאים. און צווישן יענע סעקטעס זיינען אויך געווען די „שבתניקעס", אָדער די „סו־באַטניקעס", וויי מען האָט זיי געוויפן אויף רוסיש; און וויפל מ׳האָט זיי ניט פֿאַרפֿאָלגט, האָט דאָס אַלץ ניט געהאָלפן; עס האָט ניט געהאָלפן די פֿראָפֿאַגאַנדע, וואָס די קירכע האָט אָנגעפירט קעגן זיי צווישן פֿאָלק, אַז מ׳זאָל אויף זיי קוקן ווי אויף עכטע „זשידעס"; ס׳האָט ניט געהאָלפן דאָס פֿאַרשיקן קיין סיביר און דאָס אָפּגעבן אין דער אַרמיי און דאָס פֿאַרשפּאַרן אין די טורמעס און אין די מאָנאַסטירן — די „סובאַטניקעס" האָבן זיך פֿאָר קיין זאַך ניט אָפּגעשראָקן און זיך געהאַלטן פעסט ביי די דינים און מנהגים, וואָס זיי האָבן איבערגענומען פון דער יידישער תורה און אַ סך פון זיי האָבן זיך מגייר געווען און זיינען אינגאַנצן איבערגעגאַנגען צום יידישן גלויבן. און דערביי איז אינטערעסאַנט צו דערמאָנען דעם פֿאַקט, אַז אין די באַריכטן, וואָס די פֿאַליציי האָט געדאַרפט צושטעלן דער רוסישער רעגירונג וועגן דעם לעבן פון די „סו־באַטניקעס", האָט מען אַלע מאָל געמוזט צוגעבן דעם אמת, אַז זינט זיי האָבן זיך אָנגעהויבן פירן ווי „עכטע זשידעס" זיינען זיי געווארן לייטישער; זיי שיכורן ניט, זיי זיינען ניט צעלאָזן, זיי האַלטן ריין די שטיבעלעך, אין וועלכע זיי וואוינען, זיי גיבן זיך אַפּ מיט ערד־אַרבעט, זיי זיינען ניט קיין פוילענצער, זיי היטן זייער אַפּ די מצוה פון הכנסת אורחים, זיי זיינען זייער גאַסטפריינד־לעך, זיי זיינען שטענדיק גרייט אַרויסצוהעלפן אַן אַרעמאַן און זיי באַציען זיך מיט דער גרעסטער טאָלעראַנץ צו מענטשן פון אַנדערע גלויבנס. ס׳איז ביי זיי ניטאָ קיין אונטערשייד צווישן יידן און קריסט. זיי האַלטן, אַז יעדער מענטש איז באַשאַפן אין גאָטס געשטאַלט און מ׳טאָר קיינעם ניט פּיינט האָבן דער־פֿאַר וואָס ער איז פון אַן אַנדער גלויבן...

און ווייל עס האָט זיך גראָד געמאַכט אַזוי, אַז אינם וואַראָניעזשער געגנט

איז די צאָל פון די „סובאַטניקעס" געווען זייער גרויס, האָט מען דעריבער פֿאַרבאָטן די יידן צו וואוינען אין דער שטאָט וואַראַניעזש און אין דער גאַנצער גובערניע. אַרויסגעגעבן דעם פֿאַרבאָט האָט מען אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם ערשטן.

*
**

אויף דעם זעלבן פּלאַץ, וואו וואַראַניעזש שטייט איצט, איז נאָך אינם עלפטן יאַרהונדערט געשטאַנען אַ קליין שטעטל, וואָס האָט באַלאַנגט צו דער מלוכה פון די כוזרים, אַדער כאַזאַרן. אַ רוסישע שטאָט איז וואַראַניעזש געוואָרן ערשט אינם יאָר 1586. נאָך האָט זי דעמאָלט אויסגעבויט ווי אַ פעסטונג זיך צו באַשיצן קעגן די טאַטערן, וואָס פלעגן דאָרט זייער אָפט מאַכן ווילדע אָנפֿאַלן. דער גאַנצער געגנט אַרום און אַרום איז באַשטאַנעז פון פּוסטע פעלדער, און אין דער רוסישער געשיכטע ווערט דערציילט, אַז עס האָבן זיך דאָרט שטענדיק אויפגעהאַלטן „צעלאָזענע לייט", גזלנים און רויבער, וועלכע האָבן געלעבט פון דעם וואָס זיי זיינען אָנגעפֿאַלן אויף מענטשן. מ'האָט אין וואַראַניעזש אין יענע צייטן שטענדיק געדאַרפט מורא האָבן פּאַר אַן איבערפאַל, און דאָס האָט געשטערט דער אָנטוויקלונג פון דער שטאָט. אָבער ניט קוקנדיק דערויף איז די שטאָט דאָך געוואָקסן, און אינם יאָר 1626 איז שוין דאָרט געווען אַ באַפעל־קערונג פון צווייַ טויזנט אינווואוינער.

עס איז אין דער רוסישער געשיכטע שווער צו געפינען אַ גאָר וויכטיקע פֿאַסירונג, וואָס זאָל ניט זיין פֿאַרבונדן מיט וואַראַניעזש, און מערסטנטייל זיינען יענע פֿאַסירונגען געווען פון דעם מין, וואָס האָט געהאָט אַ שייכות מיט קאַמף קעגן אונטערדריקונג, אַדער מיט דער שטרעבונג צו מאַכן פון רוסלאַנד אַ מעכ־טיקע און גרויסע מלוכה.

אין די צייטן וועז דער דאָנער קאַזאַק סטענקאַ ראַזין האָט געמאַכט דעם אויפשטאַנד קעגן די הערשער פון מאָסקווע און געלאָזט וויסן, אַז ער טרעט אַרויס אין אַ קאַמף „בלויז קעגן די באָיַרן און רייכע לייט", און אַז „מיט די אָרעמע און פּשוטע מענטשן" וויל ער „לעבן ווי אַ ברודער און מיט אַלץ זיך טיילן מיט זיי", איז וואַראַניעזש געווען צווישן די ערשטע שטעט, וואָס זיינען צוגעשטאַנען צו דעם גרויסן אויפשטאַנד, וואָס האָט נאָך דאָן שיער אינגאַנצן ניט צעטריסלט די זיילן פון דער ראָמאַנאָוו־דינאַסטיע.

וועז פּיאָטר דער גרויסער איז געזעסן אויפן רוסישן טראָן און ער האָט אַג־געהויבן וועבן זיין גרויסן טרוים צו מאַכן פון דער צוריקגעשטאַנענער רוס־לאַנד אַ גרויסע אייראָפּעאישע אימפּעריע, וואָס זאָל אויך זיין אַ מאַכט אויפן אָזאָווישן ים, האָט ער גלייך פֿאַרשטאַנען די גרויסע נוצן וואָס ער קען אין דעם

האָבן פון דער שטאָט וואָראָניעזש, און באַנוצנדיק זיך מיט דעם וואָס אויפן טייך קענען דאָרט גיין פלאָבע שיפן, האָט ער דאָרטן געמאַכט אַ האָפן און אַנגעהויבן בויען אַ פלאָט. אָלץ איז אים דאָרט געווען צו דער האַנט צו דערגרייכן דעם ציל, וואָס ער האָט זיך געשטעלט, ווייל אין יענער צייט זיינען שוין אָרום וואָראָניעזש ניט געווען קיין „פוסטע" פעלדער, ווי אין די פריערדיקע צייטן, נאָר געדיכטע וועלדער, פון וואַנען מ׳האָט געקענט צושטעלן דאָס גענילץ, וואָס מ׳האָט געדאַרפט האָבן אויף צו בויען די שיפן פאַרן פלאָט.

אין דער זעלבער צייט וואָס וואָראָניעזש איז געוואָקסן, האָט זיך דאָרט אָלעמאָל אַן אָנדער אומגליק געטראָפן, וואָס האָט ניט געלאָזט די שטאָט קומען צו זיך. אינם יאָר 1703 האָט דאָרטן אויסגעבראָכן אַ פייער, און די גאַנצע שטאָט איז אָפגעברענט געוואָרן. אויך אינם יאָר 1748 און אינם יאָר 1773 איז די גאַנצע שטאָט אַוועק מיטן רויך. אָבער אָלע מאָל האָט מען זיך צוריק אויפגעבויט און דאָס לעבן איז זיך דאָרט ווייטער געגאַנגען.

וואָראָניעזש האָט אַרויסגעגעבן די גרעסטע צוויי רוסישע פאָלקס־דיכטער, וואָס האָבן מיט זייערע לידער באַשיינט די גאַנצע רוסישע ליטעראַטור און זיך געמאַכט באַליבט ביים גאַנצן רוסישן פאָלק, און דאָס זיינען קאָלצאָוו און ניקיטין. קאָלצאָוו האָט אין דער רוסישער ליטעראַטור אַריינגעטראָגן אַ ניי וואָרט, אַן איינגס. „אין זיין פאָעזיע — ווי עס דריקט זיך אויס דער רוסישער ליטעראַטור־פאָרשער קאָוואָלטשיק — האָט מען געקענט הערן דאָס קול פון די בריידע רוסישע פויערים־מאָסן." פון זיינע לידער, וואָס זיינען געוואָרן אַזוי פאָפולער, טראָגט זיך דער געזונטער ריח פון דעם „טשאָרנאָזיאָם", פון דער שוואַרצער ערד, וואָס דער גאַנצער געגנט איז אַזוי רייך מיט איר. און זייער געלונגען האָט זיך וועגן דעם אויסגעדריקט דער באַרימטער רוסישער קריטיקער בעלינסקי. ער האָט געזאָגט, אַז אין קאָלצאָוס לידער „זיינען אַריין אי לאַפּטיעס, אי צערישענע פעלצלעך, אי צעשוויבערטע בערד, אי אָלטע אָנוטשעס, און פון דעם גאַנצן קויט האָט ער געמאַכט דאָס ריינסטע גאָלד פון פאָעזיע."

ניט מער ווי דריי און דרייסיק יאָר איז קאָלצאָוו אָלט געווען ווען ער איז געשטאָרבן. דאָס איז געווען אינם יאָר 1842. און ווען רוסלאַנד וואָלט אין 1942 ניט געווען אייניגעהילט אין די פלאַמען פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, וואָלט מען דאָן אַוודאי געווען געפייערט דעם הונדערטסטן יאָרצייט פון דעם גרויסן פאָלקס־דיכטער.

אויך ניקיטין, דער צווייטער גרויסער רוסישער פאָלקס־דיכטער, וואָס איז געבאָרן געוואָרן אין וואָראָניעזש, איז יונג געשטאָרבן. ער איז אינגאַנצן

זיבן און דרייסיק יאָר אַלט געווען, וועז ער איז, אינם יאָר 1861, אַוועק פון דער וועלט. און פֿאַר ביידע דיכטער זיינען אין שטאָט אַוועקגעשטעלט געוואָרן מאָנומענטן צו פֿאַראיביקן זייער אָנדענק.

*
**

אויך די געשיכטע פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג אין רוסלאַנד איז ענג פֿאַרבונדן מיט דער שטאָט וואַראַנייזש. פון דאָרט איז אַרויסגעקומען דער בּאָרימטער סאָציאַליסטישער פירער און טעאָרעטיקער פּלעכאַנאָוו, וועל־כער איז געווען דער גרינדער פון דער סאָציאַל־דעמאָקראָטישער פּאַרטיי אין רוסלאַנד, און נאָך אינם יאָר 1879 איז אין וואַראַנייזש אָפּגעהאַלטן געוואָרן דער צוזאַמענפֿאָר פון דער רעוואָלוציאָנערער אָרגאַניזאַציע „זעמליא אי ווא־ליא", וואָס האָט זיך דאַן צעשפּאַלטן אויף צוויי באַזונדערע גרופּעס, „נאַראָד־נאיא וואָליאַ" און „טשאַרני פּערעדיעל". די „טשאַרני פּערעדיעלצעס" זיינען געווען מעסיקער פון די „נאַראָדאָוואָלצעס" און זיי האָבן מיט זיי ניט איינגע־שטימט אין דער פראָגע וועגן פּאָליטישן טעראָר; איבער דעם איז דעמאָלט פֿאַרגעקומען די שפּאַלטונג, און אויף יענעם צוזאַמענפֿאָר אין וואַראַנייזש — דערציילט וועראַ פיגנער אין אירע מעמואַרן — זיינען געווען אַזעלכע באַרימטע רעוואָלוציאָנערע טוער, וואָס זיינען שפּעטער פֿאַרשריבן געוואָרן ווי הייליקע אין דער געשיכטע פון דעם קאַמף פֿאַר פרייהייט אין רוסלאַנד.

דאָרט זיינען געווען: אָלעקסאַנדער מיכאַילאָו, ניקאָלאַי מאַראַזאָוו, מי־כאַילאָ פּראָלענקאָ, אַנדרעי זשעלייאַבאָוו, סאָפּיע פּעראָווסקאַיאַ, און אַנדערע*).

אויך דער יידישער רעוואָלוציאָנער אָפּטעקמאַן איז צו יענעם צוזאַמענפֿאָר געקומען; ער איז אויך געווען איינער פון יענער גרופּע אידעאָליסטן, וועלכע האָבן אויף זיך געטומען די אויפגאָבע צו „גיין אין פֿאָלק" און אָנפירן אַ רעווא־לוציאָנערע פּראָפּאַגאַנדע צווישן די רוסישע פויערים אין די דערפער. צוליב דעם האָט ער זיך אויסגעלערנט די מלאכה פון טאָלערײַ, כאָטש ער האָט דעמאָלט גאָר שטודירט מעדיצין און האָט שוין געזאָלט ווערן אַ דאָקטאָר. און אין זיינע זכרונות דערציילט ער ווי ער איז די ערשטע צייט ניט געווען אינגאַנצן זיכער אין דעם צי ער וועט קענען דורכפירן די אויפגאָבע פון „גיין אין פֿאָלק".

„איך בין דאָך אַ ייד, — שרייבט ער דאָרט אין זיינע זכרונות, וואָס זיינען אַרויס אויף רוסיש — בין איך דעריבער ניט געווען אינגאַנצן זיכער

---

*) וועראַ פיגנער: מעמואַרן (איבערזעצט פון מ. אַשעראָוויטש), ערשטער באַנד, זז׳ 183 און 184.

אין דעם, ווי וועט זיך דאָס רוסישע פאָלק באַציען צו דער פּראָפּאַגאַנדע, וואָס איך וועל אָנפירן? וועט דאָס פאָלק מיר אַרויסווייזן צוטרוי? וועט מען מיר גלויבן? האָב איך וועגן דעם גערעדט מיט מיינע חברים, און זיי האָבן מיך באַרואיקט מיט דעם וואָס, ערשטנס, איז דאָס רוסישע פאָלק, מער ווי אַלע אַנדערע פעלקער, טאָלעראַנט צו אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן און גלויבנס און, צווייטנס, איז ביי מיר דער אויסזען ניט קיין טיפיש־יידישער, אויך מיין רוסיש איז אָ גוטער, און ווען איך וועל זיך אָנטאָן יוי אָן אַרבעטער און וועל אויסערלעך ווערן אָ ביסל פּראָגרעסיוו, וועט מען מיינען, אָז איך בין אָן עכט־רוסישער מענטש" *).

*
**

ניט קוקנדיק דערויף וואָס יידן האָבן אין וואַראָניעזש ניט געטאָרט וואוינען, איז דאָך אויסגעקומען אַזוי, אַז אינגאַנצן „ריין" פון יידן איז די שטאָט דאָך ניט געבליבן אויף שטענדיק. עס האָבן זיך דאָרט ביסלעכווייז באַזעצט אַזלעכע יידן, וואָס האָבן יאָ געהאַט וואָוינרעכט אין די שטעט, וואו יידן האָבן ניט געטאָרט וואוינען, און אָנגעהויבן האָט זיך דאָס אינם יאָר 1858, דריי יאָר נאָכדעם ווי אַלעקסאַנדער דער צווייטער איז אַרויף אויפן טראָן, די ערשטע יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט באַזעצט, זיינען געווען ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאַטן, און אויך אָנדערע יידן, וואָס האָבן געהאַט פּריווילעגיעס. אויך אַזעלכע, וואָס האָבן די נויטיקע פּריווילעגיעס ניט געהאַט, האָבן זיך שוין, ווי־עס־איז, געגעבן אַן עצה ווי צו וואוינען דאָרט און ווי צו האָבן פּרנסה, און אינם יאָר 1874 האָבן שוין יידן דאָרט געהאַט אָ שול, מיט אָ חזן און מיט אָ רב, און שפּעטער, אינם יאָר 1897, ווען וואַראָניעזש האָט שוין געהאַט אָ באַפעלקערונג פון איבער אַכטציק טויזנט נפשות, האָבן שוין דאָרט געוואוינט קנאַפּע צוויי טויזנט יידן.

אַפילו אין די ערגסטע צייטן פון ניקאָלאַי דעם צווייטן איז אוממעגלעך געווען אינגאַנצן אָפּצושליסן וואַראָניעזש פאַר יידן, פונקט ווי פריער, אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם ערשטן, איז אוממעגלעך געווען אָפּצושטעלן דעם אינפלוס פון יידישער מאַראַל אויף די „סובאָטניקעס", וואָס האָבן זיך דאָרט שטאַרק פאַרשפּרייט. און אינם יאָר 1905, ווען דער לעצטער רוסישער צאַר פון דער ראָמאַנאָוו־דינאַסטיע איז געווען געצוואונגען צו געבן דעם פאָלק אָ קאָנסטיטוציע, און באַלד נאָכדעם האָט זיך איבער גאַנץ רוסלאַנד צעגאָסן אָ כוואַליע פון פּאָגראָמען אויף יידן, איז אין דער שטאָט וואַראָ־

*) Мои первые шаги на пути пропаганды, стр. 113.

ניעזש אויך געווען אַ פּאַגראָם, וואָס האָט געדויערט צווייַ טעג נאָכאַנאַנד — פון דעם 21טן ביז דעם 23טן אָקטאָבער, און אויך יענעם פּאַגראָם האָט מען ניט נאָר גערעַבעווועט, נאָר אויך געהרגעט יידן, און פונקט ווי אומעטום איז די צאַרישע רעגירונג מיט דעם אויסן געווען אַרויפצוואַרפן אויף יידן די שולד פון דעם וואָס אין שטאָט וועט די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג אַלץ שטאַרקער. עס האָט געדאַרפט הייסן, אַז אַנדערש האָט זיך „דער צאַרן פונם פאַלק" ניט געקענט שטילן, און אַז אין אַלץ זיינען נאָר די יידן שולדיק.

אָבער פונקט אַזוי ווי דער אַרכי־עפּיסקאָפּ געגאַדי, וואָס האָט זיך גע־שניטן אויף אַ רוסישן טאַרקווטעמאַדאַ, האָט אינם פופצנטן יאָרהונדערט ניט געקענט אָפּשטעלן דעם איינפלוס פון דער יידישער מאַראַל אויף די „סטרי־גאַליקעס" און אויף די אַנדערע פּאַריידשטע סעקטעס, וואָס האָבן זיך געמערט אין רוסלאַנד צווישן די, וואָס האָבן זיך גייסטיק געוואַלט אויפהויבן העכער, אַזוי האָט ניקאָלאַי דער צווייטער אין דעם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט ניט געקענט אָפּשטעלן די רעוואָלוציאָנערע כוואַליע פון דעם רוסישן פאַלק, וואָס האָט זיך פון די פירער פון דער „נאַראָדנאַיא וואָליא", וואָס איז געשאָפן געווארן אין וואַראַניעזש, אויסגעלערנט ליב צו האָבן פרייהייט און קעמפן פאַר איר. דאָס אַרויפוואַרפן די גאַנצע שולד אויף די יידן האָט ניט געהאָלפן, און אין 1917 איז די גאַנצע ראַמאַנאָוו־דינאַסטיע צעפאַלן געווארן און עס איז פון איר קיין זכר ניט געבליבן.

נאָך דער רעוואָלוציע האָט וואַראַניעזש באַקומען אַלע מעגלעכקייטן צו ווערן אַ וויכטיקער קולטורעלער צענטער. עס איז דאָרט דאָן שוין געווען אַ אוניווערזיטעט, אַ טעאַטער מיט אַ גרויסן נאַמען איבערן גאַנצן לאַנד און אויך אַ גרויסע ביבליאָטעק, וואו ס׳האָבן זיך געפונען ניט ווייניקער ווי הונדערט און פופציק טויזנט ביכער. אָבער באַלד נאָכדעם האָט זיך אָנגעהויבן דער גרויסער בירגער־קריג אין לאַנד, און דאָן איז וואַראַניעזש אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די דייטשן, און ווען די דייטשן זיינען פון דאָרט אַרויס, האָט די שטאָט אָנגעהויבן איבערגיין פון האַנט צו האַנט; עס זיינען דאָרט געווען פאַרשיידענערליי ווייסע באַנדעס, וואָס האָבן געפרואווט דערטרינקען די גאַנצע רוסישע רעוואָלוציע אין טייכן בלוט און ימען טרערן. אויך דער אַטאַמאַן שקוראָ, וועמען דעניקין האָט געמאַכט פאַר אַ געניראַל, איז דאָרט געווען מיט זיינע מחנות, און אין די ציימן וואָס ער איז דאָרט געווען, האָט ער געהאַלטן אין איין שיסן און הענגן, און עס איז גאָר קיין גרענעץ ניט געווען צו די רציחות, וואָס ער האָט אַרויס־געוויזן. ערשט ביים סוף פון דעם מאַנאַט אָקטאָבער, פון דעם יאָר 1919, איז די רויטע אַרמיי אַהין אַריין און אַרויסגעטריבן פון דאָרט די ווייסע באַנדעס, און נאָכדעם האָט ערשט געדויערט אַ פאַר יאָר ביז די סאָוועטן־מאַכט האָט זיך דאָרט גוט־באַפעסטיקט.

אויך אין די צייטן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז די שטאָט וואָ־ראַניעזש געווען אין צענטר פון די פּלאַמען; אויף די זעלבע וועגן, וואו עס האָבן אַמאָל געשפּאַנט יענע אייביקע רוסישע גאָט־זוכער, וואָס האָבן אין דער מא־ראַל פון דער יידישער תורה געפונען דאָס, וואָס זיי האָבן געגאָרט; אויף די זעלבע וועגן, וואו עס זיינען אַמאָל געגאַנגען יענע רוסישע אידעאַליסטן, וועלכע האָבן צום צוזאַמענפאָר אין וואַראַניעזש געבראַכט די אידעע פון „גיין אין פּאָלק" און אייגנשטעלן דאָס לעבן פּאַרן פּאָלק — אויף די זעלבע וועגן האָבן געמאַרשירט די נאַצישע רוצחים, די וואָס לעסטערן גאָט און וואָס פאַרשוועכן אַלץ, וואָס האָט נאָר אַן אידעע אין זיך...

אָבער מ׳האָט זיי פון דאָרט פאַרטריבן. פונקט ווי מ׳האָט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה פאַרטריבן פון דאָרט די דייטשן!

וואַראַניעזש איז געבליבן אַ שטאָט אין רוסלאַנד — אַ שטאָט, וואָס האָט זיך אפילו אין איר רוסישקייט פאַרבונדן מיט דער געשיכטע פון יידן...

סעוואַסטאָפאָל

די שטאָט סעוואַסטאָפאָל האָט זייער אַ רייכע און אַ אינטערעסאַנטע געשיכטע, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אינם אַכטנצנטן יאָרהונדערט. און פֿאַרבונדן איז די געשיכטע מיט יענע צייטן וועז ראָמאַנטישע אינטריגעס און סענסאַציעס אין רוסישן קייזערלעכן הויף זיינען געווען דער פֿרוכטבאַרסטער באָדן, אויף וועלכן ס׳איז אויסגעוואַקסן די גאַנצע גרויס־פּאָליטיק פון דער מלוכה.

דאָס זיינען געווען די צייטן פון יעקאַטערינע דער צווייטער, וועז יעדער נייער גליבטער איז, מיט איר גנאָד, געווארן דער מעכטיקסטער מאָן איז לאַנד און געפֿרואווט איבערשטייגן דעם פריערדיקן גליבטן מיט דעם, וואָס ער וועט פּאָליטיש אויפטאָן עפּעס אַווינס וואָס זאָל אים זייער הויך דערהויבן אין די אויגן פון דער קייסערינע.

פון די אַלע גליבטע, וואָס יעקאַטערינע די גרויסע האָט געהאַט נאָכדעם ווי זי האָט אינם יאָר 1762 אָפּגעראַמט פונם וועג איר מאָן, פּיאָטר דעם דריטן, איז דער פירשט גריגאָרי פּאָטיאָמקין געווען דער פּעאיקסטער מענטש; ניט קוקנדיק אויף די אַלע חסרונות וואָס ער האָט געהאַט, און ניט קוקנדיק אויף זיין ווילדקייט און צעלאָזנקייט און אויך ניט אויף די טעאַטראַלישע פּאָזעס און דעם אָנשטעל וואָס ער האָט געמאַכט אין אַלץ וואָס ער האָט געטאָן, איז ער דאָך געווען אַ מענטש, פון אַ גרויסן פּאַרנעם. און נאָך אינם יאָר 1776 האָט ער אויסגעאַרבעט דעם פּלאַן און צוגעגרייט אַלץ וואָס ס׳איז נאָר געווען נויטיק צו פֿאַרכאַפּן דעם האַלב־אינזל קרים און אים מאַכן פֿאַר אַ טייל פון דער רוסישער אימפּעריע.

פּאָטיאָמקין האָט עטלעכע יאָר אויף דעם פּלאַן געאַרבעט, און מיט דעם האָט ער ביי יעקאַטערינען שטאַרק אויסגענומען, ווייל זי האָט שוין לאַנג געהאַט די אַמביציע צו הערשן איבער קרים. און אינם יאָר 1783 איז פּאָטיאָמקינס פּלאַן דורכגעפירט געווארן. די טערקן האָבן פֿאַרלאָרן די מלחמה און גאַנץ קרים איז געווארן אַ טייל פון דער רוסישער אימפּעריע.

אין יענער צייט האָט מען נאָך פון דער שטאָט סעוואַסטאָפּאָל ניט געוואוסט. אויף דעם זעלבן אָרט, וואו די באַרימטע האָפן־שטאָט שטייט איצט,

איז געשטאַנען אַ קליין טאַטעריש דערפל, וואָס האָט געהייסן אַכטיאָר. ס׳האָבן דאָרט געוואוינט זייער וועניק מענטשן. אָבער שוין דאָן האָט פֿאָטיאָמקין געזען די וויכטיקייט פון דעם האָפן ביים שוואַרצן ים; אין זיינע אָמביציעס צו מאַכן פון רוסלאַנד אַ גרויסע ים־מאַכט, האָט ער דאָרט געזען די מעגלעכקייט פון אַ צענטער פאַר אַ גרויסן רוסישן פלאָט, און גלייך נאָכדעם ווי ער האָט אייניגעגומען דעם האָלב־אינזל קרים האָט ער דאָרט, וואו דאָס קלייניע דערפל אַכטיאָר איז געשטאַנען, געלאָזט אויפבויען אַ שטאָט און איר אַ נאָמען געגעבן סעווא־סטאָפּאָל, וואָס אויף גריכיש הייסט דאָס „די שטאָט פון מאַיעסטעט". און מיט דעם איז ער אויך אויסן געווען צו געפינען נאָך מער חן אין די אויגן פון איר מאַיסטעט, די רוסישע קייסערינע, וועלכע איז געווען זייַן געליבטע...

אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן די געשיכטע פון דער שטאָט סעוואַסטאָפּאָל, וועלכע איז שפּעטער געוואָרן איינע פון די בעֶרימטסטע האָפן־שטעט אין דער וועלט. זי איז אויסגעוואַקסן פון די ראָמאַנטישע אָמביציעס, וואָס אַ רוסישער פירשט האָט געהאַט אין דער גרויסער קאָנקורענץ מיט די אָנדערע געליבטע פון דער רוסישער צאַריצאַ, וועלכע איז לויטן געבורט געווען אַ דייטשקע און געהאַט אַן אויג אויף אַ גאַנצן, וואָס איז געשטאַנען אונטער דער הערשאַפט פון טערקיי און וואו ס׳האָבן אָמאָל געהערשט די כאַזאַרישע קעניגן, וועלכע האָבן אָנגענומען דעם יידישן גלויבן...

עס איז געווען אַן אייגנאַרטיקער צוגאַב צו אַ סך פריערדיקע היסטאָרישע געשעענישן, וואָס האָבן זיך מיט ליבע און ראָמאַנטיק גאָר אינגאַנצן ניט אָנגעקערט.

און עפּעס פונקט ווי ס׳וואָלט דווקא געדאַרפט זיין אַזוי, אַז פאָטיאָמקינס צוגאַב צו די פריערדיקע היסטאָרישע געשעענישן אין קרים זאָל ממש רייסן די אויגן מיט זייַן אייגנאַרטיקייט, האָט ער, דער רוסישער פירשט, ביי וועמען פּאָליטיק איז שטענדיק געווען פאַרבונדן מיט זייַן ליבע צו יעקאַטערינען און מיט ראָמאַנטישע אָוואַנטורעס, זיך געהאַלטן פאַר אַ גריך...

די גרויסע גריכישע אימפּעריע אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער מוקדן איז פאַר אים געווען אַ מוסטער און ער האָט געטרוימט צו מאַכן פון רוסלאַנד אויך פונקט אַזאַ אימפּעריע; ער האָט זיך אין געדאַנק אַלץ מיט די אַלטע גריכן פאַרבונדן, און ס׳איז דעריבער געווען נאַטירלעך, אַז ער זאָל דעם טאַטעריישן דערפל אַכטיאָר געבן דעם גריכישן נאָמען סעוואַסטאָפּאָל.

די אייגנאַרטיקייט פון דעם בילד וואָלט ניט געווען גאַנץ, ווען מ׳וואָלט ניט דערמאָנט דעם פאַקט, אַז די ערשטע יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין סעוואַסטאָפּאָל, זיינען געווען דווקא ניט קיין רוסישע יידן, נאָר גאַליציאַנער. זיי זיינען געקומען אַהין גלייך נאָכדעם ווי קרים איז געווארן אַ טייל פון רוס־

לאנד. אין אנפאנג איז זייער צאל געווען קליין און איז באשטאנען פון בלויז עטלעכע פאמיליעס, אבער, ווי ס׳פירט זיך שוין געווייגלעך, האבן די ערשטע אריבערגעקומענע שפעטער אויך אריבערגענומען זייערע קרובים און פריינד, און אויף אזא אופן איז די צאל פון דער יידישער באפעלקערונג אין סעוואסטאפאל געווארן גרעסער און עס האט זיך דארט אנגעהויבן א יידיש לעבן *).

נאך ביז הייַנטיקן טאג איז ניט באוואוסט פארוואס די ערשטע יידן, וועלכע האבן זיך אינם יאר 1784 באזעצט אין סעוואסטאפאל און דארט זייער היים געמאכט, זיינען געקומען ניט פון רוסלאנד, נאר דווקא פון גאליציע. ס׳איז אויך ניט באוואוסט וואס פאר א יידן דאס זיינען געווען און וואס ס׳האט זיי קיין סעוואסטאפאל געצויגן. עס שיינט אבער, אז דאס זיינען געווען אזעלכע יידן, וואס האבן אין זיך א סך אונטערנעמונגס־גייסט; מענטשן וואס זיינען אין דער נאטור פיאנערן און וועלכע זיינען אלעמאל די ערשטע ווען מ׳הויבט עפעס אן ערגעץ צו בויען.

ביים אנפאנג פונם ניינצנטן יארהונדערט איז שוין די צאל פון דער יידישער באפעלקערונג אין סעוואסטאפאל געווען א גאנץ באדייטנדיקע. יידן האבן א סך געהאלפן אין דער אויפבויאונג פון דער שטאט און זיי זיינען געוואקסן אינאיינעם מיט איר; זיי האבן דארט אויפגעבויט שולן, ווו מ׳האט זיך געקאנט אויסלערנען פארשיידענערליי מלאכות, און ס׳זיינען דארט געווען א סך יידישע קראמען פון מאנופאקטור און פון אנדערע סחורות; ס׳זיינען צווישן זיי איך געווען אזעלכע, וואס האבן געהאלטן פאדריאדן צוצושטעלן פראוויאנט פארן מיליטער, וואס איז געשטאנען אין שטאט. יידן האבן זיך דארט גוט איינגעלעבט מיט דער קריסטלעכער באפעלקערונג, און דאס האט געהאלפן אין דעם, אז אויך פון אנדערע שטעט זאלן קומען יידן און זיך אין סעוואסטאפאל באזעצן; יעדער יד האט שווער געארבעט ביז ער האט זיך דערשלאגן צו עפעס, וואס זאל אים געבן פרנסה פאר זיך און פאר ווייב און קינדער. און וועלכע דארט געהאט פרנסה, איז ארויסגעגעבן געווארן א באפעל, אז מען זאל זיי פון דארטן ארויסטרייבן.

דאס איז געשען אינם יאר 1829, אין די צייטן פון ניקאלאי דעם ערשטן, וועלכער האט אלע זיינע יארן שרעקלעך פיינט געהאט יידן און אלץ געזוכט מיטלען ווי אזוי מיט געוואלט זיי צו באקערן צום קריסטנטום. ער אליין האט דאס געהייסן ארויסגעבן דעם באפעל, אז מ׳זאל פון סעוואסטאפאל און אויך

---

*) בכלל זיינען יידן פון גאליציע אפט געווען די ערשטע צו שאפן יידישע ישובים אין ניי־אויפגעקומענע רוסישע שטעט, און דאס, אגב, איז אן ענין, וואס דארף ערשט אויסגעפארשט ווערן.

פון ניקאָלאַיעוו אַרויסטרייבן אָלע יידן און איבערלאָזן דאָרט בלויז אָזעלכע, וואָס דינען אין מיליטער. און אין יענער צייט האָט זיך פאָר די יידן שטאַרק איינגעשטעלט דער רוסישער אַדמיראַל גרעיג, וועלכער איז דאָן געווען דער מיליטעריש גובערנאַטאָר פון סעוואַסטאָפאָל און אויך פון ניקאָלאַיעוו.

גרעיג האָט דאָן די יידן פון סעוואַסטאָפאָל און אויך פון ניקאָלאַיעוו גענומען אונטער זיין שוץ; ער האָט געבעטן ביי דער רעגירונג, אַז מ׳זאָל זיך דערבאַרעמען אויף די יידישע אלמנות און יתומים, וועלכע געפינען זיך אין אַ גרויסער צאָל אין ביידע שטעט. און צווישן די אַרגומענטן, וואָס ער האָט אָנגעגעבן דערויף אַז מ׳דאַרף די גזירה צוריקרופן, איז אויך געווען דער אַרגומענט, אַז אויב מ׳וועט די יידן אָרויסטרייבן, וועלן ביידע שטעט, אי סעוואַסטאָפאָל, אי ניקאָלאַיעוו, בליבן כמעט אינגאַנצן אָן בעלי־מלאכות. אָזוי דערציילט דער היסטאָריקער יולי גענסן, אויך דער פאָרשער פון דער יידישער געשיכטע אין רוסלאַנד, גריגאָרי וואָלטקע, וויזט אָן דערויף. און פון דעם קאָן מען דרינגען, אַז נאָך דאָן איז די צאָל פון יידישע בעלי־מלאכות אין סעוואַסטאָפאָל און אויך אין ניקאָלאַיעוו געווען אַ גאַנץ באַדייטנדיקע.

א לענגערע צייט האָט דער מיליטערישער גובערנאַטאָר גרעיג געטאָן אַלץ וואָס ער האָט נאָר געקאָנט אָפצושרייען די גזירה. אָבער זיין מי איז געווען אומזיסט, ווייל דער צאָר אַליין איז געווען פאַראינטערעסירט אין דעם, אַז מ׳זאָל דעם באַפעל דורכפירן, אָפילו אויב דאָס וועט ברענגען שאָדן דער ניט־יידישער באַפעלקערונג פון די צוויי שטעט. און דערבייַ איז פאַרגעקומען אַ קוריאָז וואָס איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר דער „לאָגיק" פון די וואָס זוכן אַ תירוץ צו פאַרפאָלגן יידן: פונקט אין יענער צייט האָט מען זיך אין סעוואַסטאָפאָל געכאַפט, אַז אַ סך פון די רוסישע טשינאָווניקעס, וואָס דינען אין פלאָט, באַגנבענען די רעגירונג. האָט מען דאָס אַריינגענומען צווישן די תירוצים פאַרוואָס מ׳דאַרף די יידן אַרויסטרייבן; מ׳האָט געזאָגט, אַז ווען ס׳וועלן אין סעוואַסטאָפאָל מער ניט זיין קיין יידן, וועלן די רוסישע טשינאָווניקעס אַוודאי אויפהערן גנבענען, ווייל זיי וועלן דאָך ניט האָבן וועמען צו פאַרקויפן די גענבעטע זאַכן...

וועגן באַשטראָפן די רוסישע טשינאָווניקעס, די וואָס זיינען די הויפט־שולדיקע אין די גנבות — דאָס איז די קצה פון ניקאָלאַי דעם ערשטנס רעגירונג ניט איינגעפאַלן, ווייל אין אַלץ האָבן זיי קיין אַנדער זאַך ניט געקאָנט זען ווי נאָר די שולד פון די יידן.

*
**

אויפן גורל פון דער שטאָט סעוואַסטאָפאָל איז אויסגעפאַלן צו זיין פאַרבונדן מיטן סוף פון איינעם פון די טרויעריקסטע קאַפּיטלען אין דער געשיכטע

פון די יידן אין רוסלאַנד — מיטן קאָפּיטל קאָנסטאַנטין, וועלכע מ׳האָט געהויפן „ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאַטן״. דאָרט, אין יענער גרויסער רוסישער האָפן־שטאָט, וואָס איז אַמאָל געווען אַ קליין טאָטעריש דערפל, האָבן די לעצטע פון די יידישע „ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאַטן״, וועלכע האָבן נאָך געדינט אין דער אַרמיי, זיך געשלאָגן פאַר רוסלאַנד, פאַר דעם לאַנד, וואָס האָט זיי באַהאַנדלט נאָך ערגער ווי אַ שטיף־מאַמע. און נאָך ביז היינטיקן טאָג שטייט דאָרט אַ מאָנומענט, וואָס האָט אַוודאי ניט איינמאָל געשטאָכן די אויגן פון די וואָס האָבן אויסגעטראָכט דעם בלבול, אַז יידן זיינען ניט קיין פּאַטריאָטן פון דעם לאַנד וואו זיי וואוינען, און אַז אין דער נאַטור זיינען זיי שרעקעדיקע און זיי טויגן זיך ניט אויס אויף אַ שלאַכטפעלד, וואו מ׳דאַרף אַרויסווייזן מוט און העלדישקייט.

די רוסישע צאָרן האָבן אין דער געשיכטע פון די יידן אַ סך טרויעריקע קאַפּיטלען אַריינגעשריבן, אָבער דעם טרויעריקסטן פון זיי האָט אַריינגעשריבן ניקאָלאַי דער ערשטער, ווען ער האָט אין מאַנאַט אויגוסט פונם יאָר 1827 אַרויסגעגעבן די גזירה, אַז מ׳זאָל קליינע יידישע קינדער אָפּגעבן פאַר סאָלדאַטן.

די ערגסטע און גרויזאַמסטע ענוים קשים האָט מען יענע יידישע קינדער אָנגעטאָן. מ׳האָט זיי אָן רחמנות געפּייניקט און געמאַטערט, מיט קלעפּ, מיט הונגער, מיט דורשט און מיט אַלץ, וואָס פאַרדאָרבענע מוחות פון פאַרברעכער און רוצחים קאָנען נאָר צוקלערן צו פאַראומערן דאָס לעבן און פאַרקירצן די יאָרן פון די, וואָס קאָנען זיך ניט שטעלן אָנטקעגן. און מ׳קאָן זאָגן, אַז זייער קידוש־השם שטייט אין אַ געוויסן זין העכער פון דעם קידוש־השם, וואָס אונדזער פאָלק האָט אַרויסגעוויזן אין אַנדערע שוועריע און ביטערע צייטן פון אונדזער לאַנגער געשיכטע אין רוסלאַנד, ווייל אין דער צייט וען אין אַנדערע אומגליקן, וואָס זיינען געקומען אויף אונדז אין דער אַלטער רוסלאַנד פון די צאָרן, זיינען אויף קידוש־השם געגאַנגען גרויסע, דערוואַקסענע יידן, זיינען אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם ערשטן געגאַנגען אויף קידוש־השם קליינע יידישע קינדער. זיי האָבן אויף זייערע שוואַכע קינדערשע פלייצעס בראַוו און מוטיק אַריבערגעטראָגן די גאַנצע שווערקייט פון יענער ביטערער עפּאָכע אין לעבן פון די יידן אין רוסלאַנד. זיי האָבן נאָך מער ווי די גרויסע באַוויזן, אַז יידן קאָן מען ניט אונטערדריקן און אַז דעם יידישן גייסט קאָן מען ניט דערשטיקן...

אַ סך פון זיי זיינען אויסגעשטאָרבן אויפן וועג נאָך איידער מ׳האָט זיי גערעכט אין די ווייטע געגנטן, וואוהין מ׳האָט זיי פאַרשיקט; נאָך אייידער מ׳האָט זיי אַריינגעגעבן אין די קאַזאַרמעס, וואו שלעכטע און בייזע „דיאַדקעס״ האָבן געשלאָגן מכות רצח און צו שמד געטריבן.

זייער אַ טרויעריק בילד פון דעם שילדערט דער באַרימטער רוסישער שריפטשטעלער און רעוואָלוציאָנער אַלעקסאַנדער הערצען. ער דערציילט ווי

אויפן וועג קיין וויאַטקע, וואוהין מ׳האָט אים פאַרשיקט, האָט ער זיך אין אַ פאַרוואַרפן דערפל געטראָפן מיט אַן אָפיציר, וואָס האָט געפירט אַ „מחנה" פון יידישע יינגלעך, וואָס מ׳האָט פון טאַטע־מאַמע אָפגעריסן. וועט ער האָט דעם אָפיציר געפרעגט וואָס דאָס איז, האָט אים יענער געענטפערט:

„עס איז, פאַרשטייט איר מיך, אַזאַ געשיכטע: מ׳האָט צונויפגעטריבן אַ כאַפּטע קליינע יידליקלעך־פאַרשאָלטענע, פון אַכט יאָר און פון ניין יאָר. ניט אַנדערש נאָר מ׳וויל זיי אין פלאָט אַרייננעבן. איך וויים דאָס ניט. פריער האָט מען מיר געהייסן, כ׳זאָל זיי טרייבן קיין פּערם; נאָכדעם האָט זיך עפּעס איבערגעדרייט, און איצט טרייבן מיר זיי קיין קאַזאַן. מיט הונדערט ווערסט צוריק האָט מען זיי אין מיינע הענט איבערגעגעבן. דער אָפיציר, ביי וועמען איך האָב זיי אי־ בערגענומען, האָט מיר געזאָגט, אַז ס׳איז אַן אומגליק מיט זיי. אַ דריטל איז אויפן וועג געבליבן (און דער אָפיציר האָט מיט אַ פינגער אָנגעוויזן אויף דער ערד). אַ העלפט פון זיי וועלן ניט דערגיין צו דעם אָרט, וואוהין מ׳דאָרף זיי ברענגען."

געריצען שרייבט, אַז דאָס וואָס דער אָפיציר האָט דערציילט, האָט אים שטאַרק געירירט. ער האָט אין אָנפאָנג ניט פאַרשטאַנען פאַרוואָס די קינדער שטאַרבן אַזוי פיל אויפן וועג, און וועט ער האָט דעם אָפיציר געפרעגט צי דאָס איז פון אַ מגפה, האָט אים יענער געענטפערט:

„ניין, מ׳קען ניט זאָגן, אַז דאָס איז פון אַ מגפה. זיי שטאַרבן גלאָט אויס ווי די פליגן. איר פאַרשטייט, אַ קליין יידיש יינגעלע, אַן איינגעדאַרטס, אַן איינגעקוואַרטס און אַ נעבעכדיקס, ווי אַ בלודנע קעצעלע, איז ניט געווואוינט צו גיין צופוס און קנעטן די בלאָטע צען שעה נאָכאַנאַנד, און זיך דערנערן מיט טרוקענע סוכאַרעס. און דערצו נאָך — אין דער פרעמד, אַן אַ טאַטן, אַן אַ מאַמען, וואָס זאָלן אַמאָל געבן אַ גלעזל. נו, הויבט עס אַן הוסטן, און עס הוסט אַזוי לאַנג ביז עס שטאַרבט. און זאָגט מיר, איך בעט אייך, צו וואָס דאַרף מען דאָס? וואָס קען מען אויפטאָן מיט קינדער?"

וועט מ׳האָט אויסגעשטעלט די יינגעלעך צו גיין ווייטער, איז דאָס געווען „איינע פון די שרעקלעכסטע סצענעס וואָס מ׳קען זיך נאָר פאַרשטעלן", ווי געריצען דריקט זיך אויס. „אַרעמע, אומגליקלעכע קינדער! די וואָס זיינען אַלט געווען צוועלף יאָר און דריצן יאָר, האָבן זיך נאָך ווי ס׳ניט איז געהאַלטן. אָבער די יינגלעך וואָס זיינען אַלט געווען אַכט יאָר און צען יאָר!... די שרעקלעכסטע בילד, וואָס איז געמאָלן אויף לייוונט מיט די שוואַרצסטע פאַרבן, קען ניט אַרויסרופן אַזאַ שוידער. אויסגעבלייכטע, אויסגעמוטשעטע און צעשראָקענע זיי־ נען זיי געשטאַנען אָנגעטאָן אין די אומגעלומפּערטע דיקע סאָלדאַטסקע שינעלן מיט די אויפגעשטעלטע קאָלנערס און האָבן מיט אומבאַהאָלפענע און נעבעכדיקע

בליקן געקוקט אויף די אלטע סאלדאטן, וואס האבן זיי גראב אין גלייכן רייען אויסגעשטעלט. די ליפן זיינען ביי זיי געווען בלאס, פון די בלויע צייכנס אונטער די אויגן האט מען געקענט זען, אז עס ווארפט זיי אין היץ און אין קעלט. און אט די קראנקע קינדער, אויף וועלכע קיינער האט ניט אויפגעפאסט און קיין ברעקל צערטלעכקייט ניט ארויסגעוויזן און אויף וועמען עס האט אן רחמנות געבלאזן דער ווינט, וואס האט זיך געטראגן פונם פארפראָרענעם ים, האט מען געפירט אין קבר אריין."

„און פאַרגעסט ניט, — זאגט דערביי געראטן — אז דער אפיציר, וואס האט זיי געפירט, איז אין דער נאטור געווען א גוטער מענטש און מ'האט געקענט זען, אז ער האט רחמנות אויף זיי. וואס וואלט שוין געווען, ווען זיי וואלטן ארייגעפאלן אין די הענט פון א שלעכטן מענטשן? איך האב אנגענומען דעם אפיציר ביי דער האנט און בעטנדיק אים, אז ער זאל די קינדער אפּהיטן, בין איך צוגעלאפן צו מיין בריטשקע. איך האב געוואלט וויינען און יאָמערן אויפן קול. איך האב געפילט, אז ס'איז מיר שווער צו דערשטיקן אין זיך דאס געווויין..."

אזא בילד מאלט דער גרויסער רוסישער שריפטשטעלער און רעוואלוציאנער *). און ס'איז שווער בייצושטיין דעם נסיון און ניט ברענגען אט דעם לענגערן אויסצוג ווען מען דערמאנט די עפאכע פון די יידישע קאנטאניסטן אין די צייטן פון ניקאלאי דעם ערשטן. און דערמאנען דא דארף מען עס, כדי צוצוגעבן גאנצקייט צו דעם וואס וועט דערציילט ווערן ווייטער אין פאַרבינדונג מיט דער געשיכטע פון דער שטאט סעוואסטאפאל:

אינם יאר 1853 איז רוסלאנד ארייגעצויגן געווארן אין א מלחמה קעגן טערקיי, ענגלאנד און פראנקרייך. דאס איז געווען די באַרימטע קרימער מלחמה, און כאטש לפּנים האט זיך עס געהאנדלט וועגן „הימל-זאכן" און מ'האט זיך געאמפערט וועגן דעם אין וועמעס הענט די רעגירונג פון טערקיי זאל לאזן דעם שליסל פון יעזוסעס קבר אין ירושלים, אין די הענט פון די קאטוילישע מאנאכן, אדער אין די הענט פון די פראוואסלאוונע גלחים, איז מען דער עיקרשט אויסן געווען עקאנאמישע און פאליטישע אינטערעסן, און די כוונה איז געווען אפּצושוואכן דעם פאליטישן אייפלוס פון דער רוסישער אימפעריע אין מיטל-אזיע און ניט דערלאזן, אז זי זאל ווערן גאר א גרויסע מאכט אויף די ימים. אויך עסטרייך און פרייסן זיינען אין דעם געווען פראינטערעסירט, און דאן האט זיך ביי די ברעגן פון קרים אנגעהויבן א מלחמה אויפן ים. אין אנפאנג האט זיך דער רוסישער פלאט געשלאגן בלויז מיטן טערקישן, אבער שפעטער זיינען

*) Былое и думы. Том первый, стр. 313-315.

אין דעם אויך אַרײַנגעצויגן געוואָרן די פלאָטן פון ענגלאַנד און פראַנקרייך, און די גרעסטע שלאַכטן זיינען פאָרגעקומען ביי סעוואַסטאָפּאָל.

עלף חדשים נאָכאַנאַנד האָט מען דאָן די שטאָט באַלאַגערט. מ׳האָט אויף איר געשאָסן פון האַרמאַטן בייטאָג און ביינאַכט. אָבער די רוסישע אַרמיי, וואָס האָט די שטאָט באַשיצט פון אינעווייניק, האָט אַרויסגעוויזן אויסערגעוויינלעכע העלדישקייט. זיי האָבן זיך מיטן שונא ביי אַלע ברעגן געשלאָגן, און דער פאַטריאָטיזם איז געווען אַזוי גרויס, אַז ווען מ׳האָט פון אין פלאָץ געוואָלט אַוועקשיקן אַ מחנה מאַטראָסן, ווילכע האָבן דרייסיק טעג נאָכאַנאַנד באַשיצט אַ פּאָזיציע, וואו ס׳האָט ממש געהאָגלט מיט באָמבעס, האָבן זיי געסטראָשעט מיט אַ בונט אויב מען וועט שיקן אַנדערע אויף זייער אָרט, און זיי זיינען ווייטער געבליבן אויף זייערע פּאָסטנס, באַשיצנדיק די פּאָזיציע, וואָס דער שונא האָט ניט געקענט נעמען. אַזוי ווערט דערציילט אין אַ בריוו וואָס דער גרויסער רוסישער שריפטשטעלער לעוו טאָלסטאָי האָט אין יענער צייט געשריבן צו זיין ברודער סערגיי, און טאָלסטאָי איז געווען גוט באַקאַנט מיט אַלץ וואָס עס איז דאָן פאָרגעקומען אין סעוואַסטאָפּאָל, ווייל ער איז דעמאָלט נאָך געווען אַ יונגער אָרטילעריע־אָפיצער און ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין די שלאַכטן צו באַשיצן די שטאָט.

אין יענעם בריוו, וואָס איז מיט אַ סך יאָרן שפּעטער אָפּגעדרוקט געוואָרן אינם ערשטן באַנד פון דער ביאָגראַפּיע פון דעם גרויסן שריפטשטעלער און דענקער, וואָס זיין תלמיד און פאָרערער פּ. י. ביריוקאָוו, האָט אָנגעשריבן, דריקט זיך טאָלסטאָי אויס, אַז סעוואַסטאָפּאָל איז געווארן „כמעט אַ שטיק הייליקייט״ און אַז דער קאַמף, וואָס די רוסן פירן דאָרט אָן צו באַשיצן די שטאָט קעגן שונא, וועט אין דער געדענקעניש פון די צוקונפטיקע דורות אַוועקגעשטעלט ווערן העכער פון אַלע אַנדערע קאַמפן, וואָס מ׳האָט געפירט קעגן די, וואָס זיינען אָנגעפאַלן אויפן לאַנד. און עס איז אינטערעסאַנט וואָס אין דעם זעלבן בריוו באַוואונדערט טאָלסטאָי אויך די העלדישקייט פונם שונא, פון די ענגלענדער. ער איז פון זיי ממש אָנטציקט, און דערמאָנענדיק אינם בריוו די געפאָנגענע ענגלענדער און פראַנצויזן, שטעלט ער זיך אָפ אויף די ענגלענדער און ער שרייבט וועגן זיי מיט באַגייסטערונג אַזוי:

„דאָס זיינען בראַווע יונגען אייגער און אייגער. זיי זיינען הויך אי פיזיש אי גייסטיק. דאָס איז אַ פאַלק מיט מוט. אונדזערע קאָזאַקן זאָגן, אַז אַזעלכע בראַווע יונגען איז גאָר אַ שאָד צו האָקן מיט די שוועדן. און האָסט געדאַרפט זען וואָס פאַר אַ פנים עס האָט אונדזערער אַ סאָלדאָט וועז ער שטעלט זיך אַוועק לעבן איינעם פון זיי: אַ קליינינקער, אַ פאַרלייזיקטער און אַ צעקנייטשטער אַזאַ.״

טאָלסטאָי פאָלט אָבער ביי זיך ניט אַרונטער מיט דעם וואָס די רוסישע

סאָלדאַטן אין סעוואַסטאַפּאָל קוקן אויס אַזוי נעבעכדיק אין פאַרגלייך מיט די ענגלענדער, וואָס זיינען „בראַווע יונגען איינער און אייגער", און אין דעם בריוו זאָגט ער, אַז ווען ער וועט באַשרייבן די שלאַכטן אין סעוואַסטאַפּאָל, וועט ער זיך אָפּשטעלן אויף דער אויסערגעווייגלעכער העלדישקייט, וואָס די רוסישע מענטשן האָבן אַרויסגעוויזן ביים באַשיצן די שטאָט קעגן שונא, און דאָן וועט מען זען אויף וואָס דאָס „קלייניגקע, פאַרלייזיקטע און צעקנייטשטע רוסישע סאָלדאַטל" איז פעאיק און וויפל מוט ער קען אַרויסווייזן, שלאָגנדיק זיך אויף טויט און לעבן פאַר דעם פּאָטערלאַנד, וואָס ער האָט אַזוי ליב.

און טאָלסטאָי האָט געהאַלטן וואַרט. אין די „סעוואַסטאָפּאָלער דערציילונגען", וואָס ער האָט צוגעשיקט צו דרוקן אינם זשורנאַל „סאָווּרעמענניק", האָט ער אַרויסגעשטעלט דעם רוסישן סאָלדאָט אין אַזאָ ליכט, אַז מ'האָט אים דערזען אין אַ גאָר נייעם געשטאַלט, און דאָס האָט געהאָט אַ גרויסע ווירקונג אויף דער רוסישער געזעלשאַפט, וואו מ'האָט אויפן סאָלדאָט געווייגלעך געקוקט מיט ביטול און פאַראַכטונג. און ניט אומזיסט האָט נעקראָסאָוו, אייגער פון די רע־דאַקטאָרן פון דעם „סאָווּרעמענניק", אונטערגעגעבן מוט דעם יונגן שריפט־שטעלער־אָפּיציר, וועלכער איז דאָן געווען אויפן שלאַכטפעלד אין סעוואַסטאָ־פּאָל, אַז ער זאָל ווייטער שרייבן וועגן דעם אינם זעלבן גייסט; אין אַ בריוו, וואָס ער האָט אים דאָן צוגעשיקט, האָט ער, צווישן אַנדערש, זיך אויסגעדריקט, אַז „ביז איצט האָט מען אין דער רוסישער ליטעראַטור קיין אַנדער זאַך ווי גראָב־קייט אינם סאָלדאָט ניט געזען".

טאָלסטאָיס ערשטע שילדערונגען וועגן די געשעענישן אין סעוואַסטאָפּאָל האָבן אויף נעקראָסאָוון אַזאָ שטאַרקן אייגדרוק געמאַכט, אַז ער האָט זיך גאָר ניט געקענט גענוג אָפּלויבן פון זיי. און אין דעם בריוו, וואו ער רעדט מיט אַזאָ באַגייסטערונג וועגן טאָלסטאָיס טאָלאַנט און וועגן דעם נייעם טאָן, וואָס ער האָט אַריינגעטראָגן אין דער רוסישער ליטעראַטור, זאָגט ער צו אים: „אָט דאָס איז וואָס די רוסישע געזעלשאַפט דאַרף איצטער: דעם אמת, דעם אמת, פון וואָס ס'איז נאָך גאָאָלס טויט אַזוי וועניק געבליבן אין אונזער רוסישער ליטעראַטור."

און ניט נאָר אין דער ליטעראַרישער וועלט האָבן טאָלסטאָיס שילדערונגען פון סעוואַסטאָפּאָל געמאַכט אַזאָ פּוראָר און טאָקע אַרויסגערופן אַ סך קנאה אויך ביי אַנדערע שרייבער, וועלכע האָבן דערזען אַזאָ גרויסן קאָנקורענט אין דעם יונגן שרייבער־אָפּיצער, וואָס איז געווען אויפן שלאַכטפעלד אין סעוואַסטאָ־פּאָל. אויך אין די גאָר הויכע רעגירונגס־ספערן האָבן די שילדערונגען פון די געשעענישן אין סעוואַסטאָפּאָל געמאַכט אַ גרויסן פוראָר. און וועג דער קיסר אַליין האָט איבערגעלייענט טאָלסטאָיס דערציילונג, וואָס האָט געהייסן „סע־

וואסטאפאל אין דעצעמבער, 1854", איז ער פון דעם געוואלן אזוי באגייסטערט, אז ער האט דאס געהייסן איבערזעצן אין פראנצויזיש און ער האט גלייך ארויס־געגעבן א באפעל, אז מ׳זאל דעם יונגן אפיצער, לעוו ניקאלאיעוויטש טאלסטאי, שאנעווען אין די שלאכטן פון סעוואסטאפאל און מ׳זאל אים דארט קיינמאל ניט אוועקשטעלן אויף אזעלכע פאזיציעס, וואו עס קען זיין א סכנה, אז ער זאל זיין לעבן פארלירן.

דער צאר האט ניט געוואלט, אז איבער דער מלחמה אין סעוואסטאפאל זאל די רוסישע ליטעראטור פארלירן אזא גרויסן טאלאנט.

אבער געטאן האט דאס ניט ניקאלאי דער ערשטער, נאר אלעקסאנדער דער צווייטער. ניקאלאי ד׳ער ערשטער איז שוין דאן געווען טויט; ער איז געשטארבן אינם יאר 1855, וועו די קרימער מלחמה האט נאך געהאלטן אין מיטן ברען. וועו ער וואלט געלעבט, וואלט אים זיכער ניט געלעגן אין זינען אזא זאך ווי שאנעווען דאס לעבן פון א יונגן רוסישן אפיצער, וואס איז אזא גרויס געווינס פאר דער רוסישער ליטעראטור. אים וואלט אוודאי וועניק געארט וועו טאלסטאי וואלט אין סעוואסטאפאל געפאלן אין שלאכט. ער וואלט זיך דאס געווויס צום הארצן ניט גענומען, ווייל ער איז אין גייסט געווען דורך און דורך א פעלדפעבעל, ווי פושקין האט זיך אמאל וועגן אים אויסגעדריקט. אין זיין באציאונג צו מענטשן האט מען אין אים פריער פון אלץ געזעו דעם פארגרעבטן פעלדפעבעל, כאטש ער האט שטענדיק געמאכט אזא אנשטעל ווי ער וואלט געווען א פיאטער דער גרויסער. אין די דרייסיק יאר, וואס ער איז געזעסן אויפן רוסישן טראן — פון 1825 ביז 1855 — האט ער פון גאנץ רוסלאנד אייך גרויסע קאזארמע געמאכט. אלע האבן געפילט די ברוטאלע מאכט פון זיין סאל־דאטסקן פויסט, און מער ווי אלע אנדערע האבן דאס געפילט די יידן, און ס׳איז א פעסטגעשטעלטער פאקט, אז אין זיין באפעל צו כאפן קליינע יידישע קינדער און זיי אפגעבן פאר סאלדאטן און זיי זאלן דינען פינף און צוואנציק יאר, האט ער געהאט ניט בלויז פאליטישע מאטיוון, נאר אויך קריסטלעך־מיסיא־נערישע. ער האט מיט געוואלד געוואלט ארויפצווינגען אויף יידן די שמד. און עס איז לעכערלעך צו נעמען ערנסט יענע כלומרשט „וויסנשאפטלעכע מע־טאדע" פון יענעם מין כלומרשטע „היסטאריקער", וועלכע ווילן זען די שולד פון יענעם באפעל ניט דווקא אין ניקאלאי דעם ערשטן, נאר אויך אין די משכילים, וועלכע האבן אין יענער ציים אנגעפירט א קאמף קעגן פאנאטיזם בייי יידן, מיט א ווארט אדער מיט א שורה, וואס מ׳כאפט ארויס פון די שריפטן פון די משכילים, וועלכע האבן דאן געלעבט, קען מען אזוינס ניט באווייזן, סיידן מ׳איז אזוי ווייט „אומפארטייאיש" צו יידן, אז ס׳איז רעכט אפילו אנצונעמען אן אנטי־

סעמיטישן שטאַנדפונקט ביי אַזאַ אַרבעט ווי „פּאַרשן" און „באַלויכטן" די גע־שיכטע פונם אייגענעם יידישן פאָלק...

דאָס טוען געווייגלעך יענע „היינט־וועלטיקע" היסטאָריקער אונזערע, וועלכע האָבן זיך איינגעשמועסט, אַז ביים פּאַרשן יידישע געשיכטע און ביים שרייבן וועגן יידן, איז אַבסאָלוט ניט נויטיק אַזאַ זאַך ווי האָבן אַ געפיל פון ליבע צום יידישן פאָלק. פאַרקערט, זיי האַלטן אין איין זוכן און געפינען חסרונות אויף יידן, און זיי מיינען, אַז דערמיט ווייזן זיי ווי אָביעקטיוו זיי זיינען...

אָבער דאָס איז אַ באַזונדער ענין, אויף וועלכן מיר האָבן שוין אָנגעוויזן ביי אַן אַנדער געלעגנהייט.

*
**

אין די דריי הונדערט מיט זעקס און דרייסיק טעג און נעכט, וואָס די באַלאָגערונג פון סעוואַסטאָפּאָל האָט אָנגעהאַלטן אין דעם יאָר פון 1854־1855, האָבן די ענגלענדער און פּ׳ פראַנצויזן, אינאיינעם מיט די טערקן, פאַרלאָרן אַן ערך פון הונדערט טויזנט מאַן. אַזאַ צאָל ווערט אָנגעגעבן אין דער געשיכטע. אָבער די פאַרלוסטן פון די רוסן זיינען געווען נאָך גרעסער; זיי האָבן אין די שלאַכטן פון סעוואַסטאָפּאָל פאַרלאָרן דריי הונדערט טויזנט מענטשן. און כאָטש מען האָט דאָן די שטאָט געמוזט אויפגעבן, איז אָבער דער קאַמף זי צו באַשיצן געבליבן ווי אינער פון די העלדישסטע אין דער געשיכטע פון רוסלאַנד. און אין יענעם קאַמף, וואָס האָט די שטאָט סעוואַסטאָפּאָל אַוועקגעשטעלט אַזוי הויך, אַז זי איז געווארן „כמעט אַ שטיק הייליקייט", ווי טאָלסטאָי האָט זיך אויסגעדריקט, האָבן זייער אַ וויכטיקע ראָלע געשפילט די „ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאַטן", וועלכע מען האָט נאָך אין די קינדער־יאָרן געפּיניקט און געמיטשעט אין די קאַזאַרמעס פון ניקאָלאַי דעם ערשטן...

גיבורים זיינען זיי אַלע געווען, די יידישע „ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאַטן", וועל־כע האָבן זיך אין די שלאַכטן פון סעוואַסטאָפּאָל באַטייליקט, וואָרעם נאָר אַזעלכע, וואָס זיינען געווען אייזן־שטאַרק, האָבן פון קינדווייז־אָן געקענט אַריבערטראָגן אַזעלעכע שוידערלעכע עזוים קשים און אַזוי פיל קלעפ און צרות. אויך אין גייסט זיינען זיי גיבורים געווען, וואָרעם נאָר אַזעלכע, וואָס זיינען אין גייסט געווען פונקט אַזוי אייזן־שטאַרק ווי אין קערפּער, האָבן געקענט ליידן אַזוי פיל און זיך דאָך ניט שמדן, דאָך בלייבן יידן. און וועג מען האָט זיי געבראַכט קיין סעוואַסטאָפּאָל צו באַשיצן די שטאָט אין קאַמף קעגן שונא, האָבן זיי אין די שלאַכטן אַרויסגעוויזן אַזאַ אויסערגעווייגלעכע העלדישקייט, אַז אַלע האָבן זיי באַ־וואונדערט.

אויף די אַלע פּאַזיציעס, וואו מען האָט זיי אַוועקגעשטעלט, זיינען זיי געווען אַ מוסטער פאַר אַנדערע. אין קאַמף פאַר דעם רוסישן פאַטערלאַנד, וואָס האָט זיי באַהאַנדלט ווי שטיף־קינדער, און נאָך ערגער, זיינען זיי ממש געגאַנגען אויף קידוש־השם. זיי האָבן זיך פּשוט מוסר־נפש געווען, שלאָגנדיק זיך מיט דעם שונא, וואָס איז אָנגעפאַלן אויף רוסלאַנד; קיין געפאַר איז פאַר זיי ניט געווען צו גרויס; קיין פייער פון הארמאַטן און ביקסן האָט זיי ניט געשראָקן און ביי זיי דעם מוט ניט צוגענומען, און הונדערטער פון זיי זיינען געפאַלן אין די שלאַכטן — געפאַלן טויט, באַשיצנדיק די שטאָט, וואו יידן האָבן קיין רעכט ניט געהאַט צו וואוינען...

ניט וועניקער ווי פינף הונדערט פון יענע יידישע „ניקאָלאַיעווסקע סאָל־דאָטן" זיינען דאָן אין די שלאַכטן פון סעוואַסטאָפּאָל געפאַלן. און מען האָט זיי אָלע אין איין קבר באַגראָבן, און מיט קנאַפּע צען יאָר שפּעטער האָט מען אויף דעם קבר אַוועקגעשטעלט אַ גרויסע מצבה, אַ מאָנומענט פון ווייסן מירמל־שטיין, און אויפן מאָנומענט האָט מען אויסגעקריצט די וועדטער:

„צום אַנדענק פון די יידישע סאָלדאָטן, וועלכע זיינען געפאַלן פאַרן פּא־טערלאַנד ביים באַשיצן סעוואַסטאָפּאָל אין דער צייט פון דער מלחמה אין די יאָרן פון 1854 און 1855."

אַוועקגעשטעלט דעם מאָנומענט האָט מען לויט אַ פּלאַן, וואָס איז גוט־געהייסן געוואָרן פון דעם פלאָטן־מיניסטעריום. און דאָס איז שוין אויך געווען אַ מצבה אויף דעם קאַנטאָניזם, וואָס ניקאָלאַי דער ערשטער האָט געהאַט איינ־געפירט. דער נייער קיסר, אַלעקסאַנדער דער צווייטער, האָט אינם מאָנאַט אוי־גוסט פונם יאָר 1856 אָפּגעשאָפט דעם קאַנטאָניזם און די געצוואונגענע רע־קרוטשינע, וואָס האָט געדויערט קנאַפּע דרייסיק יאָר. „זי גהערט — שרייבט וועגן דעם שאול גינזבורג — צו די סאַמע בלוטיקסטע בלעטער פון דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע אין צאַרישן רוסלאַנד" *). און צו דעם דאַרף מען נאָך צוגעבן, אַז די מצבה אויף דער רעקרוטשינע שטייט אין סעוואַסטאָפּאָל. דאָרטן האָבן יידישע „ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאָטן" מיט זייער בלוט פאַרשטעמפלט דעם לעצטן קאַפּיטל פון דעם פינצטערן קאַנטאָניזם.

און די העלדישקייט, וואָס די יידן האָבן אָרויסגעוויזן באַשיצנדיק סע־וואָסטאָפּאָל, איז ניט געווען קיין אויסנאַם. אויך אין אַנדערע מלחמות, וואָס רוסלאַנד האָט געפירט, האָבן זיך יידישע סאָלדאָטן שטאַרק אויסגעצייכנט אויף די שלאַכטפעלדער. און אין דער רוסיש־טערקישער קריג פון די יאָרן 1877 און 1878 איז ביים דאַרף גאָרני־דובניאַק, וואָס איז ניט וויים פון דער שטאָט

*) היסטאָרישע ווערק, צווייטער באַנד, ז' 20.

פלעווגע פאַרגעקומען אַ פאַל, וואָס איז ווירקלעך געווען אייגער פון די אויסער־געווייגלעכסטע פאַלן אין אַ קריג, און ער דאַרף דאָ איבערגעגעבן ווערן אַזוי ווי ס׳האָט אים דערציילט אַ רוסישער געגנער־אַל, וועלכער איז געווען דער קאָמאַנ־דיר פון דער דיוויזיע, וואָס האָט זיך ביי יענעם דאַרף געשלאָגן מיט די טערקן.

דעם 30טן אויגוסט פון יאָר 1878 איז דאָס געווען, — דערציילט יענער רוסישער גענעראַל. — ביי גאַרני־דובנ־אַק, וואו מען האָט געדאַרפט נעמען דעם שונאס אַ פאָזיציע, האָבן די טערקן מיטאַמאָל געגומען שיסן פון האַרמאַטן, און ווייל מ׳האָט זיך דערויף ניט געריכט, איז אין אונדזערע רייַען געוואָרן אַ צע־מישענגיש און מ׳האָט אַנגעהויבן לויפן צוריק. און פונקט דאָן האָב איך מיט־אַמאָל פון ערגעץ דערהערט קולות „שמע ישראל". דאָס האָט אַ קליין הייפעלע יידישע סאָלדאַטן אַזוי געשריען; און מיט די געשרייען „שמע ישראל" האָבן זיי זיך געלאָזט לויפן פאַראויס אַקעגן שונא און גערופן די אַנדערע אויך צו טאָן דאָס זעלבע, און דאָן האָט זיך שוין די גאַנצע מחנה געלאָזט לויפן פאַראויס, דעם שונא אַנטקעגן, און אינאייגעם מיט די יידן האָבן זיי געשריען „שמע ישראל", כאָטש זיי האָבן ניט געוואוסט וואָס דאָס מיינט, און לויפנדיק אַזוי, האָבן זיי זיך אַריינגערישן אין דער מחנה פון די טערקן און מ׳האָט געגומען איינע פון די וויכטיקסטע פאַזיציעס *).

קיין שרייבער אין דער וועלט וואָלט אַזוינס ניט געקאָנט אויסטראַכטן, קיינער וואָלט דאָס ניט געגלויבט. דאָס איז אַבער דאָך אַ היסטאָרישער פאַקט!

מיט אַ געפיל פון לידשאַפט צום לאַנד אין הארצן, מיט די ביקסן אין די הענט און מיט „שמע ישראל" אויף די ליפן, האָבן די יידן ביי גאַרני־דובניאַק געבראַכט אַ זיג דער רוסישער אַרמיי; זיי האָבן מיט זייער מסירת־נפש די גאַנצע דיוויזיע אַנגעצונדן, און ווען די גויישע סאָלדאַטן האָבן, קוקנדיק אויף זיי, אויך געגומען שרייַען „שמא א־סראַעיל", ניט וויסנדיק דעם באַדייט פון די ווערטער, וואָס זיינען זיי געווען אינגאַנצן פרעמד, האָבן זיי אַוודאי גע־גלויבט, אַז ס׳שטעקט אין דעם דער כוח פון אַ געהיימען שפרוך, וואָס קען מאַכן אַזוי, אַז ס׳זאָל געשען אַ נס און מ׳זאָל דעם שונא בייקומען און בלייבן לעבן...

דאָס איז געווען אַ פאַרטזעצונג פון דער העלדישקייט וואָס יידן האָבן אַרויסגעוויזן אין סעוואַסטאָפּאָל אין דער מלחמה פון 55־1854, און מיט אַזעלכע און ענלעכע העלדישקייטן איז פול די געשיכטע פון דער רוסישער אַרמיי פון די אַלטע צייטן און אויך פון די נייע. רוסישע מיליטערישע קאָמאַנדירן האָבן

*) אויבערגעגעבן דעם דאָזיקן פאַל האָט דער יידישער פאָרשער ס. פאָזנער. זע וועגן דעם אין דער רוסישער „יעווריסקאיא ענציקלאָפּעדיא", באַנד 3, זז׳ 164 און 165.

וועגן דעם אַ סך אינטערעסאַנטע זאַכן דערציילט און זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט דערויף וואָס די מעלה פון דעם יידן אין דער אַרמיי באַשטייט ניט נאָר אין דעם וואָס ער איז העלדיש און שלאָגט זיך מיט מסירת־נפש. נאָר אויך אין דעם, וואָס ער פאַלט שנעל אויף אַ שכל.

אויך אין דער רויטער אַרמיי האָבן זיך די יידן שטאַרק אויסגעצייכנט, און אַ סך פון זיי האָבן זיך צו הויכע מיליטערישע ראַנגען דערדינט.

פאַר דער רוסלאַנד, וואָס איז אין די צייטן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה געשטאַנען אין קאַמף קעגן היטלערן, און זיינע פאַשיסטישע שותפים פון כל־המינים, האָבן די יידן זיך געשלאָגן מיט אַזאַ מוט און מיט אַזאַ מסירת־נפש, וואָס האָט ביי אַלעמען אַרויסגערופן גרויס באַוואונדערונג. דאָס האָט מען געקענט זען דערפון וואָס די סאָוועטישע צייטונגען האָבן דאָן געשריבן וועגן דעם. אין די שלאַכטן ביי סעוואַסטאָפּאָל זיינען דעמאָלט געפאַלן אַ סך פון די אור־אייניקלעך פון די יידישע „ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאַטן", וועלכע האָבן נאָך מיט אַזוי פיל יאָרן צוריק באַשיצט די שטאָט. זיי האָבן ביי די עלטער־זיידעס איבערגע־נומען בירושה ניט נאָר די ליבע צו דעם לאַנד, וואָס האָט זיי אַמאָל בא־האַנדלט ווי שטיף־קינדער, ווי פרעמדע, נאָר אויך דעם גייסט פון העלדישקייט, און דאָך...

דאָך האָבן זיך אין אַ סך שטעט פון רוסלאַנד און אוקראַינע, נאָך דער מלחמה, געפונען גענוג אַזעלכע, וואָס ווען זיי האָבן דערזען אַ יידן, האָבן זיי אים באַגעגנט מיט בליקן פון האַס און זיי זיינען געווען זייער ניט צופרידן דערפון וואָס נאָך היטלערס ממשלה זיינען נאָך אַלץ געבליבן יידן...

דער אַנטיסעמיטיזם, וואָס די נאַציס און זייערע היימישע אַרויסהעלפער האָבן פאַרשפּרייט אין די שטעט פון רוסלאַנד און אוקראַינע, האָט זיך שטאַרק געפילט אומעטום...

יאלטע

צ׳ווישן די געשיכטעס, וואס ווערן דערציילט וועגן דעם לעצטן רוסישן קיסר ניקאלאי און זיין באציאונג צו יידן, איז אויך פארן אזא געשיכטע:

איידער רוסלאנד איז אינם יאר 1914 אריין אין דער מלחמה קעגן דייטש־לאנד, האט די רעגירונג אנגעוועגדט אלערליי מיטלען ארויסצורופן ביי דער באפעלקערונג וואס מער פאטריאטיזם צום לאנד און דער עיקר — וואס מער לויבשאפט צום קיסר, און דאן איז געבליבן, אז טאקע ניט קיין אנדערער ווי ער, דער קיסר אליין, זאל זומער מאכן א רייזע איבער קרים; אבער ניט פון דעם מין רייזעס, וואס מ׳מאכט געווינלעך מיט גרויס פאראד, נאר אינגאנצן אויף אן אנדער שטייגער: דער צאר פון „אלע רוסלאנדס" זאל זיך אנטאן אין פשוטע סאלדאטסקע קליידער און מיט א צוגויפגעקאטשעטן שינעל איבער די אקסלען און מיט דעם גאנצן זעלנערישן קלאפער־געצייג אויף זיך, זאל ער גיין צופוס איבער די וועגן פון קרים, און דאן וועט מען פון אים אראפנעמען בילדער אין פארשיידענע פאזעס, ווי ער שפאנט איבער די וועגן אנגעטאן ווי א פשוטער סאלדאט; די בילדער וועט מען דרוקן אין אלע אילוסטרירטע זשורנאלן און אויך אין אלע צייטונגען פון לאנד, און דאס וועט געווים שטארק אויסנעמען ביים פאלק. אלע וועלן זאגן:

— זעט ווי אייגנאך, ווי פשוט, אונדזער קיסר איז!... זעט ווי נאענט ער שטייט צום פאלק!... אנגעטאן אין סאלדאטסקע קליידער גייט ער צופוס אי־בער די וועגן פון קרים און ער שמייכלט אזוי זיס און אזוי ליבלעך צו די מענטשן, וואס ער באגעגנט אויפן וועג...

דער וואס האט דאס צוגעטראכט, האט אוודאי געמוזט זיין א ספעציאליסט אין דער קונסט פון פראפאגאנדע. דער איינפאל איז ווירקלעך געווען א גוטער. און די בילדער, וואס די צייטונגען האבן. געדרוקט פונם צאר, ווי ער שפאנט צופוס איבער די וועגן פון קרים, האבן טאקע אויף א היפש ביסל נאאיוו מענטשן געמאכט אן אייndרוק, און דער צאר אליין האט זיך נאכדעם שטארק איבערגענומען דערמיט, און ער האט זיך פאר אלעמען אין הויף באריימט מיט זיין גרויסער „העלדישקייט"...

דערציילט מען ווי איינמאל, ווען ער האָט זיך אַזוי מיט זיין גרויסער „העלדישקייט" באַרימט, האָט איינער פון די נאָענטע אין הויף צו אים גע־זאָגט:

— אויב אייער מאיעסטעט וועט מיר דערלויבן, וועל איך אייך דערציילן וואָס אַ ייד האָט געזאָגט ווען ער האָט געהערט ווי אַלע זיינען אַזוי באַגייסטערט פאַר דעם „שפאַציר" וואָס איר האָט געמאַכט צופוס איבער קרים...

דער צאַר איז געווען נייגעריק צו הערן וואָס אַ ייד האָט וועגן דעם גע־זאָגט, האָט ער דעם מקורב אין הויף געגעבן די דערלויבעניש דאָס צו דערציילן, און דאָן האָט יענער אים איבערגעגעבן, אַז ער האָט דאָס געהערט אויף אַזא שטייגער:

מ'האָט געפרעגט אַ יידן וואָס ער דענקט וועגן דעם וואָס דער קיסר איז ווי אַ פּשוטער סאָלדאָט גענאַנגען צופוס אויף די וועגן פון קרים, האָט דער ייד פאַרקנייטשט דעם שטערן און געענטפערט דערויף אַזוי:

— מ'קען ניט זאָגן — ס'איז אַוודאי אַ גרויסע זאַך... מ'דאַרף האָבן מוט אַזוינס צו טאָן... מ'דאַרף אַוודאי זיין אַ גרויסער העלד דערויף... אַ קיסר פון אַן אַנדער לאַנד וואָלט אַזא העלדישקייט ניט געקענט באַווייזן... אָבער נאָך אַ גרעסערע העלדישקייט וואָלט אונדזער קיסר באַוויזן, ווען אויפן אָרט פון די פּשוטע סאָלדאָטסקע קליידער, וואָלט ער זיך אָנגעטאָן אין אַ יידישער קאַפּאָטע מיט אַ גאַרטל און וואָלט כאָטש אַ צוויי דריי מאָל געגאַנגען הין און צוריק לעבן דעם הויף, וואו ס'וואוינט דער יאָלטער גראַדאָנאַטשאַלניק, גענעראַל דומבאַדזע... דאָס וואָלט געווען אַן אמתע העלדישקייט און ס'וואָלט נאָך מער געגאַנגען פון מויל צו מויל...*)

די געשיכטע — אויב אַפילו זי איז אויסגעטראַכט — איז זייער כאַראַק־טעריסטיש פאַר דער לאַגע פון די יידן אין רוסלאַנד בכלל אין די צייטן פון די צאַרן. און נאָך מער כאַראַקטעריסטיש איז זי פאַר דער לאַגע פון די יידן אין דער שטאָט יאָלטע, וועו דער גענעראַל איוואַן אָנטאָנאָוויטש דומבאַדזע איז דאָרט געווען דער גראַדאָנאַטשאַלניק.

לויט זיין געבורט איז דומבאַדזע גאָר ניט געווען קיין רוס, נאָר אַ גרוזינער. ער האָט געשטאַמט פון אַ רייכער, פּריצישער משפּחה, און ער איז אַ לענגערע צייט גאָר געווען אַ קעגנער פון דער רוסישער פאָליטיק אין גרוזיע. ערשט נאָך

*) געהערט די געשיכטע האָב איך אין מאָסקווע און דערציילט האָט דאָס מיר איינער פון די באַריומטע אַרטיסטן פונעם מאָסקווער קונסט־טעאַטער; ער איז געווען נאָענט באַפריינדעט מיט דעם מענטשן, וועלכער פלעגט אַריינקומען אין קייזערלעכן הויף, און ווי ער האָט מיך פאַרזיכערט, האָט יענער אים דאָס אַזוי אויסערגעגעבן. איך האָב עס פאַרשריבן ווי ער האָט דאָס דערציילט.

דער רעוואָלוציע פון 1905 האָט ער זיך איבערגעדרייט און איז געוואָרן אַ הייסער פּאַטריאָט פון דער צאַרישער רעגירונג און פון דער פּאָליטיק, וואָס זי האָט אָנגע־פירט צו אונטערדריקן די קלענערע פעלקער אין לאַנד. און ווי ס׳איז שוין פון תמיד אָן דער שטייגער פון די איבערלויפער, איז ער אין דעם דערגאַנגען צום וויטסטן עקסטרעם; ער האָט געהאַסט יעדער באַוועגונג, וואָס האָט ניט געשטימט מיט דער רוסיפיקאַטאָרישער פּאָליטיק פון דער צאַרישער רעגירונג; ער האָט פיינט געהאַט בתכלית השנאה די אַלע קלענערע פעלקער, וואָס מישן זיך אין רוסלאַנד ניט אויס מיטן רוסישן פּאָלק און וואָס וויזן אַרויס איבער־געבנקייט צו זייער אייגענער שפּראַך און צו זייער אייגענער קולטור. און מער ווי אַלעמען האָט ער פיינט געהאַט יידן.

אין זיין שנאה צו יידן און צו יידישקייט האָט דומבאַדזע גאָר קיין גרע־נעץ ניט געוואוסט. ער איז בכלל געווען איינער פון די פינצטערסטע און פאָר־ביסנסטע רעאַקציאָנערן, וואָס רוסלאַנד האָט ווען אַרויסגעגעבן. און ווייל ער איז ביים צאַר אַליין געווען זייער אַ גרויסער יחסן, האָט ער זיך געמוטשעט די רעכט צו טאָן אַלץ, וואָס ס׳איז אים נאָר איינגעפאַלן. און אין די יאָרן וועו ער איז געווען דער גראַדאַנאַטשאַלניק אין יאַלטע און אויך דער פּאָליטישער הערשער פון דעם גאַנצן געגענט אַרום און אַרום, האָט ער יידן די שרעקלעכסטע נגישות אָנגעטאָן, און ער האָט זיך ממש געבאָדן אין זייער בלוט.

דומבאַדזע האָט זיך געפילט אַזוי פּעסט אין זיין מאַכט, אַז ער פלעגט אינ־גאַנצן איגנאָרירן די באַשלוסן און פאַראָרדענונגען פונם סענאַט. אַפילו מיט די באַפעלן פון דער רעגירונג האָט ער זיך ניט גערעכנט; אויף מיניסטאָרן פונם קאַבינעט האָט ער זיך געבייזערט וועו זיי האָבן ניט געטאָן דאָס וואָס ער האָט געוואָלט; ער האָט באַזייטיקט יעדן אייגעם, וואָס איז אים נאָר געשטאַנען אין וועג, אַדער וואָס איז אים גלאַט ניט געפעלן, און ער האָט דערהויבן די אַלע מענטשן, וואָס האָבן אים געטרויי געדינט. בכלל האָט ער זיך אויפגעפירט ווי אַן אַזיאַטישער דיקטאַטאָר, וואָס רעכנט זיך ניט מיט קיינעם און טוט אַלץ, וואָס אים געפעלט; אויף די תקיפות פון דעם וואָס ער איז אַ געגנראַל פון קיסרס סוויטע, האָט ער אויף אַלץ און אויף אַלעמען געקוקט מיט פאַראַכטונג און געטראָטן מענטשן מיט די פיס, ווי זיי וואָלטן געווען ווערים. ס׳איז צו זיין רשעות גאָר ניט געווען קיין שיעור, פונקט ווי ס׳איז ניט געווען קיין שיעור צו זיין שנאה צו יידן. און ניט אומזיסט האָט אַ ייד געקענט זאָגן, אַז די גרעסטע העלדישקייט וואָס דער קיסר וואָלט באַוויזן, וואָלט געווען אויב ער וואָלט זיך אָנגעטאָן אין אַ יידישער קאַפּאָטע מיט אַ גאַרטל און וואָלט כאָטש אַ צוויי־דריי מאָל געגאָנגען הין און צוריק לעבן דעם פּאַלאַץ, וואו ס׳וואויינט דער יאַלטער גראַדאָנאַטשאַלניק, געגנראַל דומבאַדזע...

זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר די ווילדע אַזיאַטישע אייגנשאַפטן, וואָס דער יאַלטער גראַדאַנאַטשאַלניק האָט אין זיך געהאַט, איז דער פאַל מיט דער באַמבע וואָס אַ רעוואָלוציאָנער אין יאַלטע האָט, אינם יאָר 1907, געוואָרפן אויף דער דאַטשע, וואו דומבאַדזע האָט דאַן געוואוינט. דער רעוואָלוציאָנער האָט גלייך נאָכדעם זיך אַליין דערשאָסן אויפן אָרט, אָבער דומבאַדזע איז אַרויס גאַנץ און ס׳האָט אים גאָרניט געשאַדט. ער האָט אָבער ניט געוואָלט, אַז אויף דער ערד זאָל בלייבן אַ דאַטשע, וואו מען האָט אויף אים אַ באַמבע געוואָרפן, האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז מ׳זאָל די דאַטשע אינגאַנצן פאַרברענען און ס׳זאָל פון איר קיין שריד ופּליט ניט איבערבלייבן. אין אַזוי ווי די דאַטשע איז ניט געווען זיינע, האָט די רעגירונג נאָכדעם געדאַרפט באַצאָלן דעם אייגנטימער דעם שאָדן, וואָס ער האָט געהאַט, און דאָס האָט באַטראָפן אַ סומע פון זעכציק טויזנט רובל אין גאָלד.

דער צאָר האָט אָלץ נאָכגעגעבן דעם ליבלינג זיינעם, וואָס האָט זיך אין יאַלטע שטאַרק אויסגעצייכנט מיט זיין שנאה צו יידן און מיט דעם ביטערן קאַמף, וואָס ער האָט אָנגעפירט קעגן דער באַוועגונג צו מאַכן פון רוסלאַנד אַ פריי לאַנד.

*
**

יאַלטע איז אַ האַפן־שטאָט ביים דרומדיקן ברעג פונם האַלב־אינזל קרים. די שטאָט וואו די „דריי גרויסע", פרעזידענט רוזוועלט, פּרעמיער טשוירטשיל און מאַרשאַל סטאַלין, האָבן אַ קורצע צייט פאַרן סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אָפּגעהאַלטן אַ וויכטיקע באַראַטונג, שטייט צופוסנס פון די שיינע יאַילאַ־בערג און ס׳איז פון דאָרט ניט וויַיט קיין סעוואַסטאָפּאָל און קיין סימפֿעראָפּאָל. ס׳איז ניט קיין גרויסע שטאָט; ס׳וואוינען דאָרט אַוודאי ניט מער וויַ אַן ערך דרייסיק טויזנט מענטשן. ס׳איז אָבער זייער אַ שיינע שטאָט. אייַנע פון די שענסטע אין קרים. און ס׳איז דאָרט שווער צו געפינען אַ הויז אָן אַ גאָרטן ביי דער זייט, און אומעטום וואַקסן בוימער, און אָלץ באָדט זיך דאָרט אין גרינס.

און אַרום דער שטאָט געפינען זיך אַ סך דאַטשעס און ווייַנגערטנער און סאַסנאָווע וועלדער און בערג און טאָלן און שיינע וועגן, וואָס פירן צום ים און צו טייכן. די שיינקייט אַרום און אַרום פאַרכאַפט דאָס אויג ביי יעדן איינעם, וואָס קומט אַהין. און דער קלימאַט איז אַ פרישער און געזונטער, סיי זומער און סיי ווינטער. און ניט אומזיסט האָבן די צאָרן פון רוסלאַנד דאָרט גרויסע און שיינע פאַלאַצן אַוועקגעשטעלט, און אַהין פלעגן זיי קומען פאַרברענגען, און מ׳פלעגט זאָגן, אַז דאָרט, אין יאַלטע און אינם גאַנצן אַרומיקן געגענט, איז דער „גן־עדן אויף דער ערד".

דעם נאָמען יאַלטע האָט די שטאָט געקראָגן ערשט ביים סוף פונם אַכטצנטן יאָרהונדערט, נאָכדעם ווי דער אַלב־אינזל קרים איז געוואָרן אַ טייל פון דער רוסישער אימפעריע. פריער האָט די שטאָט אַ סך אַנדערע נעמען געהאַט; מ׳האָט זי געריפן יאַליטאַ און קאַליטאַ און איאַליטאַ און אויך עטאַליטאַ.

דעם נאָמען יאַליטאַ האָבן דער שטאָט געגעבן די גריכן, נאָר אין די צייטן ווען די גריכישע אימפעריע איז געווען די גרעסטע אין דער וועלט. און אייניקע פאַרשער זיינען געניגט אַנצונעמען די מיינונג, אַז נאָך אין די צייטן פון נאָכן חורבן פונם ערשטן בית־המקדש האָבן שוין יידן געלעבט אויף דעם אַלב־אינזל קרים, וואָס האָט דאַן געהייסן פאַנטוס, און אויך שפעטער, ווען רוים האָט פאַרשפרייט איר הערשאַפט איבער דער וועלט, האָבן יידן געוואוינט אין קרים און דאָרט אַ יידיש לעבן געפירט אין אַ סך שטעט, און די קלייניע קאַלאָניע איז אין דעם פּרט אַוודאי ניט געווען קיין אויסנאַם, ווייל אין די מערסטע ערטער, וואו ס׳איז נאָר געווען אַ האַפן ביים ים, האָבן זיך יידן געווינלעך באַזעצט.

עס זיינען אָבער פאַראַן ווייניק מאַטעריאַלן, וואָס זאָלן העלפן וואַרפן אַ ליכט אויף דעם לעבן פון די יידן אין יאַלטע אין די גאָר אַלטע צייטן פון דער גריכישער און רוימישער הערשאַפט. ס׳איז אויך זייער ווייניק באַקאַנט וועגן זייער לעבן אין די צייטן פון דער טאַטעריישער און טערקישער הערשאַפט. מ׳ווייסט בלויז, אַז אונטער די טאַטעריש כאַנען האָבן די יידן אין קרים געהאַט אַ סך אויסצושטיין, און מ׳קען אַנגענעמען, אַז אויב אין יאַלטע זיינען דאַן געווען יידן, האָט מען זיי אַוודאי ניט אויסגעשלאָסן פונם כלל און זיי האָבן געליטן ניט ווייניקער ווי די אַנדערע יידן אין קרים.

ניט די טאַטערן און אויך ניט די טערקן האָבן זיך געאיילט אויסצונוצן ווי געהעריק די ברעגן ביים שוואַרצן ים אין קרים, און דאָס איז אפשר געווען אייניע פון די אורזאַכן פאַרוואָס ס׳האָט אַהין קיין יידן ניט צוגעצויגן אין קיין גאָר גרויסער צאָל. און ווען די רוסן האָבן, אינם יאָר 1783, פאַרנומען דעם גאַנצן געגנט פון קרים און אים געמאַכט פאַר אַ טייל פון דער גרויסער רוסישער אימפעריע, איז אויף דעם אָרט, וואו די שטאָט יאַלטע געפינט זיך איצט, געשטאַנען אַ קליין דערפל. ס׳איז דאָרט גאָר קיין סימן ניט געווען פון קיין שטאָט.

ערשט אינם יאָר 1823, אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם ערשטן, האָט מען דאָרט אָנגעהויבן בויען אַ שטאָט, און באַלד נאָכדעם האָבן זיך דאָרט אָנגעהויבן באַזעצן יידן און זיי האָבן אין דער אויפבויאונג אַ סך געהאָלפן. די שטאָט האָט אָנגעהויבן ווערן גרעסער און ס׳האָבן שוין דאָרט געוואוינט אַ פּאָר טויזנט מענטשן, און אינם יאָר 1837 האָט מען זי שוין געמאַכט פאַר אַ אויעזדנער שטאָט.

דאָס איז געווען אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם ערשטן, ווען ס׳האָט געהאָגלט

מיט גזירות און חרמות אויף די קעפ פון די יידן אין רוסלאַנד. דער צאָר האָט ניט דורכגעלאָזט קיין אײַנהייט וויי צו טאָן די יידן; מיט רייד און מעשים האָט ער זיך בייזט שנאה צו זיי אַרויסגעווײַזן, און גלייך נאָכדעם ווי יאָלטע איז געוואָרן אַן אויפזדנע שטאָט, איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפּעל, אַז פון איצט אָן און וויטער האָבן יידן קיין רעכט ניט דאָרט צו וואוינען.

אַז דאָס אויסשליסן די יידן פון יאָלטע האָט געבראַכט שאָדן דער שטאָט, קען מען זען פון דעם וואָס מיט יאָרן שפּעטער, ווען ניקאָלאַי דער ערשטער איז שוין געווען טויט און אַלעקסאַנדער דער צווייטער איז שוין געזעסן אויפן טראָן, האָט דער נאָוואָראָסיסקער גענעראַל־גובערנאַטאָר זיך אַרײַנגעלייגט אין דעם, אַז מ׳זאָל אָפּשאַפן די גזירה פונם פּריערדיקן קיסר און ווידער אָנהויבן אַרײַנלאָזן יידן קיין יאָלטע. ער האָט מיט פּאָקטן באַווײַזן ווי גרויס ס׳איז דער שאָדן פון דעם וואָס מען האָט ביי יידן צוגענומען די רעכט זיך דאָרט צו באַזעצן. און זיינע באַמיאונגען האָבן געהאָלפן און מ׳האָט די גזירה אָפּגעשאַפט.

דאָס, אָבער, איז ניט געווען דאָס ערשטע מאָל וואָס אַ רוסישער גענעראַל־גובערנאַטאָר האָט זיך באַמיט, אַז מ׳זאָל ביי די יידן ניט צונעמען די רעכט זיך צו באַזעצן אין דעם געגנט, וואָס שטייט אונטער זיין הערשאַפט. אין דער געשיכטע פון די יידן אין רוסלאַנד זיינען געווען עטלעכע פאַלן אַזעלכע, און ס׳איז געווען נאַטירלעך, אַז די בעסערע און מער פראַקטישע גובערנאַטאָרן זאָלן אָזוי האָנדלען אין די געגנטן, וואָס זיינען געשטאַנען אויסער דער אָזוי־גערופענער „טשערטאַ אָסיעדלאָסטי". דאָס איז פשוט געווען דערפאַר וואָס זיי זיינען געווען פאַראינטערעסירט אין דעם, אַז דער געגנט זאָל האָבן מער מעגלעכ־קייטן זיך צו אַנטוויקלען, און זיי האָבן געוואוסט ווי יידן קענען אין דעם זייער אַ סך העלפן מיט זייער אויסערגעווײַנלעכער ענערגיע און מיט זייערע פעאיקייטן. אַזעלכע גובערנאַטאָרן זיינען אָבער אין רוסלאַנד געווען זייער וועניק.

ווען די גזירה איז אָפּגעשאַפט געוואָרן, האָט די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין יאָלטע אָנגעהויבן ווערן גרעסער; אַ סך יידן האָבן זיך דאָרט באַזעצט אויף שטענדיק און אָנדערע זיינען אַהין געקומען בלויז אויף אַ געוויסער צייט זיך צו קורירן אין די דאָרטיקע סאַנאַטאָריומס און געניסן פון דער פרישער און געזונטער לופט, וואָס איז אַ היילונג צו פאַרשיידענערליי קראַנקהייטן. יאָל־טע האָט אָנגעהויבן ווערן אַ וויכטיקער צענטער, וואוהין יידן זיינען געפאָרן אויף דאָטשעס ניט נאָר אין די זומער־מאָנאַטן, נאָר אויך אין די ווינטער־מאָנאַטן; ווער ס׳האָט זיך נאָר געקענט פאַרגינען דעם פאַרגעניגן, איז אַהין געפאָרן; אויך אַזעלכע, וואָס האָבן זיך דאָס ניט געקענט פאַרגינען, זיינען געפאָרן אַהין זיך קורירן, ווייל דאָקטוירים האָבן זיי געראָטן דאָס צו טאָן און מ׳האָט געוואוסט, אַז די לופט אין יאָלטע איז אַ רפואה צו לונגען־קראַנקהייט און צו נאָך אַנדערע

קראַנקהייטן און אַז די וואָס ליידן פון אַ הוסט און זיי קענען ווינטער די גרויסע קעלטן ניט אַריבערטראָגן, איז די בעסטע זאַך פאַר זיי צו פאָרן קיין יאַלטע. דאָרט ווערט מען געגעבן און מ׳נעמט זיך אָן מיט פרישע כוחות.

יאַלטע איז געווארן דער צענטער פון דער רוסישער „ריוויעראַ", ווי מ׳האָט גערופן דעם האַלב־אינזל קרים; ס׳האָבן זיך דאָרט אויסגעבויט אַ סך האָטעלן פאַר די בעסטע, וואָס זיינען געקומען אַהין אויף סעזאָנען לויטן ראָט פון דאָקטוירים; אַרום דער שטאָט זיינען אויסגעוואַקסן אַ סך דאָטשעס און קורערטער, וואָס זיינען שטענדיק געווען געפֿאָקט, און יידן האָבן אַ סך געהאָלפן אין דעם, אַז יאַלטע זאָל ווערן דאָס וואָס זי איז געווארן.

אָבער נאָכן טויט פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, ווען זיין זון, אַלעקסאַנדער דער דריטער, איז אַרויף אויפן רוסישן טראָן, האָט זיך די לאַגע געביטן און די יידן אין יאַלטע האָבן ביסלעכווייז אָנגעהויבן פאַרלירן די פּריווילעגיעס, וואָס זיי האָבן פריער געהאַט.

און דאָ איז נויטיק צו געבן אַ קורצע כאַראַקטעריסטיק פון דעם דאָזיקן רוסישן קיסר און פון זיין באַציאונג צו יידן.

פון סאָמע אָנפאַנג אָן, ווי ער איז נאָר אַרויף אויפן טראָן, האָט אַלעקסאַנדער דער דריטער גלייך אָנגעהויבן אַרויסווייזן זיין פאַרביסענע שנאה צום יידישן פאָלק. ער האָט איינמאָל גאָנץ אָפן געזאָגט, אַז ווען ער הערט, אַז מ׳שלאָגט יידן, פרייט ער זיך שטאַרק דערמיט. ס׳איז ניט געווען קיין וואונדער וואָס ער איז געווען אַזאַ פאַרביסענער שונא־ישראל; נאָר איידער ער איז אַרויף אויפן טראָן, איז ער די גאַנצע צייט געשטאַנען אונטערן אייַנפלוס פון דעם שרעקלעכן רעאַקציאָנער פּאָבעדאָנאָסצעוו, וועמען די יידן זיינען געווען ווי אַ דאָרן אין די אויגן, און אויך נאָכדעם ווי ער איז שוין געווארן קיסר, האָט פּאָבעדאָנאָסצעוו ביי אים געהאַט די גאַנצע דעה אין דער מלוכה.

בכלל איז אַלעקסאַנדער דער דריטער אין זיין כאַראַקטער געווען מער זשאַנדאַר ווי קיסר. ער האָט מיט אַלעמען געריעדט גראָב; אָפילו אין די בריוו, וואָס ער האָט געשריבן, האָט ער זיך מיט גראָבע און וואולגאַרע אויסדרוקן באָנוצט. דער גרעסטער ליבלינג זיינער איז געווען דער גענעראַל טשערעווין, דער הויפט פון דער „אָכראַנקע"; מיט אים פלעגט ער אָפט שיכורן גאַנצע טעג און אַמאָל אויך גאַנצע נעכט, און ס׳איז שוין קיין נייס ניט געווען, אַז ער, דער קיסר אַליין, זאָל זיך אַזוי אָנשיכורן, אַז ער זאָל זיך אין הויף פּשוט וואַלגערן אויפן דיל, און מ׳האָט שוין געוואוסט, אַז דאָן פאַרטשעפּעט ער געווינלעך ביי די פיס יעדן איינעם, וואָס גייט פאַרביי.

דאָס דערציילט וועגן אים דער רוסישער היסטאָריקער מ. פּאָקראָווסקי, און ער האָט דאָס פעסטגעשטעלט אויפן גרונט פון אַרכיוו־מאַטעריאַלן.

אויך די רוסישע גרעפין קלאָינמיכעל, אין אירע מעמואַרן „ז׳פֿאַטאַנואוו־שאוא מירא״ (פון אַ דערטרונקענער וועלט), שילדערט אים ווי אַ גראָבן מענטשן; זי זאָגט, אַז „פון אַלע רוסישע צאַרן, איז ער געווען דער גרעסטער אַנטיסעמיט, און דערביי דערציילט זי, אַגב, אַז ווען דער גראָף קאָנסטאַנטין איוואַנאָוויטש פּאָליען, דער פֿאַרזיצער פון דער ספּעציעלער קאָמיסיע פון די געזעצן וועגן יידן אין רוסלאַנד, האָט פֿאר אים, פֿאַרן קיסר, פֿאַרגעלייענט דעם באריכט, האָט ער דערביי געזאָגט:

„אייער מאַיעסטעט, די יידן האָבן זיך צו אונדז שטענדיק באַצויגן אַזוי ווי יידן צו קריסטן, אַבער מיר קריסטן האָבן זיך צו די יידן קיינמאָל ניט באַצויגן קריסטלעך״.

ליבעראַלע מענטשן האָט אַלעקסאַנדער דער דריטער געהאַסט ווי דעם טויט, ווי ס׳איז געווויינלעך דער שטייגער פון אַלע אַנטיסעמיטן. ווי נאָר ס׳האָט זיך אים אויסגעוויזן, אַז זיינער אַ מיניסטער ווייזט אַרויס ליבעראַלע, אַדער כלומרשט ליבעראַלע נייגונגען, האָט ער אים גלייך אַרונטערגעזעצט. און אין די קנאַפּע פערצן יאָר, וואָס ער איז געזעסן אויפן טראָן, האָט ער זיך אַן די יידן נוקם געווען אויפן שרעקלעכסטן אופן; אין זיינע צייטן זיינען אין רוס־לאַנד פֿאַרגעקומען די שרעקלעכסטע פּאָגראָמען. און צו דעם האָט ער נאָך אַרויסגעגעבן אַזעלכע גזירות, אַז מ׳האָט געקענט זען קלאָר, אַז דער עיקר פון זיין כוונה איז צו באַלייַדיקן און דערניַדריקן יידן וואָס מער, און זיי אַוועקשטעלן אין אַזאַ לאָגע, אַז יעדער טשינאָווניק זאָל מיט זיי קענען טאָן וואָס ער ווייל.

אונטער זיין הערשאַפט האָט אַ ייד זיך ניט געטאָרט רופן מיט אַ רוסישן נאָמען; אויב ער איז געווען פֿאַרשריבן „וואָלף״, האָט ער זיך ניט געטאָרט רופן „וולאָדימיר״, און אויב מ׳האָט אים אין דער מעטריקע פֿאַרשריבן „יאָסל״, האָט ער זיך ניט געטאָרט רופן ניט נאָר „אָסיפּ״, נאָר אַפֿילו ניט „יוסף״. דאָס זעלבע איז אויך געווען וועג אַ בעזגראָמאָטנער סטאָראָסטע האָט אַ יידיש קינד פאָר־שריבן מיטן נאָמען „סרול״ אָנשטאָט „ישראל״. און די טשינאָווניקעס און פּא־ליציי־לייט אומעטום זיינען אין דעם געווען זייער שטרענג און האָבן אַכטונג געגעבן, אַז ניט נאָר אין די אָפּיציעלע פּאַפּירן זאָל דאָס אָפּגעהיט ווערן, נאָר אויך אויף די שילדן, וואָס מ׳הענגט אַרויס ביי די קראָמען און אויך אויף די ווי־זיט־קאָרטלעך. און ווער ס׳האָט דאָס נישט אָפּגעהיט, איז באָשטראָפט געווארן דערפאָר.

אַזוי האָט מען זיך געזונקמט אין יידן אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם דריטן — ניט נאָר וועג ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן גרויסע זאַכן, נאָר אויך וועגן קלייניקייטן.

אין זיין געיעג צו טאָן די יידן וואָס מער שלעכטס, האָט אַלעקסאַנדער

דער דריטער אַרויסגעבן אַ באַפּעל, אַז אין די אַלע ערטער, וואָס געפינען זיך אויסער דער „טשערטאַ", זאָל מען ביי די יידן צונעמען די וואויננרעכט, וואָס זיי האָבן דאָרט געהאַט ביז איצט אויפן גרונט פון דעם וואָס זיי זיינען שוין דאָרט תושבים, און מ׳זאָל זיי אַרויסטרייבן.

דאָס איז געווען אינם יאָר 1893, און אין יענער צייט איז אויך אַרויסגעגעבן געוואָרן דער באַפּעל אויסצושליסן די שטאָט יאַלטע פון דער „טשערטאַ אַסיעדלאָסטי" און אַרויסטרייבן פון דאָרט אַלע יידן, וואָס זיינען ניט צוגעשריבן צו דער אַרטיקער געמיינדע.

דאָס האָט געטראָפן הונדערטער יידישע פאַמיליעס אין יאַלטע; מ׳האָט זיי אַלע פון דאָרט געדאַרפט אַרויסטרייבן. און דאָס האָט אויך גהייסן אַז מער טאָרן יידן קיין יאַלטע ניט קומען זיך קורירן, אפילו ווען דאָקטוירים געפינען, אַז דאָס איז אַבסאָלוט נויטיק פאַר זייער געזונט.

די יידן אין יאַלטע זיינען דעם קיסר געווען גרויס אין די אויגן. און ווייל ער אַליין האָט ניט ווייט פון דאָרט, אין ליוואַדיע, געהאַט אַ זומער־פאַלאַץ, האָט ער ניט געוואָלט ליידן וואָס יידן געפינען זיך דאָרט אַזוי נאָענט.

אַנגעהויבן טרייבן די יידן פון דאָרט האָט מען מיט אַ קנאַפּן יאָר נאָכדעם ווי דער באַפּעל איז אַרויסגעגעבן געוואָרן. און ס׳איז גראָד אויסגעפאַלן אַזוי, אַז פונקט אין דער צייט ווען מ׳האָט הונדערטער יידישע פאַמיליעס געטריבן פון יאַלטע און זיי האָבן זיך פאַראומערטע אוּן פאַרצווייפלטע, געשלעפט אויף די באָגען, אַליין ניט וויסנדיק וואָס דער מאָרגן וועט פאַר זיי ברענגען און וואו זיי וועלן זיך קענען באַזעצן און פאַרדינען אויף אַ שטיקל ברויט פאַר וויב און קינדער — פונקט דאָן איז אַלעקסאַנדער דער דריטער פלוצלונג געשטאָרבן, און טאָקע ניט וויַיט פון יאַלטע, אין דעם זומער־פאַלאַץ, וואָס ער האָט גהאַט אין ליוואַדיע...

דאָס איז געווען אינם מאָנאַט אָקטאָבער פונם יאָר 1894. אַלעקסאַנדער דער דריטער איז נאָך דאָן קיין גאָנצע פופציק יאָר ניט אַלט געווען. ער איז געשטאָרבן פון אַ קראַנקהייט וואָס איז אים געקומען פון שיכרות. און ווען מ׳האָט זיין טויטן קערפּער געפירט קיין פּעטערבורג און די אַרויסגעטריבענע יידן האָבן זיך אויפן וועג דערוואוסט וועגן דעם, האָבן די פרומע פון זיי אין דעם געזען אַ „באַשערטע זאַך" און זיי האָבן געגלויבט, אַז ער האָט געקראָגן די שטראָף, וואָס ער האָט פאַרדינט, ווייל קיין רשעות, קיין פאַרברעכן גייט ניט אָפּ אָן אַ שטראָף...

*
**

דריי יאָר נאָכדעם ווי ניקאָלאַי דער צווייטער האָט דעם רוסישן טראָן איבערגענומען בירושה פון אַלעקסאַנדער דעם דריטן — אין 1897 — איז שוין

די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין יאַלטע באַשטאָנען פון טויזנט מיט פינף און צוואַנציק נפשות, און דאָס איז געווען עפּעס ווי מיט ניסים, ווייל אויך אונטער דער הערשאַפט פון ניקאָלאַי דעם צווייטן האָט עס געהאַלטן אין איין האָגלען מיט גזירות און הרמות אויף די קעפּ פון רוסישע יידן און די שטאָט יאַלטע איז געבליבן אויסגעשלאָסן פון די גרענעצן פון דעם געגנט, וואו יידן האָבן אַ רעכט צו וואוינען.

יידן האָבן אָבער דאָך געפונען וועגן ווי אַזוי אָנצוקומען קיין יאַלטע און אויך ווי צו קריגן רעכט זיך דאָרט צו באַזעצן, און זיי האָבן אין שטאָט אויסגעבויט צוויי צווויי שולן פאַר זייערע קינדער — אַ שול פאַר ינגלעך און אַ שול פאַר מיידלעך. אויך אַ תלמוד־תורה האָבן זיי דאָרט געגרינדעט, און אָנגעשטעלט מלמדים, און יידישע קינדער אין יאַלטע האָבן געלערנט חומש מיט רש"י און אויך אַ בלאַט גמרא און אַ פּרק משניות. קיין כוח אין דער וועלט האָט דאָס טראַדיציאָנעלע יידישע לעבן דאָרט ניט געקענט אָפּשטעלן, און ס'האָט ניט אויסגעמאַכט וואָס ניט ווייט געפינט זיך דעם קיסרס זומער־פּאַלאַץ, וואו די פּאָרביסנסטע און גאָליקסטע שונאי־ישראל ברעכן זיך אָפּט די קעפּ דערויף ווי צו דערשטיקן דאָס יידישע פּאָלק און אויסראָטן מיטן וואָרצל דעם גייסט פון יידישקייט...

היסטאָריש געזונען, איז די תלמוד־תורה אין יאַלטע געשטאַנען אויף אַ פעסטערן באָדן ווי דער זומער־פּאַלאַץ פונם רוסישן קיסר דאָרט ניט ווייט...

דאָס האָבן שפּעטער באַוויזן די געשעענישן, וואָס האָבן געמאַכט אַ סוף צו דער גאַנצער הערשאַפט פון די צאָרן אין רוסלאַנד...

אָבער איידער דאָס איז געשען, האָבן יידן געהאַט זייער אַ סך אויסצושטיין, און אין די פינצטערע צייטן, וועו ניקאָלאַי דער צווייטער האָט אויבערגעגעבן די מלוכה אין די הענט פון די רעאַקציאָנערע מיניסטאָרן, גאָרעמיקין, סיפּיאָגין און פּלעווע, איז די לאָגע וואָס אַמאָל געווארן אַלץ ערגער און ערגער, און מ'קען זאָגן אַז די רשעות פון דעם רעזשים האָט זיך אַ סך אָפּגעשפּיגלט אין דעם אופן ווי מ'האָט באַהאַנדלט די יידן אין דער שטאָט יאַלטע, וואוהין אַ סך פון זיי זיינען פון אַנדערע שטעט געקומען זיך קורירן פון פּאָרשיידענערליי קראַנק־הייטן.

אין יענע צייטן, אָנהויבנדיק פון 1896 ביז 1904, האָבן די קעפּ פון ניקאָלאַי דעם צווייטנס רעגירונג אַלץ געאַרבעט דערויף, אַז מ'זאָל די יידן ביסלעכווייז אַרויסשטויסן פון אַלע דע־פּער, אַז בלויז די אַלטע תושבים זאָלן דאָרט בלייבן און נאָכדעם ווי זיי וועלן אויסשטאַרבן, זאָלן קיין אַנדערע יידן דאָרט מער ניט זיין. פון אַלע דערפּער האָט מען דאָן געטריבן, און אין די הייסע זומער־מאָנאַטן האָט אַ ייד ניט געהאַט קיין רעכט צו קומען אין אַ דאָרף זיך דאָרט אָפּרוען

אַ ביסל אויף דער פרישער לופט; אַ ייד האָט געמעגט זיין ווי קראַנק און שוואַך — אויף אַ דאַטשע אין דאַרף האָט ער ניט געטאָרט פאָרן, אויב ער איז ניט געווען פון די פריווילעגירטע, וואָס האָבן וואוינערעכט; הונדערטער טויזנטער יידן איז די קליינע שטעטלעך און אויך אין די גרויסע שטעט זיינען אין די הייסע זומער־דיקע טעג ממש פאַרטשאַכנעט געווארן אין די ענגע און דושנע דירות זייערע און מען האָט זיי ניט געלאָזט קומען אין די זומער־פּלעצער, וואו זיי האָבן קיין וואוינערעכט ניט געהאַט; מ׳האָט פאַר זיי פאַרבאָטן די פרישע לופט פון די פעלדער און וועלדער; מ׳האָט פאַר זיי פאַרשלאָסן די ערטער, וואו קראַנקע און שוואַכע קענען זיך מיט פרישע כוחות אַננעמען, און די גרעסטע רציחה האָט מען דאָן אַרויסגעווייזן צו יענע יידן, וואָס זיינען געקומען קיין יאַלטע זיך קורירן.

אַפילו אַזעלכע, וואָס האָבן שוין געהאַלטן ביי דער לעצטער שטופּע פון שווינדזוכט, האָט מען ניט געשאַנעוועט. און אין דער געשיכטע פון יענער צייט זיינען פאַרשריבן אַ פּאָר פאַלן, וואָס קענען דינען ווי אַ מוסטער פון יענע וויילדע מעשים, וואָס מ׳האָט געטאָן צו די יידן:

צווישן די שווינדזיכטיקע, וואָס זיינען געקומען קיין יאַלטע זיך קורירן, איז אויך געווען די פרוי פון אַ יידישן דאָקטאָר. זי איז געווען אַזוי קראַנק, אַז זי איז די גאַנצע צייט געלעגן אין בעט, און דער הוסט האָט זי אַזוי אויס־געמוטשעט, אַז ס׳איז איר געווען שווער אַ וואָרט אויסצורעדן. איינמאָל, ווען זי האָט זייער שטאַרק געהוסט, איז אַ פּאָליציייסקער טשינאָוניק אַריינגעקומען צו איר אין צימער מיט אַ פּאַפּירל, אַז זי זאָל זיך אונטערשרייבן, אַז אין פיר און צוואַנציק שעה צייט זאָל זי שוין דאָ ניט זיין! זי האָט קיין רעכט ניט דאָ צו וואוינען, און זי מוז וואָס גיכער פון דאָנען אַוועק! אויף דער קראַנקער פרוי האָט דאָס שטאַרק געווירקט. די אויפרעגונג איז פאָר איר געווען צופיל, און זי האָט זיך נאָך שטאַרקער צעהוסט, שפּייענדיק מיט בלוט, און נאָך איידער די פיר און צוואַנציק שעה זיינען אַוועק, איז זי שוין געווען טויט...

דאָס איז איין פאַל.

און אָט איז אַ צווייטער פאַל:

אַ יונגן יידישן סטודענט, וואָס איז פון אַן אַנדער שטאָט געקומען קיין יאַלטע זיך קורירן פון שווינדזוכט, האָט די פאָליציי געהייסן, ער זאָל גלייך פאַרלאָזן די שטאָט און ווען ער האָט זיך פאַרזאָמט און האָט דאָס ניט געטאָן אַזוי שנעל, האָט מען אים אַרעסטירט און אין אַ קאָלטן ווינטערדיקן טאָג האָט מען אים אַרויסגעשיקט אינאיינעם מיט קרימינעלע פאַרברעכער, וואָס מ׳האָט געפירט מיטן עטאַפּ צופוס.

ס׳איז געווען מיט ניסים, וואָס דער סטודענט איז אויפן וועג ניט געשטאָרבן.

און ווען ער האָט שפּעטער אַרײַנגעשיקט אַ קלאָגע קעגן דעם אין סענאַט, אינם העכסטן געריכט פונם לאַנד, האָט מען זיין קלאָגע ניט אָנגענומען. דער ענטפער איז געווען, אַז אין דער האַנדלונג פון דער פּאָליציי אין יאַלטע, איז „ניט פּאַראַן קיין זאַך, וואָס איז קעגן געזעץ".

אָזאַ געזעץ איז דאָס געווען, און אָזאַ „יושר" האָט דאָס געהערשט אין רוסלאַנד ווען ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן יידן!...

עס איז ניט אויסצורעכענען די אַלע צרות און נגישות, וואָס מ׳האָט אָנגעטאָן די יידן אין יאַלטע, אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם דריטן און ניקאָלאַי דעם צווייטן. פּאַר אַלע יידן אין רוסלאַנד זיינען יענע צייטן געווען ווי אַ שווערער קאָשמאַר, ווען ס׳דוכט זיך אין שלאָף, אַז אָט־אָט פּאַלט מען אַריין אין אַ טיפן אָפּגרונט, און — מ׳פּאַלט אַלץ ניט...

מ׳איז שטענדיק געווען אין דער מורא. מ׳האָט קיינמאָל ניט געקענט זיין זיכער וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען...

און מער פון אַלע אָנדערע האָבן געליטן די קראַנקע יידן, די וואָס האָבן געדאַרפט זיין אין יאַלטע ניט צוליב פרנסה, נאָר צוליב דער לופט דאָרט.

מיטן פאַרבאָט צו קומען קיין יאַלטע אויף פרישער לופט, האָט מען פשוט פאַרבאָטן יידן צו ווערן געזונט. מ׳האָט זיי מיט דעם פאַרמשפּט צו וואַרטן אויפן טויט. און אין דעם איז געווען נאָך מער רשעות ווי אין אַ סך פון די אָנדערע גזירות.

*
**

אַ לענגערע צייט האָט אין יאַלטע געווואוינט דער בארימטער רוסישער שריפטשטעלער אָנטאָן טשעכאָוו. ער האָט דאָרט געווואוינט צוליב זיין געזונט; ער האָט געליטן פון שווינדזוכט און דאָקטוירים האָבן אים דעריבער געהייסן דאָרטן וואוינען. דאָן פלעגן צו טשעכאָוון אָפט קומען צו־גאָסט אַ סך פון די אָנגעזעענע רוסישע שרייבער און קינסטלער, וועלכע האָבן זומער פאַרבראַכט עטלעכע וואָכן אין יאַלטע. עס זיינען צו אים געקומען אָזעלכע בארימטע מענטשן ווי מאַקסים גאָרקי, פיאָדאָר שאַליאָפין, קאָנסטאַנטין סטאַניסלאָווסקי און וולאָדימיר אי־וואַנאָוויטש נעמיראָוויטש־דאַנטשענקאָ, די צוויי גרינדער און באַשאַפער פון דעם מאָסקווער קונסט־טעאַטער, וואו מ׳האָט טשעכאָווס בעסטע פּיעסן אויפגעפירט. אויך אָנדערע בארימטע מענטשן פלעגן אין יאַלטע באַזוכן טשעכאָוון. און צווישן די גאָסט, וואָס פלעגן פון צייט צו צייט קומען צו אים, איז אויך געווען זיין נאָענטער פרײַנד, דער גרויסער רוסישער מאָלער, איסאַק אילאיטש לעוויטאַן. פונקט ווי טשעכאָוו, פלעגט לעוויטאַן אויך קומען קיין יאַלטע צוליב זיין געזונט. ער איז געווען אַ יוד, דער גרויסער רוסישער מאָלער.

אַ ייד פונם שטעטל ווערשבאַלאַווע. און דווקא ער, אַ זון פון דעם פאַלק, וואָס מ׳האָט ניט צוגעלאָזט צו דער שענקייט פון דער נאַטור אין לאַנד, איז געווען אייגער פון די גרעסטע מאַלער פון רוסישע לאַנדשאַפטן, פון רוסישע פּעיזאַזשן!...

לעוויטאַנס בילדער פון רוסישע לאַנדשאַפטן האָט מען מיט שטאָלץ אַריינגענומען אין די גרעסטע ווסישע מוזעאומס. מיט זיין שאַפן האָט ער באַרייכערט די רוסישע קונסט און איר פאַרשאַפט אַ סך כבוד אומעטום, אויף דער גאַנצער וועלט. און ניט איינע פון זיינע בילדער, וואָס דריקן אויס אין פאַרבן די שענקייט און אויך דעם געמיט פון דער רוסישער לאַנדשאַפט, האָט ער געמאָלן אין יאַלטע, אין דער שטאָט, וואו די רוסישע רעגירונג האָט, אין איר רשעות, פאַרבאָטן יידן צו וואוינען...

דעם שעפערישן כוח פון יידן האָט מען ניט געקענט דערשטיקן...

פּעאָדאָסיע

אין דער שטאָט פּעאָדאָסיע, וואָס שטייט ביים ברעג פונם שוואַרצן ים, וואו די וואָסער איז שטענדיק בלוי ווי דער הימל און ווערט קיינמאָל ניט פֿאַרפֿאַרן, איז פֿאַראַן אַ שול, און איבער דער טיר זיינען אויף אַ שטיין אויסגעקריצט די ווערטער:

„זה השער לה' צדיקים יבואו בו"!

לעבן אַ הויכן באַרג שטייט יענע שול, און אַ לעגענדע דערציילט, אַז אַמאָל, מיט אַ סך־אַ סך יאָרן צוריק, איז זי געווען אינגאַנצן פֿאַרשאָטן און מ'האָט שוין אָן איר געהאַט פֿאַרגעסן; עס איז צווישן די לעבעדיקע ניט געווען קיין אייניער, וואָס זאָל געדענקען, אַז ער זאָל אַמאָל האָבן געהערט פון אימיצן, אַז דאָרט, לעבן באַרג, איז אַמאָל געשטאַנען אַ שול, וואָס די ערד האָט פֿאַר־שאָטן; אַבער שפּעטער האָט מען זי דאָך געפונען און מ'האָט זי איבערגעבויט און זי שטייט ביז היינטיקן טאָג...

דאָס איז די עלטסטע יידישע שול אין רוסלאַנד. אין קיין אַנדער רוסישער שטאָט איז ניט פֿאַראַן נאָך אַ שול, וואָס זאָל זיין אַזוי אַלט ווי די וואָס שטייט אין פּעאָדאָסיע, און ס'איז פּעסטגעשטעלט געווארן, אַז אויסגעבויט האָט מען זי נאָך אינם יאָר 909 — מיט איבער טויזנט יאָר צוריק. און אינעווייניק שטייען פּיר גרויסע זיילן; די ערשטע צוויי זיינען פון מירמלשטיין און די אַנדערע צוויי זיינען פון געהאַקטע שטיינער, און מ'דערציילט, אַז מיט אַ סך יאָרן צוריק זיינען דאָרט געווען נאָך צוויי זיילן פון מירמלשטיין, אַבער מ'האָט זיי צוגענומען פֿאַר אַ נייעם קלויסטער, וואָס מ'האָט געהאַלטן אין בויען.

פּעאָדאָסיע איז זייער אַן אַלטע שטאָט. נאָך אינם זעקסטן יאָרהונדערט, וואָס פֿאַר דער קריסטלעכער צייט־רעכענונג, האָבן שוין דאָרט געווואוינט מענטשן, וואָס זיינען געקומען פון אַ שבט וואָס מ'האָט געדופן קימירעיער, און שוין דאָן זיינען דאָרט פֿאַרגעקומען מלחמות, און שפּעטער איז דאָרט געווען אַ גרויסע גריכישע קאָלאָניע, און דער האָפן האָט געשפּילט זייער אַ וויכטיקע ראָלע אינם האָנדל פון יענער צייט. פון פּעאָדאָסיע האָט מען קיין אַטהען, אין דער הויפּט־שטאָט פון גריכנלאַנד, און אויך אין אַנדערע שטעט, געשיקט ווייץ, פיש, זאַלץ און אויך פעל. פּעאָדאָסיע האָט אין דעם געקאָנקורירט מיט דער שטאָט קערטש,

וועלכע האָט דאָן געהייסן פּאָנט־קאָפּיאָן, און אַזוי איז דאָס אָנגעגאָנגען ביז די צייטן פון מיטרידאָט דעם זעקסטן, וועלכער האָט אַלע זיינע יאָרן געפירט קריג קעגן דער הערשאַפט פון רוים.

דאָס איז געווען נאָך דאָן, וועו יידן האָבן געהאָט אַן אייגן לאַנד און אַן אייגענע מלוכה. אין ירושלים איז נאָך געשטאַנען דאָס בית־המקדש און אויפן טראָן זיינען נאָך געזעסן די קעניגן פון די חשמונאים. אָבער אויך אין יענע צייטן זיינען שוין יידן געווען צעזייט און צעשפּרייט איבער דער גאָרער וועלט, און אַזוי ווי עס איז באַוויזן געוואָרן, אַז נאָך אינם ערשטן יאָרהונדערט פון דער היינטיקער צייט־רעכענונג האָבן שוין יידן געוואוינט אויף דעם האַלב־אינזל קרים, וואָס האָט דאָן געהייסן פּאָנטוס, איז דעריבער ניט אויסגעשלאָסן, אַז אויך אין פּעאָדאָסיע האָבן שוין דעמאָלט געוואוינט יידן. עס איז אָפּילו פאָראָן אַ סברא, אַז זיי זיינען נאָך פריער געקומען אַהין.

די שטאָט האָט אָבער אין יענער צייט ניט געהייסן פּעאָדאָסיע, נאָר אָרדאָבראָ. און שפּעטער האָט מען איר אַ נאָמען געגעבן קאַפֿאַ, און וועו די טערקן זיינען דאָרט, אינם פופצנטן יאָרהונדערט געוואָרן די בעלי־בתים, איז ביי זיי פון קאַפֿאַ געוואָרן קעפע, און אויך קיטשוס־סטאָמבול, און ערשט ביים סוף פונם אַכטצנטן יאָרהונדערט, וועו דער האַלב־אינזל קרים איז געוואָרן אַ טייל פון דער רוסישער אימפּעריע, האָט מען דער שטאָט אַ נאָמען געגעבן פּעאָדאָסיע און ביי דעם נאָמען איז זי געבליבן ביז היינטיקן טאָג.

נאָך אין די צייטן וועו די קעניגן פון די כאַזאָרן האָבן — ביים סוף פונם אַכטן יאָרהונדערט — דעם יידישן גלויבן אָנגענומען, איז דער האַלב־אינזל קרים געווען איינער פון די זיכערסטע פלעצער פאַר יידן. און עס איז דעריבער קיין וואונדער ניט וואָס יידן זיינען געלאָפן אַהין פון די אַלע לענדער, וואו זיי האָבן געהאַט אַ סך אויסצושטיין. אין דעם „כוזרים־לאָנד", ווי מען האָט דעמאָלט גערופן דעם גאַנצן געגנט, פון וועלכן דער האַלב־אינזל קרים איז אויך געווען אַ טייל, איז געווען אייגעפּירט איין נעזעץ פאַר אַלעמען; די כאַזאָרישע קעניגן, וואָס האָבן דעם יידישן גלויבן אָנגענומען, האָבן זיך שטרענג געהאַלטן ביי דעם וואָס די תורה האָט אָנגעזאָגט, אַז מען דאַרף ליב האָבן דעם פרעמדן, און זיי האָבן ניט געמאַכט קיין אונטערשייד צווישן יידן און ניט־יידן; אַלע האָבן געהאַט גלייכע רעכט און מ׳האָט קיינעם ניט פאַרפאַלגט פאַר זיין גלויבן. ערשט נאָכדעם ווי די מלוכה פון די כאַזאָרן איז אונטערגעגאַנגען, איז די לאָגע פון די יידן אין קרים געוואָרן ערגער און מ׳האָט זיי דאָרט אָנגעהויבן פאַרפאָלגן.

אינם יאָר 1260 האָבן די געוועזענע אָפּגעקויפט די שטאָט ביים טאַטאַרישן כאַן אָראָן־טימור, און גלייך נאָכדעם איז דאָרט געוואָרן דער וויכטיקסטער צענטר פון האַנדל פאַר אַלע געוועזענע קאָלאָניעס, וואָס האָבן זיך דאָן געפונען ביי די

ברעגן פונם שוואַרצן ים; פונם פּעאַדאָסיער האָפן האָט מען צעשיקט פּאַרשיי־ דענערליי סחורות איבער גאַנץ מיטל־אַזיע; דער האַנדל האָט זיך דאָרט שטאַרק צעבליט, און אין דעם האָבן יידן זייער אַ וויכטיקע ראָלע געשפּילט, און די גענוּעזער האָבן געטאָן אַלץ, וואָס זיי האָבן נאָר געקענט צוצוציען וואָס מער יידן אַהין, כאָטש אין די גרענעצן פון זייער אייגענער רעפובליק האָבן זיי קיין יידן אינגאַנצן ניט אַריינגעלאָזט.

מ׳האָט פשוט געדאַרפט האָבן די יידן, כדי צו העלפן אַנטוויקלען דעם האַנדל אין פּעאַדאָסיע, האָט מען זיי דעריבער אַלע פריווילעגיעס געגעבן, און ווען די יידן האָבן זיך אייגמאָל באַקלאָגט דערויף וואָס דער קאַטוילישער בישאָפֿ מישט זיך אין זייערע געשעפטן, איז גלייך אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפּעל, אַז דער קאָנסול און די שטאָט־פּאַרוואַלטונג זאָלן באַשיצן דאָס אייגנטום פון די יידן און זען, אַז דער קאַטוילישער בישאָפֿ זאָל זיך מער אין זייערע געשעפטן ניט מישן. ניט אַלע מאָל אָבער האָבן די קאָנסולן אָפּגעהיט דעם באַפּעל; עס זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן דאָך פּאַרפאָלגט די יידן אין פּעאַדאָסיע, כאָטש דאָס איז געווען פּאַרבאָטן, און אַזוי זיינען אַוועק קנאַפּע צוויי הונדערט יאָר — פון 1260 ביז 1454. און נאָכדעם האָט די געזעצגעבונג רעפּובליק איבער־ געגעבן אַלע אירע קאָלאָניעס, וואָס ביים ברעג פונם שוואַרצן ים, אין די הענט פון אַ האַנדלס־געזעלשאַפֿט, וואָס איז געפירט געוואָרן פון אַ באַנק, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען פונם הייליקן געאָרג, און דאָן איז די שטאָט פּעאַדאָסיע אויך געשטעלט געוואָרן אונטער איר שוץ, און אַזוי ווי די האַנדלס־געזעלשאַפֿט איז געווען פּאַראינטערעסירט אין דעם, אַז די האָפן־שטאָט זאָל אַריינטראָגן וואָס מער געלט, האָט מען געזען, אַז דער האַנדל זאָל זיך דאָרט נאָך מער אַנטוויקלען און צוליב דעם האָט מען באַשיצט די יידן, אַז די קאָנסולן זאָלן זיי קיין שלעכטס ניט טאָן.

די גוטע באַציאונג איז געקומען ניט אַזוי פיל פון אַ גוט הארץ ווי פון אַ גוטער אויסרעכענונג. אין דער זעלבער צייט וואָס מען האָט פּאַרגעווואָרפן די יידן, אַז זיי זיינען אַזוי שטאַרק פּאַרטאָן אין געשעפט־זאַכן, האָט מען אַליין דווקא פריער פון אַלץ אין זינען געהאַט נאָר געשעפטן, און ווען עס האָט זיך נאָר גערעדט, האָט מען צוליב דעם אַלע אַנדערע זאַכן פאַרבויגן...

*
**

אינם יאָר 1475 האָט זיך אין פּעאַדאָסיע געענדיקט די קאַטוילישע הער־ שאַפט פון די געגנועזער און אויך פון דער באַנק, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען פון דעם הייליקן געאָרג. אין יענעם יאָר האָבן די טערקן אייגענומען די שטאָט

און נאָכדעם איז גאַנץ קרים איבערגעגאַנגען צו זיי, און די הערשאַפט איבער קרים האָבן די טערקן איבערגעגעבן אין די הענט פון די טאַטעריש כאַנען, וואָס האָבן געשטאַמט פון דער גירעי־דינאַסטיע, און די הויפּט־שטאָט פון קרים איז געווען באַכטשיסאַראַי. דאָרט האָט געוואוינט דער כאַן און אַהין פלעגן צו אים קומען די דיפּלאָמאַטישע שלוחים פון אַנדערע לענדער, און צווישן זיי זיינען אויך געווען די רוסישע פּרינצן, וואָס זיינען אים געווען אונטערטעניק און אים אָפּט טייערע מתנות געבראַכט.

אין יענער צייט האָט זיך צו די פאָדערשטע רייען אַרויסגערוקט אַ פּעאָדאָסיער יידּ, וועלכער האָט זיך שטאַרק אויסגעצייכנט אַלס דיפּלאָמאַט און גע־שפּילט אַ גרויסע ראָלע אין די פאַרהאַנדלונגען, וואָס זיינען אַנגעגאַנגען צווישן דעם טאַטערישן כאַן מענגלי־גירעי און דעם הערשער פון דער מאָסקווער מלוכה איוואַן דער דריטער.

כאָטש קאָקאָס איז געווען דער נאָמען פון דעם פּעאָדאָסיער יידן, וועלכער האָט זיך אין יענער צייט געמאַכט אַ נאָמען פון זייער אַ קלוגן דיפּלאָמאַט. אַ טאַ־טערישער נאָמען. דער כאַן מענגלי־גירעי האָט פון אים זייער שטאַרק געהאַלטן און זיך פאַרלאָזט אויף אים אין די וויכטיקסטע זאַכן, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיט דער פירונג פון דער מלוכה; קיין אָפּמאַך מיט אַן אַנדער מלוכה איז ניט געשלאָסן געווארן אַן זיין צושטימונג, און אַלע מאָל ווען עס איז קיין באַכטשי־סאַראַי אַנגעקומען אַ דיפּלאָמאַטישער שליח פון אַן אַנדער לאַנד, האָט ער זיך פריער פון אַלץ געדאַרפט זען מיט דעם פּעאָדאָסיער יידן, כאָטש קאָקאָס, און אים ברענגען די פּריינדלעכע גרוסן און די גוטע וואונטשן פון דעם קעניג, וואָס האָט אים צום טאַטערישן כאַן געשיקט.

אַלע האָבן געדאַרפט אַנקומען צו דעם יידישן דיפּלאָמאַט פון פּעאָדאָסיע. אַלע האָבן אים אָפּגעגעבן גרויס כבוד, און דאָס זעלבע האָבן אויך געטאָן די דיפּלאָמאַטישע שלוחים פון איוואַן דעם דריטן, וועגן זיי זיינען פון מאָסקווע געקומען קיין באַכטשי סאַראַי פאַרהאַנדלען וועגן אַ בונד קעגן ליטע און פוילן. דער יידישער דיפּלאָמאַט איז געווען דערפאַר, אַז אַזאַ בונד זאָל געשלאָסן ווערן און דער כאַן האָט זיך צוגעהערט צו דעם וואָס ער האָט געזאָגט, און מ׳האָט דעם בונד געשלאָסן, און דאָס האָט ניט וועניק געהאָלפן אין דעם פּלאַן פונם מאָסקווער הערשער צו פאַראיניקן די גאַנצע רוסישע ערד אין איין גרויסער מלוכה.

דער צאָר פון מאָסקווע איז דעם יידישן דיפּלאָמאַט געווען זייער דאַנקבאַר דערפאַר וואָס ער האָט אים געהאָלפן שליסן דעם בונד. ער האָט צו אים גרויס אַכטונג אַרויסגעוויזן. ער האָט זיך מיט אים אַ לענגערע צייט אביערגעשריבן, און לויט די דאָקומענטן, וואָס זיינען געבליבן פון יענער צייט, זיינען די בריוו פון

דעם יידישן דיפלאָמאַט צום מאָסקווער צאַר געווען געשריבן „מיט יידישע אותיות", און דער צאַר האָט אים געבעטן, אַז ער זאָל בעסער שרייבן „מיט רוסישע אָדער מוסולמאַנישע אותיות". אויף וועלכער שפראַך די בריוו זיינען געווען געשריבן וועלט אין די דאָקומענטן ניט געזאָגט. אָבער מ'איז זיך משער, אַז אויב אַפילו די אותיות זיינען געווען יידישע, איז די שפראַך אַוודאי געווען רוסיש, אָדער טאַטאַריש. אַזאַ השערה דריקט אויס דער היסטאָריקער ש. דובנאָוו *).

צווישן די גרויסע פערזענלעכקייטן, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט דער געשיכטע פון יידן אין פעאָדאָסיע, און אין קרים בכלל, פאַרנעמט זייער אַן אָנגענעמען פלאַץ ר' משה דער קיעווער, אָדער ר' משה הגולה, ווי מ'האָט אים גערופן איבער דעם וואָס ער האָט אין זיין לעבן אַ סך אַרומגעוואַנדערט און מ'האָט אים געהאַלטן אין איין יאָגן פון איין אָרט אויפן אַנדערן. ער איז געווען ניט נאָר אַ גרויסער למדן, נאָר ער האָט זיך דערצו אויך אָפּגעגעבן מיט געזעלשאַפט־לעכער טעטיקייט און שטענדיק אין זינען געהאַט טובת־הכלל.

אָבער וועגן אים האָבן מיר שוין געריידט פריער, אין דעם קאַפּיטל וועגן קיעוו, וואו מיר האָבן, צווישן אַנדערש, אויך אָנגעוויזן אויף דער באַדייטונג פון דעם נייעם נוסח־התפילות, וואָס ער האָט איינגעפירט, כדי צו פאַראייניקן אין פעאָדאָסיע די אַלע יידן, וועלכע האָבן זיך דאָרט דעמאָלט צעטיילט אין צופיל כיתות, וועלכע האָבן זיך אַרומגעריסן צווישן זיך. יענער נוסח־התפילות, וואָס וועלט נאָך איצט אָנגערופן „מנהג כפא", אויפן נאָמען פון דער שטאָט קאַפאַ, וואָס הייסט איצטער פעאָדאָסיע, האָט געשפילט אַ וויכטיקע ראָלע אינם לעבן פון די יידן אין גאַנץ קרים. ער האָט צו דעם נאָך צוגעגעבן אַכטצן כללים וויאַזוי זיך צו פירן אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, און די יידן אין קרים האָבן די כללים אָפּגעהיט. זיי זיינען געשטאַנען אונטער זיין איינפלוס ניט נאָר אין רעליגיעזע ענינים, וועו עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן זאָכן, וואָס בין אָדם למקום, נאָר אויך אין אַזעלכע זאָכן, וואָס בין אדם לחברו. דער געלערנטער רב, ר' משה הגולה, האָט דאָן די יידן פון פעאָדאָסיע און אויך פון די אַנדערע שטעט אין קרים גייסטיק אויפגעהויבן אַלץ העכער און העכער, און זיי געמאַכט ניט נאָר פאַר בעסערע יידן, נאָר אויך פאַר בעסערע מענטשן. און ניט אומזיסט איז זיין אַנדענק ביי די יידן פון קרים געבליבן פאַרהייליקט נאָך ביז היינטיקן טאָג.

ער איז געשטאָרבן אין פעאָדאָסיע אינם יאָר 1520, און די יידישע קהילה, וואָס ער האָט ביים לעבן פאַראייניקט און אויף גלייכע וועגן געפירט, האָט אים אין טיפן טרויער באַגלייט צו דער אייביקער רו, וואָס ער האָט געפונען ביים טויט נאָך די אַלע יאָרן פון וואַנדערונגען און וואַגלענישן. און נאָך זיין

*) דברי ימי עם עולם, באַנד 5, ז' 277.

טויט איז אינם יידישן לעבן אין קרים שוין מער ניט געווען אזא פּערזענלעכקייט, וואָס זאָל באַלויכטן דעם וועג אַזוי ווי ער.

דורות און דורות זיינען אַוועק און דער איינפלוס, וואָס ר' משה הגולה האָט איבערגעלאָזט אויפן לעבן פון די יידן אין קרים, איז נאָך אַלץ געווען קענטיק. און מער ווי אומעטום איז דאָס געווען קענטיק אין פּעאָדאָסיע. ווען דער רייזנדער יוסף יהודה טשאַרני האָט אין 1876 באַזוכט די שטאָט, איז די יידישע באַ־פעלקערונג דאָרט ניט געווען צעטיילט אין צוויי באַזונדערע קהילות, נאָר אַלע זיינען געווען פּאַראייניקט אין איין קהילה. מ'האָט ווייטער געצויגן די טראַדיציע וואָס איז געבליבן נאָך פון יענע צייטן ווען ר' משה הגולה האָט דאָרט גע־לעבט *).

עס איז ניט אָפּגעמאַכט געוואָרן דער איינפלוס פון דער גרויסער יידישער פּערזענלעכקייט, וואָס האָט דאָרט געלעבט און געווירקט נאָך אינם זעכצנטן יאָרהונדערט, ווייל בכלל וועלט ניט אָפּגעמאַכט דער איינפלוס פון אַ גרויסער פּערזענלעכקייט, וואָס לעגט אַרויף אַ קענטיקן שטעמפּל צום גוטן אויפן לעבן פון זיין דור און דערהויבט דעם מענטשן העכער גייסטיק. מ'פּאַרגעסט דאָס קיינמאָל ניט.

אַ סך געשעענישן זיינען פּאַרגעקומען אין פּעאָדאָסיע אין די אַלע יאָרן, וואָס זיינען שוין אַוועק זינט ר' משה הגולה איז דאָרט געשטאָרבן. די שטאָט איז פון די טערקן איבערגעגאַנגען צו די רוסן; עס זיינען דאָרט געווען פּאָגראָמען; אַרמייען האָבן זיך דאָרט געשלאָגן אין די אַלע מלחמות, וואָס מ'האָט געפּירט; אין דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען אַהין אַריין די אַרמייען פונם דייטשן קייזער ווילהעלם; אין די צייטן פונם בירגער־קריג אין רוסלאַנד זיינען דאָרט געווען די ווייסע באַנדעס פונם גענעראַל דעניקין און זיי האָבן געגוג געבושעוועט אין יענער צייט. אָבער אין די אַלע יאָרן איז אין פּעאָדאָסיע אַלץ געווען אַ יידיש לעבן, וואָס האָט זיך ניט געלאָזט דערשטיקן, און ס'איז דאָרט נאָך אַלץ גע־שטאַנען די שול, וואָס איז שוין מער ווי טויזנט יאָר אַלט און וואו ס'איז אויף אַ שטיין אויסגעקריצט:

„זה השער לה', צדיקים יבואו בו״

---

*) יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשאַרני: ספר המסעות, ז' 229.

די וואָלגע אין דער געשיכטע פון יידישן פאָלק

א.

גרויסע טייכן האָבן אָמאָל געשפּילט זייער אַ וויכטיקע ראָלע אין דער געשיכטע פון לענדער און פעלקער. אין פרידלעכע צייטן, וועז מ׳האָט ניט געפירט קיין מלחמות, האָבן שיפן געשניטן די וואַסערן פון די גרויסע טייכן, וואָס פאָלן אַריין אין די ימען, און זיי האָבן געפירט סחורה פון איין מדינה אין דער אַנדערער, פון איין פאָלק צום אַנדערן; מענטשן פון פאַרשיידענע לענדער און אומות זיינען דורך דעם געוואָרן נעענטער; מ׳האָט זיך געביטן ניט נאָר מיט סחורות, נאָר אויך מיט אידעען, און דאָס האָט געהאָלפן אַנטוויקלען אַ העכערע קולטור און אַ בעסערע ציוויליזאַציע. אַ מלוכה, וואָס האָט געהאָט שטעט ביי די ברעגן פון אַ גרויסן טייך, וואו ס׳קענען גיין שיפן, האָט געהאָט מער מעגלעכקייטן זיך צו אַנטוויקלען און ווערן מעכטיק. און דערפאַר זיינען אָפט פאַרגעקומען מלחמות צווישן שבטים און פעלקער; מ׳האָט זיך געשלאָגן איבער טייכן, און ווער ס׳האָט זיך נאָר ביי זייערע ברעגן געקענט באַפעסטיקן, דער האָט געהאָט דעם נצחון און דערמיט פאַרזיכערט די וויטערדיקע אַנטוויקלונג פונם לאַנד.

אין דער גאַנצער וואַנדערונג פון פעלקער אין די אַלטע צייטן איז שטענדיק אַנגעגאַנגען אַ דראַנג צו די ברעגן פונם וואַסער, צו די גרויסע טייכן, וואָס פאָלן אַריין אין די ימען. אַרום יענע ברעגן האָבן זיך אָפגעשפּילט די דראַמאַטישסטע קאַפּיטלען אין דער געשיכטע פון אַ סך פעלקער. אויך אין דער געשיכטע פון יידישן פאָלק האָבן גרויסע טייכן זייער אַ וויכטיקע ראָלע געשפּילט. אָבער ווייל דער גורל פונם יידישן פאָלק איז געווען אַנדערש ווי דער גורל פון די אַנדערע פעלקער, איז די ראָלע פון די גרויסע טייכן אין אונדזער געשיכטע אויך געווען אַנדערש.

אַנהויבנדיק פון דעם טייך נילוס, וואוהין פרעה, דער מלך פון מצרים, האָט געהייסן אַריינוואַרפן אַלע יידישע יינגלעך, וואָס וועלן געבוירן ווערן אין לאַנד, ווי ס׳וועט דערציילט אין חומש, האָט זיך יידיש בלוט ווי וואַסער געגאָסן ביי די ברעגן פון אַ היפשער צאָל גרויסע טייכן, וואָס שטראָמען אין פאַרשיידענערליי טיילן פון דער וועלט. און דווקא ניט אין קיין מלחמות, וואו גלייכע פאַרמעסטן זיך אין כוחות, נאָר אין שחיטות און הריגות, וואָס שטאַרקע האָבן געמאַכט אויף אומשולדיקע שוואַכע מענטשן, וואָס קענען זיך ניט באַשיצן.

אין אַזעלכע שחיטות און הריגות, וואָס זיינען אין דער געשיכטע פון לענ־דער און פעלקער געבליבן ווי אַ מיאוסער פלעק, וואָס מ׳קען בשום אופן ניט אָפמעקן, האָט זיך יידיש בלוט ווי וואַסער געגאָסן ביי די ברעגן פונם טייך רהיין, ביים דניעפּר, ביים בוג, ביים דניעסטר, ביי דער ווייכסל, און ביי נאָך און נאָך גרויסע טייכן. אָן אויסנאָם אָבער אין דעם פּרט איז די וואָלגע.

די וואָלגע איז דער גרעסטער טייך אין אייראָפּע און דער וויכטיקסטער אין סאָוועט־רוסלאַנד. אין דער לענג ציט זיך די וואָלגע אויף אַ ווייטקייט פון צוויי טויזנט מיט דריי הונדערט און פינף און צוואַנציק מייל, און די צאָל פון דער באַפעלקערונג, וואָס וואוינט אַרום דער וואָלגע, האָט נאָך מיט יאָרן צוריק דערגרייכט ביז איבער פופציק מיליאָן מענטשן. אָן אַ שיעור טייכן, גרעסערע און קלענערע, פליסן אַריין אין דער וואָלגע, און ביי אירע ברעגן געפינען זיך אַזעלכע וויכטיקע רוסישע שטעט ווי טווער, סאַמאַרא, סאַראַטאָוו, קאַזאַן, אַסטראַ־כאַן, ניזשני־נאָווגאָראָד, קאָסטראָמאַ, ריבינסק און אויך די שטאָט צאַריצין, די איצטיקע סטאַלינגראָד, וואָס איז אין דער צווייטער ווילט־מלחמה געווארן אַזוי באַרימט איבער דער גאַנצער ווילט, וויל דאָרט איז געבראַכן געווארן די מאַכט פון די נאַצישע אַרמייען אין רוסלאַנד.

אין די לעצטע עטלעכע הונדערט יאָר איז די וואָלגע איינגעוויגט געווארן אין אַזוי פיל שיינע רוסישע לידער און ניגונים און אויך אין אַזוי פיל שיינע, פאַנטאַסטישע פאָלקס־מעשיות און לעגענדעס, אַז מ׳קען גאָר וועגן איר אַנדערש ניט טראַכטן ווי נאָר וועגן אַן „עכט־רוסישן" טייך. ווי מ׳רעדט נאָר אַרויס דאָס וואָרט „וואָלגא", קלעפּט זיך גלייך צו דאָס רוסישע וואָרט „מאַטושקא", און באַלד הויבט מען אָן אונטער־זינגען פאָר זיך דעם ניגון פון דער ליד „העי אוכנים", וואָס פאַרבינדט זיך אין געדאַנק מיטן בילד „בורלאַקי", וואָס דער באַרימטער רוסישער מאָלער ריעפּין האָט געמאָלן. מ׳דערמאָנט זיך דערביי אויך דעם בונט פון סטענקא ראַזין אינם זיבעצנטן יאָרהונדערט, און אויך דעם בונט פון יעמיליאָן פוגאַטשאָוו אינם אַכצנטן יאָרהונדערט. אָלץ וואָס איז נאָר פאַרבונדן מיט דער וואָלגע אָטעמט ממש מיט עכט־רוסישער געשיכטע און מיט ספּעציפיש־רוסישער פאָלקסטימלעכקייט, וואָס דריקט זיך אויס אויף פאַרשיידענערליי אופנים אין מעשיות און אין לידער.

אָבער ס׳איז דאָך געווען אַ צייט, ווען די וואָלגע איז מיט דער געשיכטע פונם יידישן־פאָלק געווען מער פאַרבונדן ווי מיט דער געשיכטע פונם רוסישן פאָלק.

געווען איז דאָס נאָך ביים אָנהויב פונם זיבעטן יאָרהונדערט, ווען די כאַזאַרן האָבן ביי די ברעגן פון דער וואָלגע געהאַט אַזאַ גרויסע און מעכטיקע מלוכה, אַז אָלע פעלקער פון אָרום און אָרום האָבן פאָר זיי מורא געהאַט און

געווען אונטערטעניק צו זיי. אָבער אין יענער צייט האָט דער גרויסער טייך נאָך ניט געהייסן וואָלגע, נאָר „איטיל", אָדער „אטעל", און דאָס איז שוין אויך געווען אַ נייער נאָמען, ווייל אין די גאָר אַלטע צייטן האָט ער געהייסן „רא".

פון וואַנען די כאַזאַרן שטאַמען און ווער זיי זיינען — דאָס האָט מען אַ לאַנגע צייט ניט געוואוסט. אייניקע האָבן גאָר געמיינט, אַז זיי שטאַמען פון די עשרת השבטים, וואָס זיינען פאַרפאַלן געוואָרן נאָכדעם ווי די מלוכה פון אַשור האָט אינם יאָר 719, וואָס פאָר דער קריסטלעכער צייט־רעכענונג, געמאַכט אַ סוף צו דער מלוכה פון ישראל. אַזעלכע לעגענדעס וועגן די כאַזאַרן האָבן זיך אַרומגע־טראָגן אַ לאַנגע צייט. ערשט שפּעטער, שוין אין די גאָר לעצטע יאָרן פון דער כאַזאַרישער מלוכה, האָט מען זיך דערוואוסט, אַז זיי האָבן ניט געצויגן זייער יחוס ביז די צען פאַרלאָרענע יידישע שבטים, נאָר זיי זיינען געווען געצנדינער, וואָס האָבן יאָרנלאַנג, פונקט ווי אַנדערע ווילדע שבטים, געוואַנדערט אין דער געגנט, וואָס געפינט זיך צווישן דעם שוואַרצן ים און דעם קאַספּישן ים, און ווען זיי האָבן זיך באַפעסטיקט בייַ דער וואָלגע, האָבן זיי, פירנדיק מלחמות מיט די אַנדערע געצנדינערישע פעלקער, געגרינדעט אַ גרויסע און מעכטיקע מלוכה, וואָס האָט זיך צעוואַקסן אַלץ גרעסער און גרעסער ביז זי האָט אַרייַנגענומען אין אירע גרענעצן קאַווקאַז און קרים און נאָך אַנדערע טיילן פון דער איצטיקער רוסלאַנד.

די הויפּט־שטאָט פון די כאַזאַרן האָט געהייסן איטיל. אַזאַ נאָמען האָט מען איר געגעבן, ווייל דער גרעסטער טייך האָט אויך אַזוי געהייסן. און געשטאַנען איז זי ניט ווייט פון דעם אָרט, וואו ס׳געפינט זיך איצט די באַרימטע רוסישע שטאָט אַסטראַכאַן.

געפירט האָבן זיך די כאַזאַרן פונקט אַזוי ווי די אַנדערע געצנדינערישע פעלקער. אויף דעם קעניג, וואָס האָט געהערשט איבער זיי און וועמען זיי האָבן גערופן „כאַגאַן", האָבן זיי געקוקט ווי אויף אַ גאָט און זיי האָבן צו אים געדינט ווי צו אַ גאָט; זיין וואָרט איז געווען הייליק, און ווען ער האָט אימיצן פאַרמשפּט צום טויט, האָט יענער גלייך אַליין געמוזט מאַכן אַ סוף צו זיין לעבן, פונקט אַזוי ווי ס׳איז געווען אייניגעפירט אין די צייטן פון די רוימישע צעזאַרס, וועלכע האָבן זיך אויך געהאַלטן פאָר גטעטער. און כדי דער „כאַגאַן", וואָס איז געטלעך, זאָל ניט דאַרפן אין זיינען האָבן קיין וואָכעדיקע זאָכן, איז געווען אייניגעפירט, אַז פירן די מלוכה זאָל דער שני־למלך, און אים האָט מען גערופן „פּעגאַ", אָדער „פּעהאַ".

ווען די כאַזאַרן האָבן אַנגענומען דעם יידישן גלויבן — דאָס איז ניט אינ־גאַנצן קלאָר. פונקט ווי עס איז ניט אינגאַנצן קלאָר וואָס ס׳האָט זיי געבראַכט דערצו, אַז זיי זאָלן דעם יידישן גלויבן אַננעמען. לויט איין נוסח איז דאָס געשען

אינם יאָר 620, וואָס לויט דער קריסטלעכער צייט־רעכענונג און אַז אויפן טראָן — ווי ס׳ווערט איבערגעגעבן אין דעם בריוו, וואָס איינער פון די כאַזאַרישע כאַגאַנעס, יוסף בן אהרן, האָט צוגעשיקט צו דעם יידישן געלערנטן און שטאַטס־מאַן ר׳ חסדאי אבן שאפרוט — איז דאָן געזעסן דער כאַגאַן בולאַן. און לויט אַן אַנדער נוסח איז דאָס געשען ניט אינם זיבעטן, נאָר אינם אַכטן יאָרהונדערט. אַזאָ מיינונג דריקט אויס דער רוסישער היסטאָריקער קליוטשעווסקי*) אוּן דער יידישער היסטאָריקער דובנאָוו, נעמט אָן, אַז דאָס איז געשען צווישן די יאָרן 740 און 790 פון דער איצטיקער צייטרעכענונג**).

אָבער וועָן דאָס זאָל ניט האָבן געשען — ס׳איז אַ פעסטגעשטעלטער פאַקט אין דער געשיכטע, אַז ביי די ברעגן פון דער וואָלגע איז אַמאָל געווען אַ גרויסע און מעכטיקע יידישע מלוכה, פאָר וועלכער עס האָבן געציטערט אַלע פעלקער פון אָרום און אָרום, ווייל „זייערע הערשער זיינען געווען שטאַרק ווי די לייבן", ווי עס ווערט דערציילט אינם „תולדות הכוזרים"; פון אַלע מלחמות, וואָס זיי האָבן געפירט מיט די שונאים, ווועמען זיי זיינען געווען גרויס אין די אויגן, זיינען זיי אָרויס מיט נצחון. פּערסיע, וואָס איז דעמאָלט געווען אַ גרויסע מדינה, האָט פאָר דער כאַזאַריש־יידישער מלוכה שטאַרק מורא געהאַט און איר געצאָלט צינזן. אויך די קריסטלעכע קיסרים פון ביזאַנטיע האָבן זיך שטאַרק געריכטן מיט איר מאַכט, און די קיעווער רוסישע מלוכה איז איר אויך געווען אונטערטעניק. די פירשטן פון דער אַלטער רוסישער שטאָט, וואָס ביים דניעפּר, האָבן קיינמאָל ניט פאַרפעלט צוצושיקן צום קעניג פון דער כאַזאַריש־יידישער מלוכה, וואָס ביי דער וואָלגע, די שטייערן, וואָס זיי האָבן געדאַרפט צאָלן פון יעדער שטוב, אַדער „פון יעדן קוימען", ווי ס׳האָט געהייסן אויף דער אָפיציעלער שפּראַך פון יענער צייט. און צו דעם האָט מען נאָך, מיט ספּעציעלע שלוחים, צוגעשיקט טייערע מתנות, כדי דערמיט צו געפינען חן אין די אויגן פון דעם קעניג, וואָס היט אָפּ אַלע מצוות פון דער יידישער תורה.

*
**

עס איז גאָר קיין צווייפל ניט, אַז דאָס איבערגיין פון געצנדינערייַ צו יידישקייט איז ביי די כאַזאַרן פאָרגעקומען ניט מיטאַמאָל, נאָר ביסלעכווייז, און אַז ס׳האָט אַוודאי געדויערט לאַנג ביז דער אינפלוס פונם יידישן גלויבן האָט זיך אויסגעדריקט אין אַזאָ פאָרמע, אַז דער גאַנצער קעניגלעכער הויף און אַלע אַנגעזענע לייט פון דער מלוכה זאָלן אָננעמען יידישקייט.

---

*) זע זיין ווערק: Курс Русской Истории, באַנד 1, ז׳ 146.

**) דברי ימי עם עולם, באַנד 4, ז׳ 298.

נאָך איידער דאָס איז געשען פלעגן יידן קומען קיין כאַזאַריע פון די קריסטלעכע לענדער, וואו מ׳האָט זיי פֿאַרפֿאָלגט. אונטערן שוץ פון די כוזרים האָבן זיי זיך געפילט זיכערער און זיי האָבן זיך דעריבער באַזעצט אין זייער לאַנד. אויך יידישע סוחרים פון אַנדערע, נאָענטע, לענדער פלעגן אַהין קומען, ווייל דאָס לאַנד האָט געפירט האַנדל אויף אַ ברייטן שטייגער און ס׳זיינען דאָרט געווען אַ סך מעגלעכקייטן דאָס נאָך מער צו פֿאַרברייטערן. און ווייל די יידישע סוחרים זיינען געווען וועלטלעכע מענטשן און זיי זיינען גייסטיק געשטאַנען העכער פון אַנדערע, האָבן זיי געהאָט אַ גרויסן איינפלוס אויף די קרייזן, מיט וועלכע ס׳איז זיי אויסגעקומען זיך צו טרעפן אָפט, און ווי ס׳איז געווען דער שטייגער אין יענע צייטן האָבן זיי ביי אַ סך געלעגנהייטן אַוודאי געפירט געשפּרעכן וועגן מאָראַל און וועגן רעליגיע.

דעם גרעסטן איינפלוס האָבן געהאָט די קאַווקאַזער יידן, וועלכע שטאַמען נאָך פון די עשרת השבטים. אַזאַ מיינונג דריקט אויס דער העברעאישער שריפּטשטעלער צבי כשדאי, וועלכער האָט יאָרן לאַנג געפֿאָרשט דעם ענין פון פֿאַרשיידענע קריסטלעכע סעקטעס און אויך פון גרים אין פֿאַרשיידענע לענדער. ער שרייבט וועגן דעם אויספֿירלעך אין זיין בוך „המתיהדים" און אויך אין זיין „שבטי יעקב ונצורי ישראל", און דערביי זאָגט ער, אַז ווען ניט דער נידעריקער קולטורעלער צושטאַנד פון די יידן אין יענער צייט, ווען ניט די וויטקייט פון די וועגן, וואו מען האָט געדאַרפט איינשטעלן דאָס לעבן ביז מ׳איז צוגעקומען וואוהין מ׳האָט געדאַרפט, און ווען ניט „נאָך און נאָך אורזאַכן" איז דאָן געווען דער פֿאַסיקסטער היסטאָרישער מאָמענט פאַר אַ מעגלעכקייט צו גרינדן אַ גרויסע, שטאַרקע און מעכטיקע יידישע מלוכה ביי די ברעגן פון דער וואָלגע*).

און ס׳האָט טאַקע אפשר געהאָלטן ניט וויט דערפון. דאָס קען מען זען פון דעם וואָס דער כאַזאַריש־יידישער קעניג יוסף בן אהרון האָט, אינם יאָר 960 פון דער היינטיקער צייט־רעכענונג, געשריבן אין זיין ענטפער אויף דעם בריוו, וואָס ר׳ חסדאי אבן שאַפּרוט, דער גרויסער יידישער געלערנטער און שטאַטסמאַן פון קאַרדאָווא, האָט צו אים צוגעשיקט. „זינט אונדזערע עלטערן האָבן אָנגענומען דעם יידישן גלויבן, — האָט דער כאַגאַן יוסף בן אהרון געשריבן, — האָט גאָט געמאַכט אונטערטעניק צו אונדז אַלע אונדזערע פיינד און געבויגן פאַר אונדז אַלע אומות פון אָרום און אָרום און קיינער קען זיך אָפּגעגן אונדז ניט שטעלן און אַלע צאָלן אונדז צינז דורך די קעניגן פון פֿרס און די קעניגן פון ישמעאל"**).

---

*) צבי כשדאי: שבטי יעקב ונצורי ישראל, ז׳ 165.

**) ציטירט לויטן טעקסט פון דעם „מכתב רב חסדאי בן יצחק מ״ר למלך אלכזר", וואָס איז געדרוקט בײַם סוף פון ר׳ יהודה הלוים „ספר הכוזרי", אינאויפֿנעם מיטן „תולדות הכוזרים".

אויפן גרונט פון דעם וואס מען געפינט דא און דארט אין דער געשיכטע וועגן דער כאזארישער־יידישער מלוכה ביי דער וואלגע, קען מען דרינגען, אז נאך איידער מ׳האט דארט דעם יידישן גלויבן אנגענומען און זיך אנגעהויבן פירן לויט דער יידישער מאראל, האט דער קריסטלעכער קעניג פון דער בי־זאנטישער מלוכה געטאן אלץ, וואס ער האט נאר געקענט, אז די כאזארן זאלן אננעמען דעם קריסטנטום, און דאס זעלבע האט אויך געטאן דער כאליף, דער הויפט פונם מאכמעדאנישן גלויבן. יעדער איינער פון זיי האט געוואלט געווינען אויף זיין זייט אזא שטארקע און מעכטיקע מלוכה, וואס צוואקסט זיך אלץ גרעסער און גרעסער. בכלל איז צווישן די צוויי גלויבנס, צווישן קריסטנטום און איסלאם, דעמאלט אנגעגאנגען א שטארקע קאנקורענץ איבער די פעלקער, וואס האבן זיך נאך געהאלטן ביי געצנדינעריי. אבער ניט די מוסולמאנער און ניט די קריסטן האט זיך איינגעגעבן צו באקערן די כאזארן. איינגעגעבן האט זיך דאס דווקא די יידן, דעם שוואכן פאלק, וואס איז צעזייט און צעשפרייט איבער דער גאנצער וועלט און האט אין ערגעץ קיין היים ניט. און דאס אליין, וואס די כאזארן, וועלכע האבן דאס מאל געהאט אזא גרויסע און שטארקע מלוכה, האבן אנגענומען דווקא דעם יידישן גלויבן, באווייזט, אז זיי האבן דערביי דער עיקר אין זינען געהאט די מאראלישע זייט.

זייער א וויכטיקע ראלע דערביי האט געשפילט דער געלערנטער ייד ר׳ יצחק הסנגרי, וועלכער האט נאך פון פריער געהאט א גרויסן איינפלוס אויף דעם כאזארישן „כאגאן" און אויף אלע אנגעזעענע לייט אין קעניגלעכן הויף. ער איז געווען דעם כאגאנס לערער און ס׳שיינט, אז אין דער צייט וועגן די שלוחים פון די צוויי רעליגיעס, דער קריסטלעכער און דער מוסולמאנישער, האבן פלייסיק געארבעט איבערן כאגאן אים צו באווייזן וויי גוט ס׳וועט זיין פאר זיין מלוכה, וועגן ער וועט אננעמען זייער גלויבן, האט ר׳ יצחק הסנגרי אויך ניט גערוט און ס׳האט זיך אים איינגעגעבן צו באווייזן דעם כאגאן די גוטסקייט פון דער הויכער מאראל, וואס יידישקייט פרעדיקט די גאנצע צייט פאר אלע פעלקער פון דער וועלט.

וויי עס איז געווען אנגענומען אין יענע צייטן, האבן די דריי גלעלערנטע פון די דריי פארשיידענע רעליגיעס געפירט וויכוחים צווישן זיך און דער כאגאן פון דער כאזארישער מלוכה האט זיך איינגעהערט און געדארפט ארויסגעבן דעם אורטייל, ווער פון זיי ס׳איבערצייגט אים מער. אזוי איז דאס, ווי ס׳שיינט, אנגענאנגען א לענגערע צייט און ס׳וערט דערציילט, אז איינמאל האט דער כאגאן ארריינגעפונפן צו זיך דעם קריסטלעכן גלעלערנטן און אים געבעטן, ער זאל אים ענטפערן אויף בלויז איין פראגע:

— וועלכע פון די צוויי רעליגיעס איז די בעסערע — די מוסולמאנישע, צי די יידישע?

האָט דער קריסטלעכער געלערנטער דערויף געענטפערט, אַז פון די צוויי, איז די יידישע רעליגיע די בעסערע...

דאָן האָט ער דעם קריסטלעכן געלערנטן געהייסן אַרויסגיין און ער האָט אַריינגערופן דעם מוסולמאַנישן געלערנטן און אים געשטעלט די זעלבע פראַגע, נאָר אַ ביסל אַנדערש:

— וועלכע פון די צוויי רעליגיעס איז די בעסערע — די קריסטלעכע, צי די יידישע?

האָט דער מוסולמאַנישער געלערנטער דערויף געענטפערט, אַז פון די צוויי איז די יידישע רעליגיע די בעסערע...

דאָס האָט דער כאַגאַן געטאָן דעמאָלט ווען ער האָט שוין סיי־ווי־סיי געהאָט אָפּגעמאַכט ביי זיך אָנצונעמען דעם יידישן גלויבן. ער האָט נאָר געוואָלט קענען זאָגן, אַז אָפּילו לויט דער מיינונג פון די צוויי אַנדערע געלערנטע איז די יידישע רעליגיע די בעסערע. און אַזוי האָט ער זיי טאָקע געזאָגט און האָט זיי געהייסן גיין, און דערביי האָט ער זיי אויך געלאָזט וויסן, אַז ער בעמט אַן דעם יידישן גלויבן. „און פון יענעם טאָג אַן האָט אים דער אַלמעכטיקער געהאָלפן און האָט געשטאַרקט זיין כוח. און ער האָט זיך מל געווען, ער און אַלע זייגע הויף־לייט, און דאָן איז עקומען אייגער פון די יידישע געלערנטע און האָט אים פאַרטייטשט די גאַנצע תורה און האָט אים געגעבן צו פאַרשטיין אַלע מצוות". — אַזוי האָט מיט עטלעכע דורות שפּעטער דערציילט דער כאַזאַריש־יידישער קעניג יוסף בן אַהרון אין דעם ענטפער וואָס ער האָט צוגעשיקט קיין קאַרדאָווא צו ר׳ חסדאי איבן שאַפּרוט, וועלכער האָט אים געבעטן, ער זאָל אים באַקאַנען מיט אַלע אייגצלהייטן וויי אַזוי ס׳איז עקומען דערצו, אַז די כאַזאַרן זאָלן אָנגענומען דעם יידישן גלויבן.

עס איז מער ווי זיכער, אַז אייגער דאָס איז געשען, איז שוין געווען אַ באַדן פאַר דעם. עס שיינט, אַז אין פאַלק אַליין איז נאָך פריער אָנגעגאַנגען אַ באַוועגונג אָנצונעמען דעם יידישן גלויבן און אַ סך מענטשן האָבן זיך מגייר געווען. מ׳האָט די יידישע רעליגיע אויפן פאַלק ניט אַרויפגעצוואונגען מיט געוואָלד אָפּילו נאָכדעם ווי דער קעניג און זייגע הויפלייט און אַלע אָנגעזעענע לייט פון דער מלוכה האָבן זי שוין געהאָט אָנגענומען. און אַז די צאָל פון יידן, און פון אַזעלכע וואָס זייגען געוואָרן יידן, איז שוין דאָן געווען גרויס, קען מען זען פון דעם, וואָס ווי נאָר מ׳האָט אייגעשטעלט אַ הויפט־גערייט, וואָס זאָל העלפן דעם קעניג משפּטן דאָס פאַלק מיט גערעכטיקייט, האָט מען דערביי אין זיגען געהאָט די צאָל פון דער באַפעלקערונג, וואָס יעדער רעליגיע האָט אין לאַנד, און דאָן איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז אין דעם הויפט־געריכט זאָלן זיין זיבן ריכטער: פאַר די יידן, קריסטן און מוסולמאַנער — צו צוויי ריכטער, און פאַר

די געצענדינער — איין ריכטער. פון דעם איז קלאָר, אַז די צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין לאַנד איז שוין דאָן געווען גרויס, און שפּעטער איז די צאָל געוואָרן נאָך גרעסער, ווייל די הערשנדיקע רעליגיע אין דער מלוכה איז דאָך געווען די יידישע.

בכלל האָט די גאָנצע מלוכה ביי דער וואַלגע אָנגענומען גאָר אַן אַנדער געשטאַלט ווען מ׳האָט דאָרט דעם יידישן גלויבן אָנגענומען. מ׳האָט זיך דאָרט אָנגעהויבן פירן שענער, פיינער און אידעלער, ווי ס׳איז שוין ניט איין מאָל אָנגעוויזן געוואָרן דערויף. די שיינע מידה פון טאָלעראַנץ איז געווען איינער פון די וויכטיקסטע פּרינציפּן פון דער כאַזאַריש־יידישער מלוכה ביי דער וואַלגע. האַלטנדיק הייליק פון דעם וואָס שטייט געשריבן אין דער תורה (ויקרא, י׳ט, ל״ג, ל״ד), אַז מ׳דאַרף זיין גוט צום פרעמדן, וואָס וואוינט אין דיין לאַנד, וואָרעם יידן דאַרפן געדענקען, אַז זיי אַליין זיינען אַמאָל געווען פרעמדע אינם לאַנד מצרים. האָט מען אין דער כאַזאַריש־יידישער מלוכה, וואָס ביי דער וואַלגע, באַהאַנדלט אַלעמען גלייך און מ׳האָט קיינעם ניט פאַרפאָלגט דער־פאַר וואָס ער איז פון אַן אַנדער גלויבן, אַדער פון אַן אַנדער פאָלק.

*
**

כדי צו באַגרייפן די וויכטיקייט פון דעם, וואָס ס׳איז דעמאָלט געשען ביי דער וואַלגע, ווען אַ גרויסע און וויכטיקע מלוכה, פאַר וועלכער אַלע האָבן מורא געהאַט, האָט דעם יידישן גלויבן אָנגענומען, איז נויטיק צו פאַרשטיין דעם גייסט פון יענער צייט. מ׳דאַרף געדענקען, אַז אין דער קריסטלעכער וועלט איז דער קאַמף קעגן דער יידישער רעליגיע דעמאָלט געווען זייער אַ שארפער און אַ פאַרביסענער, און אין דעם קאַמף האָט מען אַלץ אָנגעוויזן דערויף וואָס יידן האָבן אין ערגעץ קיין היים ניט און דערויף וואָס אומעטום ווערן זיי פאַרפאָלגט און גערודפט. לויט דער מיינונג פון די פרומע קריסטן איז אויסגעקומען, אַז גאָט האָט זיך אָפּגעקערט פון די יידן און ער שטראָפט זיי דערפאַר וואָס זיי האָבן ניט אָנגענומען יעזוסן פאַרן אמתן משיח, און אַז בלויז דאָן ווען זיי וועלן אײנ־זען דעם פעלער, וואָס זיי האָבן געמאַכט און זיי וועלן יאָ אָנערקענען יעזוסן פאַר דעם אמתן משיח, וועלן זיי טאָן גוט און וועלן ווידער געפינען חן אין די אויגן פון דעם אַלמעכטיקן, וואָס איז דער פאָטער פון יעזוסן דעם משיח...

אַזוי איז אויסגעקומען ביי די פרומע קריסטן, וועלכע האָבן דעמאָלט אָנ־געפירט אַזאַ פאַרביסענעם קאַמף קעגן יידן און יידישקייט.

די צרות, וואָס דאָס פאָלק האָט דעמאָלט אַריבערגעטראָגן, האָבן ניט וועניק געהאָלפן אין דעם, אַז צווישן יידן אַליין זאָלן זיך אויך געפינען אַזעלכע,

וואס זאלן דענקען, אז ס׳איז אפשר טאקע אזוי. מ׳איז געווען געפאלן ביי זיך; מ׳האט אנגעהויבן פארלירן דעם מוט; ס׳האבן אנגעהויבן ווערן שוואכער די האפענונגען. אבער ווען מ׳האט זיך דערוואוסט וועגן דער גרויסער געשעניש ביי דער וואלגע, ווען מען האט דערהערט, אז א גרויסע מלוכה, וואס האט געמאכט אונטערטעניק צו זיך אנדערע גרויסע מלוכות, האט אנגעגנומען דעם יידישן גלויבן און פירט זיך לויט די דינים פון דער יידישער תורה, האבן יידן אומעטום ווידער באקומען מוט און די האפענונג האט זיך ווידער געשטארקט.

עס זיינען דאן מיטאמאל אינגאנצן אוועקגעפאלן די טענות פון די קריסטלעכע פרומע פרעדיקער, אז יידן האבן אין ערגעץ קיין היים ניט און אז דאס שטראפט זיי גאט פאר דעם וואס זיי האבן ניט אנגענומען יעזוסן פאר דעם אמתן משיח.

די נייע יידישע מלוכה ביי דער וואלגע איז געווארן א היים פאר יידן; זיי זיינען אהין געלאפן פון די אלע נאענטע לענדער, וואו מ׳האט זיי גערודפט, און ס׳זיינען אויך געווען פאלן, ווען דער כאזארישער־יידישער קעניג האט זיך אייגנעשטעלט פאר יידן, וואס מ׳האט פארפאלגט אין אנדערע מדינות.

עס איז אויך וויכטיק צו דערמאנען דעם פאקט, אז די כאזארן, וואס האבן זיך מגייר געווען, האבן זיך אויסגעלערנט די שפראך, אויף וועלכער די תורה איז געשריבן. זיי האבן געקענט העברעאיש און געשריבן זייערע בריוו אויף העברעאיש. אויך דער בריוו, וואס דער קעניג יוסף בן אהרון האט צוגעשיקט צו ר׳ חסדאי א׳יבן שאפרוט, איז געווען געשריבן אויף העברעאיש, אבער דער היסטאריקער גרעץ האלט, אז ס׳איז ניט באשטימט צי דער קעניג אליין האט דעם העברעאישן בריוו געשריבן, אדער ער האט געגעבן איינעם פון די געלערנטע יידן אין הויף, ער זאל פאר אים שרייבן דעם בריוו אין דער שפראך פון דער תורה *).

דאס איינשטעלן זיך פאר די יידן אין אנדערע לענדער האט ניט איינמאל ארײַנגעצויגן די כאזארישׂ־יידישע מלוכה אין א מלחמה מיט די שכנישע מדינות. אבער ניט אלע מאל, פארשטייט זיך, איז דאס געווען די איינציקע אורזאך פארוואס מ׳האט זיך געשלאגן. ס׳זיינען געווען נאך און נאך סיבות, וואס האבן געפירט דערצו, אז די ארומיקע מלוכות זאלן פרואוון ארונטערוואַרפן פון זיך דעם יאך פון דער מעכטיקער מלוכה ביי דער וואלגע און ניט דארפן צאלן מער קיין צינזן. און מער ווי מיט אלע אנדערע האבן די כאזארן זיך געשלאגן מיט די קיעווער רוסן, וועלכע זיינען דאן נאך געווען געצנדיינער.

אנגעהויבן האט זיך די מלחמה צווישן די צוויי צדדים אין דער ערשטער

*) דברי ימי ישראל, באנד 3, ז׳ 344.

העלפט פונם צענטן יאהרהונדערט, וועז דער הערשער פון דעם קיעווער רוסישן פירשטנטום איז געווען פרינץ איגאר. דער זון פון דעם פרינץ ריוריק. ער האט ארויסגעמארשירט מיט אן ארמיי קעגן די כאזארן. אבער דער כאזארישיידישער הויפט־קאמאנדיר, וואס האט געטראגן דעם נאמען פסח, האט אים פארטריבן פון די גרענעצן פון דער יידישער מלוכה בייז דער וואלגע און צעקלאפט די גאנצע ארמיי זיינע.

דערמיט איז אבער דער קריג ניט געווען געענדיקט. און אינם יאר 966, וועז דער פרינץ סוויאטאסלאוו איז געווען דער הערשער פון דעם קיעווער־רוסישן פירשטנטום, האט ער אנגעהויבן א נייע מלחמה קעגן דער מעכטיקער כאזארישיידישער מלוכה, וואס בייז דער וואלגע. גאנצע דריי יאר האט די מלחמה געדויערט, און ס׳האט זיך דעם קיעווער פרינץ דאך איינגעגעבן ארויס־צוקומען מיט א נצחון; ער האט פארכאפט די הויפט־שטאט איטיל, וואס איז געשטאנען ביים ברעג פון דער וואלגע, און ער האט אויך פארכאפט און חרוב געמאכט אנדערע וויכטיקע שטעט, וואס זיינען געווען א טייל פון דער גרויסער מלוכה.

דאס האט נאך אבער אלץ ניט געמיינט, אז די כאזארישיידישע מלוכה בייז דער וואלגע איז שוין אינגאנצן צעקלאפט. ערשט שפעטער, וועז די קיעווער רוסן האבן געשלאסן א בונד מיט דער קריסטלעך־ביזאנטישער מלוכה און דער קיעווער פרינץ, וולאדימיר דער הייליקער, האט אינם יאר 988 זיך אפגעקערט פון געצנדינעריי און אייגעפירט דעם קריסטנטום אין די גרענעצן פון זיין מלוכה, איז דורך דעם ער בונד מיט דער קריסטלעכער ביזאנטיע געווארן שטארקער, און דאס האט געהאלפן ברענגען דעם סוף צו דער כאזארישיידישער מלוכה.

געשען איז דאס אין יאר 1016. די פאראיניקטע קריסטלעכע כוחות האבן צעקלאפט דעם לעצטן אנהאלט פון דער קעניגרייך, וואס איז אמאל געווען שטארק און מעכטיק און וואס האט זיך שוין ווידער געהאט באפעסטיקט אויף דעם האלב־אינזל קרים. און דאס איז געווען דער סוף פון דער יידישער מלוכה בייז דער וואלגע.

נאכדעם זיינען אייניקע פון די אנגעזעענע יידן, וועלכע האבן פארנומען הויכע פאסטנס אין דער מלוכה, אוועק קיין שפאניע, און דאס פאלק איז צער־שפרייט געווארן איבער די סטעפעס פון דער געגנט, וואס מ׳רופט איצט דרום־רוסלאנד; זיי האבן זיך באזעצט וואו זיי האבן נאר געקענט און וואו מ׳האט זיי נאר גלאזט, און די, וואס זיינען פארבליבן אין קרים, האבן זיך ביסלעכווייז אויסגעמישט מיט די אנדערע יידן, און ס׳איז אנגענומען צו גלויבן, אז ניט וועניק פון זיי זיינען צוגעשטאנען צו דער קאראאימער סעקטע.

נאָר ביז היינטיקן טאָג איז די געשיכטע פון דער כאַזאַריש־יידישער מלוכה ביי דער וואָלגע ניט אויסגעפֿאָרשט געווארן אַזוי גרינטלעך, אַז מ׳זאָל קענען פֿאַרשטיין קלאָר אַלע אורזאַכן פון דעם אונטערגאַנג. עס שיינט אָבער, אַז וולאַדימירס איינפירן דעם קריסטנטום פֿאַר די רוסן וואָס זיינען פריער געווען געצענדינער, האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע דערביי, און ס׳שיינט אויך, אַז אין דעם כאַזאַריש־יידישן קנעגלעכן הויף האָט מען זיך טאַקע שטאַרק געשראָקן דערפֿאַר.

דאָס קען מען דרינגען דערפון וואָס ס׳ווערט דערציילט אין די אַלטע רוסישע כראָניקעס, אַז וען די שלוחים פון דער קריסטלעכער קירכע זיינען געקומען צום קיווער פּרינץ וולאַדימיר אים צו באַווייזן וויי גוט ס׳וועט זיין וען ער און זיין פֿאָלק וועלן אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן, און מוסולמאַנישע געלערנטע האָבן געפֿרואווט אים באַקערן צו זייער גלויבן, זיינען צו אים אויך געקומען געלערנטע כאַזאַרישע יידן און האָבן געערעדט איבער אים, אַז ער זאָל בעסער איינפירן אין זיין לאַנד דעם יידישן גלויבן.

די טעאָלאָגישע זייט איז דאָ ניט געווען אַזוי וויכטיק ווי די פּאָליטישע.

פֿאַר דער כאַזאַריש־יידישער מלוכה, וואָס איז דאָן שוין ניט געווען אַזוי שטאַרק ווי פריער, איז געווען זייער וויכטיק, אַז דער קיעווער פּרינץ וולאַדימיר זאָל אָננעמען דעם יידישן גלויבן. אָבער אויף וולאַדימירן האָבן די שליחים פון דער קריסטלעכער קירכע געהאַט אַ גרעסערן איינפלוס ווי די אַנדערע, און ער האָט אָננגענומען דעם קריסטנטום, און מיט דעם אַליין איז שוין די קיעווער רוסלאַנד געווארן נעענטער דער קריסטלעך־ביזאַנטישער קעניגרייך, וואָס האָט די גאַנצע צייט געקוקט קרום אויף דער יידישער מלוכה, וואָס בייַ דער וואָלגע.

עס איז אויך פֿאַראַן אַ גרונט צו גלויבן, אַז מ׳קען וואַרפן אַ חשד אויף דעם לעצטן קעניג פון די כאַזאַרן. פון דער געשיכטע וויסן מיר, אַז זיין נאָמען איז געווען גאָרג און אַז ער איז שוין גאָר ניט געווען קיין ייד, נאָר אַ קריסט. צי ס׳האָט זיך ערשט שפּעטער אַרויסגעוויזן, אַז ער איז אַ קריסט, אַדער מ׳האָט דאָס געוואוסט פריער, נאָך אײדער ער איז אַרויף אויפן טראָן — דאָס ווייסט מען ניט באַשטימט. אָבער וויל מען ווייסט, אַז ער איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט געהאַט ניט קיין יידישן נאָמען, און וויל מען ווייסט, אַז ס׳איז אין דער מלוכה געווען איינגעפירט, אַז איינער, וואָס איז ניט קיין ייד, קען ניט זיצן אויפן טראָן, ווי ס׳שטייט בפירוש אין דעם בריוו פון דעם כאַגאָן יוסף בן אַהרון צו ר׳ חסדאי איבן שאפּרוט („ולא יוכל זר לישב על כסא אבותנו"), קען מען דעריבער חושד זיין, אַז ער האָט דאָס פֿאָלק אפשר גאָר פֿאַרפירט און געהאָלפֿן ברענגען דעם אונטערגאַנג פון דער יידישער מלוכה, וואָס איז אים, ווי אַ פֿאַר־

גלויבטן קריסט, אויך ניט געווען צום הארצן. און צו דעם האָט מען אים אפשר געגעבן אַ גרויסע באַלוינונג אויך דערפאַר.

פאַררעטער האָבן קיינמאָל ניט אויסגעפעלט. מ׳האָט זיי אין אַלע צייטן געקענט געפינען אומעטום. אַפילו אויף קעניגלעכע טראָנען...*).

אָבער ווי די זאַך זאָל ניט זיין — די געשיכטע פון דער יידישער מלוכה ביי דער וואָלגע איז איינער פון די גאָר אינטערעסאַנטע קאַפיטלען אין דער געשיכטע פון יידישן פאָלק. עס איז געווען אַ גרויסע געשעעניש, וואָס האָט געקענט ברענגען גרויסע רעזולטאַטן פאַר דעם ווייטערדיקן גאַנג אין דער געשיכטע פונם יידישן פאָלק. אָבער זי האָט דאָך קיין גרויסע רעזולטאַטן ניט געבראַכט.

ב.

מיטן אונטערגאַנג פון דער כאַזאַריש־יידישער מלוכה איז אין די שטעט און דערפאַר, וואָס שטיין ביי דער וואָלגע, דאָך ניט אָפגעווישט געוואָרן אינגאַנצן דער איינפלוס וואָס די יידישע רעליגיע האָט דאָרט איבערגעלאָזט. די כאַזאַרן, וואָס האָבן דעם יידישן גלויבן נאָך פריער אָנגענומען און אויך די געבוירענע יידן וואָס האָבן דאָרט געלעבט, זיינען נאָכדעם צעזייט און צעשפרייט געוואָרן איבער די סלאַווישע לענדער. און פון דעם וואָס מ׳געפינט אין די אַלטע רוסישע כראָניקעס, קען מען זען, אַז דער גלויבן פון די צעזייטע און צעשפרייטע האָט דאָך געהאַט אַן איינפלוס און האָט געזוכט וועגן אַריינצודרינגען אין אַזעלכע קרייזן, וואוהין ער האָט פריער גאָר קיין צוטריט ניט געהאַט.

אָפילו נאָכדעם ווי אין דער קיעווער רוסלאַנד איז שוין דער קריסטלעכער גלויבן געווען איינגעפירט, איז פונדעסטוועגן געווען אַן אָנגענומענע זאַך, אַז הויכ־געשטעלטע קריסטלעכע גייסטלעכע זאָלן זיך שטילערהייט דאָך זייער שטאַרק אינ־טערעסירן מיט דעם יידישן גלויבן, ווי ס׳איז געווען דער פאַל מיט דעם קיעווער גלח פעאָדאָסי און מיט דעם נאָווגאָראָדער יעפיסקאָפ פון דער קריסטלעכער

*) אין זיין בוך „בזרית, תולדות ממלכה יהודית באירופה", דריקט דר. אב. נ. פּאַלאָק אויס די מיינונג, אַז ניט די רוסן האָבן געמאַכט אַ סוף צו דער כאַזאַריש־יידישער מלוכה, נאָר די מאָנגאָלן און אַז געשען איז דאָס אינעם 13-טן יאָרהונדערט. אויך אין אַן אַרטיקל וואָס ער האָט אָפגעדרוקט אינעם זאַמלבוך „ציון" (חוברת ניסן תש"א) האָט ער דיזעלבע מיינונג אויסגעדריקט. אָבער אויב אָפילו מ׳זאָל אָננעמען, אַז זיין אויספיר איז אַ ריכטיקער, שליסט דאָס דאָך ניט אוים די הנחה, אַז וולאַדימירס איינפירן דעם קריסטנטום פאַר די רוסן, וואָס זיינען פריער געווען געצונדינער און זיין בונד מיט דער קריסטלעכער ביזאַנטיע האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דעם אונטערגאַנג פון דער כאַזאַריש־יידישער מלוכה ביי דער וואָלגע. אויב דאָס איז ניט געווען דער סוף, איז דאָס געווען דער אָנהויב פונעם סוף.

קירכע, לוקע זשידיאטע, און מיט אנדערע רוסישע גייסטלעכע. פעאדאסי און זשידיאטע האבן ביידע געלעבט אין עלפטן יארהונדערט, און אייניקע היסטאריקער זיינען געווארן צו גלויבן, אז דער יעפיסקאפ לוקע זשידיאטע, וועלכער איז אין רוסלאנד געווען דער ערשטער וואס האט געשריבן וועגן דער קריסטלעכער רעליגיע, איז שטילערהייט גאר געווען א ייד; מ'ווייסט נאר ניט צי ער האט געשטאמט פון יידן און מ'האט אים מיט גוואלד אפגעשמדט וועו ער איז נאך א קליין יינגל געווען, אין די צייטן וועו וולאדימיר האט אין קיעוו אנגענומען דעם קריסטנטום, אדער ער איז געבארן געווארן א קריסט און ער האט שטילערהייט געהאלטן פון יידישקייט בעת ער איז שוין געווען א בישאף פון דער קריסטלעכער קירכע.

אלע אנשטרענגונגען פון דער קריסטלעכער קירכע צו פארייגן די יידישע רעליגיע און זי פארשפארן אין אווינקל האבן ניט געהאלפן, מ'האט זי ניט געקענט ארויסווארפן פון לעבן, פונקט ווי מ'האט ניט געקענט אפווישן אירע שפורן אין דער עוואנגעליע; די מער געבילדעטע גייסטלעכע פון דער קריסטלעכער קירכע האבן זיך מיט איר אינטערעסירט; זיי האבן די יידישע רעליגיע ערנסט געשטודירט, און ס'איז דעריבער געווען נאטירלעך, אז עס זאלן סוף־כל־סוף אויסוואקסן יענע סעקטעס, וואס האבן אין אנפאנג ארויסגעווויזן בלויז א נויגונג צום יידישן גלויבן, און שפעטער זיינען פון יענע סעקטעס ארויסגעוואקסן די גרים, וועלכע האבן זיך אינגאנצן אפגעריסן פון דער קריסטלעכער קירכע און אנגענומען דעם יידישן גלויבן.

די יידן, וואס זיינען צעשפרייט געווארן איבער די שכנישע לענדער נאכדעם ווי די כאזארישיידישע מלוכה ביי דער וואלגע איז אונטערגעגאנגען, האבן אנגעשלאגן אין אזעלכע ערטער און זיינען ארײַן אין אזעלכע קרייזן, וואו זיי האבן פריער גאר קיין צוטריט ניט געהאט. אויך אין די הויפן פון די רוסישע פרינצן זיינען זיי אריינגעקומען. און דאס קען מען זען פון דעם וואס נאך אין צוועלפטן יארהונדערט האבן צווויי יידן געשפילט זייער א גרויסע ראלע אין הויף פון דעם רוסישן פרינץ אנדרעי באגאליובסקי. איינער פון זיי האט געהייסן אפרים מאיזיטש, און דער אנדערער האט געהייסן אנבעל יאסין. אויך אינם פופצנטן יארהונדערט, ווי ס'איז שוין אנגעווויזן געווארן פריער, וועו דער רוסישער פרינץ מיכאיל אלעקסאוויטש איז אין יאר 1470 אנגעקומען פון קיעוו קיין נאווגאראד, האט ער מיט זיך געבראכט אהין דעם געלערנטן יידן זכריהו, און אין דער רוסישער געשיכטע ווערט דערציילט, אז נאכדעם האט זיך צווישן די געלערנטע גלחים פון דער פראוואסלאווענער קירכע אין נאווגאראד אנגעהויבן א באוועגונג איבערצוגיין צום יידישן גלויבן.

דאס האט זיך אלץ געצויגן פון יענע צייטן, ווען די כאזאריש־יידישע מלוכה ביי דער וואלגע איז אונטערגעגאנגען. דער קאמף האט זיך געצויגן ווייטער, כאטש ער האט שוין מער קיין פאליטישע באדייטונג ניט געהאט, און ער האט שוין געטראגן א ריין טעאלאגישן כאראקטער. די אלע מיטלען, וואס די רוסישע קירכע האט אנגענומען קעגן דעם, האבן ניט געהאלפן. פון די גייסטלעכע האט זיך די באוועגונג אריבערגעווארפן צום פאלק; די צאל פון די פארריידישטע קריסטלעכע סעקטעס, וואס זיינען אויסגעוואקסן ביי דער וואלגע, ביים דאן און אויך אין די אנדערע טיילן פון רוסלאנד, איז וואס אמאל געווארן אלץ גרעסער און גרעסער, און ביז די הארׂ לעצטע צייטן איז די צאל פון די גרים און פאר־יידישטע גויים דארט געווען אזוי גרויס, אז זיי האבן זיך געציילט אין די צענד־ליקער און צענדליקער טויזנטער. דאס האבן פעסטגעשטעלט פארשער, וועלכע האבן יארנלאנג דעם ענין גרינטלעך געשטודירט, און איינער פון זיי איז דער העברעאישער שריפטשטעלער צבי כשדאי, וועמען מיר האבן שוין פריער דער־מאנט. ער האט וועגן דעם עטלעכע ווערק אנגעשריבן.

*
**

ניט מיט יעדן אויספיר וואס צבי כשדאי מאכט אויפן גרונט פון זיינע אויספארשונגען קען מען איינשטימען. ער פארגייט אמאל צו ווייט אין זיינע השערות און ער בויט צופיל אויף די השערות וואס אנדערע האבן ארויסגעזאגט. אבער די מעשיות וואס ער דערציילט וועגן די אייגענע דערפארונגען וואס ער האט געהאט מיט גרים און אויך מיט פארריידישטע גוים ביי דער וואלגע אויף די אפטע רייזעס וואס ער האט דארט געמאכט, זיינען זייער אינטערעסאנט.

ער דערציילט ווי אינם יאר 1891, א קורצע צייט נאכדעם ווי מ׳האט ארויס־געטריבן די יידן פון מאסקווע, איז אים אויסגעקומען צו זיין אין דער שטאט צאריצין, אין דער איצטיקער סטאלינגראד. די צייט איז דאן געווען זייער א בי־טערע פאר די יידן אין רוסלאנד. דער צורר־היהודים פאבעדאנאסצעוו, וועלכער האט געהאט זייער א גרויסן איינפלוס אויף אלעקסאנדער דעם דריטן, האט אלעמאל געפונען נייע וועגן און מיטלען ווי צו פארביטערן דאס לעבן פון די יידן אין לאנד און אויך פון די גרים, וואס זיינען איבערגעגאנגען צו יידישקייט. און אזוי ווי די צאל פון אזעלכע גרים איז דעמאלט אין דער שטאט צאריצין געווען גרויס און יידן האבן דארט ניט געהאט קיין רעכט צו וואוינען, האט א ייד דעריבער געדארפט זיין זייער פארזיכטיק ווען ער איז געקומען אהין. ער האט זיך געדארפט היטן ער זאל ניט אריינפאלן.

דערציילט דער העברעאישער שריפטשטעלער, אז ער האט פון די אלע איז־

וואשטשיקעס, וואס זיינען געשטאנען ביים וואקזאל מיט זייערע שליטנס, אויס־געקליבן דעם וואס איז געווען דער לעצטער אין דער ריי און אים געהייסן פאָרן אין יענעם טייל פון שטאָט, וואס געפינט זיך אויף דער אַנדערער זייט פונם טייך. דאָרט, האָט ער געוואוסט, וועט ער קענען געפינען אַ יידישע אַכסניא, וואו ער וועט זיך ניט דאַרפן שרעקן פאַר דער פּאָליציי. אַזוי האָבן אים געזאָגט אַנדערע געניטע רייזנדער, מיט וועלכע ער האָט זיך געטראָפן אין באַן פאַרנדיק קיין צאַריצין.

דער איזוואָזטשיק האָט אויסגעזען ווי אַן עכטער רוס און אַנגעטאָן איז ער געווען ווי אַ טיפּיש־רוסישער איזוואָזטשיק, און גערעדט האָט ער ווי ס׳רעדן געווייגלעך די רוסישע מענטשן, וואס זיינען געבאָרן ביי דער וואָלגע — אַ ביסל דורך דער נאָז. און ווייל דער יידישער פּאַסאָזשיר איז געווען זיכער אין דעם, אַז ער איז אַן עכטער „פּאָניע", האָט ער זיך פאַר אים געהיט. אָבער ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, איז זיין מורא געווען אומזיסט.

אויפן וועג האָט דער עכט־רוסישער איזוואָזטשיק זיך אויסגעדרייט מיטן פּנים צום פּאַסאָזשיר און געפּראוועט פאַרפירן אַ געשפּרעך.

— איך פאַרשטיי, — האָט ער געזאָגט, — פאַרוואָס איר הייסט זיך פירן דווקא אַהין, אין יענעם טייל פון דער שטאָט; איר זענט אַוודאי אַ זון פון ישראל (סין איזראַיליאָ), און דאָרט וועט איר קענען געפינען אַ יידישע אַכסניא.

אין אַנפאַנג האָט דער יידישער רייזנדער זיך דערשראָקן; ער האָט געמיינט, אַז דער איזוואָזטשיק ארבעט אפשר גאָר פאַר דער גרויסער־פּאָליציי. אָבער דער איזוואָזטשיק, וואס האָט אויסגעזען ווי אַן אמתער „פּאָניע", האָט אים באַרואיקט:

— איר דאַרפט זיך ניט שרעקן — האָט ער געזאָגט, — איך בין אייערער אַן אייגענער, אַ פאַריידישטער („יודעיסוואישטשי"). מיר האָבן דאָ אַ סך אַזעלכע ווי איך, און ניט אַיין מאָל איז מיר שוין אויסגעקומען צו פירן יידן אַהין, אין יענעם טייל פון שטאָט. אָפּנים, אַז זיי דערפילן, די פּאַסאָזשירן, אַז איך בין אַן אייגענער. אַיין האַרץ פילט דאָס אַנדערע...

דער העברעאישער שריפטשטעלער כשדאי איז אַוודאי געווען זייער צופרידן פון דעם וואס ער האָט גראָד אַנגעטראָפן אַזאַ איזוואָזטשיק, אָבער נאָכדעם ווי ער איז מיט אים אָפּגעפאָרן אַקעגן אַ שטונדע צייט האָט אים יענער געזאָגט, אַז ווייטער פירן קען ער אים ניט, ווייל היינט איז פרייטיק, און איצט איז שוין צוועלף אַזייגער בייטאָג, און ס׳איז ביי זיי איינגעפירט, אַז פרייטיק נאָך צוועלף אַזייגער זיינען זיי מקבל־שבת... — אָבער איר זאָלט זיך גאָר ניט זאָרגן, — האָט ער געזאָגט — איך וועל אייך איבערגעבן אין די הענט פון אַ רוסישן איז־וואָזטשיק, וואס וועט אייך בשלום ברענגען וואוהין איר ווילט. און פאַר אים

דאַרפט איר זיך ניט שרעקן, ווייל ער איז שוין כמעט אויך אונדזערער אַ מענטש; ער וועט זיך גאָר אין גיכן אויך מגייר זיין...

מיט אַ פייף, וואָס בלויז געקליבענע זיינען בריות דערויף, האָט דער ערשטער איזוואָזטשיק צוגערופן אַן אָנדערן און אים געהייסן פירן דעם יידישן פּאַסאַזשיר וואוהין ער וועט אים הייסן, און יענער האָט געפֿאָלגט, און פּאַרנאַכט איז דער העברעאישער שריפטשטעלער אַוועק אין דער שול וואו די „פּאַריידישטע גויים" האָבן געדאַוונט.

די שול איז געווען געפּאַקט, און געדאַוונט האָט מען אויף רוסיש, און ווען ס׳איז געקומען צו „לכה דודי", האָבן זיך אַלע צעזונגען אויפן קול. דער חזן האָט אַרויסגעזאָגט די וועגטער אויף לשון־קודש און אויך אויף רוסיש, און אַלע האָבן אים נאָכגעזאָגט; אָבער ניט אַלע האָבן געקענט נאָכזאָגן די העברעאישע וועגטער און זיי האָבן זיך באַנוגנט מיט דעם וואָס זיי האָבן נאָכגעזאָגט בלויז די רוסישע וועגטער, און נאָכזאָגנדיק האָבן זיי געזונגען; אויך די פרויען, וואָס זיינען געווען אין דער וועגטער שול, האָבן געזונגען דעם „לכה דודי" אויף רוסיש. און ווייל אַלע זיינען געווען אָנגעטאָן ווי עכטע קאַצאַפּעס און עכטע קאַצאַפּעקעס, האָט דאָס וויקלעך אויסגעקוקט זייער מאָדנע, און ס׳האָט זיך געדוכט, אַז מ׳וועט ניט דאַרפן זיין איבערראַשט וועז אייגער וועט גאָר אין מיטן דערינען אָנהויבן שפּילן אויף אַ „גאַרמאַשקאַ" און אַלע וועלן אָנהויבן טאַנצן אַ „קאַמאַרינסקע" זינגענדיק דעם „לכה דודי"...

אויך שבת אין דער פרי איז דער רייזנדער געקומען אין שול אַריין צו די גרים אין דער שטאָט צאַריצין, וואָס הייסט איצטער סטאַלינגראַד. און אין זיין בוך „המתיהדים" דערציילט ער, אַז ער האָט אַ ביסל פאַרשפּעטיקט, ווייל די גרים קומען שבת אין שול אַריין זייער פרי. מען איז שוין געשטאַנען „שמונה־עשרה" וועז ער איז אין שול אַריינגעקומען. און ביי דער „קדושה" האָבן זיך פון אַלע זייטן דערהערט הילכיקע קולות: „סוריאַטי! סוריאַטי! סוריאַטי!"

דאָס האָט מען אַזוי געזאָגט „קדוש! קדוש! קדושי!" און געזאָגט האָט מען דאָס מיט אַזאַ עכט־רוסיש וואַלגישן אַקצענט, אַז ס׳איז שווער געווען דאָס צונויפצובינדן מיט דער „קדושה" אין דער „שמונה־עשרה".

עס איז יענע גרים ביי דער וואַלגע שווער זיך אויסצולערנען זאָגן די תפילות אין דער שפּראַך, אויף וועלכע זיי זיינען געשריבן געווארן. אויך די תורה קענען זיי ניט לערנען אין דער אַריגינעלער שפּראַך, און זיי לערנען זי אויף רוסיש. און די וואָס לערנען זיך יאָ אויס זאָגן די תפילות אין דער אַריגינעלער שפּראַך, רעדן אַרויס די העברעאישע וועגטער אַזוי, אַז עס איז שווער זיי צו דערקענען.

זיי קענען זיך ביים דאַוונען געבן אַ זאָג אַרויס אַזעלכע וועגטער ווי: „גא־

בויכער בעיגאמוי איזראיעל בעיגאווא", און דאס מיינט צו זאגן: „הבוחר בעמו ישראל באהבה". זיי קענען אויך זאגן: „וועאיסגאלע וועיאיסגאלעיל", און דאס מיינט „ויתעלה ויתהלל".

א פרומער גר — און פרומע זיינען זיי אלע — זאגט ניט קיין תהילים, נאר — טעגילים.

ער זאגט ניט קיין הלל, נאר — גאלעל.

אבער ס'מאכט ניט וואס זיי רעדן ארויס אויף אזא גויישן שטייגער די וועלטער פון די יידישע תפילות — אין הארצן זיינען זיי יידן. גוטע, איבערגע־געבענע יידן. און דאס מערקווירדיקסטע דערביי איז, וואס די גאנצע באווענונג אנצוזעמען דעם יידישן גלויבן איז אין דער אלטער רוסלאנד פון די צארן דע־מאלט שוין ניט געווען קיין רעזולטאט פון יידיש־מיסיאנערישער ארבעט. יידן האבן דארט קיינמאל נארניט געטאן צו באקערן קריסטן צום יידישן גלויבן; זיי האבן דאס ניט געקענט טאן אפילו ווען זיי וואלטן געוואלט, ווייל אזא טעטיקייט איז געווען פארבונדן מיט סכנת נפשות, און מ'האט געקענט באשטראפט ווערן זייער שטרענג דערפאר. און דאס אינטערעסאנטסטע דערביי איז געווען וואס דווקא ביי דער וואלגע און אין די אנדערע געגנטן, וואו יידן האבן ניט גע־טארט וואוינען, איז די צאל פון די גרים און פון פאריידישטע קריסטלעכע סעקטעס געווען זייער גרויס, און די אלע מיטלען וואס די צארישע רעגירונג האט אנגענומען קעגן דעם האבן ניט געהאלפן. פארקערט, וואס מער מ'האט זיי פארפאלגט, אלץ גרעסער איז געווען זייער צאל. און עס זיינען געווען פאלן וועו גאנצע דערפער ביי דער וואלגע האבן — אינאיינעם מיטן „סטאראסטע", מיטן „אוריאדניק" און אויך מיט די „סטראזשניקעס" — אנגענומען דעם יידישן גלויבן. און אין אזעלכע פאלן האבן זיי געווינלעך שטילערהייט ארפאפגעבראכט א מוהל פון ליטע, פון פוילן, אדער פון אוקראינע, און ער האט זיי מל געווען, און נאכ־דעם האט ער געמוזט אנטלויפן, ווייל די פאליציי האט אים אומעטום געזוכט.

וועגן אזא פאל, מיט א גאנץ דארף וואס האט זיך מגייר געווען, דערציילט צבי כשדאי אין זיין בוך „המתיהדים" זייער אן אינטערעסאנטע געשיכטע:

ער איז אמאל געפארן, — דערציילט ער, — אויף דער וואלגע, און ס'האט זיך גראד געמאכט אזוי, אז אויף דער זעלבער שיף זיינען אויך געפארן עטלעכע פון יענע פאריידישטע גויים, וואס מ'האט אין רוסלאנד געוויפן „זשידאווסטוואו־יושטשי". איינער פון זיי, אן אלטער מאן, האט אין דער פרי ארויסגענומען פון זיין רענצל א טלית און האט זיך געשטעלט דאוונען, און דאס האט שטארק דערצארנט איינעם א פריסטאוו, וואס איז גראד אויך געפארן אויף דער זעלבער שיף.

וען זייער שיף האט זיך אפגעשטעלט ביי א ברעג, האט דער פריסטאוו

אַרויסגערופן צוויי פּאָליצייסקע און זיי געהייסן אַרעסטירן דעם אָלטן מאַן, דעם גר, וואָס האָט מיט כוונה געדאָווענט אויף רוסיש, אָנגעטאָן אין טלית און תפילין. די צוויי פּאָליצייסקע האָבן געפּאָלגט און, אַראָפּשלעפּנדיק דעם אָלטן מאַן אויפן ברעג, האָבן זיי אים געשלאָגן און אויך געמאָכט „אין דער מאַמען אַריין" — אויפן עכט־רוסישן שטייגער.

ווען די אָנדערע גרים אויף דער שיף האָבן דאָס דערזען, האָבן זיי זיך אינגעשטעלט פֿאַר דעם אָלטן און ס׳איז געווען אַ געשלעג. אויך די עכטע רוסן, וואָס זיינען געפֿאָרן אויף דער שיף, האָבן זיך פֿאַר דעם אָלטן מאַן איינ־געשטעלט, און אָלע אינאיינעם האָבן גוט אָנגעשלאָגן די פּאָליצייסקע.

די רוסישע פּאַסאָזשירן זיינען געווען שטאַרק אויפגעבראַכט; זיי האָבן מיט כּעס געריסן וועגן דעם וואָס מ׳האָט אַזוי גראָב באַליידיקט דעם אָלטן פרומען גר, וואָס האָט מיט אַזאַ כוונה געדאָווענט אָנגעטאָן אין טלית און תפילין. און אַ סך פון זיי האָבן געשריען אויפן קול:

— ווייל ס׳איז יאָ אַזוי, וועלן מיר זיך אויך מגייר זיין!...

עס איז פּשוט אוממעגלעך געווען אײַנצושטילן די פּשוטע, ערלעכע רוסישע מענטשן, וועלכע האָבן די עוולה ניט געקענט צוזען; זיי האָבן איינע די אָנדערע גוט געקענט, ווייל זיי זיינען אָלע געווען פון אײַן דאָרף און ס׳איז זיי אָפט אויס־געקומען צו פֿאָרן אויף דער וואָלגע צוליב געשעפטן, וואָס זיי האָבן געפֿירט. דעם גאַנצן וועג ביז דער שטאָט ניזשני־נאָווגאָראָד, וואָס הייסט איצט גאָרקי, האָבן זיי ניט אויפגעהערט רעדן וועגן דעם ווי די פּאָליציי האָט גראָב באַליידיקט דעם אָלטן פרומען גר אינם טלית און תפילין. און דערביי האָט אָלע מאָל אַן אָנדער געזאָגט:

„ווייל ס׳איז יאָ אַזוי, וועלן מיר זיך אָלע מגייר זיין!..."

און זיי האָבן געהאָלטן וואָרט. עס זיינען אַוועק ניט מער ווי עטלעכע חדשים און דאָס גאַנצע דאָרף זייערס, וואָס איז באַשטאַנען פון דריי הונדערט מענטשן, האָט אָנגענומען דעם יידישן גלויבן. זיי האָבן אַראָפּגעבראַכט אַ יונגן מוהל פון דער ליטע און ער האָט זיי שטילערהייט אָלעמען מל געווען און זיי האָבן אים דערפֿאַר באַצאָלט אַ רובל אַ שטיק, און נאָכדעם האָט ער געמוזט אָנטלויפן, פֿאַר־שטעלנדיק זיך פֿאַר אַ פרוי, ווייל די פּאָליציי האָט אים אומעטום געזוכט...

בכלל קען מען זאָגן, אַז די באַווענדונג, וואָס איז אַזוי פיל יאָרן אָנגעגאַנגען ביי דער וואָלגע און אין אָנדערע רוסישע געגנטן אָנצונעמען דעם יידישן גלויבן, איז אײַנע פון די גרעסטע רעטענישן אין דער געשיכטע און ס׳איז זייער שווער דאָס צו דערקלערן, אָפּילו ווען מען נעמט אַן דעם שטאָנדפּונקט אַז אין אָלגע־מיין איז די רוסישע נשמה זייער אַ פֿאַרפֿלאָנטערטע, און אַז ניט אָלץ וואָס איז פֿאַרבונדן מיט איר, קען מען דערקלערן מיטן שכל. אין דעם פֿאַל גילט ניט אָט

דער כלל, ווייל אַזעלכע באַווּעגונגען, וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן מיט אַ יידישן אָפּנויג ביי רעליגיעזע קריסטלעכע סעקטעס און זיך געענדיקט דערמיט וואָס מ׳איז אינגאַנצן איבערגעגאַנגען צום יידישן גלויבן, זיינען אָנגעגאַנגען ניט נאָר אין רוסלאַנד, נאָר אויך אין פוילן, אין אונגאַרן און אין אָנדערע לענדער. זיי זיינען אויך אָנגעגאַנגען אין די גאָר אַלטע צייטן, נאָך איידער דער קריסטנטום איז געוואָרן אַ וועלט־מאַכט. ס׳איז דער אַלטער קאַמף צווישן דעם גלויבן אין אין גאָט און דעם גלויבן אין אַ סך געטער, — דער קאַמף צווישן מאָנאָטעאיזם און געצנדינערייַ. און ווען עס קומט צו דעם איז שווער אַרויסצודרינגען אין דער נשמה פון דעם טיף־רעליגיעזן מענטשן, וואָס טראַכט אַ סך וועגן דעם און וואָס פילט דאָס נאָך מער ווי ער טראַכט...

פון אַלץ, וואָס מ׳האָט שוין ביז איצט געשריבן וועגן דער באַווּעגונג פון די גרים און פאַרייִדישטע קריסטלעכע סעקטעס ביי דער וואָלגע און אין אָנדערע געגנטן, איז שווער זיך אָפּצושטעלן אויף אין אויספיר, וואָס זאָל לאָגיש קלאָר מאַכן די גרויסע רעטענישן, און מ׳מוז דעריבער אָננעמען אַז אין דעם איז פאַראַן אַזוינס, וואָס איז שטענדיק געווען און וואָס איז נאָך איצט געבליבן מיסטעריעז. און דאָ דאַרף דערמאָנט ווערן דער ענטפער וואָס די מער אויפגעקלערטע פון די גרים ביי דער וואָלגע פלעגן געווייַנלעך געבן ווען מ׳האָט זיי געשטעלט די פראַגע ווי אַזוי עס איז געקומען דערצו, אַז זיי זאָלן אויפגעבן דעם קריסט־לעכן גלויבן און אָננעמען דעם יידישן, און וועט ס׳האָט זיי צוגערעדט דערצו:

„צוגערעדט דערצו — האָבן זיי געווייַנלעך געזאָגט, — האָט אונדז אַ גוטע און זייער אַ ליבע אַלטיטשקע — די ביבל...״

***

די מערסטע גרים קענען די ביבל אויסגעצייכנט. זיי האָבן זי גוט שטו־דירט אינאיינעם מיטן עוואַנגעליום, און וואָס מער זיי האָבן זיך באַקענט מיט דעם וואָס עס שטייט געשריבן אין דער תורה, אַלץ מער האָבן זיי איינגעזען, אַז דאָס, וואָס די פראָוואָסלאַווּנע קירכע פרעדיקט, איז פול מיט ווידערשפּרוכן וואָס שטימען ניט מיט דעם גלויבן אין איין גאָט, ווי עס ווערט אויסגעדריקט אין דער תורה.

אַלע גרים ביי דער וואָלגע זאָגן געווייַנלעך, אַז אָננעמענדיק דעם יידישן גלויבן קערן זיי זיך אום צוריק צו דער אמונה פון זייערע אָבות, די כאַזאַרן. זיי גלויבן, אַז זיי שטאַמען פון די כאַזאַרן, און אַז נאָכן אונטערגאַנג פון דער כא־זאַריש־יידישער מלוכה ביי דער וואָלגע, זיינען זייערע אור־עלטערן ביסלעכווייַז

פֿאַרגוויישט געוואָרן און האָבן דעם קריסטלעכן גלויבן אָנגענומען. און איצט ליגט אויף זיי אַ חוב זיך אומצוקערן צוריק.

אָזוי גלויבן זיי.

אַ וויכטיקע רָאלע דערבײַ האָט אויך געשפּילט דער קלימאַט. אָזוי האָבן אָלטע און געלערנטע גרים פֿאַרזיכערט דעם פֿאַרשער אין די געשפֿרעכן וואָס זיי האָבן געפֿירט מיט אים. דער וויינטער — האָבן זיי געזאָגט, — איז ביי אונדז אַ שוועריקער; די טעג זיינען קורצע און די נעכט לאָנגע, איז דעריבער אין אונדזער געגנט ביי דער וואָלגע געווען אייגנטפֿירט, אַז אין די לאָנגע ווינטערדיקע נעכט זאָל מען זיך אין די דערפֿער צונויפקומען אין די שטיבלעך וואו ס׳איז געווען וואַרעם, און דאָרט האָט מען אָלעמאָל אויסגעקליבן איינעם וואָס האָט גוט געקענט לייענען, און ער האָט פֿאַר אָלעמען פֿאַרגעלייענט די ביבל און אויך די עוואַנגעליע. אָזוי נאָכט אויף נאָכט.

און אָבע מאָל האָט מען נאָכן לייענען אַ סך געריידט וועגן דעם וואָס מ׳האָט גיהערט, און רעדנדיק האָט מען פֿאַרגליכן דעם טעקסט פון דער ביבל מיטן טעקסט פון דער עוואַנגעליע. און אָט דאָס האָט געשאַפֿן אַ גערָאַנגל אין די מוחות, און מערסטנטייל איז אויסגעקומען אָזוי, אַז ביים סוף פונם ווינטער האָבן אַ סך פון די צוהערער זיך אָפּגעקערט פון דעם קריסטלעכן גלויבן און זיינען איבערגעגאַנגען צום יידישן...

וען די רעגירונג האָט זיך געכאָפּט וואָס דאָ קומט פֿאָר, איז אָרויסגעגעבן געוואָרן אַ באָפֿעל, אַז מען זאָל האָלטן אַן אויג אויף די אָלע קריסטלעכע סעקטעס, וואָס האָבן אַן אָפּנויג צו יידישקייט; מ׳האָט אָנגעהויבן פֿאַרפֿאָלגן די אָלע „סובאָטניקעס", די „מאָלאָקאַניעס" און די אָנדערע פון דעם זעלבן מין; און מער ווי אָלע אָנדערע האָט מען פֿאַרפֿאָלגט יענע, וואָס מ׳האָט גערופֿן „זשידאָוסטוואָוישטשי". אין די אָלע דערפֿער, וואָס זיינען ביי דער וואָלגע און אויך אין די וואָס ביים דאָן, האָט מען פֿאַרבאָטן די פּויערים זיך צונויפצוקומען אין איין שטיבל אין די פּריַיע שטונדן, וואָס זיי האָבן אין די לאָנגע ווינטערדיקע נעכט. פֿאַרלייענען די ביבל און די עוואַנגעליע אויף אָזעלכע פֿאַרזאַמלונגען און פּירן דיסקוסיעס וועגן דעם, איז געווען כּמעט אָזאַ פֿאַרברעכן ווי אָפּהאַלטן אַ רעוואָלוציאָנערע פֿאַרזאַמלונג; די פֿאָליציי האָט געדאַרפט אַכטונג געבן, אַז אָזעלכע פֿאַרזאַמלונגען זאָלן אין ערגעץ ניט פֿאָרקומען.

אָבער די אָלע מיטלען, וואָס מ׳האָט אָנגענומען קעגן דעם, האָבן ניט געהאָלפֿן; די פּרומע פּויערים, וואָס האָבן זיך אָזוי שטאַרק פֿאַראינטערעסירט מיט דער פֿראָגע וועגן די צוויי רעליגיעס, האָבן געוואוסט ווי אָזוי זיך אויסצוהיטן פון דער פֿאָליציי, און וען זיי האָבן נאָר געקענט און וואו זיי האָבן נאָר געקענט האָבן זיי אין די דערפֿער וואָס זיינען ביי דער וואָלגע, אָפּגעהאַלטן פֿאַרזאַמלונגען

אין די לאַנגע ווינטער־נעכט. אויך אין די שטעט — אין צאַריצין, אין אַסטראַכאַן, אין סאַראַטאָוו, אין ניזשני־נאָווגאָראָד און אין אַנדערע שטעט — האָט מען אַזעלכע פאַרזאַמלונגען אָפּגעהאַלטן, און דער סוף איז געווען, אַז טויזנטער און טויזנטער פון די וואָס האָבן אַזוי פלייסיק געשטודירט די ביבל און די עוואַנגעליע, זיינען געווארן ספּעציאַליסטן צו פאַרגלייכן ביידע טעקסטן. און וואָס מער זיי האָבן דאָס פאַרגליכן, אַלץ מער ווידערשפּרוכן האָבן זיי געפונען אין דער פּראָוואָסלאַווענער קירכע, און דאָן האָבן זיי אויפגעהערט גיין אין די קלויס־טערס, וואו די רעליגיעזע צערעמאָניע איז שוין, לויט זייער מיינונג, געווען אַ געצאַנדינערישע. און ביסלעכווייז זיינען זיי אינגאַנצן איבערגעגאַנגען צו יידישקייט.

כדי אָפּצורייסן די פויערים ביי דער וואָלגע פון דעם יידישן אָפּנויג און פון דעם גרויסן אינטערעס צו דער ביבל וואָס זיי לייענען מיט אַזוי פיל התמדה אויף רוסיש, האָט מען געטאָן אַלץ וואָס מ׳האָט נאָר געקענט צו פאַרשפּרייטן שיכרות צווישן זיי. אָבער אויך דאָס האָט ניט געהאָלפן. איבערגעלעגן אין די שענקען זיינען נאָר יענע פויערים, וועלכע האָבן זיך ווי די בלינדע גלאַזט פירן פון נאַטשאַלסטוואָ און אויך פון די גלחים, וואָס האָבן געדינט דער צאַרישער נאַטשאַלסטוואָ. אָבער די אַנדערע פויערים, די וואָס האָבן אין די הייליקע שריפטן געפונען דאָס וואָס זיי האָבן אַנגערופן אויף רוסיש „סלאָווּ באַזשי״ (גאָטס ווערטער) — זיי זיינען אין די שענקען ניט געגאַנגען, זיי האָבן ניט געשיכורט, און אָפילו דאָן ווען די גלעקער האָבן זיי געַרופן אין קלויסטער אַריין, זיינען זיי אַהין שוין ניט געגאַנגען און אַנשטאָט דעם זיינען זיי זיך שטילערהייט צונויפגעקומען אין די שטיבלעך, וואו אייגער האָט פאָר זיי געלייענט די ביבל און די עוואַנגעליע, און נאָכדעם האָט מען געפירט דיסקוסיעס וועגן דעם וואו דער גלויבן אין איין גאָט ווערט אויסגעדריקט שענער און קלאָרער און וואו די מאַראַל ווערט אַוועקגעשטעלט העכער.

פון יענע שטיבלעך, וואָס זיינען צעוואָרפן איבער די דערפער ביי דער וואָלגע, זיינען אין פאַרלויף פון דורות אַרויסגעקומען טויזנטער און צענדליקער טויזנטער גרים, וואָס זיינען מיט לייב און לעבן געווען איבערגעגעבן דעם יידישן פאָלק און וואָס האָבן אָפּגעהיט אַלע מצוות פון דער תורה. אַ סך פון זיי זיינען געווען אַזוי פרום, אַז אָפילו די פרומקייט פון פרומע יידן איז שוין פאַר זיי ניט געווען גענוג. און ווייל מ׳האָט זיי אין רוסלאַנד שטאַרק פאַרפאָלגט און דערצו איז נאָך אין די אַלטע צייטן די לאָגע אין לאַנד געווען אַזאַ, אַז יידן האָבן מורא געהאַט אַרויסצואווייזן צו זיי אַ נאָענטקייט, איז ווער פון זיי ס׳האָט נאָר געקענט, איז אַוועקגעפאָרן אין אַן אַנדער לאַנד, וואו ער האָט זיך מיט זיין יידישקייט געפילט זיכערער און פרייער. אַ סך פון זיי זיינען אַוועק קיין אַמעריקע; און אין

ניו־יאָרק געפינט זיך נאָך איצט אַ געמיינדע פון אַזעלכע רוסישע גרים, וואָס זיינען מיט יאָרן צוריק געקומען אַהער פון דער געגנט ביי דער וואַלגע. זיי האַלטן זיך אַלע אינאיינעם, און כאָטש זיי קענען קיין יידיש ניט רעדן, זיינען זיי אָבער דאָך פרומע יידן און זיי היטן אָפּ יידישקייט מיט אַלע פּרטים און דקדוקים. אויך קיין ארץ־ישראל זיינען אַ סך פון זיי אַוועקגעפאָרן נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, און מיט זיי האָבן זיך די אַנדערע גרים ביי דער וואַלגע זייער שטאַרק אינטערעסירט און זיי טאָקע מקנא געווען אויך. און דער רייזנדער צבי כשדאי דערציילט, אַז ווען ער איז אינם יאָר 1915 געקומען צוריק קיין רוסלאַנד פון ארץ־ישראל און געמאַכט אַ נייע רייזע איבער דער וואַלגע, האָט ער זיך אויפן וועג פון צאַריצין קיין אַסטראַכאַן ווידער געטראָפן מיט אַ סך פון די פאַר־יידישטע גויים און ער האָט מיט זיי ווידער לאַנגע און אינטערעסאַנטע גע־שפּרעכן געפירט וועגן זייער איבערגיין צום יידישן גלויבן.

מיט הונדערטער אַזעלכע גרים האָט ער זיך דאַן אויף דער וואַלגע גע־טראָפן, און זיי האָבן אַלע געווואָלט ער זאָל זיי דערציילן נאָך און נאָך וועגן דעם לעבן פון זייערע ברידער־גרים, וועלכע האָבן זיך אין ארץ־ישראל באַ־זעצט. און ווען ער האָט זיי דערציילט, אַז זיי פילן זיך איצט צווישן אייגענע און אַז זייערע קינדער רעדן שוין לשון־קודש, האָבן זיי זיך שטאַרק געפרייט. דאָס האָט זיי גרויס נחת פאַרשאַפט, און זיי האָבן געזאָגט, אַז ביי דער ערשטער געלעגנהייט וואָס זיי וועלן נאָך האָבן, ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן, וועלן זיי אויך אַוועק אין דעם לאַנד, וואו זיי וועלן זיך קענען פילן ווי צווישן אייגענע ברידער...

עס ציט זיי צו דעם לאַנד, וואו זייערע קינדער וועלן ניט דאַרפן שרייען „סוויאַט! סוויאַט! סוויאַט!" אָנשטאָט „קדוש! קדוש! קדוש!" נאָר זיי וועלן קענען רעדן די שפּראַך פון דער גוטער און זייער ליבער אַלטיטשקער זייערער — די שפּראַך פון דער ביבל...

אויסגעוואַקסן ביי דער וואַלגע — מיט אַ בענקשאַפט צום ירדן...

אינהאַלט פון באַנד צוויי:

זייט

ערשטער קאַפּיטל
בערשאַד — — — — — — — — — — — — 9

צווייטער קאַפּיטל
כאַרקאָוו — — — — — — — — — — — — 24

דריטער קאַפּיטל
קרעמענטשוג — — — — — — — — — — — — 35

פערטער קאַפּיטל
יצחק-בער לעווינזאָן פון קרעמענץ — — — — 47

פינפטער קאַפּיטל
יעקאַטערינאָסלאָוו — — — — — — — — — — 99

זעקסטער קאַפּיטל
טראָסטינעץ — — — — — — — — — — — — 112

אויסער אוקראַינע

זיבעטער קאַפּיטל
וועליזש — — — — — — — — — — — — 129

אַכטער קאַפּיטל
האָמעל — — — — — — — — — — — — 143

נייַנטער קאַפּיטל
בריסק-דליטא — — — — — — — — — — — — 157

צענטער קאַפּיטל
מאָהילעוו-בייַם-דניעפר — — — — — — — — 191

עלפטער קאַפּיטל
סמאָלענסק — — — — — — — — — — — — 213

צוועלפטער קאַפּיטל
סאָמאָרץ-קויבישעוו — — — — — — — — — — 226

דרייצנטער קאַפּיטל
וואַראַניעזש — — — — — — — — — 239
פערצנטער קאַפּיטל
סעוואַסטאָפּאָל — — — — — — — — 251
פופצנטער קאַפּיטל
יאַלטע — — — — — — — — — — 256
זעכצנטער קאַפּיטל
פעאָדאָסיע — — — — — — — — — 278
זיבעצנטער קאַפּיטל
די וואַלגע אין דער געשיכטע פון יידישן פאָלק 284

אינדעקס

באנד II

א.

ר' אבעלע פאסווילער. ז' 49.
אהרנסאן, מירל. זז' 131, 132.
אופערוויטש, נעכעראל. זז' 32, 33.
אוקלין, סעמיאן מאטוטיעוו. ז' 240.
אוריאשעוויטש, לייב. ז' 196.
איגאר, פרינץ. ז' 293.
איוואן, גראזני. ז' 229.
איוואן, דער דריטער. זז' 159, 281.
איוואנאוו, נעכעראל. ז' 210.
איוואנאוו, יעמיליאן. ז' 131.
איוואנאוו, פעדיא. זז' 131, 133.
איזאבעלע, קעניגין פון שפאניע. ז' 160.
אייזענשטאט, מ. ז' 232.
איידעמאן, נעכעראל. זז' 32, 33.
איש נעמי, אלימלך (וועקסלער). ז' 13.
ר' אליהו אהרון מילייקובסקי. ז' 29.
ר' אליהו, דער ווילנער גאון. ז' 49.
ר' אליעזר שאשקע. ז' 43.
ר' אליעזר (ראש ישיבה אין האמעל). ז' 146.
אלעקסאנדער, דער ערשטער. זז' 27, 51, 101, 129, 132, 133, 135, 239, 269
אלעקסאנדער, דער צווייטער. זז' 28, 36, 223, 233, 248, 260, 262, 270, 271
אלעקסאנדער, דער דריטער. זז' 226, 271, 272, 273, 276, 297.
אלעקסאנדער מוקדון. זז' 109, 252.
אלעקסיא, גלח. ז' 243.
אלעקסעי מיכאילאוויטש, צאר. זז' 194, 217.
אלפערנאוויטש, אברהם. ז' 43.
אנא יאהאנאוונא. זז' 221, 222.
אנטאקאלסקי, מארק. ז' 111.
אפטעקמאן, ש. ז' 247.
ארנאלד, יעקב. ז' 136.
ארנאן-טימור (טאטעריישער כאן). ז' 279.
ארנאקטשעיעוו, אלעקסעי, גראף. ז' 27.
ארשאנסקי, אברהם אליהו (אילי גרי-גאריעוויטש). זז' 108, 109, 110, 111.

ב.

באבושקין (יידישע פאמיליע אין האמעל). ז' 145.
באגאליובסקי, אנדרעי. ז' 296.
באטארי, סטעפאן. זז' 162, 163, 165, 192, 197.
באלאבאן, מאיר, פראפעסאר. ז' 166.
באראוויצקי, משה. ז' 44.
בובליקאוו. ז' 211.
בולאן (כאזארישיידישער קעניג). ז' 287.
ביאליק, חיים נחמן. ז' 121.
ביילים, מענדל. ז' 187.
ביעליאיעוו, מיניסטער. ז' 209.
ביק, יעקב שמואל. ז' 61.
בירזוקאוו, פ. ז' 258.
בלודאוו, דמיטרי. זז' 69, 71.
בליומענפעלד, בעריש. ז' 61.
בעלזער, ניסי (חזן). ז' 122.
בעלינסקי, וויסאריאן. ז' 246.
בערדיטשעווסקי, מיכה יוסף, דר. זז' 17, 18, 19, 20.

בערלין, נפתלי צבי יהודה (נצי"ב). ז' 177.
בערלין, סלאָווע. זז' 137, 138.
בערלין, שמריה. זז' 136, 137.
בערלין, שפרה. ז' 137.
בערשאַדסקי, סערגעי. זז' 159, 166.
בראַגינסקי, בתיה. ז' 43.

ג.

גאָגאָל, ניקאָלאַי. ז' 259.
גאָדונאָוו, באָריס. ז' 215.
גאָטלאָבער, אַברהם בער. זז' 12, 13, 66, 72, 73, 92.
גאַידעבוראָוו. ז' 235.
גאָלדבערג, פון יעקאָטערינאָסלאָוו. ז' 106.
גאָרעמיקין, מיניסטער. ז' 274.
גאָרקי, מאַקסים. זז' 235, 238, 276.
גינזבורג, שאול. זז' 130, 137, 218, 262.
גירס, געניראַל. ז' 51.
גלינקא, מיכאַיל. קאַמפאָזיטאָר. ז' 215.
גליקמאַן, יאַשע. זז' 132, 133.
געאָרג (לעצטער קעניג פון די כאַזאַרן). ז' 294.
געדימין, פירשט. ז' 191.
גענאַדי, עפּיסקאָפּ. זז' 160, 244, 249.
געסען, יולי. זז' 130, 254.
געריצען, אַלעקסאַנדער. זז' 255, 256, 257.
גרודזינסקי, אַנטאַן. (משומד). ז' 139.
גרוליאָוו, געניראַל. זז' 168, 169.
גריבינין. ז' 211.
גרעיג, אַדמיראַל. ז' 254.
גרעטץ, ה. ז' 292.

ד.

דאָמבראָווסקי, משה. זז' 21, 22, 23.
דאָניליוויטש, לעוו. פרינץ. ז' 191.
דובנאָוו, שמעון. זז' 67, 130, 139, 150, 152, 282, 287.
דומבאַדזע, געניראַל. זז' 266, 267, 268.
דזשעזיצקי, בערל. ז' 217.
דזשערדזשינסקי, פעליקס. ז' 33.
דענים סעמיואָלס. ז' 167.
דעניקין, גענעראַל. זז' 30, 32, 39, 40, 46, 249, 283.
דראַיאַנאָוו, א. ז' 23.

ה.

האַנאָווער, נתן-נטע. זז' 217.
הורוויץ, מ. ז' 232.
היטלער, אַדאָלף. זז' 25, 34, 128, 143, 156, 157, 188, 224, 225, 264.
הבהן, עזריאל, דער מאַהילעווער. זז' 199, 200, 201, 202.
הלל הזקן. ז' 68.
העלענא, פּרינצעסין. זז' 159, 160.
הערנשטיין, יהושע. ז' 87.
הערל, ראָסיע וועלוועלעם (אַשעראָוויטש). ז' 126.

ו.

וואָהל, מאיר. ז' 166.
וואָהל, שאול. זז' 162, 163, 164, 165, 166, 167.
וואַרינינגער, מ. ז' 32.
וואָזניצין, אלעקסאַנדער. זז' 219, 220, 221, 222.
וואָלאַדאַרסקי, מ. ז' 40.
וואָלטקע, הירש. ז' 254.
וואָסיליטש, ג. ז' 135.
וואַרשאַווסקי, מ. ז' 232.
וויטיאַנאַילאָווסקי, ישראל. ז' 126.
וויים, אייזיק הירש. ז' 49.
וויילהעלם, קייזער. ז' 283.
וויינגראַדסקי, מ. ז' 31.
וויינאָווער, אַדוואָקאַט. ז' 153.
וולאַדימיר, דער הייליקער. זז' 293, 294.
וולאַדימיר, מאַנאַמאַך. ז' 215.
וולאַדיסלאָוו, דער פערטער. זז' 193, 217.
וועדרשיניין. ז' 211.

ז.

זאַרודני, אַדוואָקאַט. ז' 153.
זבריהו, דער קיעווער. זז' 243, 296.
זעיבערלינג, יוסף, דר. ז' 86.
זעלכמאַן, מ. ז' 232.

זשירזיאַטא, לוקא. עפּיסקאָפּ. ז׳ 296.
זשעליאַבאָוו, אַנדרעי. ז׳ 247.

ח.

חאַנוש (חנהם), משה. ז׳ 243.
ר׳ חיים בריסקער. זז׳ 170, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 1185, 186, 187.
חפץ, א., דר. ז׳ 32.
חסדאי אירבן שאפרוט. זז׳ 27, 288, 290, 292, 294.

ט.

טאלסטאי, לעוו. זז׳ 258, 259, 261.
טאלסטאי, סערגעי. ז׳ 258.
טובאשטשעווסקי, מיכאיל, מארשאל. ז׳ 33.
טולטשינסקי, נחמיהו. ז׳ 43.
טיאמקין, אשר. (משומד). ז׳ 95.
טעיטעל, יאקאב. זז׳ 232, 233, 234, 235, 236, 238.
טערענטיעווא, מאריא. זז׳ 131, 132, 133, 134, 137, 138, 141.
טראצקי, לעוו. ז׳ 45.
טשארני, יוסף. ז׳ 283.
טשוירטשיל, ווינסטאן. ז׳ 268.
טשיריקאָוו, יעוגעני. ז׳ 235.
טשעוועריז, גענעראל. ז׳ 271.
טשעכאָוו, אנטאן. ז׳ 276.
טשערנאָוויץ, חיים, פראָפעסאָר (רב צעיר). ז׳ 20.
טשערניאַבאָווסקי, גענעראל. ז׳ 169.

י.

יאָגעלא, אלעקסאַנדער. זז׳ 159, 160, 161.
יאָזעף, דער צווייטער. ז׳ 74.
יאָזעפאָוויטש, אַברהם. ז׳ 162.
יאָזעפאָוויטש, מיכל. זז׳ 161, 162.
יאסין, אנבעל. ז׳ 296.
יאָפע, דאָקטאָר (פון בריסק). 190.
ר׳ יהושע בן חנניה. ז׳ 68.
יודיטש, שאול. זע : וואַהל שאול.
ר׳ יוחנן הסנדלער. ז׳ 68.
ר׳ יוסי-בער בריסקער. זז׳ 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178.
יוסיפוס פלאַוויוס (יוסף בן מתתיהו). ז׳ 242.
יוסף בן אהרן (כאַזאַריש-יידישער קעניג). זז׳ 287, 288, 290, 292, 294.
יעלין, חנה. ז׳ 43.
יעקאַטעריגע, די צווייטע. זז׳ 27, 35, 99, 100, 145, 198, 251, 252.
יערעמעיעווא, אנא. זז׳ 132, 133, 141.
יצחק איזיק האַמליער. ז׳ 148.
ר׳ יצחק אלחנן. ז׳ 177.
ר׳ יצחק הסנגרי. ז׳ 289.
ר׳ ישראל בעל-שם טוב. זז׳ 10, 15.

כ.

כאַוואַנסקי, פירשט. זז׳ 130, 134, 135, 141.
כאָזע קאָקאָס (יידישער דיפלאָמאַט בייס מאַטעריאלן כאָן מענגלי-גירעי). ז׳ 281.
כוואַלסאָן, דניאל, פראָפעסאָר. ז׳ 186.
כריפין, חיים. זז׳ 136, 139.
כמעלניצקי, באָגדאָן. זז׳ 145, 146, 147, 167, 195, 217, 240.

ל.

לאַנדסבערג, דער קרעמענעצער. ז׳ 62.
ר׳ לוי-יצחק בארדיטשעווער. ז׳ 14.
לוריע, דוד. ז׳ 90.
לייבאָוו, ברוך. זז׳ 218, 219, 220, 221, 222.
לעווינאָן, אישאק. ז׳ 276, 277.
לעווינזאָן, חיים. ז׳ 54.
לעווינזאָן, יהודה (ריב״לס פאַטער). זז׳ 54, 55, 56, 57.
לעווינזאָן, יעקב. ז׳ 97.
לעווינזאָן, יצחק-בער (ריב״ל). זז׳ 47, 49, 50, 51, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69,

70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78,
79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94,
95, 96, 97, 98, 132.
לעניז, וולאדימיר איליטש. זז׳ 236, 237.
לעפין, מענדל. ז׳ 61.
לעשטשינסקי, ישראל. ז׳ 43.

מ.

מאטעל גנעסיעס. ז׳ 122.
מאידאנסקי, מיכל. זז׳ 102, 104.
מאזיטש, אפרים. ז׳ 296.
מאימאן, שלמה. זז׳ 52, 53.
מאנזאן, אסתר. ז׳ 40.
מאקסימאוא, אוודאטיא. זז׳ 133, 138, 141.
מארגזאוו, ניקאלאי. ז׳ 247.
מארדווינאוו, גראף. זז׳ 140, 141, 142.
מוראוויאוו, גראף. ז׳ 203.
מורמאצעוו, סערגעי, פראפעסאר. ז׳ 108.
מזא"ה, יעקב. זז׳ 186, 202.
מיכאיל, אלעלקאוויטש, פרינץ. זז׳ 243, 296.
מיכאילאוו, אלעקסאנדער. ז׳ 247.
מיכל, דער סמאלענסקער. ז׳ 216.
מענגלי-גירעי. מאטערישער כאן. ז׳ 281.
מעקאלא (ענגלישער מיסיאנער). ז׳ 81.
מירלאם, יוסף. ז׳ 137.
מלבי"ם (ר׳ מאיר-ליובוש קעמפנער). זז׳ 205, 206, 207, 208.
מעלגונאוו, ס. ז׳ 135.
מרדכי, דער מאהיליעווער חזן. ז׳ 204.
ר׳ משה אהרן בעריטשעווסקי. ז׳ 17.
ר׳ משה הגולה. זז׳ 282, 283.
ר׳ משהלע, דער סאוראניער. ז׳ 13.
משה, ראסיע וועלוועלעס (אשעראוויטש). זז׳ 117, 118, 226, 227, 228.

נ.

נאנארין, פירשט. ז׳ 218.
נאטאנזאן, דוד בער. זז׳ 80, 132.
נאפאלעאן, דער ערשטער. זז׳ 140, 217.
ר׳ נחמן בראצלאווער. זז׳ 14, 15.
ניטשע, פרידריך. ז׳ 18.
ניקאלאי, דער ערשטער. זז׳ 36, 51, 69, 94, 95, 96, 135, 138, 142, 167, 223, 253, 260, 262, 269, 270.
ניקאלאי, דער צווייטער. זז׳ 29, 36, 37, 106, 129, 147, 185, 209, 210, 211, 216, 233, 248, 265, 273, 276.
ניקיטין. ז׳ 246.
נעמיראוויטש-דאנטשענקא, וולאדימיר. ז׳ 276.
נעקראסאוו, ניקאלאי. ז׳ 259.
נצי"ב. זע: בערלין, נפתלי צבי יהודה.

ס.

סאלאוויטשיק, אברהם ברוך. ז׳ 185.
סאלאוויטשיק, חיים. זע: ר׳ חיים ברים-קער.
סאלאוויטשיק, יוסי-בער. זע: ר׳ יוסי-בער בריסקער.
סאקאלאוו, אדוואקאט. ז׳ 153, 154.
סואוואראוו, מארשאל. ז׳ 158.
סוויאטאסלאוו, פרינץ. ז׳ 293.
סטאלין, יאסיף וויסאריאנאוויטש. ז׳ 268.
סטאמאכין. זע: לאזאר קאגאנאוויטש.
סטאניסלאווסקי, משה. ז׳ 102.
סטאניסלאווסקי, סעמיאן. ז׳ 102.
סטאניסלאווסקי, קאנסטאנטין. ז׳ 276.
סטראבאוו. זז׳ 130, 137, 138, 139, 140.
סטריגאלניק, קארפ. ז׳ 242.
סיגיזמונד, דער דריטער. זז׳ 165, 192, 216, 217.
סיוועדס, גראף. ז׳ 28.
סיעראקאווסקי, געאגראל. ז׳ 158.
סיפיאגין, מיניסטער. ז׳ 274.
ספעראנסקי, מיכאיל. ז׳ 140.
סקארי׳אוו, שמואל. זז׳ 243.
סקיטאליעץ. ז׳ 235.

ע.

ערטער, יצחק. ז׳ 61.

פ.

פֿאַבערֿאַנאַסצעוו, קאַנסטאַנטין. זז׳ 213, 214, 216, 271, 297.
פֿאַדואי, מאיר. ז׳ 167.
פֿאַוועל, דער ערשטער. זז׳ 70, 100, 101.
פֿאַזנער, ס. ז׳ 263.
פֿאַטיאַמקין, גריגאָרי, פירשט. זז׳ 99, 100, 101, 251.
פֿאַליגן, קאַנסטאַנטין, גראַף. ז׳ 272.
פֿאַלאַק, אַברהם, דר. ז׳ 295.
פֿאַלעאַלאָג, מאוריץ. זז׳ 134, 135.
פֿאַקלאַנסקי, געניראַל. ז׳ 195.
פֿאַקראָווסקי, מ., פֿראַפעסאָר. ז׳ 271.
פֿוגאַטשאָוו, יעמיליאַן. ז׳ 285.
פֿושקין, אַלעקסאַנדער. ז׳ 260.
פֿיאַטר, דער גרויסער. זז׳ 99, 194, 197, 197, 238, 245, 260.
פֿלאַטאָנאָוו, ס., פֿראַפעסאָר. ז׳ 231.
פֿלעווע, מיניסטער. זז׳ 152, 274.
פֿלעראָנאָוו, נ. ז׳ 247.
ר׳ פנחס קאָרעצער. זז׳ 11, 12, 13, 14, 17.
פסח (קריגספירער אין דער כאַזאַרישער יידישער מלוכה). ז׳ 293.
פעטליורע, סימען. זז׳ 21, 22, 39.
פֿראָווסקאַיאַ, סאָפיע. ז׳ 247.
רב פּפּא. זז׳ 68, 204.
פרושקאָוו, נאַטע. ז׳ 138.
פרימאַקאָוו, געניראַל. זז׳ 32, 33.
פֿרעה, מלך מצרים. ז׳ 284.

צ.

ציגנער, וועראַ. ז׳ 247.
ציינענבערג, רחל. ז׳ 18.
צעליציאַן, הירש. ז׳ 31.
צעליציאַן, יעפים. ז׳ 31.
צעריגנאַנד, קעניג פון שפּאַניע. ז׳ 160.
צראָלענקא, מיכאַילאַ. ז׳ 247.
צרידקין, א. זז׳ 12, 66.

ק.

קאַגאַנאָוויטש, לאַזאַר. זז׳ 107, 108.
קאַזאַקאָוו, אַמאַמאַן. ז׳ 20.
קאַזימיר, יאַן. ז׳ 217.
קאַזלאָווסקאַיאַ, פֿראַסקאָוויא. זז׳ 133, 138, 141.
קאַלטשאַק, אַדמיראַל. ז׳ 45.
קאַליגין. ז׳ 211.
קאַלמאַנאָוויטש, אַדוואָקאַט. ז׳ 153.
קאַלצאָוו, אַלעקסעי. ז׳ 246.
קאַסטאַמאָראָוו, ניקאַלאַי. ז׳ 243.
קאַסיאַקאָוו, מ. ז׳ 240.
קאַרל, קעניג פון שוועדן. ז׳ 197.
קוזמיטש, פיאַדאָר. זז׳ 134.
קוריבישעוו, וואַלעריאַן. ז׳ 237.
קופּערניק, לעוו, אַדוואָקאַט. ז׳ 153.
קלאַינמיכל, גרעפין. ז׳ 272.
קליוטשעווסקי, וואַסילי, פֿראַפעסאָר. זז׳ 197, 287.
קעמפּנער, מאיר-לייבוש. זע: מלבי״ם.
קראַכמאַל, נחמן. זז׳ 50, 62, 67.

ר.

ראַבינאָוויטש, ס. ז׳ 33.
ראַבינאָוויטש, שלמה. ז׳ 126.
ראַבצין, ניסי. ז׳ 31.
ראַגאָוו (אַ דאַנער קאַזאַק). ז׳ 241.
ראַדזיאַנקא, מיכאיל. ז׳ 210.
ראַדזיוויל, ניקאַלאַי. זז׳ 164, 165.
ראַדזיוויל, פירשט. ז׳ 53.
ראַזין, סטענקא. זז׳ 230, 231, 245, 285.
ראַזענבערג, באַראָן. ז׳ 103.
ראַזענטאַל, א. ד. זז׳ 18, 32.
ראַטנער, אַדוואָקאַט. ז׳ 153.
ראַיגאַראַדסקי, בערל. ז׳ 217.
ראַסטאָווסקי, דמיטרי. ז׳ 240.
רובינשטיין, אַנטאָן. ז׳ 64.
רוזוועלט, פרענקלין ד. ז׳ 268.
רחמילאָוויטש, אַפראַש. ז׳ 191.
ריב״ל. זע: יצחק-בער לעווינזאָן.
ריוריק, פרינץ. ז׳ 293.

ריעפין. מאלער. ז׳ 285.
רעבראוויטש, מ. ז׳ 193.
ר׳ רפאל בערשאדער. זז׳ 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18.

ש.

שאליאפין, פיאדאר. ז׳ 276.
שטשערבינסקי, דאקטאר. ז׳ 124.
שיינדעל, משהס (אשראוויטש). ז׳ 118.
שליאזבערג, אדוואקאט. ז׳ 153.
ר׳ שמואל יהודה (פאטער פון שאול וואהל). ז׳ 164.
ר׳ שמחה, רער מאהיליעווער רב. זז׳ 204, 205.
שמעון שניידער. ז׳ 122.
ר׳ שניאור זלמן. ז׳ 148.
שעווטשענקא, טאראס. זז׳ 101.
שעכטמאן, י. ז׳ 32.
שקורא, אנדרעי, גענעראל. זז׳ 46, 249.
שקורין, אדיוטאנט. ז׳ 136.